

Ústav historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

15

2014

Pardubice 2014

Na obálce se nachází výřez z mědirytiny Vídně od Jacoba Hoefnagela z roku 1609 (pohled od severu), která vyšla podruhé v nezměněné podobě tiskem v roce 1640. Obrázek byl převzat z http://commons.wikimedia.org/wiki/Old_maps_and_views_of_Vienna?uselang=de#/media/File:Wien_1609_1640_ArM.jpg.

© Univerzita Pardubice, 2014

evidenční číslo MK ČR E 19534
ISSN 1802-2502

Obsah

Károly GODA Metamorphoses of Corpus Christi: Eucharistic Processions & Clashes in Fifteenth- and Sixteenth-Century Vienna	9
Petr VOREL Politická komunikace české stavovské opozice roku 1547 (Regionální aspekt a role „Přátelského snešení“ ve stavovském odboji)	51
Tomáš ČERNUŠÁK „Nel banco dove sta il nuntio non vi sedano altri“. Ceremoniál jako forma symbolické komunikace pražského nuncia Antonia Caetaniho (1607-1611)	97
Pavel PANOCH Světce, kříž a zbožný krab. Divertimento z barokní hagiografie mezi Západem a Východem	109
Petr GRULICH Četnictvo v Hradci Králové: Úvod do jeho struktury ve třicátých letech 20. století	135
Aleš BINAR Konference velvyslanců v červenci 1920 o Těšínsku, Oravě a Spiši v proměnách české historiografie	163
Andrzej ESSEN Wokół stosunków polsko-słowackich w latach 1938–1939	185
Magdalena HUŁAS Polsko-czechosłowacka (kon)federacja. Cele i oczekiwania strony polskiej (1939–1943)	199
Pavol MATULA Pripojenie Javoriny a Lesnice k Poľsku 1938–1939	221

Jan NĚMEČEK Československo-polská (kon)federace	239
Krzysztof NOWAK Zaolzie 1945. Wokół polskiej historiografii i historiograficznych kontrowersji	259
Tomáš JIRÁNEK V Americe za války „před válkou“. Působení plk. gšt. Oldřicha Španiela v USA v letech 1939–1941	271
Jaroslav MILLER Organizace českého exilu v Austrálii v letech 1948–1989	297
Pavel BOŠTÍK Velká krize kolektivizace v Pardubickém kraji	325
Recenze a zprávy	351
Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně)	375
Seznam autorů (abecedně)	376

Károly GODA

Metamorphoses of Corpus Christi: Eucharistic Processions & Clashes in Fifteenth- and Sixteenth-Century Vienna

---

Abstract: Metamorphoses of Corpus Christi: Eucharistic Processions & Clashes in Fifteenth- and Sixteenth-Century Vienna

*Through analysing the processional veneration of the Eucharist in Vienna, this study re-assesses and differentiates the existing theories on the socio-cultural roles of Central European Corpus Christi processions in the context of one of the most significant residential and capital cities of the Holy Roman Empire. After presenting a historiographical and methodological contextualisation the study scrutinizes Viennese Eucharistic marches in a *longue durée* approach, i.e. reaching from the thirteenth until the sixteenth century. As shown through a qualitative sequence of case studies, the form of Eucharistic processions in Vienna was neither an act of unity, nor a value-free tool of religious thoughts. On the contrary, the regulations and orders of marches always involved acts of power from external authorities (clerical, archducal, academic and so on) imposing their political, social and cultural agenda on non-individualized groups of people. In this sense, the way of celebrating the feast in festive trains was actually in itself continuously compromising the original medieval mission of the cult and so became a perfect tool of early modern Catholic reform.*

*Key words: Vienna – cult of Corpus Christi – theophanic processions – Eucharistic brotherhoods – *ostensio reliquiarum* – religion and politics – social and cultural history – medieval piety – Reformation – Catholic Reform – Habsburg dynasty – *pietas Austriaca**

According to the ecclesiastical historiography of the city of Vienna, the highly grandiose Eucharistic procession in 1549 was outrageously dishonoured through an ignominious event.¹ On the solemn Corpus Christi day of 27th June the festive procession was marching through the representative Graben square (see Figure 1) when out of the blue a violent incident suddenly stopped the march. A baker apprentice

---

1 This article is co-financed by the European Social Fund and the state budget of the Czech Republic project POST-UP, registration number CZ.1.07/2.3.00/30.0004. Hereby I would like to express my special thanks for her cartographical support to Anja Obereisenbuchner and among others to Jaroslav Miller in Olomouc and Werner Freitag and Peter Johanek in Münster for their inspiring advices in the particular research field of late medieval and early modern urban and religious studies.

from Franconia running out of a tinsmith's house furiously attacked the celebrating priest. After having wrested the monstrance from his hand he smashed it together with the Host to the ground with the following comment: "*das euch Gott schennt, was thut ir eurem Gott fir ain Er, auff das Ir inn also herumtragt in dem Koth*". As a consequence of his scandalous act the desecrator was sentenced to death and the violent event received an architectural memento at the afore-mentioned house.²

The above-described scene became in the early modern Viennese Catholic confessional canon one of the key elements of a sequence of re-occurring Protestant violations to the Eucharist throughout the sixteenth century. In the discursive context of ceremonial motion the timing, the location and the scandalous incident in itself present the most relevant features violating the clerical and secular participants of the festive train. Yet, regarding the content of the text attributed to the desecrator, not simply the Host but the processional form of its veneration made the Franconian man commit the audacious attack. Therefore, in the framework of this narrative the Eucharistic march in itself became a line of partition between a group and an individual.³ Surprisingly enough, a rather similar dividing line can be seen in the most relevant historiographical interpretations on the integrating and/or dividing role of Eucharistic processions in late medieval and early modern European cities.⁴

It is beyond any discussion, that in the thirteenth century both the spiritual origins and the processional form of the cult of Corpus Christi originates from the north-western

2 Martin SCHEUTZ, „*hinter Ihrer Käyserlichen Majestät der Päbstliche Nuncius, Königl. Spanischer und Venetianischer Abgesandter*“. *Hof und Stadt bei den Fronleichnamsprozessionen im frühneuzeitlichen Wien*, in: Richard Bösel et al. (Hg.), *Kaiserhof – Papstthof* (16. – 18. Jahrhundert), Wien 2006, p. 181 and footnote 56. Quotes: Theodor WIEDEMANN, *Geschichte der Reformation und Gegenreformation*, Band 2, Prag 1880, pp. 59–60. This author is referencing Hartmann-Joseph ZEIBIG, *Aufzeichnungen der Klosterneuburger Stiftsdechante in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts*, Notizenblatt, Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen No. 14, 1854, p. 316. Concerning the architectural memory policy after the event see: "*Zu einem Zeichen hat man ein klainn Hietl dahin gepautt, als noch heudt zu tag noch da steth.*"

3 This study examines the socio-cultural role of Corpus Christi marches in general and Eucharistic processions in Vienna, in particular. For some partly different yet relevant recent processional approaches see Rita TEKIPPE, *Pilgrimage and Procession: Correlations of Meaning, Practice, and Effects*, in: Sarah Blick – Rita Tekippe (eds.), *Art and Architecture of Late Medieval Pilgrimage in Northern Europe and the British Isles*, Texts, Leiden 2005, pp. 693–751.

4 For further processional studies see Noël COULET, *Processions et jeux de la Fête-Dieu en Occident (XIVe–XVe siècle)*, in: Nicole Bériou – Béatrice Caseau – Dominique Rigaux (éd.), *Pratiques de l'eucharistie dans les Églises d'Orient et d'Occident (Antiquité et Moyen Âge)*, Volume I, L'institution, Turnhout 2009, pp. 497–518; Pascal COLLOMB, *Écrire la performance processionnelle dans les villes de l'Occident medieval*, in: Katja Gvozdeva – Hans Rudolf Velten (Hg.), *Medialität der Prozession. Performanz ritueller Bewegung in Texten und Bildern der Vormoderne / Médialité de la procession. Performance du mouvement rituel en textes et en images à l'époque pré-moderne*, Heidelberg 2011, pp. 105–125.

regions of the Holy Roman Empire. Regarding the celebration of the feast, as an answer to an episcopal ordinance, the earliest recorded ceremony was organised in St Martin's church of Liège (Lüttich) in 1247. As early as two decades later in the Chapter of St Gereon in Cologne the first Eucharistic procession was orchestrated by the members of the latter ecclesiastical body, whose march stayed inside the boundaries of the Chapter. Starting with the initiating bull of pope Urban IV (1261–1264) and the later commitment of popes Clement V (1305–1314) and John XXII (1316–1334) the festive status and liturgical acknowledgement of the cult became established by the 1310s. Nevertheless, none of these leaders of Latin Christianity ordered and even mentioned in their supportive charters and bulls any Eucharistic marches. A straightforward papal support for this particular veneration form came as late as in 1429 through the generous processional indulgences of Martin V (1417–1431).⁵

By this time, in the vast majority of European urban communities even beyond the German-speaking territories Eucharistic marches on the day and in the octave of Corpus Christi became one of the most important urban religious celebrations. The above-mentioned earliest known Corpus Christi procession involved as a clerical initiative (see later e.g. in Quedlinburg, Eichstätt and Mainz) only the members of the St Gereon Chapter. Nevertheless, by the 1300s especially in the Holy Roman Empire a mushrooming number of such festive trains was initiated, organised and controlled dominantly by civic authorities (e.g. in Augsburg, Nuremberg and so on). Accordingly, both the cult of the Host and its processional veneration was established as an ecclesiastical initiative, where the originally both socially and spatially exclusively clerical marches experienced at least two significant transformations. On the one hand, alongside strengthening secular civic interference they at least partially went under secular control. On the other, by the late 1420s the official policy of the papacy offered explicit support for the general processional veneration of the Host.⁶

5 Theodor SCHNITZLER, *Die erste Fronleichnamsprozession. Datum und Charakter*, Münchener theologische Zeitschrift 24, 1973, pp. 352–362; Peter BROWE, *Die Ausbreitung des Fronleichnamfestes*, Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 8, 1928, pp. 107–143 and Peter BROWE, *Die Entstehung der Sakramentsprozessionen*, Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge 8, 1931, pp. 97–117; Alois MITTERWIESER, *Geschichte der Fronleichnamsprozession in Bayern*, München 1930, pp. 9–26; Xaver HAIMERL, *Das Prozessionswesen des Bistums Bamberg im Mittelalter*, München 1937, pp. 30–61 and Andrea LÖTHER, *Prozessionen in spätmittelalterlichen Städten. Politische Partizipation, obrigkeitliche Inszenierung, städtische Einheit*, Köln 1999, pp. 56–63.

6 See Rommuald BAUERREISS, *Zur Entstehung der Fronleichnamsprozession in Bayern*, in: Adolf Wilhelm Ziegler (Hg.), *Eucharistische Frömmigkeit in Bayern*, München 1963, pp. 101–108; Peter BRUDER, *Die Fronleichnamfeier zu Mainz um das Jahr 1400*, Der Katholik 81, 1901, pp. 489–507; Johann GÜNTNER, *Die Fronleichnamsprozession in Regensburg*, München 1992, pp. 8–16 and Károly

How should we then interpret the socio-cultural role of these late medieval Eucharistic marches in the context of urban communities? One of the heydays of such investigations was without doubt the era of the 1980s and the 1990s, especially in a Central European context. Instead of naming all relevant examples the common methodological characteristic of almost all of these studies was the either explicit or implicit influence of social anthropology, especially the culturally structuralist approaches of the early twentieth century and later symbolic and interpretative ones after the 1950s. Leaving behind the quantitative decades of post second-world-war socio-cultural history these new ideas proved to be at the first glance, though their structuralist frameworks, very inspiring and even productive in the field of processional studies.⁷

Still, as Miri Rubin stated in more than one of her publications, the processional mode of the Eucharistic veneration should not necessarily reflect consensus within a particular urban community. Although she suggested to read the procession as “*an exercise in self-portrayal, which juxtaposes symbols articulating one of many possible and competing visions of that community*” the latter festive mode has been seen instead of “*construction of images of the world*” as an act of unity, which strengthened order and reinforced social hierarchy. Her empirical and inductive methodological advice that “*We must remember and consider that processions, like all rituals, can mean different things to different people*” was neglected especially by key German-speaking scholarship of and on Central Europe.⁸

According to e.g. the rather theoretically deductive investigations of Andrea Löther on German cities in general and Nuremberg and Erfurt, in particular, processions – including Eucharistic ones – were specific forms of practice (i.e. joint religious beliefs and collective ritual activities), which constituted the city as a sacred community. Accordingly, either the entire urban population or the representatives of the political leadership embodied an urban social community, created social bonds and expressed a self-

---

GODA, *Buda Festiva: Urban Society and Processional Culture in a Medieval Capital City*, Czech and Slovak Journal of Humanities, *Historica* 2/2011, pp. 60–64.

7 For some historical applications of the ideas of e.g. Émile Durkheim, Victor Turner and Clifford Geertz see Robert W. SCRIBNER, *Reformation, carnival and the world turned upside-down*, in: Robert W. Scribner, *Popular culture and popular movements in Reformation Germany*, London 1987, pp. 71–101; Charles ZIKA, *Hosts, processions and pilgrimages in fifteenth-century Germany*, *Past and Present* 118, 1988, pp. 25–64 and Robert W. SCRIBNER, *Reformation and Desacralisation: From Sacramental World to Moralised Universe*, in: R. Po-chia Hsia – Robert W. Scribner (Hg.), *Problems in the historical anthropology of early modern Europe*, Wiesbaden 1997, pp. 75–92.

8 Miri RUBIN, *Corpus Christi fraternities and late medieval lay piety*, *Studies in church history* 23, 1986, pp. 97–107; Miri RUBIN, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge 1991, esp. pp. 245–253, 264–267 (for the quotations see here); Miri RUBIN, *Symbolwert und Bedeutung von Fronleichnamsprozessionen*, in: Klaus Schreiner (Hg.), *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*, Oldenbourg 1992, pp. 309–318.

interpretation as a sacred community.⁹ As her thesis goes, only the era of the Reformation could break this interpretation, when the processions ceased to express a sacred community and turned to be a sign of confessional identity. Although analysing a high number of case studies, Löther simply ignored that even medieval processions could cause instability and produce not only disputes but disorder or even riots.¹⁰

Notwithstanding their controversial nature, such considerations still show some popularity. For example Sabine von Heusinger analysed the processions of the Alsatian city of Strasbourg along these methodological lines. This research tradition even presumes that performance and ritual not only show socio-cultural phenomena but they even have the power to create social realities. Nevertheless, e.g. Franz-Josef Arlinghaus' investigative paper on Brunswick in Lower Saxony critically examined the assumption that "*religious processions and other rituals were successful tools for the construction of a unified urban identity*". According to him processions should be rather interpreted as functional communicative tools of religion, which could create both diversity (i.e. specific interests of groups, quarters and so on) and unity (i.e. certain cohesion). Thus, the historiographical tradition offers us at least two, rather distinctive evaluations. Through analysing the processional veneration of the Eucharist in Vienna, this study intends to re-assess and differentiate the latter approaches in the context of one of the most significant residential and capital cities of the Holy Roman Empire.¹¹

-
- 9 On the concept of the city as a sacral community see e.g. Heinz Dieter HEIMANN, *Städtische Feste und Feiern. Manifestationen der Sakralgemeinschaft im gesellschaftlichen Wandel*, in: Ferdinand Seibt – Gudrun Gleba (Hg.), *Vergessene Zeiten – Mittelalter im Ruhrgebiet*. Katalog zur Ausstellung im Ruhrlandmuseum Essen, 26. September 1990 bis 6. Januar 1991, Essen 1990, pp. 171–176; Thomas ZOTZ, *Die Stadtgesellschaft und ihre Feste*, in: Detlef Altenburg – Jörg Jarnut – Hans-Hugo Steinhoff (Hg.), *Feste und Feiern im Mittelalter*, Sigmaringen 1991, pp. 201–213.
- 10 A. LÖTHER, *Prozessionen in spätmittelalterlichen Städten*, esp. pp. 300–337. For a special case study devoted to the context of processions and confessions see Sabine REICHERT, *Prozessionen als Merkmal konfessioneller Zugehörigkeit. Die Osnabrücker Gegenreformation im Spiegel der Chronik des Rudolf von Bellinckhausen*, Osnabrücker Mitteilungen Band 114, 2009, pp. 31–48. For some of the most recent studies partly reflecting Löther's ideas see the papers of these conferences: *Säkulare Prozessionen. Zur religiösen Grundierung von Umzügen, Einzügen und Aufmärschen*, Tübingen, 21st–24th July 2014 and *Prozessionen und ihre Gesänge in der mittelalterlichen Stadt. Gestalt – Hermeneutik – Repräsentation*, Regensburg, 24th–25th July 2014.
- 11 For the uses of festive forms see Harry KÜHNEL, *Spätmittelalterliche Festkultur im Dienste religiöser, politischer und sozialer Dienste*, in: Detlef Altenburg (Hg.), *Feste und Feiern im Mittelalter*, Sigmaringen 1991, pp. 73–85; Sabine von HEUSINGER, „Cruzgang“ und „umblauf“ – *Symbolische Kommunikation im Stadtraum am Beispiel von Prozessionen*, in: Jörg Oberste (Hg.), *Kommunikation in mittelalterlichen Städten*, Regensburg 2007, pp. 141–155; Josef ARLINGHAUS, *The Myth of Urban Unity: Religion and Social Performance in Late Medieval Braunschweig*, in: Caroline Goodson – Anne E. Lester – Carol Symes (eds.), *Cities, Texts and Social Networks, 400–1500. Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*, Farnham 2010, pp. 215–232, for the quotation see p. 216.

Corpus Christi in Medieval Vienna: Clerics, Dukes and Citizens

In the mid-fifteenth century urban context of ca. three thousand towns and cities within the Holy Roman Empire Vienna played a special role in many senses. It belonged to the oldest urban layer of Central Europe and with a fifteenth-century population of over twenty thousand souls the city was a member of the tiny minority (twenty-six cities with over ten thousand inhabitants) of the Empire's largest civic communities representing 0,5 % of the polity's entire urban landscape.¹² Unlike e.g. in France and England in the Holy Roman Empire a plurality of capitals characterized the Middle Ages and the early modern times. Accordingly, in different chronological time spans Frankfurt am Main functioned as a place of royal elections, Aachen as coronation town and temporal residence, Nuremberg as place of court meetings and guardian of the imperial insignia, whereas the imperial diets were held in Regensburg and the court of the imperial chamber seated first in Speyer and later in Wetzlar. Vienna played an important role in this circle especially from the fifteenth century as a residence of the Habsburg emperors and home of the imperial chancellery and court council.¹³

Considering its demographical and political weight the city occupied well before the Habsburg era a special position in the urbanisation of the present-day Austrian lands. As early as the twelfth century it functioned as a city of regional trade and international economic exchange with a population comparable only to the south German ecclesiastical and/or commercial centres (e.g. Regensburg, Augsburg and Nuremberg).¹⁴ Concerning the sphere of politics, already in the last decades of the Babenberg ruling dynasty of Austria (976–1246) Vienna outweighed the other regional centres (e.g. Melk, Gars and Tulln), from which only Klosterneuburg kept its relative significance for a comparably

12 Eberhard ISENMANN, *Die Deutsche Stadt im Spätmittelalter. 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Stuttgart 1988, pp. 19–32; Hektor AMMAN, *Wie groß war die mittelalterliche Stadt?* (1956), in: Carl Haase (Hg.), *Die Stadt des Mittelalters*, 1. Band, Darmstadt 1969, pp. 415–422; Peter JOHANEK, *Imperial and Free Towns of the Holy Roman Empire. City-States in Pre-Modern Germany?*, in: Werner Freitag – Mechthild Siekmann (Hg.), *Europäische Stadtgeschichte. Ausgewählte Beiträge von Peter Johaneke*, Wien 2012, pp. 252–287.

13 Evamaria ENGEL – Karen LAMBRECHT, *Hauptstadt – Residenz – Residenzstadt – Metropole – Zentraler Ort. Probleme ihrer Definition und Charakterisierung*, in: Evamaria Engel – Karen Lambrecht – Hanna Nogosseck (Hg.), *Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmitteleuropa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa*, Berlin 1995, pp. 11–31, esp. pp. 18–19.

14 Karl GUTKAS, *Das österreichische Städtewesen im Mittelalter*, in: Heinz Stoob (Hg.), *Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa*, Köln – Wien 1977, pp. 134–163; Herbert KNITTLER, *Städtelandschaften in Österreich im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit*, in: Holger Th. Gräf – Katrin Keller (Hg.), *Städtelandschaft, réseau urbain, urban network. Städte im regionalen Kontext im Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Köln 2004, pp. 111–133.

longer time. The former family even attempted to create for its duchy a bishopric in Vienna, which ambition the Habsburgs embraced from the late thirteenth century on. Still, in the ecclesiastical sense the city named “*civitas metropolitana*” as early as in 1172 belonged to the Passau diocese (province of Salzburg) as long as an exempt city-bishopric was established in 1469.¹⁵

Moreover, Vienna formed a single parochial unit first attached to the originally Carolingian St Ruprecht’s (see Figure 1, No. 37), and after a bishopric initiative in 1147 – when the worship houses of the pre-1200 St Ruprecht’s and the eleventh-century St Peter’s (No. 39) lost their actual functions – to the newly consecrated St Stephen’s (No. 17) church outside the Roman and early medieval fortifications. The patronage over the parish went over from the bishops of Passau (patrons since 1137) to the Babenberg dukes (lords of the city since 1137) as late as the first half of the thirteenth century. Still, especially through the mid-eleventh century foundation of Mary at the Shore (Maria am Gestade; No. 31), as the court church of the bishop’s representative, the external ecclesiastical presence maintained even in the later Middle Ages.¹⁶ Although in ca. 1221 a second (No. 7: at St Michael’s, for the area of the present districts of 6, 7 and 8) and later a third (No. 1: *Schottenstift*, for the area of the present district 9) parish church (Schottish Church/Schottenkirche) appeared also during the thirteenth century, neither of these questioned the dominance of St Stephen’s. The third parochial centre was connected to the first Viennese monastery (Benedictine abbey at the *Schotten*), which was an initiative of margrave and later duke Heinrich II (1141–1156, 1156–1177) in 1155 and became part of the fortified city around 1200.¹⁷

The latter ruler also established a permanent residence for the Babenbergers at the square Am Hof (see Figure 1). In the last decade of the reign of duke Leopold VI (1198–1230) the Viennese ecclesiastical landscape (see Figure 1) experienced a significant

15 Karl VOCELKA, *Du bist die port und zir alzeit, befestigung der christenheit – Wien zwischen Grenzfestung und Residenzstadt im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, in: E. Engel – K. Lambrecht – H. Nogossek (Hg.), *Metropolen im Wandel*, pp. 263–275 esp. pp. 263–265, 268; Andrea PÜHRINGER, *Die landesfürstlichen Städte ob und unter der Enns. Funktionale Städtelandschaften?*, in: H. Th. Gräf – K. Keller (Hg.), *Städtelandschaft, réseau urbain, urban network*, pp. 135–154.

16 Ferdinand OPLL, *Wien*, in: Wiener Stadt- und Landesarchiv, Ludwig Boltzmann Institut für Stadtgeschichtsforschung (Hg.), *Österreichischer Städteatlas*, Wien, 1. Lieferung, Wien 1982, commentaries to the atlas and the maps: *Grenzen im Wiener Raum. Stadt und engeres Umland von der Römerzeit bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts* and *Wachstumsphasen von Wien*. For the topographical references see Figure 1.

17 See previous footnote and Kurt ANDERMANN, *Sakrale Funktionen der Hauptstadt*, in: Marina Dmitrieva – Karen Lambrecht (Hg.), *Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat*, Stuttgart 2000, pp. 13–25, esp. pp. 21–23 and for further aspects see the next footnote. On the Viennese churches in general see Richard PERGER – Walther BRAUNEIS, *Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens*, Wien 1977, pp. 17–88, 95–257.

transformation with the foundations of the Franciscan (No. 2: 1224), Dominican (No. 20: 226), St Mary Magdalene (No. 43: 1225, outside the Schottentor; after ca. 1470/1480 a *Chorfrauenkloster*) and Cistercian St Mary (No. 40: 1228, later St Nicholas: outside the Stubentor) monasteries. Still in the first decades of this century new centres of civic and commercial activity came to light in the form of the squares (see Figure 1) of Graben, Hoher Markt and Neuer Markt. While new ecclesiastical institutions were enriching the suburban landscape (e.g. No. 41: Holy Spirit Hospital next to the Kärntner Tor, No. 43: monastery of St Mary Magdalene next to Schottentor) the Teutonic Knights (No. 18) and the Knights of the Order of St John (No. 11) established their downtown sites and at the end of the century the Habsburg dukes created a new residence for themselves in form of the Hofburg (No. 4). The new lords of the city initiated in the following decades a number of own ecclesiastical foundations, e.g. the monasteries of the Poor Clares (No. 10; 1305), and the Augustines (No. 6; since 1327), the court hospital St Martin before the Widmertor (No. 44; before 1339) and the roots of the monastery of St Theobald in form of a hospital (No. 45; 1343/1348). The civic community existing since the previous century also contributed to the new urban landscape with two new landmarks, namely the town hall in the Salvatorgasse (No. 32; 1316) and the Schranne (No. 35 and later No. 36), i.e. the building of the urban jurisdiction at the Hoher Markt (1325; 1437). Accordingly, the city experienced considerable architectural, functional and cultural developments just in the decades preceding the arrival of the cult of Corpus Christi to the Austrian territories.¹⁸

Although the latter regions were part of the Holy Roman Empire, i.e. the birthplace of the new feast, the widespread arrival of the cult and the Eucharist's processional veneration in this region dates back to the 1320s. The ecclesiastical celebration combined with a festive march appeared as a custom e.g. in the St Gereon church of Cologne already before 1278 and in the Benedictine Abbey of St Godehard in Hildesheim around 1301. Regarding the present-day Austrian territories, in the province of Salzburg (before 1324) and bishopric of Passau (shortly after 1338) the introduction took place some decades later. The exact appearance of the feast could of course vary in each individual case. In the Styrian monastery of St Lambrecht the new festivity was celebrated prior to 1285, whereas in *Stift Klosterneuburg* the feast and procession was allegedly present as early as 1288. In the Upper Styrian diocese of Seckau the *festum* arrived in 1320, whereas in the Upper Austrian town of Gleink procession and feast was introduced eight years later. One of the first Eucharistic marches in these regions took place around 1324 in the

18 Richard PERGER, *Der organisatorische und wirtschaftliche Rahmen*, in: Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hg.), *Wien. Geschichte einer Stadt. Band 1: Von den Anfängen bis zur Ersten Wiener Türkenbelagerung (1529)*, Wien 2001, pp. 199–246, esp. pp. 232–236 and see previous footnote.

monastic context of the Styrian Voralpe as it is documented in an explicitly detailed description of the procession. Concerning the Eucharistic brotherhoods, the first ones in the Empire came to light still in the fourteenth century with some of the earliest ones in the southeast, i.e. in the Austrian regions.¹⁹

According to the preserved sources, in the context of Vienna a priest from the diocese of Constance, namely Heinrich of Lucerne introduced the cult of Corpus Christi with an altar foundation on 15th June 1334. Heinrich officiated as the parish priest of St Stephen's church (1323–1336) and he served even the duke of Austria being an “*obrister Schreiber*”. The donator ordered the organisation of a yearly Corpus Christi procession with a precious picture of the Holy Virgin for the entire Viennese secular and monastic clergy starting from this very altar. As immediate as on 17th June the same year the Habsburg dukes, Albrecht (1330–1358) and Otto (1330–1339) confirmed the foundation and took it under their special protection. For the approval of the bishop of Passau one had to wait not for two days but two years (21th July 1336). Another two years later an eternal light foundation was addressed to this altar and in 1339 its chaplain ordered a generous donation.²⁰ In 1341 Perchtold Gewchramer, church warden at St Stephen's, acquired in Rome a bishopric indulgence of forty days for those who donated, among others, “*ad opus noun choir et noun tabernacle, in quo corpus Christi portraiture*”.²¹ The first known data (testamentary

-
- 19 Gerhard MATERN, *Zur Vorgeschichte und Geschichte der Fronleichnamtsfeier besonders im Spanien. Studien zur Volksfrömmigkeit des Mittelalters und den beginnenden Neuzeit*, Münster 1962, esp. pp. 71–75 and 92–109; Anton KERN, *Das Offizium “De corpore Christi” in österreichischen Bibliotheken*, Revue bénédictine 1954, 1/2, pp. 46–67, esp. pp. 46–48, 54–56; Joseph von BAUER, *Das Bruderschaftswesen in Niederösterreich. Ein Beitrag zur Rechts- und Culturgeschichte Niederösterreichs*, Blätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich 19, 1885, pp. 201–223, esp. pp. 209–212. See page 212: A certain Amon Pilgram, building master of St Stephen's, allegedly raised the brotherhood and the mass at the Corpus Christi altar; Adalbert HORAWITZ, *Die Klosterneuburger Bruderschaften. Ein Beitrag zur Sittengeschichte Oesterreichs*, Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien 9, 1866, pp. 34–48; Ludwig RUMPL, *Die Corporis-Christi-Bruderschaft der Stadtpfarre Linz*, Historisches Jahrbuch der Stadt Linz, 1961, pp. 57–95.
- 20 Wilhelm Anton NEUMANN, *Der Priesterchor in St. Stephan*, Wiener Dombauvereins-Blatt 13, No. 26 and No. 27, 1893, pp. 101–105, esp. p. 105; Ernst TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs. I. Teil Altertum und Mittelalter*, Innsbruck – Wien – München 1935, pp. 343–344; Annemarie FENZL, *Stiftsbrief des Heinrich von Luzern für einen Gottsleichnamtsaltar*, in: 850 Jahre St. Stephan. 226. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, Wien 1997, pp. 87–88. For the charter see also p. 11, footnote 13: Archives of the Diocese of Vienna (DAW), Bestand Dompropstei, Handschrift 1: tenor Privilegorum et literarum, fol. 13 v. For the role of the St Stephen's church see Renate KOHN, *Stadtpfarrkirche und landesfürstlicher Dom. Der Interpretationsdualismus der Wiener Stephanskirche im 14. Jahrhundert*, in: Werner Paravicini – Jörg Wettlaufer (Hg.), *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Ostfildern 2006, pp. 183–203.
- 21 On the bishopric indulgence on 28th March 1341 see Anton MAYER (red.), *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. IV. Band, Wien 1901, p. 113, No. 3977.

donation) on the existence of a Corpus Christi brotherhood (*Gottsleichnamszeche bei St. Stephan*) here dates back to 1347,²² but there is scarcely any trace of its activities until its *renovatio* in the second half of the fifteenth century.²³

Concerning the second parish centre of Vienna, the St Michael's church, the processional foundation of 1334 commissioned also for its clergy the obligatory participation, which means that this house of worship performed no separate march on Corpus Christi day. Konrad, the parish priest of Radkersburg, established here as early as 1350 a beneficiate of the Holy Sacrament, which carried out documented economic activities in 1445 and received mass foundations in the 1480s. A Eucharistic brotherhood was active not only at St Stephen's, but also at this parish church. The association was attached to the Corpus Christi altar under the tower either since 1357 or 1402. According to a transcript in 1512 attested by three witnesses, a yearly financial donation to the brothers of the confraternity was granted in 1357 in order to maintain an eternal light at the altar named after the Holy Sacrament. The second possible year of foundation could also indicate the donation of (new) statutes for the *confraternitas*, which was lending money to the emperor in the late 1560s and received new indulgences in the late 1580s. In the mid-fifteenth century at least some of the brotherhood's masters belonged to the civic political elite (i.e. city councillors) of Vienna but even king (and later emperor) Friedrich III (1440/1452–1493) was named as a member of this association.²⁴

Two decades after the founding act of Heinrich of Lucerne, archduke Rudolf IV (1358–1365) introduced in 1359 a number of political and religious initiatives in order to transform the St Stephen's church into the *sanctum* of his state. Additionally, the abbot of Melk gave his promise to deliver the first high mass on Corpus Christi day in this church. In the following year on Corpus Christi day (4th June 1360) Rudolf donated a considerable number of relics in reliquaries to the above mentioned *ecclesia*. In his

22 Johann WEISSENSTEINER, *Do uns dann nach zeitlicher ableibung nichts dan die guten werich hülflichen sein. Bruderschaften, Wallfahrten und Prozessionen an der Domkirche St Stephan*, in: 850 Jahre St. Stephan, pp. 28–30; Ferdinand OPLL, *Heiligenfest und Feiertag. Untersuchungen zum Stellenwert und zur Bedeutung der Tage im Jahreszyklus des spätmittelalterlichen Wien*, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 54, 1998, pp. 127–214, esp. pp. 139–140.

23 On the history of the Corpus Christi brotherhood around 1500 see among others Ernst TOMEK, *Familiennamen, Gesellschaft und Gewerbe in Wien zu Beginn des 16. Jahrhunderts*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, Neue Folge 21/3-4, 1928, pp. 140–152 and R. PERGER – W. BRAUNEIS, *Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens*, p. 71.

24 Richard PERGER, *Pfarrgemeinde, Stiftungen und Bruderschaften bis 1626 and Baugeschichte und Ausstattung bis 1626 nach schriftlichen Quellen*, in: St. Michael. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre von Wien 1288-1988. 113. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, Wien 1988, pp. 25–35, esp. p. 29 and pp. 74–105, esp. p. 97; Karl SCHÜTZ, *Musikpflege an St. Michael in Wien*, Wien 1980, esp. pp. 11–12, 20, 54; Johann WEISSENSTEINER, *Die Pfarre St. Michael im Rahmen des Bistums Wien*, in: St. Michael, pp. 35–46, esp. pp. 36, 41–44.

order of ecclesiastical services in this church he commissioned for Corpus Christi day a procession with all the available relics. As a result, the celebration and procession received a highly detailed regulation from the archduke himself. As ordered on 28th March 1363, on the feast day of Corpus Christi all the relics should have left the intimacy of the church with flags, baldachins, candles and so on participating in the march through the city with the obligatory presence of all parishes, all monasteries, all chaplains and clerics together with the Teutonic Knights and the Knights of St John, the Holy Spirit, and the downtown and suburban hospitals. The listed clerics were supposed to first process to the St Stephen's church and then take part in the festive train starting from here. As part of this regulation the duke precisely named each obligatorily participating ecclesiastical bodies, namely the Benedictines [at the *Schotten*], Knights of St John, Teutonic Knights, Dominicans, Franciscans, Augustinians, Carmelites (No. 27), the Holy Spirit Hospital and Hospitallers and all the secular and non-secular clergy of Vienna and its suburbs. In the same year the master of the Holy Spirit Hospital promised the participation at the procession in the name of his brothers.²⁵

Two years later, in 1365, with the foundation of the Viennese university (No. 21) new regulations came even in this sense.²⁶ The rector of the *universitas* together with all the masters, students, pupils and so on were obliged to join and, in addition, provide an appropriate decorum for the celebrations. Accordingly, some days after the creation of the university the founding privilege (16th March 1365) of the All Soul's Collegiate Chapter of St Stephen's church expressed, on the one hand, the ruler's motivations to establish not only a political but also a pious donation and religious *memoria* for him and his dynasty. On the other, the *Rudolphinum* was also meant to support the archducal intention with its presence in the processional landscape and even soundscape. During the second founding phase under archduke Albrecht III (1365–1395) the statutes not

25 Joseph OGESSER, *Beschreibung der Metropolitankirche zu St. Stephan in Wien*, Wien 1779, pp. 284–289 and Anhang pp. 78–83; Ernst TOMEK, *Spaziergänge durch Alt-Wien*, Graz – Wien 1927, pp. 162–183, esp. pp. 166–172; *Musik im mittelalterlichen Wien*, 103. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, Wien 1987, pp. 64–69; E. TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs. I. Teil*, pp. 259–262, on the processions (p. 261): "...auch gen sand Stefan gen und mit der egenen process umbgen in aller der mazz als vorbescheiden ist..."; Johann WEIßENSTEINER, *Mehr wert als Edelgestein und köstlicher als pures Gold. Aus der Geschichte des Reliquienschatzes der Domkirche St. Stephan*, in: 850 Jahre St. Stephan, pp. 24–27; Lukas WOLFINGER, *Die Stephanskirche zu Wien als Bühne und Medium fürstlicher Selbstdarstellung unter Herzog Rudolf IV. von Österreich (1358–1365)*, in: Eva Doležalová – Robert Šimůnek (Hg.), *Ecclesia als Kommunikationsraum in Mitteleuropa (13.–16. Jahrhundert)*, München 2011, pp. 119–145, esp. pp. 134–136.

26 Frank REXROTH, *Deutsche Universitätsstiftungen von Prag bis Köln. Die Intentionen des Stifters und die Wege und Chancen ihrer Verwirklichung im spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaat*, Köln 1992, pp. 108–146; Karen LAMBRECHT, *Die Funktion der Universitäten. Prag, Krakau und Wien im werdenden Staat*, in: M. Dmitrieva – K. Lambrecht (Hg.), *Krakau, Prag und Wien*, pp. 205–222.

only defined the old and new processional obligations of his *Albertinum* even in the founding charter of 1384, but they commissioned also the desired hierarchical sequence of the academic *membra* presented towards the non-university world. In this stage the processional discourse received additional contents through the rivalry of the different faculties and subgroups. Due to the regulation in the *Inrotulationsordnung* in 1388 an inner university hierarchy was integrated into the Eucharistic message of a specific spatial sequence, which caused a series of clashes inside the *universitas* in the following decades.²⁷

In this era the Viennese Eucharistic marches on Corpus Christi day received further propagation under Boniface IX (1389–1404). The pope granted on 2nd June 1399 special indulgences to the feast and its octave. He issued for all the people who “...an des heiligen Fronleichnams tag andechtighklich seind bei dem umfgang Allen antlas der zu allen kirchen und Clostern in der Stat Wienn an allen hochzeitlichen tegen des gantzen jars gegeben ist...”. Special indulgence was given also to those who got involved on the eight day of the feast in the solemn processions marching with the Holy Sacrament and a number of relics through the streets and squares of Vienna. This additional papal support might also contribute to the popularity of such festive trains.²⁸

As we emphasized earlier, the processional form in itself, especially with ordinances of obligatory marching orders, inherently incorporated a huge potential of fierce debates and conflicts. As early as in 1389, just a year after the *Inrotulationsordnung*, the rector called for a university assembly in order to clarify the Eucharistic processional order. As a result, the hierarchy of faculties (arts, medicine, law and theology) was re-stated and the *baccallarii* were supposed to be followed by the deans, *magistri*, *licentiati* and doctors of each faculty closing the festive train of academia with the rector. This visualization of academic prestige in a Eucharistic form led to serious conflicts especially between the Faculties of Medicine and Law exploding two decades later in the 1410s. The solution of the conflict brought with archducal support the success of the medical doctors in 1417. Yet, three years earlier, in 1414, as an escalation of the dispute their

27 Rudolf KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien... II.*, Wien 1854, pp. 24–25, 89–93; E. TOMEK, *Spaziergänge*, pp. 166–172. For the conflicts see Joseph ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhunderte ihres Bestehens. Bd. 1.*, Wien 1865, pp. 129, 211, 314–317; Paul UIBLEIN, *Die Universität Wien im 14. und 15. Jahrhundert*, in: Günther Hamman – Kurt Mühlberger – Franz Skacel (Hg.), *Das Alte Universitätsviertel in Wien, 1385–1985*, Wien 1985, pp. 17–36, esp. pp. 20–21 and on the foundation in comparison with Freiburg see Frank REXROTH, *Städtisches Bürgertum und landesherrliche Universitätsstiftung in Wien und Freiburg*, in: Heinz Duchhardt (Hg.), *Stadt und Universität*, München – Wien 1993, pp. 13–31.

28 On the papal indulgence see A. MAYER (red.), *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*, p. 123, No. 4016 and Ernst TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs. 2. Teil, Humanismus, Reformation und Gegenreformation*, Innsbruck – Wien 1949, p. 187.

faculty even prohibited its *membra* – in Vienna exclusively authorised to deliver medical service – under the fine of twenty guldens to treat a sick doctor or *licentiatus* of the Faculty of Law and even members of other faculties supporting the latter's cause. Still, these disturbances were focused mainly on the marching sequence and not at all questioned the mere participation in or legitimacy of the processional veneration of the Eucharist.²⁹

Besides the university and the clergy of the city the different craftsmen's guilds also enjoyed the right to actively join the Corpus Christi festive marches. The first written pieces of evidence on this custom originate from the fifteenth-century. In this sense, the civic inhabitants of Vienna could take part in the celebration and procession as members of craftsmen's guilds and confraternities carrying corporation flags and banners.³⁰ This corporative, i.e. non-individual participation form could theoretically even in itself cause some discontent. Still, the existence of an order similar to the one in the *Inrotulationsordnung* might indicate further socio-cultural tensions in the processional form, this time in the context of not the university *membra* but the craftsmen. In the fifteenth-century paper-made Book of Orders of the Viennese Craftsmen a special parchment sheet from the year 1463 indicates the processional sequence, in which the guilds followed or rather were supposed to follow each other. The hierarchical position of each of the sixty-one craftsman guilds was indicated in a stratigraphic sequence of prestige ending with the butchers, chandlers, furriers, coiners, goldsmiths and their apprentices as the artisan groups closest to the Eucharist. This list could be interpreted as a visualization of actual and/or wished or even forced order.³¹

The latter possible option might not evidently be an over-interpretation since the early 1460s brought relatively turbulent times to the city. In the fight between the

29 J. ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universität*, pp. 314–317. On the role of the university see Christian LACKNER, *Wissen für den Hof. Die Universität Wien und der Hof der österreichischen Herzoge im späten 14. und frühen 15. Jahrhundert* and Meta NIEDERKORN-BRUCK, *Die Stimme der Universität Wien im mehrstimmigen Satz des Wissenskonzertes im ausgehenden 15. und beginnenden 16. Jahrhundert*, in: Kurt Mühlberger – Meta Niederkorn-Bruck (Hg.), *Die Universität Wien im Konzert europäischer Bildungszentren. 14.-16. Jahrhundert*, Wien – München 2010, pp. 37–51 and 113–140.

30 Such a flag, which might be used even in the grand processions on the day of Corpus Christi is now in the possession of the Historical Museum of the City of Vienna. See Robert WAISSENBERGER, *Schausammlung. Historisches Museum der Stadt Wien*, Wien 1984, pp. 39–40, 41: “Kat. Nr. 1/76, Bürgerfahne, 1465”.

31 E. TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs 2. Teil*, pp. 176–178; Ferdinand OPLL, *Leben im mittelalterlichen Wien*, Wien 1998, p. 131 and footnote 58; M. SCHEUTZ, „*hinter Ihrer Käyserlichen Majestät*“, pp. 173–204, esp. pp. 179, 186–187. For the original document see: Municipal Archives of the City of Vienna (WStLA Wien), 3.4.A.97: Eid- und Handwerksordnungsbuch der Stadt Wien, 1364-1533, fol. 233.

Habsburg brothers Friedrich III and Albrecht VI (1457–1463) the groups of Viennese burghers changed sides several times. During the local lordship of Albrecht (December 1462 – December 1463) Friedrich's supporters organized in April 1463 a failed coup d'état. As a consequence, Albrecht, who successfully asked during the fight for crucial military help from the majority of craftsmen, took a violent revenge and ordered a number of imprisonments, torturing and executions including even the mayor of the city. As a consequence, in the newly created civic leadership the artisans represented now a majority with e.g. four furriers, and one-one carpenter, chandler, baker and butcher. As a vivid background, this context of conflicts and violence sheds a special light on the wording of the above-mentioned regulation. As the title explicitly indicates, one has to notice (“*vermerkcht*”) this order of all the Viennese artisanship on how they should after each other march (“*nacheinvnder geen sullen*”) in the procession on the day of Corpus Christi. Unlike in the case of the university in the late 1380s and 1410s, there was no documented protest against this regulation. Presumably for those who might show dissatisfaction and were not fully aware of the meaning and possible consequences of the word “*sullen*” the events in April 1463 could serve as a threatening reminder.³²

At the end of this decade in 1469 the Viennese processional landscape became even more complex with the creation of the city-bishopric in Vienna. According to the papal bull, the new institution's small territory included three urban parishes and fourteen regional ones in the direct vicinity, and, as a fulfilment of the wishes of Friedrich III, the secular patron of the bishopric was from now on the archduke. Nevertheless, due to fierce opposition of the Passau diocese the new ecclesiastical institution commenced to functionally exist only in 1480, while the first regular Viennese bishop was introduced into his office as late as 1513. The latter process meant significant changes also for St Stephen's church. After the Rudolphian creation of a Collegiate Chapter (a community of lay clerics) with a head and twenty-four members with papal consent in 1365 the leader of this institution, also functioning as the chancellor of the university, exercised here the parish rights. In 1480 the most important Viennese centre of Christian worship became a cathedral, where the bishop or in the first years of trouble and vacancy the administrator was entitled to inherit the former authorities. Why do these details matter in the Eucharistic context?³³

32 Peter ZAUNER, *Zur Datierung der Absetzung des kaisertreuen Rates in Wien und zum Zug Kaiser Friedrichs III. in die Stadt im August 1462*, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 54, 1998, pp. 247–270; Richard PERGER, *Die politische Rolle der Wiener Handwerker im Spätmittelalter*, Wiener Geschichtsblätter 38, 1983, pp. 1–36, esp. pp. 22–25; Ferdinand OPLL – Richard PERGER, *Kaiser Friedrich III. und die Wiener 1483–1485*, Wien 1993, esp. pp. 10–12.

33 R. PERGER, *Der organisatorische und wirtschaftliche Rahmen*, pp. 232–234; Karl VOCELKA, *Kirchengeschichte*, in: Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hg.), *Wien. Geschichte einer Stadt*. Karl Vocelka –

Because one of the highly relevant sources on late medieval Eucharistic marches in Vienna is an undated processional ordinance naming the latter dignitary (indeed in plural: “*Bischöfe*”) as one of the most prominent participants of the festive train. The text with the title “*Ordo processionis in die corporis Christi*” originates therefore most probably from the second half of the fifteenth century and gives a comprehensive sequential vision on the groups of participants. Since the exact context of the birth of this list is unknown, it is uncertain whether similar external circumstances and forces inscribed their agenda into this list as it became apparent for the rolls from the late 1380s and early 1460s. The usage of the imperative is though very telling not only in the general introduction (“*sic teneatur*”) but also in the general *should* sense of the entire regulation. According to the ordinance, the entire artisanship (i.e. the craftsmen guilds: “*czeche*”) with its candles is meant to lead the way followed by the university *membra* marching with flags. In this part each unit of the festive train of young scholars, students and magisters should march after a single special magister. These groups were positioned right to the reliquaries, which were carried by various ecclesiastical bodies of the Viennese clerics, priests and monks.³⁴

Here there is, besides the earlier imperative academic and artisan regulations of hierarchy, a new “*ordo*”, this time for the clergy. This part of the Viennese inhabitants together with the university *membra* was in the first line responsible for the soundscape during such festive acts.³⁵ Bearing in mind that the list ends with a special presentation of the Eucharist (here: “*Celum cum tabernaculo nostro*”), the Carmelites, Augustines, Franciscans, Dominicans, the Holy Spirit Hospital, the Teutonic Knights, the Knights of St John and the Benedictines (“*Scoti*”) received the less prestigious places. Following the chaplains and hospitallers reliquaries of Sts Jerome, Philip, Rupert, Peter and Jacob

---

Anita Traninger (Hg.): Band 2: Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert), Wien 2003, p. 311.

34 Johann WEISSENSTEINER, *Die Geistlichkeit in der österreichischen Stadt des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit mit besonderer Berücksichtigung der Stadt Wien*, in: Peter Csendes – Johannes Seidl (Red.), *Stadt und Prosopographie. Zur quellenmäßigen Erforschung von Personen und sozialen Gruppen in der Stadt des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit*, Linz 2002, pp. 81–90; Susana ZAPKE, *Zum 650-jährigen Jubiläum der öffentlichen Begehung der Fronleichnamsprozession in Wien (1363–2013). Ein Vorbericht*, *Codices Manuscripti & Impressi, Zeitschrift für Buchgeschichte* 91/92, December 2013, pp. 33–37, esp. pp. 33–35. For the original document see: Austrian National Library (ÖNB), Cod. 4712, Fol. 109r.

35 On medieval Viennese music in the clerical scene see *Musik im mittelalterlichen Wien*, Wien 1987, pp. 17–87. For the concrete musical role of the Viennese university, in general, and the soundscape in the city during the procession e.g. in 1507, in particular, see Theophil ANTONICEK, *Musik- und Theaterleben an der alten Universität*, in: G. Hamman – K. Mühlberger – F. Skacel (Hg.), *Das Alte Universitätsviertel in Wien*, pp. 161–176 and Melitta EBENBAUER, *850 Jahre Musik am Stephansdom im Überblick*, in: *850 Jahre St. Stephan*, pp. 408–422, esp. p. 413 and footnote 39.

processed after them.³⁶ It is clear from the ordinance, that the parish centre of St Michael received a less prestigious role since the members of the St Stephen's church were closing the line with the "praelati" and "episcopi" just in front of the city's cross and the cathedral's tabernacle both objects being carried under baldachins.³⁷

This detailed prescriptive description could evoke a consensual, even harmonic concept of Christian urban unity and solidarity, which could indeed be a slightly misleading idea. On the one hand, as the earlier demonstrations highlighted, ordinances were in many cases answers for situations of conflicts or at least uncertainties. On the other, even if the proper background of this text is missing the imperative forms and an additional reminder at naming the St Michael's church, that the guild members ("czechani") should not be let mingle with the procession are strong hints. The wording shows that the "voice" of the regulation originates from the context of the St Stephen's church and the above-mentioned concern most probably arose from earlier events and eventual disputes on one's position in the Eucharistic train.³⁸

Such potential turbulences causing even material damages can be deciphered from the financial records of the cathedral custody of St Stephen. According to these notes (available from 1421 until 1522) after the Corpus Christi procession and *ostensio reliquiarum* through the city in 1454 some reparation works were necessary on the reliquary "nach dem durcheinander, der in der proces geschach".³⁹ The examples from the contexts of the university, artisan guilds and ecclesiastical bodies all indicated certain

36 On the specific role of the so-called civic hospital, *Bürgerspital* (from the thirteenth century in front of the Kärntner Tor and after 1530 at the earlier monastery of St Clare) in the Corpus Christi day processions see: Brigitte POHL-RESL, *Rechnen mit der Ewigkeit. Das Wiener Bürgerspital im Mittelalter*, Wien – München 1996, pp. 120–124. The hospital participated in the march through sending from its own circle four priests, who were processing with "des spitals heiltumb". Sometimes additional priests were hired in order to fulfil the obligations on this festive day. In the fifteenth century, since the mid-1450s, the latest, even weekly Corpus Christi processions were organised at this hospital (cf. footnotes 283, 284, 299–303).

37 See the previous footnotes and for further musical aspects of the Viennese Corpus Christi processions, especially while administering the sacrament to the sick in the 1440s see K. SCHÜTZ, *Musikpflege*, pp. 15–16, footnote 10; B. POHL-RESL, *Rechnen mit der Ewigkeit*, s. 120 and Peter WRIGHT, *Polyphony for Corpus Christi in an Unknown Fragmentary Source from Mid-Fifteenth-Century Central Europe: An Interim Report*, in: M. J. Bloxam – G. Filocamo – L. Holford-Strevens (eds.), *Uno gentile et subtile ingenio. Studies in Renaissance Music in Honour of Bonnie J. Blackburn*, Turnhout 2009, pp. 271–282, esp. pp. 279–282.

38 For the dangers of the idea of a harmonic unity see Franz-Josef ARLINGHAUS, *Einheit der Stadt? Religion und Performanz im spätmittelalterlichen Braunschweig*, in: Werner Freitag (Hg.), *Die Pfarre in der Stadt. Siedlungskern – Bürgerkirche – Urbanes Zentrum*, Köln – Weimar – Wien 2011, pp. 77–96.

39 J. WEISSENSTEINER, *Mehr wert als Edelgestein*, pp. 24–27, esp. footnote 20 and 21. For the original documents see Archives of the Diocese of Vienna (DAW), Domkapitel, Custos Raittungen, Nr. B/1/b, fol. 3v and Nr. B/1/f, fol. 10r.

socio-cultural tensions in the processional veneration of the Eucharist, however, in most of the cases they questioned only the hierarchy inside the procession and not the mere concept and legitimacy of the festive march itself. In this sense the sixteenth century opened a qualitatively new chapter in the history of Corpus Christi processions.

Marching With the Eucharist in an Age of Conflicts

Veneration of the Host in the Era of the Latin War

As discussed above, as early as in the foundation decades in the late fourteenth century the university *membra* were required to contribute to the honour, prestige and soundscape of the Viennese Eucharistic trains. Moreover, during religious festivities such as Corpus Christi processions the three divisions of the fellows of the city's school were also ordered to appear "*in corpore*", where the cohorts of the youngest, then the middle group and at last the oldest were marching behind their leaders. The hierarchical sequence though, as demonstrated earlier, caused re-occurring turbulences. However, most of these conflicts never threatened with the absence of some key participants. One of the first known cases of a potential boycott of the Eucharistic procession came from the academic body of the *universitas*. During the fifteenth century not only individual faculties but even the university itself could use the Eucharistic discourse in order to maintain and even propagate its own interests. In 1447 e.g. after a student of theology was, as a threat to public order, imprisoned by the city judge neither the rector, nor the *consistorium* could help him to be released. Finally, the university then, in accordance with its papal privilege, excommunicated the judge and prohibited all university members to participate in the prospective Corpus Christi processions until the former citizen was not moved from his position and the student released from prison. The blackmailing strategy brought success and the urban government could find a convenient agreement with the university.⁴⁰

Of course, in this case the absence remained only a threat but around and after 1500 social tensions and differences in cultural concepts culminating at and in Corpus Christi became much more significant, especially in the relations of the university *membra* with the Viennese civic population. On the one hand, the students engaged in developing

40 *Conspectus historiae universitatis Viennensis... promotore R.P. Josepho Reichenau*, I., Viennae 1722, pp. 157–158; J. ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universität*, p. 211; Peter CSENDES (Hg.), *Die Rechtsquellen der Stadt Wien*, Wien 1986, p. 229; Kurt MÜHLBERGER, *Schule und Unterricht*, in: Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hg.), *Wien. Geschichte einer Stadt. Band 1: Von den Anfängen bis zur Ersten Wiener Türkenbelagerung (1529)*, Wien 2001, pp. 291–318, esp. p. 301.

their own ways to use and even abuse the Eucharistic feast. As early as in 1499 the Faculty of Arts took preparatory steps for new statutes of the faculty with the clear intention of prohibiting students from performing Swiss-like military parades as “*lanceatores*” on the *antefestum* and during the octave of Corpus Christi. The day before the feast was regularly free of teaching at this faculty, which could additionally encourage the students to organize their own special celebrations including such military marches with weapons.⁴¹ Few years later during the gathering of the university in the Corpus Christi march in 1505 a fellow of the latter institution and at the same time member of the Collegiate Chapter at the cathedral was caught by the students, who took him in a violent manner to the prison of the *universitas*. As a response, the ecclesiastical body at St Stephen’s church threatened with a boycott of the Eucharistic procession. The arrested *licentiatus* was later released and the two institutions could find a *modus vivendi* for solving the troubles. This incident also demonstrated the potentially explosive nature of Eucharistic marches and their social and cultural contexts.⁴²

Even more, some eight years later in 1513 Corpus Christi day brought in Vienna actually the direct opposite of what was envisioned in the bull of pope Urban IV, namely celebrating the feast of the sacrament as a memory of God’s love. Instead of such pious contents the *festum* witnessed conflict, fight and even violent death, which together with the aftermaths in the following year was soon after named as *Bellum Latinum* (Latin War). In a *tumultus* on 26th May in the outskirt in front of the Widmertor (see Figure 1) next to a *domus meritoria* (brothel) a *seditio* (fight) between students and vineyard workers (*ligonistae* or *solifossores*) took place. As a consequence, two persons (a civic inhabitant and a magister of the Faculty of Arts, Quirinus Teininger) were killed and many others were wounded.⁴³ The conflict was fuelled by an obligatory *cingulum* (belt)

41 Thomas MAISEL, „*Bellum Latinum*“. *Eine studentische Rebellion des frühen 16. Jahrhunderts in Wien*, in: Kurt Mühlberger – Thomas Maisele (Hg.), *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte 16. bis 19. Jahrhundert*, Wien 1993, pp. 191–231, esp. pp. 205–206 and footnote 61. For the original source quoted by Maisele see University Archives of Vienna (UAW), Cod. Ph 9, Acta Facultatis Artium IV, fol. 10v (1499): “*Precipimus et inhibemus seriose, ne studentes nostri more lanceatorum et elvetiorum in profesto corporis Christi neque in octava eiusdem pro frondibus exeant cum bombardis, cuspidibus et lanceis ac tunicis acurtatis sub pena retardationis perpetuo ad gradum.*”

42 For the case in 1505 see *Conspectus historiae universitatis Viennensis... promotore R.P. Josepho Reichenau*, II., Viennae 1724, p. 70 and for additional information on the event: T. MAISEL, „*Bellum Latinum*“, pp. 205–206. For the original source quoted by Maisele see University Archives of Vienna (UAW), Cod. Ph 9, Acta Facultatis Artium IV, fol. 42r (1505).

43 Kurt MÜHLBERGER, *Universität und Stadt im 14. und 15. Jahrhundert am Beispiel Wiens. Wesentliche Grundlagen und ausgewählte Szenen einer „konfliktbeladenen Harmonie“*, in: K. Mühlberger – M. Niederkorn-Bruck (Hg.), *Die Universität Wien*, pp. 53–83, esp. p. 76 and Thomas MAISEL, *Der „Lateinische Krieg“*. *Eine studentische Revolte des frühen 16. Jahrhunderts in Wien*, *Historische Anthropologie* 3, 1995, pp. 389–411.

for the *scholares* (students) of the arts marking them as undergraduate members of the university. Most probably the *ligonistae* or *solifossores* mocked the students for this obligatory piece of outfit. Although the fight could be stopped after the arrival of the city judge and other Viennese citizens, in the following month the fierce debates on the *cingulum* continued. Still, the fact that the tensions culminated on Corpus Christi day was most probably not at all a mere coincidence and in the summer of 1514, when the conflict re-occurred, several hundreds of students were expelled from the university as a direct consequence.⁴⁴

While the latter cases show social conflicts intruding the idealistic veneration of the Host, in the first decades of the sixteenth-century even the feast's cultural connotations and interpretations were changing. In the decade of the Latin War rather unorthodox ideas on the non-Corpus Christi day Eucharistic marches were spreading in various strata (including the *clerici*) of the Viennese population. Namely, if in the weekly sequence of minor Eucharistic processions the Thursday falls on the start of new moon the festive march with the Host ought to be celebrated with especially great pomp and solemnity. In this case the university could add a both professional and self-legitimizing contribution to the Eucharistic discourse, since in order to avoid the popularization of such potentially heretic ideas emperor Maximilian I (1508–1519) asked in a letter (Nuremberg, 10th February 1512) for an educated opinion and evaluation from the academic body.⁴⁵

The university, namely the rector, the theology professors and the “*magistri collegiales*” gave a detailed report in order to fulfil the ruler's wishes and expectations. Furthermore, in a long analysis they emphasized the Jewish and partly even pagan origins of the custom. In addition, they firmly stated that the latter tradition had been already eradicated without any protest. Finally, they not at all missed this opportunity to praise the ruler's efforts in keeping the purity of Christian faith.⁴⁶ As demonstrated with

---

44 T. MAISEL, „*Bellum Latinum*“, pp. 191–231, esp. pp. 194–199 and for some of the sources see University Archives of Vienna (UAW), Cod. Ph 9, Acta Facultatis Artium IV fol. 83v, while especially on the events in 1514 see Hermann WIESFLECKER, *Wien vor der Reformation. Eine Studentenrevolte im Jahre 1514*, in: Karl Amon et al. (ed.), *Ecclesia peregrinans. Josef Lenzenweger zum 70. Geburtstag*, Wien 1986, pp. 161–167.

45 For the described case see Joseph Ritter von ASCHBACH, *Die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter Kaiser Maximilians I*, II. Band, Wien 1877, p. 113 and for the publications of the letters on the weekly processional sequence and potentially heretic custom see *Conspectus historiae universitatis II.*, pp. 75–81.

46 See previous footnote and for the university as a centre of humanistic knowledge and intellectual services for the court see Paul UIBLEIN, *Die Wiener Universität, ihre Magister und Studenten zur Zeit Regiomontans*, in: Günther Hamann (Hg.), *Regiomontanus-Studien*, Wien 1980, pp. 393–443 and Helmuth GRÖSSING, *Die Wiener Universität im Zeitalter des Humanismus von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, in: G. Hamann – K. Mühlberger – F. Skacel (Hg.), *Das Alte Universitätsviertel in Wien*, pp. 37 ff.

the cases in the decades around 1500, the notions attached to the Eucharistic feast and its processional celebration experienced relevant social and cultural transformations at the turn of the fifteenth and sixteenth centuries. These phenomena can be interpreted as the first signs of those metamorphoses of Corpus Christi, which led in the following decades of the sixteenth century towards the Protestant discourse of the complete denial of the Host's processional veneration.

Solemn Processions and Protestant Host Desecrations

In the Vienna of the 1520s the socio-cultural tide was clearly turning and the new ideas of the Reformation on the real presence of Christ in the Host (e.g. questioning the mere sense of Eucharistic processions) were gaining more and more sympathizers, followers and even their first martyrs. Without doubt, in these processes the weaknesses of the local ecclesiastical structures played a significant role. The bishopric e.g. was governed for several decades by administrators and the first bishop, who actually resided in Vienna (Georg Slatkonia, 1513–1522) took his seat under the reign of Maximilian I. Although archduke Ferdinand I (1521–1564) initiated a number of educational reforms from 1524 on, a relatively weak pastoral system and the university as a catalyst and communicator of new ideas also contributed to the birth of a new atmosphere. In 1520 even bishop Slatkonia showed explicitly non-negative attitudes towards the ideas of Martin Luther and his followers. Three years later the first known Viennese student entered the university of Wittenberg and in 1524 the Protestant movement embraced his first martyr tortured, beheaded and burnt in the Austrian city. Caspar Tauber, a former member of the Corpus Christi brotherhood at St Stephen's church, after circa seven years of membership left the Eucharistic confraternity in 1522 and before his execution in 1524 he became as a preacher and pamphlet writer one of the first propagators of Luther's ideas in Austria.⁴⁷

Bishop Johann Faber (1530–1541), an advisor of Ferdinand I since 1522, showed an openly hostile attitude towards Wittenberg. Yet, a series of bans on Protestant books and preachers in the 1530s, a number of open-air executions, and the Lower Austrian prohibition on visiting Protestant universities in 1544 clearly demonstrate the growing success of the reform thoughts. Nevertheless, the Lower Austrian regulation for craftsmen ("*Policeyordnung*") in 1527 still decreed the obligatory participation of all artisans

---

47 Grete MECENSEFFY, *Wien im Zeitalter der Reformation des 16. Jahrhunderts*, Wiener Geschichtsblätter 29, 1974, pp. 228–239, esp. pp. 228–232; Karl VOCELKA, *Die kulturelle Bedeutung Wiens im 16. Jahrhundert*, Wiener Geschichtsblätter, 29, 1974, pp. 239–251, esp. on the archducal reforms of the educational system see p. 245; Franz LOIDL, *Geschichte des Erzbistums Wien*, Wien 1983, p. 9; K. VOCELKA, *Kirchengeschichte*, pp. 311–320.

in the procession on Corpus Christi day and, indeed, from the 1530s there are pieces of evidence available on Eucharistic processions (e.g. in 1535) and other religious plays.⁴⁸ Moreover, Catholics formed a majority in the city council even in the following decade. The tide was, however, just too strong to turn back, at least in the mid-sixteenth century. The number of communions (e.g. at the St Michael's parish church) was drastically sinking, the university of Vienna propagated Protestant intellectual tendencies and bishop Friedrich Nausea (1541–1551) decided to show at least some compromises towards the new ideas spreading not only among the Lower and Upper Austrian nobility but also in Vienna's civic and clerical population. According to later accounts, when a Polish visitor to Vienna (the Jesuit Stanislaw Kostka) was desperately looking for spiritual help he encountered a lot of Protestant clerics, but none Catholic who was willing to offer him the Eucharist. This might sound as an extreme example but in these decades the Catholic *ecclesia* was turning to exist as a minority in the city.⁴⁹

After and during such socio-cultural transformations the first known Protestant Host desecration within the processional context of the Eucharist occurred in 1549. As mentioned in the introduction, the attributes of the violator, Johann Hayn, characterize him as an outsider. He came from the far away region of Franconia and worked in Vienna as a bakery apprentice. According to the 1463 list, the former artisan group enjoyed a relatively convenient position in the processional hierarchy (in front of the tailors, butchers, chandlers and so on, furriers, coiners and goldsmiths), but Hayn was neither a full guild member nor a local citizen. This case might be characterized as a single act of a marginal stranger, who originated from a different territory and enjoyed no actual socio-cultural embeddedness in Vienna itself. The harsh punishment after his arrest and the dramatic torture, however, could indicate a show-case *exemplum* to the born and bred Viennese public. The open-air execution with the tongue cut out, hands cut off at the place of the desecration (corner of the Graben square and St Dorotheergasse: see Figure 1) and body burnt alive at Erdberg (No. 47) might be deciphered as a demonstration

48 See the following footnote and specifically for Eucharistic festivities in the 1530s: Karl UHLIRZ, *Die Rechnungen des Kirchenmeisteramtes von St. Stephan zu Wien*, Wien 1902, pp. 477–495 and E. TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs 2. Teil*, pp. 256, 293, 450, 604; e.g. in Graz the Corpus Christi marches paused between 1550 and 1572 because of lack of interest and/or fear. In 1601 the procession was again celebrated publicly with the participation of the archduke and so on. For some details see Hans PIRCHEGGER, *Geschichte der Steiermark 1282–1740*, Graz 1931, p. 408.

49 See previous footnote and Max KRATOCHWILL, *Wien im 16. Jahrhundert*, in: Wilhelm Rausch (Hg.), *Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit, Linz/Donau 1980*, pp. 75–92, esp. pp. 80–84 and Kurt MÜHLBERGER, *Zwischen Reform und Tradition. Die Universität Wien in der Zeit des Renaissance-Humanismus und der Reformation*, *Mitteilungen der österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 15, 1995, pp. 13–42, esp. pp. 25–29. On the “*Policeyordnung*” in 1527 see M. SCHEUTZ, „*hinter Ihrer Käyserlichen Majestät*“, p. 180 and footnote 47.

to the eventually sympathizing spectators on what could happen to explicit and pro-active critics of such public ceremonies. In order to guarantee the subsistence of the *exemplum*, as emphasized earlier, a commemorative column was erected at the site of the Host violation.⁵⁰

One of the few contemporary reports on the event originates from the notices of the so-called “*Stifts-Dechanten*” of the ecclesiastical foundation in the neighbouring town of Klosterneuburg. According to this account, after the violent act the baker apprentice was first only arrested and the execution took place as late as in November. The description provided here confirms the possibility that his public torture was meant to suppress further unorthodox critics on Eucharistic marches. In a special terrifying procession “*ist er geführt worden auf einem wagen darauff ein Pinn mit laden, ist er darauff gewesen...*”. As the chariot taking him reached the place of the Host violation the hangman, namely master Gallus, cut out half of his tongue and chopped off his hands. Being still alive they took him to the Stubentor (see Figure 1), where at the stake he was “*in auf der Gemsswayd verprennt zu einen aschen...*” on 12th November 1549.⁵¹ Thus, this record not only supports the idea of making an *exemplum*, but the processional form of the horrors and the way and location of the acts of mutilation are clear references to his sins. Namely, as the report goes, beyond attacking the priest and the Host with his hands he also opened his mouth and loudly questioned the sheer legitimacy of the processional veneration of the Eucharist. Although these shocking scenes might have produced an immediate terrifying impact, the further initiatives and deeds of the Habsburg archdukes, Viennese bishops and other Catholic authorities indicate that Johann Hayn was not the one and only unorthodox soul in mid-sixteenth century Vienna.⁵²

Although the Jesuits were invited to the city two years later, the late 1550s and the 1560s brought increasing Protestant influences.⁵³ Throughout the whole era the key centres of these thoughts were the landed properties and castles of the nobility, however,

50 Moritz SMETS, *Wien im Zeitalter der Reformation*, Wien 1969, p. 49; Walter STURMINGER, *Der Milchkrieg zu Wien am Fronleichnamstag 1578*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 53, 1950, p. 614; Martin SCHEUTZ, *Kaiser und Fleischhackerknecht. Städtische Fronleichnamspzessionen und öffentlicher Raum in Niederösterreich/Wien während der Frühen Neuzeit*, in: Thomas Aigner (Hg.), *Aspekte der Religiosität in der Frühen Neuzeit*, St. Pölten 2003, pp. 62–125, esp. p. 68.

51 See previous footnote and H.-J. ZEIBIG, *Aufzeichnungen der Klosterneuburger*, p. 316.

52 On the wider context see M. SCHEUTZ, „*hinter Ihrer Käyserlichen Majestät*“, pp. 173–204, esp. p. 181.

53 On the role of the Jesuits see Gernot HEISS, *Die Wiener Jesuiten und das Studium der Theologie und der Artes an der Universität und im Kolleg im ersten Jahrzehnt nach ihrer Berufung (1551)*, in: K. Mühlberger – M. Niederkorn-Bruck (Hg.), *Die Universität Wien*, pp. 245–268. On their impact in the second half of the century: Elaine FULTON, *Mutual Aid: The Jesuits and the Courtier in Sixteenth-Century*

in the person of Sebastian Huetstocker (†1557) Vienna was governed in this period by a mayor belonging to the Lutheran confession. Moreover, in 1564 and a decade later (1576–1578) Protestant schools existed inside the city in noble palaces. In the 1560s even the bishopric administrator and strong advocate of the Catholic reformation, Urban from Gurk (1563–1568) had to make some confessional compromises until he at last, as a disappointed man, returned to Gurk in 1568. The second well-known Protestant host desecration took place two years later in 1570 in the above described cultural atmosphere. Again a baker apprentice (Conrad Haußner) this time from Württemberg attacked the Host. According to the subsequent Catholic historiography of Vienna, he was immediately taken into the air by the devil (see Figure 2) and after an exhausting flight he fell back to the ground and landed with serious injuries. As the story goes, he was found afterwards in a speechless, half-dead condition. It is not recorded whether Haußner could earn any sympathy with his act, since the Catholic discursive tradition presented the affair in a fairly unambiguous way. In this textual framework the devil as a device of God's wrath executes a similar job as master Gallus performed in 1549. The prospective baker was taken both of the abilities (speech and motion) he (mis)used by scoffing at the Eucharistic march.⁵⁴ In the latter two cases the Protestant scepticism on the validity of such festive trains was represented explicitly by only two individuals, whereas eight years after the second incident not the tortured bodies of the violators but the Host itself faced to fall on the ground amidst a turbulent tumult.

Veneration of the Host and the Milk War

In contrast with the violent Host attack in 1570, the second half of this decade under the aegis of archducal, Jesuit and bishopric co-operation brought new energies for the Catholic cause in Vienna. In 1578 emperor Rudolf II (1576–1612) ordered the closure of the short-lived second attempt of a Protestant school on noble soil inside the city and in this and the previous year he issued a ban on public religious and educational services of the latter confessional group in Vienna. The last two and a half decades of the sixteenth century brought new structural and personal strength to the Jesuits' Viennese presence and the era of bishop Johann Caspar Neuböck (1574–1594) meant a re-organisation and re-vitalization of the bishopric institution in general and in 1577 the Eucharistic confraternal life, in particular, in the spirit of Catholic reform. In this atmosphere

---

Vienna, in: Maria Crăciun – Elaine Fulton (eds.), *Communities of Devotion. Religious Orders and Society in East Central Europe, 1450–1800*, Farnham 2011, pp. 171–196.

54 Matthias FUHRMANN, *Alt- und Neues Wien [...]*, Anderer Teil, Wien 1739, p. 807; W. STURMINGER, *Der Milchkrieg*, pp. 614–615; K. VOCELKA, *Kirchengeschichte*, pp. 325–355; M. SCHEUTZ, „*hinter Ihrer Käyserlichen Majestät*“, pp. 181–182. For the depiction see Figure 2.

the above mentioned united forces felt themselves strong enough to organize a pompous Eucharistic march for Corpus Christi day in 1578 hosting not only the recent propagator of the Catholic cause, emperor Rudolf II, but also his brothers Ernst and Maximilian, and even the Bavarian prince Ferdinand with all of their knights and escorts.⁵⁵

After a number of years without grand festive trains with the Host for the 29th May Rudolf returned from his new residence in Prague and the processional route (see Figure 1: 1578 Corpus Christi Day) starting from the St Stephen's church (No. 17) included the Kärntner Strasse, the church of the Civic Hospital (No. 10; *Bürgerspitalskirche*), the foreground of the St Michael's (No. 7) cemetery and the squares of the Kohlmarkt and Graben. At the last significant stage before the solemn train's return to the cathedral an unprecedented event happened after which the Spanish and the Italian knights drew their swords, high-ranking secular baldachin-bearers abandoned their duties and a number of clerics threw away the precious crosses, monstrances and candles running for their lives towards the neighbouring houses and St Stephen's. The ultimate Catholic display of the Eucharistic veneration virtually exploded in a chaotic scene. The festive procession was broken, the participants were fleeing and the sacral heart of the solemn march entered into a phase of dissolution. What kind of event (see Figure 3) caused such a panic among the Catholic confessional group and why was this frightening turbulence labelled later as milk war?

News on the chaos on Corpus Christi day spread out in all points of the compass. The furthestmost immediate corner was most probably a forest at Pedreno in Bulgaria, where Stephan Gerlach, the secretary of the imperial envoy to the Sublime Porte in Istanbul commemorated the events in his diaries on 22nd June. Interestingly enough, one hundred years later with the publication of his records this version turned to be the first one reaching a wider public in a printed form and this account was reproduced even after in other works. Therefore, Gerlach's confessionally biased notice on the *tumultus* largely contributed to the prospective general reception of the event. This author categorized the Corpus Christi celebration in a Protestant spirit as a papal feast and he reports on the deep fear and great anxiety of the papists marching in the presence of high secular dignitaries. In his account these feelings caused that participants of the train broke some benches originally meant for spectators. The minor accidents raised a hue and cry, which again made the Italian and Spanish escorts expecting a Lutheran provocation.

---

55 E. FULTON, *Mutual Aid*, esp. pp. 188–196; K. VOCELKA, *Kirchengeschichte*, esp. pp. 316–326, 355–356; E. TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs 2. Teil*, esp. pp. 390–411.

While the secular participants of the procession including the emperor pulled out their weapons, the clerical marchers let the baldachin, monstrances, candles and so on fall and they all ran to the cathedral as if the devil had been chasing them. As Gerlach's report goes, an unknown clerical outed "*nun heute Pfaff und morgen nimmer*", while the chaplain of the Bavarian duke gave away his fine coat in order to flee more easily. As the diary comments, the papal delegate had literally lost control over his body and "*hab aus Furcht in die Hosen...*", while the Venetian envoy ran up to a bastion and promised half of his fortune to his servant for not revealing his hide. Finally, everybody soon realized that there was actually neither a verbal insult nor a physical attack going on. As Gerlach ends his report, eight days later neither the emperor took part in the procession, nor the Viennese citizens and craftsmen were meant to participate in the festivity since "*sie der mehrer Theil lutherisch sind*".⁵⁶

Besides this document, there are some more contemporary letters describing the above mentioned scandal. On the day after Corpus Christi Dr Georg Eder informed the Bavarian duke Albrecht V (1550–1579). This text already used as one of the earliest reports the expression "*Milchkrieg*". Two further short contemporary accounts on the *tumultus* are an Italian letter in the Austrian National Library (Fugger reports) and the early-July memo of the Viennese bishop (Johann Kaspar Neuböck) to his friend (Professor Jodochus Lorichius) in Freiburg im Breisgau. Finally, a Swiss correspondence in the Central Library in Zurich dating from 12th June contributes to the existing pieces of information on this particular sequence of events. This report emphasized the already apparent mistrust between the two confessional groups, which caused a tumult. This description, however, gives a different explanation for the outbreak of the panic. Accordingly, the soldiers making way for the procession rather aggressively ("*mit ungebührlicher unbschaidenhait*") pulled away the people, which act led to having broken jars of milk, eggs and butter all around. The owners of these products started to complain about their loss in a loud manner, and the sudden change in the festive soundscape was immediately interpreted at the other side of the square as a sign of "*ein verrätherey oder angesteltes mord*". People started to flee in a large number and turbulent manner, which also contributed to the chaos causing young and old falling on each other leaving behind the impression of a natural catastrophe as if "*ein windsturm vber ein kornfeld gangen wäre*". Since the clerics started to run leaving behind all the festive objects, the secular participants promptly decided to grab for their arms. The Italian and Spanish guards drew their swords and ran towards the falling torches and candles since they feared that

56 For Gerlach's report see W. STURMINGER, *Der Milchkrieg*, pp. 614–624, esp. pp. 623–624. For the depiction of the event see Figure 3.

the “*Luterschen*” were planning a violent act against the emperor and the bishop. As the report goes, there were no casualties and during the procession in the octave the ones who did not wish for participation could stay at home and no regular commercial activities took place on the market.⁵⁷

Dr Eder’s letter describes the perspective of an active participant marching just next to the baldachin. As he writes, when the procession was approaching from the “*Kolmarckht*” towards the Graben square one could hear a threatening screaming (“*ain greiliches geschray*”) of women and see a running mass of eventually hundreds from which nobody knew who might be a friend and who a foe. Members of the ecclesiastical bodies, some soldiers but also armed citizens decided to flee in a chaotic manner. As described earlier, the highest dignitaries prepared themselves for the worst, but then all soon realized the lack of any potential danger and their misunderstanding of the situation. However, Eder mentions that the fear was not without any reason since no such a procession, this time even with imperial presence, took place for fifteen years and rumours were spreading prior to the ceremony that a tumult might happen. Before writing his letter Eder carried out after the events some investigations, which results he gladly communicated towards the Bavarian duke Albrecht V.⁵⁸

Accordingly, the place of conflict at Graben was originally occupied by a lot of farmers, among others women selling their “*victualia*”. While the procession was moving ahead the food sellers’ jars broke, children fell on the streets which acts culminated in a frightening female outcry. Eder and the other participants were expecting a bloodshed going on but, as a relief to all of them, nobody was actually murdered or even wounded. In Eder’s view the Lutherans ran away the fastest, while he and others continued the procession in a singing march. They even listened to an evangelium at the memento of the baker apprentice’s Host desecration before returning to the cathedral. As Eder puts it, the whole “*mülichkrieg*” would be a ridiculous story hadn’t it happened on the feast of Corpus Christi in the presence of the ruler of the Holy Roman Empire.⁵⁹

In a second letter on 15th June Eder informed the Bavarian duke Albrecht V on the events of the feast’s octave. As he describes, this procession in the presence of three dukes

57 See previous footnote and regarding the general atmosphere: M. SCHEUTZ, „*hinter Ihrer Käyserlichen Majestät*“, pp. 173–204.

58 On the person of Georg Eder see E. FULTON, *Mutual Aid*, esp. pp. 188–196 and for the report see previous footnotes.

59 See previous footnote and for other cases including the role of the old and new Corpus Christi confraternities in an Austrian context: Willibald KATZINGER, *Die Bruderschaften in den Städten Oberösterreichs als Hilfsmittel der Gegenreformation und Ausdruck barocker Frömmigkeit*, in: Jürgen Sydow (Hg.), *Bürgerschaft und Kirche*, Sigmaringen 1980, pp. 97–112 and M. SCHEUTZ, *Kaiser und Fleischhackerknecht*, pp. 62–125.

went very well with the participation (cf. the report of Gerlach) of the emperor. The Italian letter from the Fugger reports in the Austrian National Library written on 31st May releases a slightly important further detail. In the still turbulent and panicking phase of the tumult some even feared that similar events might happen as in France during the St Bartholomew's day massacre some years earlier. This time, we should add, the other way round, i.e. the Protestants planning a bloodshed among the Catholics marching in a solemn Eucharistic train. The report of the Viennese bishop, Johann Kaspar Neuböck sent to Freiburg im Breisgau to his friend, Professor Jodochus Lorichius was written circa five weeks after the *tumultus* and basically concludes the pieces of information already mentioned by the above quoted memos and letters. Further narrative sources in the form of correspondence or other ways also reflected the unexpected turbulences. Still, the most important arguments have been already summarized in the above sources. How could one then conclude these events attached to the processional veneration of the Host?⁶⁰

Without doubt, there was a festive Eucharistic train with clerics, citizens, prominent guests and even high-ranking dignitaries marching through downtown Vienna. This idea of feast and celebration on Corpus Christi day was, however, not at all shared by the entire population of the city. One might say, some discontent in form of rumours was spreading, however, the events of the day itself are much more telling. Namely, a significant division of the Viennese public did not celebrate at all: at the both representative and commercially significant Graben square a regular market day was taking place, where e.g. agricultural goods (among others milk) were on sale. At least for those who were at that moment working and shopping at this place such a Eucharistic march had already lost its legitimization in their own religious life. Such a public situation would have been unimaginable earlier taking into consideration how this feast was celebrated in Vienna not only in the fifteenth but also in the first half of the sixteenth century. On the level of events, the aggressivity of the soldiers clearing the way for the procession might be the trigger of the forthcoming sequence. Thus, the milk whitening the ground became name-giving by eyewitnesses and later commenters.

Still, the second part of the label, namely “*war*” tells much more about the atmosphere in which such an otherwise ridiculous panic situation took place. Namely, the Catholic participants might have thought that they were culturally speaking not necessarily on home soil. It is not without any reason that the possibility of a Protestant attack activated geographically far away (Paris) but timely very recent (1572) memories on Catholics

---

60 For the role of bishop Neuböck: E. TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs 2. Teil*, esp. pp. 390–411 and K. VOCELKA, *Kirchengeschichte*, pp. 311–338, 355–356 and concerning the sources: W. STURMINGER, *Der Milchkrieg*, pp. 614–624, esp. pp. 621–623.

massacring thousands of Protestants. The processing persons were in a mental condition that loud screaming, falling of candles and ornaments and a running crowd lacking orientation was enough to set them on highest alarm. No matter how many Protestants were actually present the processional veneration of the Eucharist did not belong anymore to the all-consensual expressions of Christian religious beliefs in Vienna.

This does not mean, of course, that such celebrations were not possible anymore. As mentioned above, in the octave of Corpus Christi a second procession took place, this time without any interruption. Nonetheless, the regulations and circumstances clearly indicate the lack of a general consensus on such a celebration. After some planning a new route (see Figure 1: 1578 Octave of Corpus Christi) was set and the train processed this time along the *Seitzerhof* (No. 38) through the fish market (Hoher Markt) towards St Lawrence (No. 26; Fleischmarkt) and the Untere Bäckerstrasse. Furthermore, a regulation declared that nobody should be forced to be a spectator and no market activities were allowed on this day. Finally, all who were not willing to watch the march were ordered to stay in their houses until the event ends. Each and every regulatory step indicates the lack of public consent on whether the processional celebration of Corpus Christi is an adequate way of Christian devotion or not. Moreover, the lost credibility of the form might mean, at least by some, the questioning of the sole concept of the Eucharistic idea itself. These doubts, at least in Vienna, became explicit targets of all forms of Catholic reform in the forthcoming four decades.⁶¹

The Corpus Christi day of 1578 in Vienna brought unexpected turbulences, however, this year can still be interpreted as the overture of the next decisive wave of Catholic reforms in the city, at the Habsburg court and in the Austrian territories. Explicitly Protestant court dignitaries began losing their positions and similar tendencies became apparent also at the university. As e.g. rector Johannes Schwarzentaler declined to participate in the above described procession because of his religious beliefs, emperor Rudolf II dismissed him shorthand and nominated a new, Catholic rector. After some structural and personal difficulties the educational and cultural role of the Jesuits was rising again. After 1581 no one should have been accepted as a lecturer or graduating doctor of the university without avowing himself to the Catholic church. Thus, these

---

61 On the regulations from the early 1580s see Johannes Evangelist SCHLAGER, *Wiener Skizzen aus dem Mittelalter*, 2. Reihe, Wien 1836, pp. 27–28 and for 1578: W. STURMINGER, *Der Milchkrieg*, pp. 615–616.

transformations culminated in the fusion of the *universitas* with the college of the Jesuits in 1623.⁶²

In the sphere of the Vienna bishopric, the processes starting in 1574 with the episcopal entry of Johann Caspar Neuböck reached their peak at the turn of the century with the wide-ranging and formative ecclesiastical authority of bishop Melchior Klesl (1598–1630). The latter was born as the son of a, what an irony of destiny, Viennese Lutheran baker master. Being turned by the Jesuits he first as university chancellor (since 1579), later as rector (after 1591), and finally as bishop (1598) and cardinal (1616) contributed intensively to the confessional purge at the university and in the city. For sure, this was a process with several complex steps. A significant portion of the Viennese civic population was for example still under strong Protestant influences. In the following year of the Corpus Christi *tumultus* several thousand citizens openly but still in a humble way were asking the imperial regent, archduke Ernst for religious tolerance. Their explicit confessional coming-out led only to a number of arrests and the strengthening of book censorship in 1580.⁶³ The Catholic reform expressed its agenda also through re-conquering the public space for its processional landscape. From the following year a list of the processional altars preserved, which enables us to reconstruct the route (see Figure 1). The first of them was located at the house of a certain Hieronymus, while the second was erected in the Kärntner Strasse next to the mother house of the cathedral's provost (Melchior Klesl). The third and the fourth altars were placed in the church of the so-called civic hospital (No. 10; *Bürgerspital*) and at the gate of the cemetery of St Michael's church (No. 7), respectively. Finally, the fifth was installed at the Graben square "*bey deß herrn Oxels selig hauß*". The regulation also named the location of the altars in the octave and described how the march should be organised inside the cathedral in case of unfavourable weather conditions. The tide was clearly

62 Arno STROHMEYER, *Metropole und frühmoderne Staatsbildung: Die katholische Konfessionalisierung in Wien und Graz im Vergleich (1564–1637)*, in: M. Dmitrieva – K. Lambrecht (Hg.), *Krakau, Prag und Wien*, pp. 27–44, esp. pp. 41–44 and K. VOCELKA, *Kirchengeschichte*, pp. 325–335.

63 See previous footnotes and for the general festive culture at the Habsburg court in this era see Andreas GUGLER, *Feiern und feiern lassen. Festkultur am Wiener Hof in der zweiten Hälfte des 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Anhang II: Bibliographie. Feste des Wiener Hofes von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, *Frühneuzeit-Info* 11, 2000, pp. 90–176 and Karl VOCELKA, *Höfische Feste als Phänomene sozialer Integration und internationaler Kommunikation. Studien zur Transferfunktion habsburgischer Feste im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Andrea Langer – Georg Michels (Hg.), *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert*. Prag – Krakau – Danzig – Wien, Stuttgart 2001, pp. 141–150. On similar processes and the success of Catholic reform in the late 1580s in Salzburg and in the 1600s in e.g. Carinthia and especially Klagenfurt see: E. TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs 2. Teil*, pp. 606, 638.

turning again and the processional veneration of the Eucharist was-reintroduced as one of the purest expressions of Catholic confession.⁶⁴

The socio-cultural transformations including Klesl's and emperor Ferdinand II's (1619–1637) religious and political initiatives turned Vienna into one of the most prominent stages of the re-invented Catholic Eucharistic processional practice of the Habsburgs, the *pietas Austriaca* (see Figure 4). The members of the dynasty, on the one hand, became keen on not to miss any opportunity to leave their pompous chariots and kneel in a humble way, when they happened to see a priest taking the Eucharist to a person suffering death. On the other, they solemnly marched in every Corpus Christi festive train in an obligatory manner in the immediate vicinity of the Host.⁶⁵ Thus, through this metamorphosis the processional veneration form in Vienna received a new, dominantly dynastical content with wide-ranging consequences for the cultural history of this city, the Austrian territories and their people in the early modern and even modern era.⁶⁶

Conclusion: Moving the Host towards Unity or Division?

In this paper a comprehensive analysis put under intensive scrutiny the festive celebration of the feast of Corpus Christi, in general, and its processional veneration, in particular, in late medieval and sixteenth-century Vienna. Accordingly, as a key goal the

64 For the list with the altars see: Austrian State Archives, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA, HHStA), XV, W 50: 100. (ad 122, Unt.-Ob.-Inneröst.) Franz Paul Edler von SMITMER, *Collectanea historica Austriaca*, Pap. XVIII. 14 B. 13 Fol. 1. 4o., 13. Band, 338 Bl., 111a-116b: *Litterae Originales Apostolicarum Gratiarum pro Fraternitate Corporis Christi. Viennae in Ecclesia Cathedrali (cum introductione)* 1581, No 7. *Ex Protocollo Episcopatus Viennensis de anno 1581 et seqq.* pag. 103. An. 1581 and Archives of the Diocese of Vienna (DAW), Handschriften, Wiener Protokolle 7, 229v–230r and J. E. SCHLAGER, *Wiener Skizzen*, pp. 27–28; E. TOMEK, *Kirchengeschichte Österreichs 2. Teil*, p. 639.

65 On the *pietas Austriaca* in general: Anna CORETH, *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*, 2. Auflage, Wien 1982, esp. pp. 18–32. On early modern religious and secular ceremonies in Vienna in particular: M. SCHEUTZ, „*hinter Ihrer Käyserlichen Majestät*“, pp. 173–204 and Herbert KARNER, *Der Kaiser und seine Stadt. Identität und stadträumliche Semantik im barocken Wien*, in: Jan Hirschbiegel – Werner Paravicini – Jörg Wettlaufer (Hg.), *Städtisches Bürgertum und Hofgesellschaft. Kulturen integrativer und konkurrierender Beziehungen in Residenz- und Hauptstädten vom 14. bis ins 19. Jahrhundert*, Ostfildern 2012, pp. 141–160 and see previous footnotes. For the depiction of the *pietas Austriaca* see Figure 4.

66 For further aspects on early modern and modern Vienna see e.g. Karl VOCELKA, *Religiöse Zeremonien in der Öffentlichkeit am Beispiel des barocken Wien*, in: Irmgard Christa Becker (Hg.), *Die Stadt als Kommunikationsraum. Reden, Schreiben und Schauen in Großstädten des Mittelalters und der Neuzeit*, Ostfildern 2011, pp. 91–100 and Christian STADELMANN, *Die Demonstration des politischen Katholizismus. Fronleichnam in Wien 1919–1938*, in: Olaf Bockhorn (Hg.), *Urbane Welten. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1998 in Linz, Wien 1999*, pp. 377–401.

study focused on the socio-cultural meanings of the above mentioned cult and especially the solemn marches honouring the Host. Without doubt, both the ceremonial feast (Liège, 1247) of Corpus Christi and its processional veneration (Cologne, 1260s) was born after an episcopal order in the monastic context of the north-western regions of the Holy Roman Empire in the thirteenth century. Furthermore, by the 1300s the feast and its festive marches left the monastic soil and in a high number of cities, especially in the Holy Roman Empire they went under the partial or full control (organisation, financing and management) of secular authorities representing in many cases the power of local civic elites.

Yet, in the most cited Western and Central European historiography on this field two approaches offer significantly different interpretations on the socio-cultural meaning of such Eucharistic marches. As discussed above, the first model bears the implicit or explicit footprint of the structuralist and/or symbolic-interpretative social and cultural anthropology. In accordance, Corpus Christi processions within a particular urban community should be read as acts of unity, i.e. the reflection of consensus strengthening order and reinforcing social hierarchy. Correspondingly, the Eucharistic march of the urban public and/or the representatives of the political elite expressed the self-interpretation of the city as a sacral community. In this sense socio-cultural realities (e.g. harmony, unity, consensus and so on) were created through the festive trains, which ended with the advent of the Reformation transforming Eucharistic processions into declarations of confessional identity. According to the other approach, Eucharistic marches were neither the ultimate expressions of harmony and coherence nor the best form to communicate any such kind of ideas in a particular community. These interpretations emphasize that even in the late medieval context a competition of visions and ideas characterized the cult of Corpus Christi. Moreover, the processional form itself might cause instability, conflict or even violent tumults. Therefore, such Eucharistic marches ought to be evaluated as value-free and open-end functional communicative tools of religious ideas.

The *longue durée* analysis of the feast and its processional veneration in fourteenth- and sixteenth-century Vienna could re-assess and differentiate these interpretations in a complex archducal, commercial and episcopal urban context. As we saw, in this particular urban setting the cult and procession was introduced in 1334 through an altar foundation of a donator, who was coming from the diocese of Constance and officiated in Vienna both as a parish priest of St Stephen's and as a clerk at the archducal court. As the immediate confirmation and protection of the Habsburg archdukes demonstrated, the Eucharistic initiative was after this point, the latest, a clerical and secular one. Yet, the circle of the active participants of the yearly Corpus Christi processions

involved only the Viennese secular and monastic clergy, who were meant to march with a picture of the Holy Virgin. Regarding the issue of confraternities, Eucharistic brotherhoods existed at both of the oldest parish churches of the city, namely at St Stephen's (ca. since 1347) and at St Michael's (ca. since 1357). The early history of the first one is barely known until the second half of the fifteenth century, when it was re-established and became a socially highly inclusive body organising, among others, festive Corpus Christi plays around 1500. Concerning the second, besides pious acts this organisation functioned throughout its history also as money-lender and in the mid-fifteenth century some of the brotherhood's masters officiated as city councillors.

The first significant change of the feast and processional veneration came as early as in the 1360s due to the political and religious initiatives of archduke Rudolf IV. The ruler commissioned in 1363 for Corpus Christi a procession, which took all the relics of St Stephen's church and left the intimacy of this house of worship and its surroundings. Participating became an obligation for all the clerical members of local parishes, monasteries, hospitals and military orders, who were supposed to march first to St Stephen's and then to join the grand Eucharistic train through the city starting from this point. After the foundation of the Vienna university in 1365 Rudolf IV ordered all the university *membra* to contribute to the decorum and soundscape of the Eucharistic train with their active presence. Accordingly, being part of the procession became a compulsory requirement towards all of these slightly different bodies, who were forced to follow each other in a prescribed order of sequence. This is the point, which could already question the first interpretation of the socio-cultural role of the processional form of the Host's veneration. Namely, the historical sources in the context of Vienna sharply contradict to the concept of seeing these marches as indicators and/or creators of a harmonious and united sacral community. Moreover, dividing social and cultural conflicts exploding in the processional form occurred in Vienna well before the Reformation in the sixteenth century.

As early as in the 1380s, right after the second foundation phase of the university (1384) Rudolf IV's successor, Albrecht III regulated the sequence of the different faculties and academic subgroups in the *Inrotulationsordnung* in 1388. This order of the archducal authority created in the following decades fierce debates and violent conflicts, which showed nothing in common with the original message of the Eucharistic feast. In 1389 e.g. the rector was made to act as a peace-maker in the processional visualization of academic prestige in a Eucharistic form. Nevertheless, in 1414 the Faculty of Medicine in order to receive a better processional position, prohibited its *membra* to treat doctors and *licentiati* of the Faculty of Law and even other university members supporting the latter's cause.

Some decades later in 1463 the sixty-one artisan guilds of Vienna also received a processional ordinance of sequence imposed on them. Taking into account the war between the Habsburg brothers Friedrich and Albrecht and the violent events of this and the previous year, this non-individualized and authoritative regulation of stratigraphic sequence could also be interpreted as a forced order, which was not necessarily in line with the original pious ideas of the cult of Corpus Christi. A similar list this time defining the marching line of firstly the artisans, secondly the university *membra* and thirdly the Viennese clergy from the second half of the same century offers another sequential vision on the groups of participants. The employment of the imperative both in the introduction and in the general sense of the text is a clear indication of an external authority on corporational groups of people. An additional reminder at naming the St Michael's church showed a straightforward reference to previous debates and even conflicts, which e.g. in 1454 could lead to damaging the reliquaries. So, the processional form could actually cause serious troubles, but the afore mentioned disturbances were focused mainly on the marching sequence and they were not at all questioning the sole participation in or legitimacy of the processional veneration of the Eucharist.

Yet, as demonstrated earlier, such tendencies started in Vienna as early as in the 1440s, which definitely discredits the first interpretation on the role of the processional form as a general model. In 1447 e.g. the university activated this occasion to blackmail the city and prohibited all its members to participate in the prospective Corpus Christi march until the city of Vienna fulfils its requests. Moreover, in harsh contrast with the feast's original message, around 1500 students of the latter institution were performing Swiss-like military parades on the *antefestum* and during the octave of the yearly grand train with the Host. In addition, in 1505 the Chapter of the St Stephen's cathedral threatened with a boycott of the great Eucharistic march unless the university acts according to its demands. Furthermore, in 1513 the day of Corpus Christi brought instead of a solemn, festive and peaceful celebration a clash between university students and vineyard workers, which led to conflict, fight and bloodshed with two casualties and many injured. Finally, in the same decade not only social conflicts were charging with their agendas the processional form, but even its cultural interpretation was changing. The unorthodox views spreading in these years in the Viennese population included e.g. especially pompous Corpus Christi weekly processions on Thursdays falling on the start of new moon. Accordingly, even some ideas of the second interpretation of processions, namely evaluating Eucharistic marches as value-free and open-end communication tools of religious ideas could be questioned through analysing the Viennese examples.

The latter potential point of view could be discredited especially through the cases of Host desecration in early modern Vienna. Without doubt, by this time the processional

vereneration of the Eucharist became a sign of confessional identity. In this particular case, however, this meant basically a duplication of its potential conflict creating nature. On the one hand, the internal hierarchical sequence kept its relevance in conflict generation even after the Reformation. On the other, the Eucharistic marches became potential targets from the outside through critics, who propagated the complete denial of the Host's processional veneration. In the form of regulations (e.g. 1527, "*Policey-ordnung*"), and partly in practice of the mid-1530s marches with the Host officially including artisans and so on could first keep at least some of their earlier significance. In the 1520s, however, a former long-year member of the Eucharistic confraternity at St Stephen's became a Protestant preacher, pamphlet writer and one of the first martyrs of Luther's ideas in Austria. By the late 1540s it became clear that the grand processions on Corpus Christi day lost even their theoretical potential of being all-inclusively integrating and/or creating unity and harmony.

The violent act and following theatrical execution of the Franconian baker apprentice, who attacked the Eucharistic train and desecrated the Host in 1549, vividly demonstrated the socio-cultural changes attached to such processions. The harsh punishment was orchestrated as an exemplum to the born and bred Viennese public. Thus, in the mid-sixteenth century even more violence contributed to the gradual repression of the original values connected to the feast of Corpus Christi. The show-case torture showed the potential fate of explicit and pro-active critics of such public ceremonies. Moreover, the erection of a commemorative column at the crime scene was meant to prolong the endurance of the exemplum with a materialized memento. The anecdotal story of the second well-known Viennese Host desecration in the context of a Eucharistic march in 1570 could strengthen the former argument. The baker apprentice, this time from Württemberg, received at least symbolically almost the same punishment (losing the abilities of speech and motion), this time delivered by the devil, as his Franconian predecessor. In these cases the processional form was criticized by single, non-Viennese individuals and eventually a potentially sympathizing public, which was addressed by the authorities through the acts of punishment and torture.

The last analysed example, this time from 1578, highlighted the potentially devastating consequences of the processional veneration of the Host in a context, where a significant part of the population did not celebrate at all. At least for some of them holding a regular market day such a Eucharistic march had already lost its legitimization in their own religious life. Concerning the marchers, the hearts and minds of at least some of these were full of fear being set on immediate high alarm by loud female screaming, falling down of festive candles and a running chaotic crowd lacking any orientation. The possibility of a Protestant attack might have activated in them memories

(Paris, 1572) on Catholics massacring thousands of Protestants and now they were fearing revenge. No matter how many Protestants were actually present the processional veneration of the Eucharist was not anymore an all-consensual expression of Christian religious beliefs in Vienna. The loosing of confidence in the form at least by some might mean the deep criticism towards the sole concept of the Eucharistic idea itself. The next, decisive wave of Catholic reforms in the city, at the Habsburg court and in the Austrian territories initiated through the acts of the emperors (e.g. Rudolf II, Ferdinand II), the Jesuits and the Viennese bishops (e.g. Johann Caspar Neuböck, Melchior Klesl) could reach significant success partly with the contribution of the processional form of honouring the Host. Single individuals who denied their participation were promptly dismissed from their offices, the leaders of openly Protestant citizens were arrested and the Catholic reform expressed its agenda also through re-conquering the public space for its processional landscape. Finally, by the early seventeenth century the enthusiastic support of and the demonstratively active participation in festive Eucharistic trains became a corner stone of the religious self-legitimization of the Habsburg dynasty. From this time on this so-called *pietas Austriaca* functioned as relevant point of identification for the ruling family, the inhabitants of Vienna and even the people of the Austrian lands.

One might further conclude, that the form of Eucharistic processions in the Viennese context was neither an act of unity reflecting and/or creating harmony and consensus, nor a value-free and open-end tool of religious thoughts. On the contrary, the regulations and orders of marches always involved acts of power from external authorities (clerical, archducal, academic and so on) imposing their political, social and cultural agenda on non-individualized groups of people. In this sense, the way of celebrating the feast in festive trains, which became popular all around Western and Central Europe due to the intentions of secular elites, was actually in itself continuously compromising the original mission of the cult. The sequential form, on the one hand, was introduced as an act of force from above in the way of an obligatory regulation dividing fellow Christians into groups of less and more value reflected in the closeness to the monstrance with the Eucharist. On the other, the creation of a concretely visualized processing hierarchy caused, among others, rivalry, blackmailing, threats, material damage, military show-offs, and ultimately homicide and even murder.

These potential contents were all part of the processional honouring form even before the Reformation. Interestingly enough, the Viennese protagonists of the latter socio-cultural transformation might be trying to question and even deny the Host's processional veneration partly because of the afore-mentioned collateral damages. Therefore, the Eucharistic marches in Vienna, instead of expressing unity or harmony of an idealistic

sacral community, functioned as secular power tools in a religious context. We should not forget, the festive trains were not at all mentioned in the original papal bulls and they became wide-spread only several decades later allowing secular hierarchies to inscribe their agenda into the cult of Corpus Christi. In this sense Eucharistic marches could truly mean the expression of confessional identity for the Catholic reform, which was strongly propagating rather similar secular power interests in the form of religious symbolism. One might say, the processional form actually brought into the cult of Corpus Christi an inherent content of creating hierarchies and conflicts. Although this phenomenon violated the original Eucharistic message, the different persons and/or groups of authorities could not withstand to support their political or socio-cultural interests through the opportunities given by the hierarchical nature of these specific festive marches. The power of the form was just too hard to resist for the archdukes, university faculties, ecclesiastical dignitaries and so on. As the story of such Eucharistic trains in Vienna demonstrated, by the first half of the sixteenth century the devotional practice of honouring the Host this way, on the one hand, discredited in the eyes of many not only the relevance of such marches but even the legitimacy of venerating the Eucharist itself. On the other, especially this hierarchical and confrontational nature of these festive trains was their attractive value making them highly exploitable for the goals of the Catholic reform, which was commissioned to create a unity of Habsburg politics and Christian devotion in the form of Catholic confessional identity. One might say, the history of the metamorphoses of Corpus Christi processions in fourteenth- and sixteenth century Vienna is actually a story on the inherent content of the form.

Summary

Metamorphoses of Corpus Christi: Eucharistic Processions & Clashes in Fifteenth- and Sixteenth-Century Vienna

In this research study a comprehensive analysis put under intensive scrutiny the festive celebration of the feast of Corpus Christi in general and its processional veneration, in particular, in late medieval and sixteenth-century Vienna. In the most cited Western and Central European historiography on this particular academic field two approaches offer significantly different interpretations on the socio-cultural meaning of such Eucharistic marches. In accordance with the first model, Corpus Christi processions within a particular urban community should be read as acts of unity, i.e. the reflection of consensus strengthening order and reinforcing social hierarchy. In sense of the other approach, such Eucharistic marches ought to be evaluated as value-free and open-end functional communicative tools of religious ideas. The *longue durée* analysis of the feast and its processional veneration in fourteenth- and sixteenth-century Vienna could reassess and differentiate these interpretations in a complex archducal, commercial and episcopal urban context.

As we saw, in this particular urban setting the cult and procession was introduced in 1334 through an altar foundation of a clerical donator, who was coming from the diocese of Constance and officiated in Vienna both as a parish priest of St Stephen's and as a clerk at the archducal court. The first significant change of the feast and processional veneration came as early as in the 1360s due to the political and religious initiatives of archduke Rudolf IV. The historical sources in the context of Vienna sharply contradict to the concept of seeing these marches as indicators and/or creators of a harmonious and united

sacral community. Moreover, dividing social and cultural conflicts exploding in the processional form occurred in Vienna well before the Reformation in the sixteenth century. As the case studies from the contexts of the university, craftsmen and clerics indicated, the processional form could actually cause serious troubles, but the above mentioned early disturbances were focused mainly on the marching sequence and they were not at all questioning the mere participation in or legitimacy of the processional veneration of the Eucharist. Nevertheless, even some ideas of the second interpretation of processions, namely evaluating Eucharistic marches as value-free and open-end tools of religious ideas, could be questioned through analysing the Viennese examples. This potential point of view could be discredited especially through the cases of host desecration in early modern Vienna.

Without doubt, by this time the processional veneration of the Eucharist became a sign of confessional identity. In this particular case, however, this meant basically a duplication of its potential conflict creating nature. On the one hand, the internal hierarchical sequence kept its relevance in conflict generation even afterwards. On the other, the Eucharistic marches became potential targets from the outside through critics, who propagated the complete denial of the Host's processional veneration. The last analysed example this time from 1578 highlighted the potentially devastating consequences of the processional veneration of the Host in a context, where a significant part of the population did not celebrate at all. Concerning the marchers, the hearts and minds of at least some of these were full of

worries. The possibility of a Protestant attack might have activated in them memories (Paris, 1572) on Catholics massacring thousands of Protestants and now they were fearing revenge.

The next, decisive wave of Catholic reforms in the city, at the Habsburg court and in the Austrian territories at the end of the sixteenth century could reach significant success partly with the contribution of the processional form of honouring the Host. Finally, by the early seventeenth century the enthusiastic support of and the demonstratively active participation in festive Eucharistic trains became a corner stone of the religious self-legitimization of the Habsburg

dynasty, the so-called *pietas Austriaca*. Therefore, the Eucharistic marches in Vienna, instead of expressing unity or harmony of an idealistic sacral community, functioned as secular power tools in a religious context. One might say, the processional form actually brought into the cult of Corpus Christi an inherent content of creating hierarchies and conflicts. Although this phenomenon violated the original Eucharistic message, the different persons and/or groups of authorities could not withstand to propagate their political or socio-cultural interests through the opportunities given by the hierarchical nature of these specific festive marches.

Legend:

1 Schottenkloster (1153) und Schottenkirche	23 Kölner Hof (late 13th c.)
2 Minoritenkloster (1224?, 1247/1251)	24 Heiligenkreuzer Hof (12th/13th c.)
3 Landhaus (after 1513)	25 Jesuitenkloster St. Barbara (1573)
4 Hofburg (late 13th c.)	26 Laurenzkloster (1293/1302)
5 Burgkapelle (1296)	27 Babenbergplatz (ca. 1159) / Karmelitenkloster (1365) / Jesuiten (1568)
6 Augustinerkloster (1327)	28 St. Paulraz (1237)
7 St. Michaeliskirche (1221?, before 1252)	29 first Ghetto (around 1200)
8 St. Paulskirche (1480?) / Stallburg (1550–1565)	30 second Ghetto (late 13th c. – 1421)
9 Dorotheenkloster (1353, before 1404)	31 Maria am Gestade (before 1200, or already in 1137)
10 Clarissenkloster St. Clara (1305) / Bürgerspital (after 1530/1536)	32 Rathaus (1316)
11 Johanniter (1207/1217)	33 Liebfrauenkapelle (before 1292) / St. Salvator (1515)
12 Pilgrimhaus zu St. Anna (1415) / Jesuiten (1582)	34 Berghof (late 13th c.)
13 Himmelpfortkloster (1267)	35 Schranne (1325)
14 Bälleinnenhaus St. Hieronymus (1383) / Franziskanerkloster (from 1586)	36 Schranne (1437)
15 Miltzaukloster (1272)	37 St. Ruprechtskirche (before 1200, probably 9th or 11th c.)
16 Jakoberkloster (1236)	38 Seitzerhof
17 St. Stephanskirche (1147, 1220)	39 St. Petruskirche (11th c.)
18 Deutschordenskommende (1222?, 1244)	40 Zisterzienserinnenkloster St. Niklas (12th c.)
19 Virgikapelle (2nd quarter of the 13th c.) / Maria-Magdalena Kirche (1338)	41 Heiligengeistspital (before 1208)
20 Dominikanerkloster (ca. 1225)	42 Bürgerspital (13th c.)
21 University (1365/1384)	43 St. Maria Magdalena-Kloster (13th c.)
22 Regensburger Hof (late 14th c.)	44 Hofspital St. Martin (before 1339)
	45 Kloster St. Theobald (1343/1346)
	46 St. Philip- und Jakobskapelle (1289)
	47 Enlberg

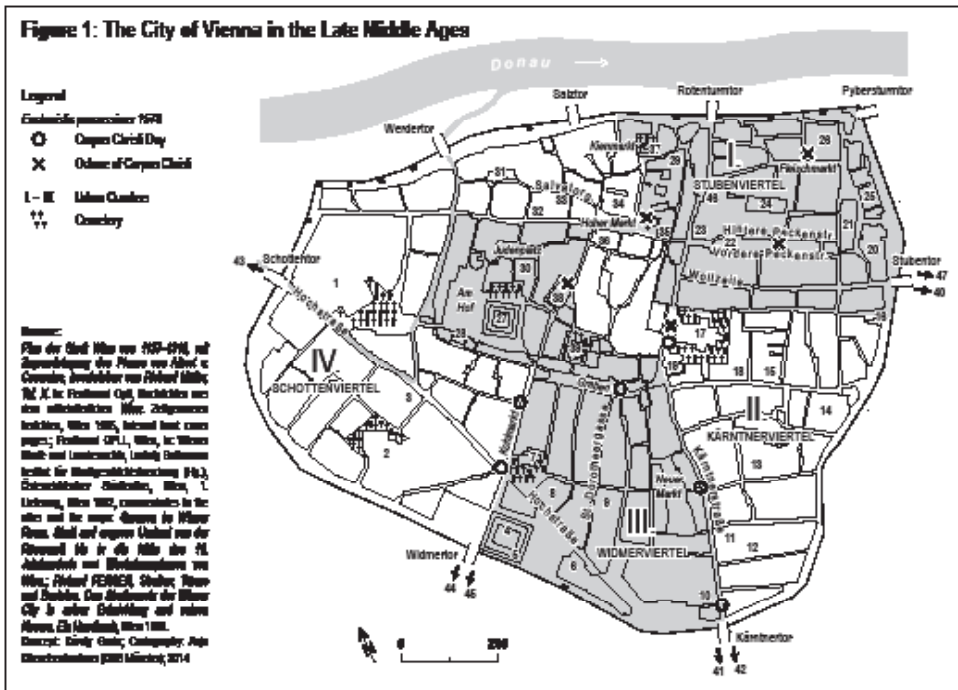

Figure 1: The City of Vienna in the Late Middle Ages

Figure 2: „Der aergerliche Laesterer des Hochheiligsten Sacraments vom Teuffel in die Lüfft geführt“

Previous publications: Matthias FUHRMANN, *Alt- und Neues Wien [...], Anderter Teil*, Wien 1739, p. 807; Walter STURMINGER, *Der Milkrieg zu Wien am Fronleichnamstag 1578*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 53, 1950, p. 617; Martin SCHEUTZ, „*hinter Ihrer Käyserlichen Majestät der Päbstliche Nuncius, Königl. Spanischer und Venetianischer Abgesandter*“. *Hof und Stadt bei den Fronleichnamsprozessionen im frühneuzeitlichen Wien*, in: Richard Bösel et al. (Hg.), *Kaiserhof – Papsthof (16. – 18. Jahrhundert)*, Wien 2006, p. 182.

Figure 3: “*Der milch krieg zû wien, an dese Herren Fron lýchnams Tag*”

For the original see: Zentralbibliothek Zürich, „Wickiana”, PAS II 15, p. 18.
Previous publications: Walter STURMINGER, *Der Milchkrieg zu Wien am Fronleichnamstag 1578*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 53, 1950, p. 616; Martin SCHEUTZ, *Kaiser und Fleischhackerknecht. Städtische Fronleichnamsprozessionen und öffentlicher Raum in Niederösterreich/Wien während der Frühen Neuzeit*, in: Thomas Aigner (Hg.), *Aspekte der Religiosität in der Frühen Neuzeit*, St. Pölten 2003, p. 64; Karl VOCELKA, *Kirchengeschichte*, in: Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hg.), *Wien. Geschichte einer Stadt*. Karl Vocelka – Anita Traninger (Hg.): Band 2: *Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert)*, Wien 2003, p. 326.

Figure 4: “*Warhafftiger vnnd aigentlicher abriß der Gottseligen Procession vnnd Caeremonien mit welchen das allerheylig[ste] vnnd Hochwurdigste Sacrament des Altars in der weitberüemdten Kayserlichen Hauptstatt Wienn in Österreich aus der Kirchen zu denen krankhen getragen vnnd beglaidtet würdt. Also vnnd auf fürgebildte weiß von den Eyfrigen Catholischen Wiennern neulich widerumb erhebt auf ewig mit genuessamen jarlichen einkhomen hochlöblich gestiftt vnnd mit aller handt notturfft zu immer werender Ehr Gottes reichlich versehen. Anno 1614.*”

For the original see: A repro-negative version of the original copperplate (Heinrich Ullrich, Wien) is available in the Picture Archives (Bildarchiv) of the Austrian National Library (ÖNB), no 435.595/BRF. Previous publications: Gernot HEISS, *Gegenreformation*, in: Herbert Knittler (Hg.), *Adel im Wandel. Politik – Kultur – Konfession 1500–1700*, Wien 1990, pp. 223–225, Kat.-Nr. 9.17; Martin SCHEUTZ, *Kaiser und Fleischhackerknecht. Städtische Fronleichnamsprozessionen und öffentlicher Raum in Niederösterreich/Wien während der Frühen Neuzeit*, in: Thomas Aigner (Hg.), *Aspekte der Religiosität in der Frühen Neuzeit*, St. Pölten 2003, p. 74.

Petr VOREL

Politická komunikace české stavovské opozice roku 1547 (Regionální aspekt a role „Přátelského snešení“ ve stavovském odboji)

Abstract: Political Communication of the Bohemian Estates Opposition in 1547 (The regional aspect and the role of the “Friendly Resolution” in the revolt of the Estates)

The author considers the possibilities of the communication within the noble class of the Bohemian society at the time of the revolt of the Estates in 1547. He defines three basic communication layers: 1) informal meetings in the residences of eminent magnates (replacing the banned regional assemblies) passed off as the participation in the usual social events of that time; 2) communication by means of the network of couriers delivering the declarations of the Estates, in a written or printed form, to the Bohemian regions; 3) talks of an assembly character, in which resolutions of wider (countrywide) efficiency were adopted. In this context, the author gives an idea of the meaning of the text called “Friendly Resolution” which he primarily regards as the opposition programme of the Estates approved by the assembly talks, unauthorized by the king, in March 1547. He also recapitulates the development of the interpretation of the term “Friendly Resolution” in earlier interpretations.

Key words: Bohemia – revolt of the Estates – 1546–1547 – the Schmalkaldic War – political communication – regional aspects – political programme of the Estates – king Ferdinand I

Z prostředí české stavovské monarchie první poloviny 16. století¹ máme k dispozici jen malý počet písemností, které lze považovat za doklad nějaké formy politické komunikace,² probíhající mimo sněmovní jednání. Důvodem je jednak skutečnost, že sestavení textu, formovaného do podoby nějakého politického názoru či programu, mířícího proti zájmu panovníka či kritizujícího jeho aktivity, představovalo

---

1 Tato studie vznikla v rámci řešení projektu GA ČR, IKP GA P405/12/1000.

2 Problematice politické komunikace v prostředí české stavovské společnosti předbělohorské doby se v nedávné době podrobně věnoval Zdeněk VYBÍRAL, *Politická komunikace aristokratické společnosti českých zemí na počátku novověku*, České Budějovice 2005. Tato práce je kvalitní analýzou systému politické komunikace, jak se vyvinul především v druhé polovině 16. a na počátku 17. století. Staršímu období věnoval autor pozornost hlavně formou dílčích případových analýz a tento zpětný pohled shrnul v kapitole, nazvané „Archeologie“ *politické komunikace: další perspektivy bádání* (s. 299–311).

pro autora či signatáře velké nebezpečí, jednak existovaly tradiční formy přímé politické komunikace verbální. Proto se s texty, které bychom mohli označit za přípravu nějakého společného stavovského opozičního programu, setkáváme před polovinou 16. století jen v dobách vyhrocené krizové situace, kdy bylo postavení panovníka nejisté a dalo se očekávat, že brzy dojde k mocenskému přeskupení, prováděnému i novou stratifikací vlivových struktur, a kdy z důvodu časové tísně musely být verbální formy politické komunikace nouzově nahrazeny psaným či tištěným slovem.

V podobně neobvyklé situaci se česká stavovská obec ocitla v letech 1546–1547, neboť byla nucena reagovat na dramatický průběh válečného zápasu císaře Karla V. s protestantskou opozicí v sousední římsko-německé říši.³ Tento vojenský konflikt nevznikl v Čechách a zpočátku se naší země ani nijak přímo netýkal, nicméně už koncem roku 1546 muselo být všem zainteresovaným zřejmé, že výsledek zápasu Habsburků s opozicí v říši podstatně ovlivní i mocenskou situaci v Čechách.

Česká stavovská obec se tak během poměrně krátké doby neočekávaně ocitla pod silným tlakem. Obě válčící strany v nějaké podobě počítaly s podporou z české strany a přímé vtažení českého ekonomického potenciálu, který nebyl válkou v říši až do jara 1547 nějak výrazně dotčen, mohl onen konflikt podstatným způsobem ovlivnit. Intenzivní jednání v této věci probíhala během tzv. šmalkaldské války na více či méně otevřené úrovni s oběma stranami politicky rozpolcené říše.

V Čechách obecně převládaly sympatie k luteránské opozici v říši (se kterou pojila náboženská blízkost novoutrakvisty a Jednotu bratrskou), ale v soudobém kontextu bylo naprosto nereálné si představovat, že by se česká stavovská obec mohla rozhodnout do konfliktu v říši vojensky přímo vstoupit na straně Šmalkaldského spolku. Tuto naději u saského dvora podporovali jen někteří aktivní jedinci, kteří s očekávanou porážkou Habsburků spojili svůj osud. Obecně však panovala v Čechách zásadní neochota vměšovat se jakkoli do opakovaných a poměrně častých vojenských konfliktů v říši; tím spíš za situace, kdy v roce 1546 i významná část protestantských říšských stavů stála na straně habsburské.

Česká politická reprezentace se proto bránila vtažení své země do nebezpečného válečného konfliktu, a to tak dlouho, jak jen to bylo možné. Tento postoj do značné míry

---

3 V širším historickém kontextu viz především Josef JANÁČEK, *České dějiny: Doba předbělohorská 1526–1547, kniha I, díl II*, Praha 1984, s. 299–335 a Winfried EBERHARD, *Monarchie und Widerstand (Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen)*, München 1985, s. 399–501. Tématu stavovského odboje roku 1547 byla naposledy věnována detailní pozornost v souvislosti s vědeckou konferencí, konanou u příležitosti 450. výročí oné události, viz Petr VOREL (red.), *Stavovský odboj roku 1547 – První krize habsburské monarchie (Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Pardubicích 29. – 30. 9. 1997)*, Pardubice – Praha 1999; nejnověji viz též Petr VOREL, *Velké dějiny země Koruny české: Svazek VII. 1526–1618*, Praha 2005, s. 195–204.

také reagoval na soudobou propagandu, která konflikt císaře a jeho spojenců se Šmalkaldským spolkem v letech 1546–1547 provázela. V českém šlechtickém prostředí neměla příliš velký ohlas náboženská agitace, vedená jak ze strany papežské (papež Pavel III. jako původní významný císařův spojenec deklaroval účast papežského vojska a finanční podporu císaře jako tažení, jehož cílem je zničit „luteránské heretiky“), tak ze strany Šmalkaldského spolku a jeho vůdce Jana Fridricha Saského (který interpretoval válku s císařem jako obranu ohrožené luteránské reformace). Císař Karel V. naproti tomu důsledně trval na tom, že jeho tažení proti Šmalkaldskému spolku má pouze politický charakter a jeho smyslem je obnovit vnitřní jednotu říše, která objektivně vzato skutečně byla rozsáhlými aktivitami Šmalkaldského spolku od poloviny třicátých let vážně ohrožována. Dodnes tak německá historiografie čelí otázce, zda vůbec či do jaké míry byla šmalkaldská válka konfliktem náboženského charakteru.⁴

Pro předáky české politické scény byla ještě v průběhu pozdního léta roku 1546 císařova interpretace většinou akceptovatelná, neboť definovala celý konflikt jako vnitroříšskou politickou záležitost, která se českých zemí v zásadě netýká. Ani čeští vojenští velitelé z řad protestantů se tehdy nebránili aktivní účasti na císařově válečném tažení v Podunají v roce 1546. Z perspektivy českých „vojenských podnikatelů“ se jednalo jen o jednu z dalších příležitostí, jak zpeněžit vlastní vojenský potenciál, podobně jako v kterémkoli „mimočeském“ konfliktu první poloviny 16. století. Konfesijní hledisko nepředstavovalo *conditio sine qua non*; v císařském vojsku byla i mezi hlavními veliteli řada německých šlechticů luteránské víry.

Čeští stavovští předáci si za dané situace nepřáli konflikt se svým králem, ale zároveň nebyli ochotni vyhovět jeho naléhání na plnohodnotnou vojenskou pomoc ve válce v říši. I v tomto kontextu šlo z podstatné části o peníze, neboť v té podobě, v jaké byly vedeny války v 16. století, už představovaly rozhodující podmínku vojenského úspěchu dostatečné ekonomické zdroje, potřebné k financování žoldnéřských vojenských sborů.⁵ Pokud by měl král Ferdinand počátkem roku 1547 dost vlastních peněz na zaplacení vojska pro válku v říši, tak by v Čechách pravděpodobně žádný konflikt se stavovskou opozicí nevznikl. Ostatně válka v říši docela dobře živila řadu českých vojenských velitelů a specialistů v habsburských službách (bez ohledu na jejich konfesijní orientaci) už v průběhu roku 1546 a zvláště početná jednotka českých ženistů (tvořená z větší části

4 Gabriele HAUG-MORITZ, *Der Schmalkaldische Krieg (1546/47) – ein kaiserlicher Religionskrieg?*, in: Franz Brendle – Anton Schindling (Hgg.), *Religionskriege im Alten Reich und in Alteuropa*, Münster 2006, s. 93–106.

5 Thomas MENZEL, *Der Fürst als Feldherr (Militärische Handeln und Selbstdarstellung zwischen 1470 und 1550)*, Berlin 2003, s. 557–561; David PARROTT, *The Bussiness of War (Military Enterprose and Military revolution in Early Modern Europe)*, Cambridge 2012, s. 27–70.

specialisty s rybníkářskou zkušeností) si připisovala velké úspěchy při obléhacích manévrech v Podunají.⁶

Problém vznikl až tehdy, když král Ferdinand požadoval od českých stavů v souvislosti s válkou v říši jejich přímý (nevratný) finanční podíl na financování „jeho“ války, spočívající buď v hotových penězích, nebo ve vyslání vojska zemské hotovosti. V tom česká politická reprezentace spatřovala zásadní porušení svých svobod, neboť pokud by na králův požadavek přistoupili nyní, stal by se precedentem do budoucna.

Vždyť posledním případem, kdy český král požadoval na domácí stavovské obci účast na vojenském tažení do zahraničí „zadarmo“, měla být pomoc císaři Fridrichu III. při obraně Vídně roku 1462. Tehdy král Jiří argumentoval, že jako kurfiřt je vojenskou pomocí císaři povinen a chtěl, aby české vojsko táhlo do Dolních Rakous zdarma. Tato causa, byť byla od roku 1547 relativně časově vzdálená, je poměrně důležitá, neboť tehdy bylo vlastně poprvé od husitských dob v politické praxi použito k odmítnutí králova požadavku staré středověké pravidlo, které si domácí šlechta vymohla na svých králích již koncem doby přemyslovské: Vnitřní zdroje země mohou být mobilizovány k vojenským účelům jen pro obranu vlastního území, nikoli k tažení do ciziny.

Tato zásada nebyla projevem nějakého českého pacifismu doby pozdního středověku. Čeští páni a rytíři se svými panoši rádi táhli s králem dobývat cizí země nebo obhajovat zahraniční zájmy svého panovníka, ale král jim za to musel dobře zaplatit. I za vlády krále Jiřího si čeští stavovští předáci dobře uvědomovali, jak nebezpečné by pro ně do budoucna bylo, pokud by na panovníkův argument (tj. povinnost vojenské pomoci, vyplývající z lenního vztahu vůči císaři) přistoupili,⁷ i když tehdy nezpochybňovali samotnou skutečnost, že český stát je součástí říše a král Jiří přijal hodnost kurfiřta od císaře formou říšského léna. To se však týkalo osoby krále českého, nikoli Království českého jako země. Pokud tedy král český považoval za svou povinnost pomoci císaři (jakožto svému lennímu pánu) v jeho těžkých chvílích, měl si k tomu účelu obstarat finanční zdroje jinde a nezatěžovat tímto problémem svou zemi a její obyvatelstvo. Takto pak byla jednoznačně interpretována česká účast na vojenském tažení krále Vladislava II. k obraně Vídně proti Matyášovi Korvínovi roku 1477.⁸

6 „*Fossores Bohaemi*“ představovali zvláštní specializovanou jednotku tehdejšího vojska Karla V.; šlo o dva ženijní obléhací útvary o celkem 2500 mužích (1500 a 1000), kterým veleli Jiří Lorecký z Elkuše a Jan Osovský, viz Nicolao MAMERANO LUCEMBURGO, *Catalogvs Omnium Generalium, Tribvnorm, Dvcum, Primorumq[ue], totius Exercitus Caroli V. Imp. Aug. & Ferdinandi Regis Roman. Super Rebelleis & inobedenteis Germ. quosdam Principes ac Ciuitates conscripti, Anno 1546, Colonia 1550*, s. 7.

7 Jaroslav BOUBÍN, *Česká „národní“ monarchie*, Praha 1992, ediční příloha č. 2: „Druhý stížný spis českých pánů proti králi Jiřímu (1465)“ na s. 127–139, zde s. 135.

8 Petr VOREL, *Státoprávní vyčlenění českých zemí ze Svaté říše římské (Důsledky říšské reformy Maximiliána I.)*, Český časopis historický 111, 2013, s. 743–804, zde s. 761–762.

V této situaci byla rozhodující stanoviska hlavních předáků stavovské obce, kteří se v dané věci dokázali shodnout, ať již patřili ke kterémukoli z tehdejších znepřátelených rodově či konfesijně vymezených uskupení na české politické scéně. I na této úrovni politického rozhodování však musel být brán v potaz názor početné vrstvy venkovské šlechty, neboť ta tvořila základ struktury nižšího velitelského vojenského aparátu, tj. jak bezprostředních nájemců žoldnéřů z řad městského a venkovského obyvatelstva, tak i nižších důstojníků, velících přímo na bojišti.

Pro tuto skupinu české šlechty představovaly „cizí“ války ve střední Evropě v poslední třetině 15. a ještě i v první třetině 16. století mimořádně vydatný zdroj příjmů. Bylo těžko myslitelné, že by někdo z těchto „vojenských podnikatelů“ byl ochoten táhnout do Německa se svou družinou počátkem roku 1547 zadarmo, když ještě v létě 1546 jim za tytéž služby císař Karel V. slušně platil. Odmítnout královský požadavek však nemohl jedinec (pro něj to bylo příliš nebezpečné), nýbrž nesouhlas s královským úmyslem musela deklarovat nějakým způsobem vymezená zájmová skupina, která byla schopna zároveň své příznivce ochránit před případnými sankcemi. K takovému postupu měla česká stavovská obec vytvořen fungující a několika generacemi ověřený komunikační systém.

Stavovská monarchie, tak jak se během tří generací pohusitské doby ku konci 15. století formovala v Království českém a Markrabství moravském,⁹ potřebovala ke svému fungování základní komunikační struktury přesahující lokální klientelské sítě. Za standardní situace k tomuto účelu sloužily stavovské sněmy, svolávané na dvou úrovních: Na úrovni krajské a následně na úrovni zemské.¹⁰ Tato dvojí úroveň sněmovního života byla na sklonku středověku důležitým prostředkem komunikace mezi politickou elitou (reprezentovanou bohatou šlechtou z řad příslušníků panského a rytířského stavu a zástupci pražských měst) a nižšími složkami společnosti, které z hlediska politické struktury představovali méně zámožní šlechtici a venkovská královská města.

Neformální politická jednání pochopitelně probíhala i při všech běžných příležitostech, kde se scházeli ze společenských důvodů či pro zábavu zástupci vlivných zájmových skupin (např. svatby, křtiny, pohřby, turnaje, zimní zámecké plesy aj.), ale hlavní politické a mocenské záležitosti se vždy projednávaly na sněmu. Na sněmu se také v případě potřeby schvalovala usnesení (v tehdejší češtině tedy „snešení“), ať již měla váhu zemského zákona (v případě usnesení sněmů zemských), nebo jen určovala, jaké stanovisko mají zastávat pověřeni zástupci jednotlivých krajů na sněmu zemském. Sněmovní platforma byla důležitá i z důvodů bezpečnostních, neboť jednotliví účastníci sněmu

9 Josef PETRÁŇ, *Stavovské království a jeho kultura v Čechách (1471–1526)*, in: Josef Petráň, *České dějiny ve znamení kultury* (Výbor studií), Pardubice 2010, s. 60–122.

10 Jan PELANT, *České zemské sněmy v létech 1471–1500*, Sborník archivních prací 31, 1981, s. 340–414.

(jakožto kolektivního stavovského orgánu) nebyli za sněmovní rozhodnutí právně po-
stižitelní. Proto představovaly právě sněmy hlavní diplomatický prostor pro řešení spor-
ných záležitostí, při kterých se střetávaly zájmy lokálních zájmových uskupení, případně
i zájmy panovníka a stavovské obce.¹¹

Vyřazení krajských sněmů (v dobové terminologii „krajských sjezdů“) ze staršího
modelu politické komunikace, které prosadil hned na počátku své vlády (1528) král
Ferdinand I., znamenalo zásadní narušení tradiční komunikační sítě, pro kterou už
nikdy později nevznikla v Čechách plnohodnotná náhrada.¹² Krajské sněmy tehdy sice
nezanikly jako součást právního systému země, ale nesměly být svolávány bez souhlasu
panovníka. Po roce 1528 však žádný král konání krajských sněmů nevyhlásil,¹³ takže
tato úroveň regionální politické komunikace *de facto* přestávala existovat. Absence kraj-
ských sněmů znamenala postupný zánik regionální politické identity, která měla v Če-
chách v 15. století poměrně značný význam v době mocenské nestability, kdy jednotlivé
kraje (v podobě tzv. krajských landfrýdů) přijímaly politická rozhodnutí. V politickém
životě nebyla ztráta regionální úrovně politické komunikace v Království českém už
nikdy plně nahrazena.

Poslední významný pokus o její obnovení byl učiněn právě v době výše zmíněné
šmalkaldské války (1546–1547), kdy se s ohledem na možné výsledky válečného stavu
v sousední Římsko-německé říši musela česká stavovská obec vyrovnávat s mocen-
sko-politickými změnami ve vlastní zemi.

Pro Království české vznikl problém tím, že král Ferdinand Habsburský byl v rámci
širších politických zájmů jeho staršího bratra císaře Karla V. pověřen vykonáním tzv. říš-
ské klatby, vyhlášené na říšském sněmu v Řezně 20. července 1546 vůči vůdcům Šmal-
kaldského spolku, tedy saskému kurfiřtu Janu Fridrichovi a lantkraběti Filipu Hessen-
skému. Císař Karel V. pochopitelně očekával, že k prosazení habsburských rodových
zájmů využije i král Ferdinand zdroje všech zemí, kterým vládne. Podobně jako Karel V.
mobilizoval pro válku v říši nejen své državy nizozemské, ale využil i vojska, vypravená
z oblastí španělských a jihoitalských.

11 Jaroslav PÁNEK, *Český a moravský zemský sněm v politickém systému České koruny doby předbělo-
horské*, in: Marian J. Ptak (red.), *Sejm czeski od czasów najdawniejszych do 1913 roku*, Opole 2000,
s. 31–47.

12 Jaroslav PÁNEK, *Regierungsstrategie und Regierungsformen Ferdinands I. in den böhmischen Ländern*,
in: Martina Fuchs – Teréz Oborní – Gábor Ujváry (Hg.), *Kaiser Ferdinand I. (Ein mitteleuropäischer
Herrscher)*, Münster 2005, s. 323–338, zde s. 327.

13 Výjimečné případy svolání některých krajských sněmů v předbělohorské době (které proběhly bez
vědomí krále) dokumentuje J. PÁNEK, *Český a moravský zemský sněm*, s. 34.

V Čechách však král Ferdinand nemohl argumentovat vyhlášením říšské klatby či rozhodnutím říšského sněmu v Řezně, neboť české země v té době již nebyly součástí Římsko-německé říše a ona zákonná ustanovení se jich vůbec netýkala.¹⁴

Ve vztahu k českým stavům tak král Ferdinand použil jako hlavní argument požadavek na obranu země proti vnějšímu nepříteli. V politické agitaci pak královský tábor poukazoval na dávnou slavnou českou vojenskou tradici, které je nutné dostát, a rozšířit slávu Koruny české znovupřipojením území v Sasku a v Lužici, která ovládá nepřítel, vyřazený říšskou klatbou ze slušné křesťanské společnosti, a později i povinností dostát mezinárodní spojenecké smlouvě, uzavřené v roce 1546 (ovšem bez jednoznačného souhlasu českých stavů) s Mořicem Saským (druhým vykonavatelem výše zmíněné říšské klatby). Naproti tomu česká stavovská opozice použila jako svůj hlavní argument k opakovanému odmítání královských požadavků obranu svých starých, dříve dosažených stavovských svobod. Tento zásadní rozdíl v interpretaci celého konfliktu v říši a případné české účasti na něm se pochopitelně podstatným způsobem odrážel i ve formách a obsahu politické propagandy i konkrétní komunikace mezi českými stavy a králem v době vyhrocení konfliktu v první polovině roku 1547.

Ještě během roku 1546 bylo hledáno diplomatické řešení, v jehož důsledku by král Ferdinand získal na válku v říši vojenskou pomoc z Čech, ale zároveň aby nedošlo k porušení hlavních zemských zákonů. Ty neumožňovaly využití vojska zemské hotovosti (financované ze stavovských prostředků) k jinému účelu než k obraně země, a to jen za souhlasu zemského sněmu. Proto král Ferdinand využil vzhledem k dobovému kontextu zcela okrajový (a navíc poměrně starý) spor o pozemkový majetek dolnolužického kláštera Dobroluk, který v souvislosti se staršími habsburskými dluhy držel v dlouhodobé zástavě vůdce říšské opozice, saský kurfiřt Jan Fridrich.¹⁵

Zemský sněm roku 1546 souhlasil se svoláním zemské hotovosti, určené primárně k obraně před tureckým nebezpečím, ale teoreticky použitelné i v případě napadení země někým jiným. Následně pak byla „causa Dobroluk“ akceptována (byť s výhradami a s nevolí většiny stavovské reprezentace) jako formální záminka k užití zemského vojska

14 Petr VOREL, *Die Länder der böhmischen Krone und das Heilige Römische Reich in der Frühen Neuzeit*, in: Jiří Pešek – Petr Vorel (Hg.), *Neue tschechische Interpretationen der Fragen des tschechisch-deutschen Zusammenlebens* (47. Deutscher Historikertag / Dresden 2008 – Die Vortragende der tschechischen Gastsection), Magdeburg 2011, s. 21–32.

15 Hlavní prameny k této záležitosti zpřístupnil již Rudolf LEHMANN (Hg.), *Urkundenbuch des Klosters Dobrilugk und seiner Besitzungen*, Dresden – Leipzig 1941. Nejnověji k dějinám dobroluckého kláštera viz Dennis MAJEWSKI, *Die territoriale Politik der Zisterzienserabtei Dobrilugk (Die Herrschaft des Lausitzklosters in Zeit und Raum)*, in: Heinz-Dieter Heimann – Klaus Neitmann – Uwe Tresp (Hg.), *Die Nieder- und Oberlausitz – Konturen einer Integrationslandschaft*, Band I: Mittelalter, Berlin 2013, s. 177–188 (zvl. s. 182 a mapa na s. 178) a Andreas KÖSTLER, *Eine Konstruktion Lausitzer Geschichte in der wilhelminischen Klosterkirche Dobrilugk*, in: tamtéž, s. 390–407 (zvl. s. 398–399).

k ochraně územní celistvosti Koruny české na teritoriu Dolní Lužice a českých lén v říši (tj. dílčích panství či jednotlivých lokalit na říšském území, které byly součástí Koruny české a jejichž konkrétní držitelé z řad říšské šlechty či měst byli leníky krále českého), v daném případě především v tzv. Vojtlandu a v sousedních teritoriích saských.

Stalo se tak v době, kdy hlavní část vojenského kontingentu Habsburků už vyrovnala svoje síly v Podunají s armádou Šmalkaldského spolku a zahájila složité poziční manévry. V této fázi konfliktu, kdy už měl Karel V. k dispozici jak svoje vlastní vojenské síly španělské a jihoitalské, tak i početné kontingenty italských spojenců (papeže Pavla III. a některých severoitalských knížat),¹⁶ se jevilo vítězství habsburské strany v říši jako velmi pravděpodobné. Snad i tato okolnost ovlivnila jednání českého zemského sněmu v létě roku 1546. Představitelé české stavovské reprezentace akceptovali takové řešení, při němž panovník ve své žádosti o vojenskou pomoc alespoň formálně respektoval stavovská práva („causa Dobroluk“), a stavové se tvářili, jako že svému králi vyhověli.

Ve skutečnosti však svolání české zemské hotovosti koncem roku 1546 nemělo příliš velký vojenský význam. V habsburském vojsku, které tehdy bez velkého odporu obsazovalo sousední Vojtland a oblast českých lén v Sasku, nehrály oddíly české zemské hotovosti významnou úlohu. Většina stavovského vojska do Saska vůbec nevytáhla, neboť jeho velitelé odmítli překročit českou zemskou hranici. Nevýznamné oddíly české zemské hotovosti (vypravené skupinou králových příznivců) ovlivnily průběh této části vojenského konfliktu mezi habsburskou stranou a saským kurfiřtem jen okrajově. Vítězství v jediném významnějším vojenském střetu této fáze války, při němž v bitvě u Adorfu 1. listopadu 1546 nebylo schopno saské vojsko (jemuž velel kurfiřtův syn Jan Vilém) čelit habsburské převaze,¹⁷ zajistily králi Ferdinandovi především jeho jezdecké jednotky z Uher (kterým velel Karel ze Žerotína), nikoli vojsko české zemské hotovosti.

Na říšském bojišti však nastal neočekávaný zvrat na přelomu let 1546 a 1547, kdy vojska kurfiřta Jana Fridricha Saského, stahovaná od poloviny listopadu 1546 z podunajského bojiště, dorazila do Saska a začala úspěšně vytlačovat habsburské spojence z obsazených území. Za této situace král Ferdinand po zkušenosti z předchozího roku ne zvolil zdlouhavé vyjednávání na sněmovní úrovni, ale vyhlásil, že hrozí přímé napadení českého

---

16 Max LENZ, *Die Kriegsführung der Schmalkaldener gegen Karl V. an der Donau*, Historische Zeitschrift 49 (Neue Folge 13), 1883, s. 384–460; Paul KANNENGIESSE, *Die Kapitulation zwischen Kaiser Karl V. und Papst Paul III. gegen die deutschen Protestanten (1546)*, in: Festschrift zur Feier des 350 jährigen Bestehens des Protestantischen Gymnasiums zu Strassburg, Zweiter Teil, Strassburg 1888, s. 211–244; Alfred SCHÜZ, *Der Donaufeldzug Karls V. im Jahre 1546*, Tübingen 1930.

17 J. JANÁČEK, *České dějiny I/2*, s. 204–209.

území nepřitelem. Dne 12. ledna 1547 vydal nařízení (mandát), kterým pod hrozbou těžkých trestů nařizoval všem stavům vypravení vojska zemské hotovosti k obraně země.¹⁸

Tento mobilizační mandát vzbudil všeobecný odpor a byl interpretován jako porušení základních stavovských svobod. Negativní postoj vůči královi kroku můžeme očekávat plošně u naprosté většiny stavů, včetně venkovské šlechty, i když pramenná základna pro objektivní prokázání této skutečnosti není k dispozici. Lednový mandát totiž přinášel každému z českých stavů významnou finanční zátěž, jejíž splnění si král vynucoval okamžitě a bez možnosti nějakého vyjednávání.

Královův překvapivý krok vyvolal v Čechách bezprostřední plošnou a brzy i organizovanou negativní reakci, která měla odvrátit hrozbu nucené mobilizace (což se podařilo). Vývoj na bojišti v říši (v té době pro Habsburky nepříznivý) však zároveň přinášel vhodnou mocenskou konstelaci pro pokus o zvrát dlouhodobé královské politiky vůči českým stavům. Pro úspěch takového snažení však bylo nutné odsunout stranou vzájemné spory mezi městskou a šlechtickou částí české politické reprezentace a vedle politiky aktivních šlechticů zainteresovat také venkovskou šlechtu, která už za běžné situace neměla možnost stavovskou politiku významněji ovlivňovat.

V případě královských měst jakožto právnických osob bylo snadnější „překročit Rubikon“ a zapojit se do protipanovnických aktivit, neboť odpovědnost neležela na konkrétních jedincích. Městské rady rozhodovaly korporativně a určující pro ně bylo stanovisko pražských měst, která veřejně odmítala královův požadavek již během ledna 1547 a brzy se shodla na společném postupu, což stvrdila spojeneckou smlouvou o vzájemné pomoci již 9. února 1547. Ve chvíli, kdy se pražská města postavila panovníkovi jednoznačně na odpor, byla následována naprostou většinou „venkovských“ královských měst. Za svůj postoj v počátcích i v průběhu odboje pak pražská města nesla největší tíži trestu.

V případě šlechtické části stavů však byla situace podstatně složitější, neboť každý šlechtic nesl osobní zodpovědnost. Po vydání lednového mobilizačního mandátu se proto aktivní politická složka české šlechtické obce rychle diferencovala:

a) Výraznou menšinu tvořili jednoznační příznivci panovnické politiky, kteří uposlechli lednový mandát, vyslali vojsko a někteří dokonce králi ještě navíc půjčili vlastní peníze. Zčásti šlo o osoby, vázané již v minulých desetiletí osobně či služebně na královský či císařský dvůr. Konfesijní hledisko zde hrálo významnou, nikoli však rozhodující roli. Do „prokrálovského“ tábora patřili sice téměř všichni významní katolíci na tehdejší české politické scéně, ale také jednotlivci z řad utrakvistů a luteránů. Někteří se hned na

18 *Sněmy české* (dále jen *SČ*) II (1546–1557), Praha 1880, č. 12, s. 44–51; J. JANÁČEK, *České dějiny* I/2, s. 221–225.

počátku konfliktu přiklonili na královsku stranu dobrovolně a rádi, jiní podlehli nátlaku (byl-li někdo z významných stavovských předáků z nějakého důvodu vydíratelný, pak tento nástroj král Ferdinand bez váhání použil). I proto jen někteří „královi věrní“ byli po roce 1547 odměněni, zaujali i klíčové pozice v dřívějších i nově budovaných strukturách úřednického aparátu a významně rozšířili svůj majetek.

b) Relativně malou část české politicky aktivní šlechtické obce tvořili jednoznační odpůrci panovnické politiky, ochotní angažovat se osobně v nebezpečných diplomaticko-mocenských souvislostech. Z hlediska dlouhodobé motivace se jednalo o politickou reprezentaci Jednoty bratrské, která byla reálně ohrožena náboženskou politikou Ferdinanda I., a o vlivnou podnikatelskou skupinu, zainteresovanou na důlním podnikání v Krušných horách a dlouhodobě (investorsky i politicky) vázanou na saský kurfiřtský dvůr, která se cítila být králem výrazně poškozena znehodnocením investic a existenčně ohrožena obstavením příjmů z důlní činnosti v roce 1545. Tato aktivní skupina byla po politickém rozkladu odboje důsledně perzekuována. Někteří z Čech emigrovali; ti byli v nepřítomnosti odsouzeni k smrti a zbaveni majetku. Ti příslušníci radikálnější části spektra české politické scény roku 1547, kteří uvěřili panovnickým slibům a v zemi zůstali, byli po uvěznění potrestáni zpravidla konfiskací většiny pozemkového majetku.¹⁹ Všem však byla alespoň malá část jejich původních paství ponechána, ale ve formě léna. Tímto způsobem král nejvýznamnější opoziční předáky nejen *de iure* vyřadil z aktivního politického života (přestali být držiteli alodních statků, tudíž ztratili právo účasti na zemském sněmu), ale zajistil si nad nimi kontrolu i tím, že je potrestal domácím vězením (bez králova výslovného souhlasu nesměli opustit území, na kterém se rozkládal jejich pozemkový majetek) a vystavením individuálně formulovaného hrdelního reversu (za jeho porušení mohli být králem kdykoli bez soudu uvězněni, vyhnáni ze země či popraveni).

c) Většina politicky aktivních šlechticů zaujala v roce 1547 zdrženlivý postoj a rozhodla se vyčkávat, jak válka v říši skončí. V zásadě však také většina z nich akceptovala, že uposlechnutím králova lednového mobilizačního mandátu by byl vytvořen nebezpečný precedens do budoucna a tento mandát odmítali jako porušení stavovských svobod. S vývojem mocenských poměrů v říši bezprostředně nespojovali budoucnost Království českého či otázku případné změny na českém trůnu.²⁰ Eventuální vítězství stavovské opozice v říši bylo vnímáno spíše jako možná budoucí vhodná situace k většímu diplomatickému nátlaku na krále. Pokud by Habsburkové v říši prohráli, byli čeští opoziční

19 Antonín REZEK, *Statky zkonfiskované r. 1547 a jejich rozprodávání*, Památky archeologické a místopisné 10, 1874–1877, Praha 1878, s. 451–482.

20 Josef JANÁČEK (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – O pokoření stavu městského léta 1547*, Praha 1950, s. 159, pozn. ke s. 107.

stavové připraveni vyvinout na krále nátlak, v jehož důsledku by byly panovníkovy pravomoci výrazně omezeny ve prospěch stavů a odstraněny změny, které se králi Ferdinandovi podařilo realizovat během prvních dvou desetiletí jeho vlády.

Předáci této části české šlechtické reprezentace, která ještě uznávala stavovský princip politické komunikace, si však byli dobře vědomi, v jak nebezpečné situaci se nacházejí, a museli kalkulovat i s případným vítězstvím Habsburků ve šmalkaldské válce.

Tato vyčkávací pozice, odmítající radikální kroky tím i oním směrem, umožnila udržet šlechtickou část stavovské opozice v akceschopném stavu (byť za cenu pozdějšího „obětování“ spojenců ze stany královských měst a Jednoty bratrské) a prosazovat politické zájmy vyšších stavů i v době dočasněho zdánlivě úplného vítězství Habsburků v říši (1547–1552).²¹ Ostatně ono vítězství bylo skutečně jen dočasné a obnovení války říšských knížat proti císaři (1552–1555) skončilo fiaskem habsburské absolutistické politiky v říši, což se pochopitelně následně projevilo i na změně mocensko-politické rovnováhy v Čechách.

Výše definované tři skupiny, které je možné s poměrně velkou přesností už vymezit i jmenovitě,²² však zahrnovaly v polovině 16. století jen relativně malou část české šlechtické obce. Mezi „politicky aktivní“ šlechtu patřili jen ti, kdo nejen-že měli právo osobní účasti na zemském sněmu, ale tohoto práva využívali a měli nějakou motivaci, díky níž byli ochotni do svých politických aktivit vkládat finanční prostředky (již jen samotná účast na zemském sněmu v Praze byla finančně poměrně náročná). Jednalo se řádově jen okolo 100–150 osob, tedy přibližně 5 % plnoprávných členů panského a rytířského stavu.

Z hlediska statistického, přihlížíme-li k prostému počtu fyzických osob, tvořících šlechtickou část české stavovské obce, lze podstatnou většinu této obce (až 95 %) zařadit do skupiny politicky pasivních. Tedy neúčastnících se politického života, starajících se převážně jen o své vlastní či rodinné zájmy a svou ekonomickou prosperitu.

Opoziční předáci si mohli být v lednu 1547 jisti, že i tato „politicky pasivní“ část šlechtické obce odmítá královské nařízení o mobilizaci zemské vojenské hotovosti, která měla být použita v zájmu Habsburků na říšském bojišti. Jakou formou však bylo možné dát takové stanovisko najevo? Jak se stavovská opozice domlouvala na společném postupu a na formulování hlavních textů politického obsahu, které měly zdůvodňovat její

21 Jaroslav PÁNEK, *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547–1577 (K politické krizi feudální třídy v předbělohorském českém státě)*, Praha 1982, s. 35–53.

22 Na tomto místě záměrně neuvádím konkrétní jména, jen obecnou charakteristiku. Pro konkrétní personální analýzu zájmových skupin není v případě této studie dostatečný prostor; provedu ji spolu s odkazy na pramenné zdroje v obsáhlejší české verzi monografie o české účasti na šmalkaldské válce, jejíž vydání plánuji u příležitosti 470. výročí oné události v roce 2017.

kroky? Jakou roli vlastně v celém tomto konfliktu sehrávalo tzv. „Přátelské snešení“, ke kterému se do 25. dubna 1547 přihlásilo více než 1 700 českých šlechticů, tedy přibližně tři čtvrtiny zletilých příslušníků panského a rytířského stavu (včetně méně zámožné venkovské šlechty, která se už řadu let politického života v praxi neúčastnila)? Jakými komunikačními prostředky mohl vůbec stavovský výbor dávat najevo či uvádět ve všeobecnou známost svoje rozhodnutí?

O činnosti panovníkových zpravodajských služeb jsme informováni poměrně detailně. Víme, jakým způsobem zajišťoval král šíření informací, které považoval za důležité, i kdo byli jeho hlavními informátory o dění na české politické scéně v době odboje. Víme také poměrně detailně, jak se v době odboje chovala pražská města, která skutečně představovala hlavní aktivní (a především díky armádě pražských měst pro krále vojensky nebezpečný) prvek stavovské opozice.²³

Ze strany šlechtické složky stavovské opozice však máme informací jen pomálu, neboť většina písemností, které by mohly zainteresované osoby „kompromitovat“, byla včas zničena. Pro tuto „preventivní skartaci“ ostatně sám král české šlechtě poskytl dostatečný časový prostor. Přesto i z onoho torza dochovaných pramenů, které máme k dispozici, je poměrně dobře patrný komunikační systém, jaký česká stavovská obec v době politické krize v průběhu roku 1547 použila. Ten měl tři úrovně.

První z nich byly neformální tajné politické schůzky, které byly v době zákazu takových shromáždění maskovány jinými aktivitami. Modelovým příkladem a vlastně i nejvýznamnější akcí tohoto typu z počátků odboje, o které alespoň něco víme, bylo konspirační setkání početné skupiny opozičních šlechticů, kteří se sešli na zámku v Pardubicích počátkem února 1547 u příležitosti pořádání kohoutích zápasů.²⁴

Pořádání hazardních her podobného typu (kohoutí zápasy nebo karetní hry) bylo během zimních měsíců považováno v polovině 16. století za běžnou součást společenského života. Proto mohlo být použito i jako vysvětlení pro neobvykle početnou koncentraci šlechtických předáků či jiných významných osob na jednom místě, neboť shromáždování za účelem politických jednání bylo jinak zakázáno.

Tento typ jednání v krizové době rychle nahradil tehdy nepovolené krajské sněmy a stal se iniciační formou přímého jednání opozičních zájmových skupin na regionální úrovni, což umožnilo do politického života znovu integrovat i méně zámožnou venkovskou šlechtu. Pro ni totiž byla některá panovnická opatření, zaváděná po roce 1526

23 Josef JANÁČEK, *K účasti Pražanů v protihabsburském odboji roku 1547*, Pražský sborník historický 1, 1964, s. 21–30.

24 Podrobněji k této záležitosti viz Petr VOREL, *Pernštejská diplomacie v době stavovského povstání roku 1547 (Edice listů Jaroslava z Pernštejna z února až června 1547)*, Východočeský sborník historický 3, 1993, s. 231–272 (zde s. 236).

(např. zákaz poskytování nájemních vojenských služeb v zahraničí nebo praxe převodu panovníkova práva na vyplácení dílčích majetků ze středověkých zástav), potenciálně mnohem větším ohrožením osobních a majetkových zájmů než v případě velkých magnátů, kteří mohli využít osobních kontaktů s panovníckým dvorem.

Obnovení funkce krajů jako svébytné úrovně regionálního politického života (jak tomu bylo ještě za Jagellonců) bylo na počátku stavovského odboje roku 1547 provedeno tak rychle, že lze do jisté míry předpokládat, že tato úroveň politické komunikace v předchozích dvou desetiletích nikdy úplně nezanikla. To je logické i z hlediska generačního, neboť většina „venkovských“ šlechticů, kteří už ve čtyřicátých letech 16. století na pražské zemské sněmy nejezdili, ještě aktivně pamatovala dobu o dvě desetiletí dříve, kdy se „krajané“ na regionální úrovni ke sněmovním jednáním pravidelně scházeli a za svůj kraj se usnášeli na společném stanovisku k aktuálnímu politickému dění. Ve čtyřicátých letech však tyto aktivity už nemohly mít formální podobu legálních krajských sněmů, ale pouze neformálních schůzek, podobných té na pardubickém zámku v únoru 1547.

K této úvaze mne vede skutečnost, že krátce po vydání královského mandátu byly české kraje schopny obnovit svoji regionálně politickou funkci a některé z nich již koncem ledna 1547 zaujímaly společné stanovisko (ať už kladné či záporné)²⁵ k panovníckým požadavkům. Většina českých krajů také byla schopna vyslat své zástupce na jednání do pražského Karolina v únoru 1547. Zde byla konstituována (mimo oficiální jednání zemského sněmu) společná opoziční zájmová platforma, tvořená blíže neuvedenými zástupci šlechtických stavů (pánů a rytířů) z desíti ze čtrnácti českých krajů na straně jedné a spojenými pražskými městy a zástupci blíže neuvedených „venkovských“ královských měst na straně druhé.

Ve společném usnesení z tohoto jednání („Přátelském snešení“ z 15. února 1547) se poprvé výslovně objevují konkrétně uvedené české kraje jako přímá organizační složka politického života, a to v nezvykle výrazné formě, aby byl zvýrazněn široký regionální rozsah opoziční platformy. Nikoli náhodou pak král Ferdinand ve svém listu z 19. února 1547 výslovně zakazuje konání krajských sněmů před plánovaným dubnovým sněmem zemským.²⁶ Obnovení regionální politické funkce krajů se pak přímo promítlo i do znění hlavního opozičního programu z března 1547, který nejenže požadoval pravidelné svolávání krajských sněmů vždy před sněmem zemským, ale výslovně požadoval (nezávisle na konání zemských sněmů), „... sjezdové krajští, tak jakž vždycky od starodávna bývalo, když by toho potřeba kázala, aby svobodni bývali...“²⁷

25 J. JANÁČEK, *České dějiny* I/2, s. 226–227.

26 SČ II, č. 30, s. 128–130.

27 Tamtéž, s. 154–155, „Snešení stavů“, artikul XVIII. „O sněmích“.

Přítom nemělo jít jen o „návrat“ regionální politické úrovně do právního systému země, ale v průběhu několika měsíců stavovského odboje roku 1547 byl tento aspekt jedním z podstatných prvků politické komunikace v Čechách, neboť v té době nakrátko (a v Čechách už naposledy) vstoupily jednotlivé kraje do politického života jako samostatné jednotky politického systému, vystupující také vůči spojencům a samy vůči sobě jako právnické osoby.²⁸ Právě na systémovém regionálním zakotvení mocenských struktur totiž spočívala dlouhodobá stabilita stavovského systému,²⁹ který by byl v navržené podobě jen obtížně narušitelný ovlivňováním jednotlivých stavovských osob v rámci jejich angažmá u panovnického dvora. Stavovský návrh dával krajům nejen právo navrhovat své zástupce do významných zemských úřadů (král neměl mít právo jmenovat do zemské vlády osobu, která nebyla navržena z některého kraje), ale v případě paralyzování zemské vlády to měli být krajští hejtmáné, na které přecházela pravomoc svolat řádný zemský sněm.

Druhou úroveň šlechtické politické komunikace v době odboje představovala přímá politická agitace. Jejím účelem bylo jednak šíření aktuálních informací (a to většinou prostřednictvím psaných či tištěných textů), jednak organizační zajištění stavovského „spolku“, v jehož rámci byla sounáležitost s opozičním hnutím stvrzována připojením vlastní pečeti k programovému prohlášení stavovské opozice. Tato forma komunikace byla zajišťována diplomatickými posly, kteří v českých krajích objížděli regionální mocenská centra (sídla bohatých magnátů a krajská města) a zajišťovali souhlas (formou připojení pečeti) se zněním stavovského „Přátelského snešení“. Z následných soudních protokolů dokonce můžeme předpokládat jména konkrétních osob, které v této pozici působily (na Kouřimsku například Jan Tluksa Vrábský z Vrábí).³⁰

Tímto způsobem se podařilo vůdcům stavovského odboje během poměrně krátké doby deklarovat souhlas s opozičním programem v případě přibližně 75 % české šlechty a naprostě většiny královských měst.³¹ Je však otázkou, k jakému textu se vlastně ona většina české stavovské obce v jednotlivých fázích stavovského odboje deklarativně přihlašovala, neboť od únorového manifestačního prohlášení, vymezujícího se jen vůči

28 Jednotlivé kraje musely mít během odboje zřízeny také nějaký komunikační mechanismus (nezávislý na formování vojska zemské hotovosti, které bylo standardně organizováno podle krajského systému), neboť konkrétní kraje vydávaly vlastní stanoviska k dílčím problémům a na jednotlivé kraje se obracel velitel stavovské vojenské hotovosti Kašpar Pluh. Viz SČ II, č. 59, s. 180–181 (27. 3. 1547); č. 69, s. 193 (3. 4. 1547).

29 J. PÁNEK, *Regierungsstrategie*, s. 332; Z. VYBÍRAL, *Politická komunikace*, s. 136, 142–143.

30 Petr VOREL, *Majetko-právní důsledky panovnických sankcí roku 1547 pro pozemkový majetek rodu Tluksů Vrábských z Vrábí*, *Folia historica Bohemica* 19, 2014, s. 201–255.

31 Analýza a seznam konkrétních signatářů viz Petr VOREL, „*Přátelské snešení stavův českých*“ z března 1547 a jeho signatáři, in: P. Vorel (red.), *Stavovský odboj roku 1547*, s. 81–124.

lednovému mobilizačnímu mandátu, se faktická náplň opozičního programu rychle vyvíjela.

V dosavadní literatuře nepanuje shoda v tom, jaký text byl v jednotlivých fázích odboje považován za opoziční stavovský program („Přátelské snešení“). Z hlediska interpretace celého stavovského odboje i politické komunikace oné doby se jedná o zásadní otázku, proto si v tomto případě níže v textu dovoluji přeci jen trochu podrobnější rekapitulaci, včetně připomenutí starších názorů.

„Přátelské snešení stavů českých“ se týkalo především třetí úrovně výše zmíněné politické komunikace. Tu představovala jednání, která si kladla za cíl projednávat záležitosti celozemské a vynutit si na králi přesun všech důležitých otázek na úroveň zemského sněmu. O urychlené svolání zemského sněmu žádali stavové již na únorovém jednání s králem v Litoměřicích i písemnou žádostí z Prahy; opakovaný požadavek dokonce obsahoval i termín předpokládaného zemského sněmu, který měl být zahájen 17. března 1547.

Vzhledem k tomu, že král odmítal sněm v daném termínu svolat (sám stanovil termín až na 18. dubna), probíhala opoziční jednání sněmovního charakteru od 17. března i bez králova souhlasu, a to na univerzitní půdě (v Karolinu), nikoli ve Vladislavském sále Pražského hradu, kde se tradičně konaly zemské sněmy. Rozhodnutí, ke kterým takové grémium dospělo, však nemohlo být *de iure* pokládáno za sněmovní usnesení. Proto požadavky a opatření ze strany opozičních stavů, které měly mít celozemský dosah a byly na těchto neoficiálních jednáních i později projednávány a schvalovány (tedy před 18. dubnem 1547), nemohly být nazývány sněmovním usnesením („snešením obecním“), ale „přátelským snešením“ v obecném smyslu tohoto významu. Nejednalo se tedy o oficiální název nějakého konkrétního dokumentu, ale o obecnou charakteristiku textu, užívanou i pro jeden a týž konkrétní text v mírně odlišných verzích („snešení a nařízení přátelské“ apod.).

Termínem „přátelské snešení“ byl proto nazýván každý z textů politické povahy, který zveřejnil opoziční stavovský výbor mezi 15. únorem a 18. dubnem 1547 a kterým rozšiřoval a upřesňoval svůj program či konkrétní instrukce, jež měly být pro členy stavovského spolku (tj. signatáře „Přátelského snešení“) závazné.

Zároveň však byl tento termín poměrně běžně používán jako synonymum pro stavovský opoziční spolek jako celek, bez ohledu na to, v jaké fázi se zrovna nalézala programová dokumentace.³² „Přátelské snešení“ tedy představuje okruh osob, které se

32 Josef TEIGE (ed.), *Sixta z Ottersdorfu Knihy památné o nepokojných letech 1546–1547*, sv. I, Praha 1919, s. 138 („... tyto osoby, ale i jiné mnohé z stavu panského a rytířského, ježto jsou v snešení přátelském byly [podtrhl P. V.] [...], při rozvažování případných věcí přítomny bývaly [...] a což koli mezi nimi nařízeno aneb sepsáno, to vše přede všemi čísti dali...“).

staly členy opozičního stavovského spolku tím, že se listinnou formou k jeho programu přihlásily.

To je podle mého názoru poměrně důležitá okolnost, které nevěnovala starší česká historiografie dostatečnou pozornost, a to počínaje Karlem Tieftrunkem v roce 1872. Ten jako první uveřejnil edici březnového stavovského programu pod názvem „Přátelské snešení stavův českých“,³³ aniž by jasně vysvětlil, proč se název tohoto dokumentu shoduje s označením společného únorového memoranda, které neslo významově stejný název.³⁴ Tato terminologická shoda pak mohla vést o více než sto let později (1985) i zkušeného znalce českých dějin Winfrieda Eberharda k jednoznačnému (ale podle mého názoru chybnému) konstatování, že se dosavadní historiografie mylí,³⁵ když „Přátelským snešením“ rozumí něco jiného než jen ono manifestační prohlášení z 15. února 1547.

Podle mého názoru (který v této věci není zásadně odlišný od starších interpretací Tieftrunkovy, Tomkovy, Rezkovy či Janáčkovy) se v průběhu roku 1547 (od února do července) smysl a obsah pojmu „Přátelské snešení“ měnil, a to jak v závislosti na průběhu odboje (jehož aktivní šlechtická a městská složka rozšiřovaly zájmovou platformu, pro kterou již bylo pouhé odmítání lednového mandátu nedostatečné), tak i v souvislosti s následným vyjednáváním opozičních předáků s králem Ferdinandem po porážce kurfiřta Jana Fridricha v bitvě u Mühlberka 24. dubna 1547.

Prvním „Přátelským snešením“ (a symbolickým vznikem stavovského spolku) bylo nade vší pochybnost deklarativní prohlášení šlechtických zástupců desíti českých krajů a pražských a venkovských královských měst z 15. února 1547, kterým signatáři odmítali lednový královský mobilizační mandát a zavazovali se ke společné obraně, pokud by někdo z nich byl za nesplnění onoho mandátu panovníkem sankcionován.³⁶ Nechtěný podnět pro vyvolání oné únorové „petiční akce“ vzešel pravděpodobně přímo od krále Ferdinanda, byť pochopitelně nikoli záměrně. Koncem prvního únorového týdne král Ferdinand

33 Karel TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých proti Ferdinandovi I. l. 1547*, Praha 1872, ediční příloha na s. 364–384 „Přátelské snešení stavův českých“.

34 K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 96–97: „... Dotčená smlouva, jížto páni a rytířstvo [...] dne 16. února učinili a hned i podepsali, nazvána jest snešením a nařízením přátelským [podtrhl P. V.], ku kterémuž znenáhla všickni ostatní stavové přistoupiti měli...“; s. 116–117: „... uvedši všechny žádosti stavův v obšírný spis, předložila jim tento někde 22. března [...]. Artikulové toho spisu nazváni jsou též přátelským snešením stavův [podtrhl P. V.] a měli budoucímu sněmu za základ všeho jednání sloužiti...“.

35 W. EBERHARD, *Monarchie und Widerstand*, s. 425, pozn. 309: „... Irrtümlich wird in der Historiographie immer wieder statt dieser Widerstandseinnung vom 15. Februar der Landtagbeschluss vom 17. März als der berühmte „freundschaftliche Beschluss“ bezeichnet...“. Autor se zde přímo odkazuje jen na populární práci Aloise MÍKY, *Stoletý zápas o charakter českého státu 1526–1627*, Praha 1974, s. 69, ale v daném kontextu se toto sdělení týká i prací Tomkových a Tieftrunkových, citovaných o dvě poznámky dříve.

36 SČ II, č. 26, s. 120–123; J. JANÁČEK, *České dějiny* I/2, s. 243.

v Litoměřicích výslovně souhlasil se zrušením lednového mobilizačního mandátu³⁷ a konstatoval, že účast na tažení do války v říši bude považovat za soukromou záležitost každého z účastníků. Tím nebudou narušeny stavovské svobody ani právní řád Království českého. Zároveň ale po přítomných zástupcích stavů požadoval, aby byly vytvořeny dva písemné seznamy: Na jeden se zapíše ti, kdo jsou ochotni s králem dobrovolně do války táhnout, na druhý ti, kdo odmítají (a ti potom, až král válku vyhraje, ponесou důsledky svého rozhodnutí).³⁸ Tato informace doputovala do Prahy až po několika dnech.³⁹

Králova hrozba se tak stala (bez ohledu na formální zrušení lednového mandátu) přímým podnětem k přijetí usnesení z 15. února 1547. V něm se zástupci českých regionů (desíti krajů) a spojených pražských měst smluvně zavázali, že si poskytnou vzájemnou ochranu, pokud by někdo z nich měl být postižen za to, že odmítl respektovat ustanovení lednového mandátu. Vytvořili tedy onen králem požadovaný seznam českých stavů, kteří odmítají králově žádosti vyhovět, ale dali tomuto seznamu jinou formu, než jakou král požadoval – formu stavovského spolku, který měl být pro ně samotné bezpečnostní pojistkou proti panovníkovým jasně vysloveným výhrůžkám.

Samotný text únorového memoranda i průvodní komentář jsou poměrně stručné a srozumitelné⁴⁰ a vhodně reagují na obecný odpor, který panoval mezi českými stavy vůči lednovému mandátu. Zřejmě bezprostředně po 15. únoru 1547 byl tento text

---

37 Král souhlasil se zrušením mandátu formou ústního prohlášení, proneseného při vyjednávání se šlechtici, kteří přijeli do královského ležení u Litoměřic a vyjednávali s panovníkem možnost kompromisního řešení situace. Tuto skutečnost dosvědčuje nejen Sixt z Ottersdorfu (viz J. TEIGE (ed.), *Sixta z Ottersdorfu Knihy památné*, sv. I, s. 76: „... a že to proti J. M. Ké není, aby ten mandát zrušen, zkažen i strhán byl a v nic obrácen, neb jej J. M. kr. odvolávati, potupovati, kaziti a v nic obracetí ráčí...“), ale i sám král Ferdinand, který tuto okolnost nechal výslovně zmínit v rámci obsáhlé dokumentace, vydané tiskem po rozkladu stavovského odboje. Viz *Akta všech těch věcí, které sou se mezi nejjasnějším knížetem a pánem, panem Ferdinandem, římským, uherským, českým etc. králem etc., a některými osobami z stavu panského, rytířského a městského království českého léta tohoto etc. XLVII zběhly*, Praha 1547, fol. O4v („... A k tomu také jeho milost Královská od toho vyšlého mandátu pouštěti a ten rušiti, mořiti a kaziti ráčí, tak že jim stavům ani svobodám a privilegiím jich k žádné škodě a újmě býti nemá...“). Česká verze Ferdinandových „Akt“ byla v moderní době znovu vydána nákladem Historického spolku v Praze bez uvedení editora v nedatované edici (asi roku 1947). Tato edice badatelsky dostupnější, než původní tisk z roku 1547, proto se níže v textu odkazují na stránky v této edici (a v závorce na původní folia tisku z roku 1547). Těž viz J. JANÁČEK (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – O pokoření*, s. 20.

38 J. TEIGE (ed.), *Sixta z Ottersdorfu Knihy památné*, sv. I, s. 78 („... kdo jsou jeho věrní poddaní a kteří chtějí s ním táhnouti, ti aby s ním vstoupice do světnice dali se poznamenati a zapsati. Kdož by pak táhnouti nechtěli, ti též aby dolů šli a také poznamenání budou, a k takovým J. M. Kr. že se bude věděti, jak zachovati...“).

39 Přímý účastník litoměřických jednání, českobratrský magnát Bohuš Kostka z Postupic, přijel do Prahy 13. 2. 1547, a nepochybně přímo ovlivnil formulování textu z 15. 2. Viz K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 94–95.

40 SČ II, č. 26, s. 120–121.

rozmnožen tiskem, což výrazně zjednodušilo jeho distribuci. V české verzi neslo toto memorandum název „Snešení a přátelské nařízení z jistých krajův stavův Království tohoto českého“ (viz obrázek v příloze k tomuto článku). Známe dvě jazykově české verze, vzniklé zřejmě souběžně v tiskárnách Jana Kosořského z Kosoře⁴¹ a Jana Hada,⁴² a jednu verzi německou.⁴³

Toto první „Přátelské snešení“ navazovalo svou formou na podobná listinně stvrzená prohlášení středověkých landfrýdů, obsahující obdobně formulované vzájemné bezpečnostní záruky. Ve srovnání s pozdně středověkými landfrýdními smlouvami však obsahovalo únorové memorandum přeci jen jednu podstatnou odlišnost. V závěrečné části textu jsou všichni čeští stavové vyzýváni, aby se k tomuto „Přátelskému snešení“ dobrovolně připojili, a to tak, že nechají zhotovit dva pergamenové stejnopisy listiny s přivěšenou pečetí (vzorový formulářový text předpokládané signatářské listiny byl k tisku připojen).

Signatáři základní verze onoho memoranda, kteří před 15. únorem společně jednali v Praze, pak s sebou odvezli text této dohody do krajů. Předpokládáme, že se jednalo o výše zmíněné tištěné verze v českém nebo německém jazyce, distribuované s ohledem na převažující jazykovou situaci v tom či onom kraji.

Nevíme však, zda již v této době (tj. mezi polovinou února a polovinou března 1547) měla ona výzva k hromadnému „připojování se“ k tomuto textu nějaký konkrétní ohlas.

41 Zdeněk TOBOLKA – František HORÁK (edd.), *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, Praha 1925–1967, č. 290; dochovaný exemplář viz Národní knihovna v Praze, sign. 32 D 18/1. Titulní stranu zdobí dřevorez s výrazným motivem českého zemského znaku. Tisk bylo potřeba vyrobít rychle; tiskárna proto na titulní stranu použila starší štoček, užívaný pro drobné tisky již řadu let, viz Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*, I. severinsko-kosořská dynastie 1488–1557, Praha 2013, s. 60; Bibliografie tisků Jana Kosořského, č. 2; tamtéž také „Tiskařský štoček A1a“, *Heraldické štočky (znaky) Jana Kosořského č. 3* (reprodukce na s. 202).

42 Z. TOBOLKA – F. HORÁK (edd.), *Knihopis*, č. 291, dochovaný exemplář Národní knihovna v Praze, sign. 54 H 1457 (poškozený); další exemplář v lepším stavu dochován ve Státním okresním archivu v Kutné Hoře ve fondu Archiv města Kutná hora, sign. C. 1021M. Samotný text memoranda z 15. 2. 1547 je shodný s verzí, vydanou Kosořským, v Hadově verzi chybí jen závěrečná alternativní varianta části textu, kterou je třeba užít pro případ, že se jedním listem do stavovského spolku hlásilo více osob. Zásadní rozdíl je však v podobě titulní strany, na kterou autor použil na první pohled těžko srozumitelné vyobrazení, v jehož centru je korunovaný lev (král zvířat), obklopený skupinou šelem psovitých. Podobně jako Jan Kosořský i Jan Had použil pro ilustraci na titulní straně tohoto textu starší štoček. V tomto případě šlo původně o alegorickou ilustraci z mravoučného středověkého spisu ze 13. století, který sestavil Johannes de Capua. V české verzi byl vydán v roce 1528 v pražské tiskárně Mikuláše Konáče z Hodiškova; zmíněná ilustrace zde provázela scénu, v níž král – lev dává předvolat lišku k výslechu; viz Z. TOBOLKA – F. HORÁK (edd.), *Knihopis*, č. 1124. Za identifikaci původního užití tohoto tiskařského štočku děkuji doc. PhDr. Petru Voitovi, CSc.

43 *Vertrag vnd gruntliche aufgerichte Ordnung, Aus gewissen Kraysenn der Stende dises Konigreychs Behem*, Praha 1547 (Österreichische Nationalbibliothek Wien, sign. 20. T. 206).

Sám Sixt z Ottersdorfu (hlavní zdroj informací o první fázi organizování odboje)⁴⁴ o žádném organizovaném shromažďování pečeti signatářů v této době nehovoří. V souvislosti s únorovým jednáním pouze dokládá, že k 15. únoru 1547 (kdy je tištěná verze textu memoranda datována) byla provedena rekapitulace těch, kdo se ke zmíněné výzvě připojili, ale neuvádí žádná konkrétní jména ani vůbec nevzpomíná, že by po tomto termínu následovala nějaká další fáze systematického shromažďování „přihlašovacích listů“.⁴⁵

Vyloučit to pochopitelně nemůžeme, ale v polovině února ještě neexistoval žádný organizační štáb, nikdo stavovský odboj neřídil a o vývoji na bojišti v říši toho v Čechách nikdo mnoho nevěděl. V žádném z dochovaných pramenů z oné doby (včetně korespondence kurfiřta Jana Fridricha s českou stavovskou opozicí) se před polovinou března nikde nehovoří o aktivní existenci nějakého organizovaného stavovského spolku v Čechách.

My vlastně vůbec nevíme, kdo ze šlechticů konkrétně se k únorovému memorandu z 15. února 1547 připojil, resp. do jaké míry bylo tehdejší proklamované únorové „usmíření“ královských měst a šlechty (oslavované v městském prostředí – ale, pokud víme, jen v něm – i píšňovou tvorbou)⁴⁶ odrazem skutečné politické reality. Většina významnějších a bohatších českých šlechticů byla v polovině února 1547 ještě v Litoměřicích nebo na cestě z Litoměřic domů, nikoli v Praze. Ostatně i ze samotné dikce únorového memoranda je zřejmé, že jeho hlavními iniciátory byli pražští městští politici, kteří vedli s králem Ferdinandem písemný diplomatický dialog již několik týdnů,⁴⁷ nikoli šlechta. To je zřejmé jak z popisu vzniku únorového memoranda z pera Sixta z Ottersdorfu,⁴⁸ tak tuto skutečnost dokládá i (zřejmě nechtěný) formulační detail v závěru únorového memoranda. Zde se praví, že jeden z originálů přihlašovacích listů má být předán „stavu panskému a rytířskému“ (ale nepraví se konkrétně komu a kam), zatímco druhý originál má být odevzdán „... nám Pražanům a městům...“. Také sám Sixt z Ottersdorfu, který v jiných částech svého textu výslovně poukazuje na angažmá konkrétních šlechticů v odboji, je v případě popisu podílu šlechtické složky stavovské obce na únorovém memorandu velmi zdrženlivý. Byť uvádí, že se páni a rytíři sešli „v počtu znamenitém“, výslovně zmiňuje

44 J. TEIGE (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – Knihy památné*; později též viz Zdeněk BENEŠ, *Akta aneb Knihy památné čili historie Sixta z Ottersdorfu (Studie o genezi jednoho historického textu)*, Český časopis historický 90, 1992, s. 188–203.

45 J. TEIGE (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – Knihy památné*, sv. I, s. 90.

46 „Píseň o přátelském snešení všech tří stavův království českého“ viz K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 98–98; též viz Jaroslav KOLÁR (ed.), *Dvě písně proti Ferdinandovi I. z doby stavovského povstání 1547*, in: Týž (ed.), *Zrcadlo rozděleného království (Z politických satir předbělohorského století v Čechách)*, Praha 1963, s. 106–119.

47 SČ II, č. 18–19, s. 57–68.

48 J. TEIGE (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – Knihy památné*, sv. I, s. 89.

aktivní účast jen v případě českokobratrských politiků Bohuše Kostky z Postupic a Viléma Křineckého z Ronova;⁴⁹ podle znění obžalob (textově shodných s obžalobou Křineckého) se spolupečetiteli únorového memoranda stali také Arnošt Krajír z Krajku a Václav Valkoun z Adlaru.⁵⁰

I z hlediska ryze technického (odmyslíme-li si dlouhodobé dřívější obecně nepřátelské vztahy mezi vyššími stavy a královskými městy v Čechách, na úrovni nejvyšší politiky ještě jasně zřetelné koncem roku 1546) si lze jen stěží představit, že by uprostřed hluboké zimy (v polovině února) čeští venkovští šlechtici na základě tištěného traktátu, který z Prahy někteří páni či rytíři přivezli, masově nakupovali pergameny, platili písaře a vytvářeli vůči vlastní osobě tak závažný pramenný důkaz, když samotné únorové memorandum neobsahovalo žádný termín ani případnou sankci. Pro běžného venkovského šlechtice, který se politického života aktivně neúčastnil, nebyl v této počáteční fázi odboje žádný důvod k uspěchané reakci. K závěru o minimálním efektu únorového memoranda logicky dospěl i Josef Janáček.⁵¹

Z této taktické chyby se organizátoři odboje poučili a v polovině března už postupovali v případě vytváření signatářské základy stavovského spolku zcela jinak. I z tohoto důvodu byla podle mého názoru logická už původní interpretace Karla Tieftrunka, který vytvoření masové základny stavovského spolku (definovaného jako skupina signatářů „Přátelského snešení“) spojil až s přípravou březnového opozičního programu a dospěl k závěru, že rozhodující část z celkového počtu více než 1 700 signatářů se ke stavovskému spolku formálně připojila (přivěšením pečeti ke stavovskému programu) až v průběhu dubnové části zemského sněmu, resp. až při samotném konci těchto jednání (25. dubna 1547).⁵²

I když se svým způsobem nalézáme v „pramenné nouzi“, existuje řada indicií, které tomu nasvědčují. Počátkem března se po ostudném fiasku habsburských vojsk v bitvě u Rochlice (2. března 1547) vyvíjela vojenská situace v říši v neprospěch Habsburků. Král Ferdinand nedlouho poté nechal z Drážďan rozeslat po českých krajích trochu zmatený

49 Těchto jednání se mělo údajně účastnit 300 až 400 pánů a rytířů, přitom se však všichni šlechtičtí účastníci vešli do domu Bohuše Kostky z Postupic v Celetné ulici (čp. 562). Viz Václav Vladivoj TOMEK, *Dějepis města Prahy*, XI, Praha 1897, s. 324 a J. JANÁČEK, *České dějiny* I/2, s. 241.

50 SČ II, č. 132, s. 359 a č. 154, s. 416 (s odkazem na text, týkající se Křineckého, zde č. 131, s. 335 a 346).

51 J. JANÁČEK, *České dějiny* I/2, s. 255: „... Ačkoliv odbojníci už na únorovém sjezdu vyzvali ostatní stavy, aby se k nim připojili, do březnového sněmu zaznamenali podle všech známek jen zcela nepatrný přírůstek, pokud se vůbec někdo k jejich spolku přihlásil...“

52 K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 185–186. Těto interpretaci odpovídá i zmínka v červencovém mandátu krále Ferdinanda o třech chronologicky vymezených skupinách signatářů „Přátelského snešení“, viz níže pozn. č. 94.

otevřený list (datovaný 8. března 1547),⁵³ kterým stavům nařizoval, aby pod vedením Šebestiána z Weitmille (který byl v roce 1546 jmenován vrchním velitelem české zemské hotovosti, ale jeho termín pověření zemským sněmem už dávno vypršel) mobilizovali zemskou hotovost k obraně před hrozícím vpádem kurfiřtova vojska do Čech. To byl významný další podnět pro stavovskou opozici, která se připravovala na sněmovní jednání, svolané jednostranně (přes výslovný nesouhlas krále Ferdinanda) do Prahy. Toto jednání nemělo *de iure* váhu zemského sněmu, do Prahy se však ke stanovenému datu (17. března 1547) sjelo i z venkova mimořádné množství českých šlechticů, aby projednali další postup.

Během prvních hektických dnů tohoto jednání byl nejen ustaven řídicí štáb („*osoby zřízené*“) ale vznikl také nový text, další „Přátelské snešení“, kterým se rozšiřoval opoziční program výrazně nad rámec únorového memoranda. Druhým „Přátelským snešením“ se rozuměl text, ve kterém opoziční stavové na svém březnovém jednání specifikovali konkrétní případy porušování zemských svobod ze strany panovníka.⁵⁴ Na něj se následně (jako výslovně na text, ke kterému se členové, resp. signatáři „Přátelského snešení“ hlásí) odvolávají stavové při pozdějších jednáních ještě v závěrečné fázi dubnového jednání zemského sněmu.

Skutečnost, že dohodnuté „artikule“ měly být zároveň opoziční stavovskou předlohou pro chystaný oficiální dubnový zemský sněm (resp. stavovskými podmínkami, o kterých chtěli s králem vyjednávat), není nikterak v rozporu s tím, že i tento text byl považován za „Přátelské snešení“ ve smyslu programu stavovské opozice. Vytvářel programovou platformu a původní manifestační prohlášení nahrazoval konkrétními požadavky.⁵⁵ Tedy přesněji řečeno konkrétně specifikoval, v čem byly během prvních dvou desetiletí Ferdinandovy vlády narušovány stavovské svobody, a jak by měla být zjednána náprava.

Text memoranda z 15. února 1547 odmítal jen mobilizační mandát a zároveň konstatoval, že akceptováním tohoto mandátu by čeští stavové přišli o všechny své svobody. V půlce března však bylo obecně známo, že král svůj lednový mandát zrušil. To výslovně potvrdil sám Ferdinand I. v otevřeném listu z 19. února, adresovaném pražským měšťům.⁵⁶ Proto stavovský výbor musel specifikovat novou společnou programovou základnu, resp. upřesnit, které další tradiční stavovské svobody (vedle již zrušeného lednového

53 *Akta všech těch věcí*, s. 46 (pag. X II).

54 V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy*, XI, s. 331: „... první z artikulů těchto, jichž bylo padesát sedm a které stavové nazývali přátelským snešením mezi sebou, vztahoval se k náboženství ...“.

55 Takto i K. TIEFTRUNK, *Odpor stavů českých*, s. 97: „... A tak povstalo z přátelského sjednocení obou obcí Pražských toto přátelské snešení všech tří stavů, jež bylo odtud heslem všech milovníkův práv zemských, kteří nedlouho potom, totiž ke konci března, v zvláštních artikulích žádosti své formulovali...“.

56 SČ II, č. 30, s. 128–129: „... od těch vyšších tištěných mandátův dobrovolně pouštíme a ku pomoci jich bráti neráčíme...“.

mandátu) jsou ze strany krále porušovány. To byl nový smysl a obsah „Přátelského snešení“, za jehož členy se prokazatelně považovalo k 22. březnu 1547 celkem 33 českých pánů a 103 rytířů, kteří přitiskli své pečeti k listu, odeslanému přímo ze sjezdového jednání kurfiřtu Janu Fridrichu Saskému. Tito mužové⁵⁷ zřejmě tvořili jádro signatářů „Přátelského snešení“, jejichž počet se pak do 25. dubna 1547 rozšířil na dosud více či méně přesně identifikovatelných 1 749 šlechticů (168 pánů a 1 581 rytířů).

Jistou interpretační komplikaci však představuje skutečnost, že text „Přátelského snešení“ z března 1547 se také postupně vyvíjel. Zatím neznáme jeho přesné znění v té podobě, v jaké jej stavové původně někdy počátkem poslední březnové dekády roku 1547 schválili. Průběh samotného schvalovacího procesu zachytil jeden z jeho hlavních aktivních účastníků, staroměstský kancléř Sixt z Ottersdorfu.⁵⁸ Text tohoto obsáhlého materiálu (badatelsky zpřístupněný poprvé až v edici z roku 1872)⁵⁹ je však dosud znám právě jen z rukopisu téhož Sixta z Ottersdorfu. Nemáme proto zatím žádnou možnost ověřit, zda Sixt z Ottersdorfu skutečně zapsal text onoho „Přátelského snešení“⁶⁰ v té podobě, jak jej opoziční stavové někdy kolem 22. března 1547 odsouhlasili (jak sám v rukopise tvrdí), nebo zda pak při pozdějším sepisování svého rukopisu (který vznikl s odstupem několika měsíců až po panovnických sankcích a po vydání králova tendenčního spisu *Akta všech těch věcí*) použil nějakou mladší neoficiální textovou verzi, průběžně doplňovanou o různé dílčí návrhy až do zahájení dubnového sněmu.

Za pravděpodobnější považují spíše druhou ze zmíněných variant. V samotném Sixtem zaznamenaném textu je výslovně zmíněno, že text v březnu schváleného „Přátelského snešení“ bude možné rozšířit o další dodatečné návrhy.⁶¹ To by pak vysvětlovalo

57 Staatsarchiv Weimar, sign. Reg J pag. 68-77 C No 3; zde fol. 75. Edice viz SČ II, č. 49, s. 166. Identifikace konkrétních signatářů na základě zbytků sfragistického materiálu viz P. VOREL, „Přátelské snešení stavů českých“, s. 90–92.

58 J. TEIGE (ed.), *Sixta z Ottersdorfu Knihy památné*, sv. I, s. 113 („... Kterížto artikulové v kolleji vylhášení příčinu velikou a téměř přední dali, že jsou se někteří hněvati museli...“).

59 K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, příloha za textem na s. 364–384. Odtud byl text přejat roku 1880 i do hlavní ediční řady, evidující nejvýznamnější prameny právní povahy pro české dějiny předbělohorské doby, viz SČ II, č. 42, s. 150–160. V souhrnné edici rukopisu Sixta z Ottersdorfu je v případě březnového programu uveden vzhledem k velkému rozsahu jen výběr tohoto textu (s odkazem na úplnou verzi v edici z roku 1872), viz J. TEIGE (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – Knihy památné*, sv. I, s. 114–136.

60 Tamtéž, sv. I, s. 113: „...po kterýchžto přečtení Přátelském toto snešení se stalo...“.

61 Tamtéž, sv. I, s. 136: „...jestli že by mimo tyto artykule již položené co ještě užitečného a stavům království tohoto Českého i všem jeho obyvatelům prospěšného dobrého od kohož koli a od kteréž koli osoby ze všech tří stavův v tomto času mohlo vymyšleno a nalezeno býti, tehdy při sněmu budoucím máme a budem moci o tom rozmlouvati a uvážice to i takése o to snesouce, budem moci i to k těmto artykulům přidati...“.

značnou obsahovou nevyváženost oněch sedmapadesáti bodů, kde vedle sebe stojí zásadní státoprávní záležitosti i okrajové konkrétní požadavky.

Není však pochyby o tom, že některé z hlavních požadavků, které jako stavovský program zaznamenal „na věčnou paměť“ Sixt z Ottersdorfu, považovali sami opoziční stavové před dubnovým sněmem za svůj společný program, ke kterému se měli přihlašovat signatáři „Přátelského snešení“. Nevíme však, zda se tento obsáhlý materiál prodjednával jen ústně v Praze v rámci neoficiálních předsněmovních jednání v březnu či později na dubnové i květnové fázi zemského sněmu, nebo zda byla ona původní březnová verze k dispozici prostřednictvím posílů i na úrovni krajů a venkovské šlechty.⁶² Technicky to jistě proveditelné bylo (před dubnovým zemským sněmem probíhaly „zakázané“ sjezdy krajské),⁶³ ale soudobou tištěnou verzí tohoto textu k dispozici nemáme (ač o tištěné verzi výslovně hovoří král Ferdinand ve svém listu z 3. dubna 1547, který zmiňuji níže).

Tiskem byl ale zcela jistě rozmnožen a distribuován konkrétní návod z 22. března 1547, jak dále postupovat.⁶⁴ Zde je výslovně zmíněno, že po stránce technické má být získávání signatářů stavovského programu prováděno stejným způsobem, „... jakž o tom v našem předešlém snešení [podtrhl P. V.] vyměřeno jest...“ (tedy v memorandu z 15. února 1547, které je zde jasně označeno za „předešlé snešení“), stanoven termín k možnému připojení se ke stavovskému programu (do Velikonoc) a nařízena povinná účast na dubnovém zemském sněmu.

Zatímco únorové memorandum svým obsahem nikoho k ničemu nenutilo a nechávalo každému na zvážení, zda vydá pěknou hromádku grošů za zhotovení dvou stejnopisů pergamenové listiny, ve které bude deklarovat nesouhlas s královským mandátem, dikce tištěného březnového cirkuláře už je úplně jiná. Všichni musí učinit rozhodnutí. Buď se stanou signatáři, podle čehož „zřízené osoby“ poznají, „... kdo náš přítel a milovník obecného dobrého království jest...“, nebo výzvu ignorují a tím se řadí jasně mezi „... nepřítel...“.⁶⁵

Teprve tento materiál byl podle mého názoru jasným impulsem k zahájení rozsáhlejší signatářské akce, směřované i na venkov. Stavovský výbor měl v té době již vytvořen

62 Tento předpoklad vyslovil P. VOREL, „Přátelské snešení stavů českých“, s. 83; odtud Z. VYBÍRAL, *Politická komunikace*, s. 138–140.

63 Konání krajských sněmů v celé zemi ve čtvrtek 31. 3. 1547 výslovně nařizovala mobilizační vyhláška z 23. 3. 1547, takže lze předpokládat, že krajské sněmy tehdy skutečně zasedaly, viz SČ II, s. 170: „... Item, v každém kraji mají se krajané sjeti od toho čtvrtku v témdni, to jest ten čtvrtek před nedělí květnú...“

64 „Páni, rytířstvo, Pražané a jiní poslové z měst království českého při času Středopostí v Praze shromáždění tento artikul níže položený rozkázali sou dáti vytisknouti, aby všickni věděli a uměli se zpraviti“, v edici viz SČ II, č. 50, s. 167; *Akta všech těch věcí*, s. 48.

65 P. VOREL, *Velké dějiny*, s. 184–185.

organizační štáb (který mohl zajistit shromažďování stovek individuálních i hromadných „přihlašovacích listů“ z celého království a měl je kam ukládat) a byl k dispozici konkrétní program (formulovaný kolem 22. března), který stavovský výbor v nějaké podobě (psané nebo tištěné) distribuoval spolu s instrukcí z 22. března 1547.

Dalším krokem byla příprava společné obrany. Dne 23. března 1547 přijali opoziční stavové usnesení o svolání zemské hotovosti,⁶⁶ které rozšiřovalo okruh základní dokumentace, vydávané stavovským spolkem a závazné pro členy (signatáře) „Přátelského snešení“.⁶⁷ Tato mobilizační vyhláška byla rozmnožena tiskem a distribuována i po krajích, a to společně s textem listu z 21. března 1547, ve kterém stavovský výbor oznamoval Šebestiánovi z Weitmille, že jeho jmenování hejtmanem zemské hotovosti (schválené na zemském sněmu roku 1546) již vypršelo, a nadále tedy vojsku zemské hotovosti nevelí; cokoli bude podnikat, činí na vlastní zodpovědnost.⁶⁸

Jistě nelze zpochybnit návaznost těchto aktivit na únorové memorandum, ale březnová mobilizační vyhláška není na onen dokument obsahově vůbec nijak vázána. I svou formou jde o nové „snešení“, tedy dokument tří stavů Království českého, „... *kterých se spolu tak křesťansky snesli a srovnali...*“. Přitom sami stavové výslovně i tuto březnovou mobilizační vyhlášku nazývali „Přátelským snešením“.⁶⁹ Opoziční stavovský výbor však v březnu nesvolával zemskou hotovost proto, aby naplnil závazek z únorového memoranda (ve kterém se pouze jeho signatáři zavázali ke společné obraně, pokud by někdo z nich byl ze strany krále postižen za neuposlechnutí lednového mandátu), ale k obraně země, která je napadena vojskem zahraniční mocnosti (nikoli ohrožována vlastním králem). Na mobilizační vyhlášku z 23. března 1547 se výslovně odkazuje Kašpar Pluh z Rabštejna (stavy zřízený hejtman zemské hotovosti) ve svém listu z 4. dubna 1547, adresovaném „zřízeným osobám“, kde žádá o urychlené vyslání vojenské pomoci „... *podle našeho*

66 SČ II, č. 52, s. 168–174; *Akta všech těch věcí*, s. 48–51.

67 V listu z 29. 3. 1547, adresovaném moravským stavům, popisují „zřízené osoby“ nedávné před-sněmovní jednání: „... *v počtu znamenitém a velikém ze všech stavův i také krajův království Českého v Praze v kolleji Veliké na jistý den sme se sjeli a májice těžkost nad zavedením naším, snešení a nařízením přátelské mezi sebou sme učinili, kteréžto V[aším] M[ilostem] a Vám teď vytištěné posíláme...*“. Karel Tieftrunk předpokládal, že k tomuto listu přiložili čeští stavové svoje programové prohlášení, přijaté kolem 20. 3. („... *o středopostí...*“), ale z textu jasně vyplývá, že Moravanům byl tento materiál k dopisu přiložen v tištěné formě, což by spíše svědčilo o mobilizační vyhlášce z 23. 3. 1547, která se v tištěné podobě dochovala a která spíše odpovídá účelu, kvůli kterému byla žádost o vojenskou pomoc na Moravu odeslána. Viz SČ II, č. 62, s. 183–184 a K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 141.

68 SČ II, č. 46, s. 163; *Akta všech těch věcí*, s. 51.

69 „... *jakož podle předešlého snešení a přátelského nařízení* [podtrhl P. V.] *všech tří stavův království Českého vyslán a vypraven jest byl lid válečný do pole ku pomezí pro obranu a ochranu království Českého i také svobod téhož království...*“. Takto je březnová mobilizační vyhláška označena ještě v usnesení dubnového sněmu, viz SČ II, č. 87, s. 239.

bohdá křesťanského spolčení...“; potřebou bránit zemi před cizím vojskem pochopitelně argumentují opoziční stavové i vůči králi.⁷⁰

Král Ferdinand po celou dobu stavovského odboje vedl diplomatickou písemnou komunikaci i s konkrétními osobami, městy a formou nařízení a otevřených listů (často distribuovaných i v tištěné podobě). Výslovné zmínky o tom, že bere na vědomí existenci stavovského spolku, spojeného nějakými závazky a smlouvami („Přátelského snešení“), se však objevují až bezprostředně před konáním králem schváleného zemského sněmu, který měl být zahájen v Praze 18. dubna 1547.⁷¹

První takovou výslovnou zmínku známe z králova listu, datovaného 3. dubna 1547 v Boru u Tachova, kterým se obrací na zemské úředníky a královské rady, které nechal svolat na Pražský hrad na úterý 5. dubna.⁷² Král předpokládá, že oslovení jsou informováni o březnovém stavovském sjezdu a o všem, co se tam seběhlo. Konkrétně připomíná, že na onom březnovém sjezdu odbojníci „...mezi sebou závazky a zpuntování udělali, spisy a traktáty tištěné vydali a k tomu veřejnou hotovost nařídili a nadto i zemi někteří vyzdvihují a krajům do pole poroučejí...“. Konkrétně zmiňuje tři dokumenty, o kterých ví: 1) stavovský program, který měl mít podle králových informací i tištěnou podobu („...artikule, které jsou od nich sestaveny a tištěny...“); 2) tištěnou prováděcí vyhlášku z 22. března 1547, stanovující termín, do kterého je možné se přihlásit do stavovského spolku; 3) tištěnou mobilizační vyhlášku z 23. března 1547.

V té době ještě král předpokládal, že se bude moci dubnového zemského sněmu osobně zúčastnit. Nařídil tedy zemským úředníkům, ať stavovský program (jehož text sám neměl k dispozici) důkladně prostudují a zašlou mu písemné stanovisko, jak by s ním bylo možné naložit, resp. jak jej argumentačně zpochybnit. Pokud by o tom měli jednat až na sněmu, tak by na důkladné promyšlení nebylo dost času. Všechny důrazně žádá, aby do stavovského spolku nevstupovali.

O deset dní později již král Ferdinand věděl, že se do Prahy na sněm nedostane (kvůli účasti na vojenském tažení proti kurfiřtu Janu Fridrichovi). Účastí na sněmu v roli svých zástupců proto pověřil skupinu nejvyšších moravských zemských úředníků,⁷³ pro kterou

70 SČ II, č. 70, s. 195; č. 71, s. 196–199; č. 79, s. 212–216.

71 V dochované dvojici listů, které si král Ferdinand vyměnil 25. – 26. 3. 1547 s představiteli stavovského výboru, není o stavovském spolku zmínka ani ze strany samotných stavů, ani krále; viz SČ II, č. 56, s. 177 a č. 58, s. 179–180.

72 Národní archiv Praha, Registra, kn. č. 41 (dále jen RG 41), fol. 3–4. Viz plný text tohoto listu zde v ediční příloze. Text tohoto listu neznal K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 153–160, ani J. JANÁČEK, *České dějiny*, I/2, s. 271.

73 RG 41, fol. 8v–9v. Hlavní osobou, na kterou král spoléhal, byl však mezi těmito zástupci především český místokancléř Jiří Žabka z Limberka, který měl pro krále zjistit, kdo z českých šlechticů patří mezi hlavní iniciátory „Přátelského snešení“.

nechal vypracovat obsáhlou instrukci, datovanou v Chebu 13. dubna 1547. Text této instrukce⁷⁴ byl ale určen spíše české opozici, neboť je v ní obsažen obsáhlý komentář politického dění uplynulých několika týdnů a zároveň královo první doložené konkrétní stanovisko vůči českému stavovskému opozičnímu spolku. Nevíme však, do jaké míry bylo toto stanovisko ovlivněno výše zmíněnými komentáři z pera zemských úředníků (pokud se jim vůbec text březnového programu dostal do rukou).

Král už v instrukci z 13. dubna 1547 žádal, aby se stavovský spolek před zahájením sněmu dobrovolně rozpustil, neboť jediný důvod, kvůli kterému vznikl (lednový mobilizační mandát) už pominul. To pak byla hlavní „oficiální“ interpretace („Přátelské snešení“ = pouze memorandum z 15. února 1547),⁷⁵ kterou král později velmi úspěšně použil v červnové litoměřické výzvě.

Samotná instrukce z 13. dubna 1547 však dokládá, že král byl přesněji zasvěcen do aktivit, ke kterým se signatáři „Přátelského snešení“ zavázali. Jednak obecně král hovoří v množném čísle o několika následných „snešeních“ („... *všech těch osob, kteréž sou ta snešení a závazky mezi sebou vzdělaly...*“), jednak signatářům „Přátelského snešení“ klade další podmínky, které se dají poměrně přesně ztotožnit až s březnovými aktivitami stavovského spolku. Signatáři „Přátelského snešení“ se měli vyvázat ze svých listinných závazků zároveň spolu s jednoznačnou písemnou formulací stavovských požadavků, projednávaných kolem 22. března 1547 („...*a další jaké artikule aneb stížnosti, kteréž by jednati chtěli [...], aby jim toho sepsaného dodali...*“), a se stažením stavovského vojska, svolaného na základě mobilizační vyhlášky z 23. března 1547 („...*lidu válečnému z pole utáhnouti rozkáží...*“).

Pro identifikaci obsahu „Přátelského snešení“, jak jej tehdy vnímali sami opoziční stavové, je důležité znění stavovské odpovědi na královu instrukci z 13. dubna 1547.⁷⁶ Autoři zde vůbec nereagovali na královu argumentaci, týkající se vzniku stavovského spolku v souvislosti s lednovým mobilizačním mandátem. Onen již zrušený mandát zde vůbec zmíněn není. Naopak, tento text popisuje průběh vzniku stavovského spolku úplně jinak: Po shoření desk zemských nastal právní zmatek, protože původní obsah desk zemských (zajišťující stavovské svobody a specifikující rozsah vzájemných povinností stavů) nebyl obnoven. Blíže neurčení iniciátoři („... *lidé dobří, upřímní a krále J. M. a království českého i obecního dobrého praví milovníci ze všech tří stavů království českého...*“) se proto ve velkém počtu sjeli do Prahy a „...*mezi sebou jsou o takových těžkostech a zavedení království Českého rozmlouvali [...], na tom sou se snesli a srovnali [...]* a to vše, aby se podstatněji i s větším a dostatečnějším gruntem působilo a dalo, pečeti svými to

74 SČ II, č. 84, s. 222–236.

75 K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 180.

76 SČ II, č. 89, s. 242–252.

stvrдили...“. Když pak dále autoři odpovědi na královu instrukci vysvětlují, proč „... k takovému jich snešení a přátelskému nařízení sme přistoupili a pečětmi našimi toho potvrdili...“, uvádějí jako hlavní tři důvody: Vedle obrany zemských svobod také nápravu právního systému („...aby soudové a lidské spravedlnosti svůj průchod míti mohli...“) a zajištění majetkové stability („... a lidé skrze rozličné obmysly o statečky své nepřicházeli...“). O ničem takovém se v únorovém „Přátelském snešení“ nehovoří, ale tyto požadavky (ve zcela konkrétní podobě) obsahuje programové „Přátelské snešení“ z března 1547.

O výrazném posunu programové náplně stavovského spolku (která již s prvním „Přátelským snešením“ z 15. února 1547 neměla mnoho společného) nás informují také zlomkovité prameny, které se dochovaly v souvislosti s průběhem posledních dnů dubnové fáze zemského sněmu. Král Ferdinand ve své instrukci z 13. dubna 1547 i později (ještě 16. a 17. dubna) formou individuálně adresovaných listů žádal zemské úředníky i několik dalších významných šlechticů, kteří se ještě nestali signatáři „Přátelského snešení“, aby v žádném případě do stavovského spolku nevstupovali.

Nakonec se však k „Přátelskému snešení“ mezi 22. a 25. dubnem připojili nejen všichni královi dosud věrní zemští úředníci (jejichž postoj formálně deklaroval nejvyšší purkrabí pražský Volf starší z Krajku),⁷⁷ ale také hlavní opoziční předák a dřívější politický vůdce českých novoutrakvistů Jan z Pernštejna,⁷⁸ na kterého byla králova pozornost v době odboje obzvlášť zaměřena.

V případě zemských úředníků byla zpočátku vyjednávání vedena v souladu s královskou instrukcí, podle které se „Přátelské snešení“ týkalo jen únorového memoranda. Proto Volf Krajíř nejprve navrhoval řešení, při kterém by zemští úředníci přistoupili k „Přátelskému snešení“ (tak jak bylo formulováno v únorovém memorandu) za předpokladu, že dojde k mírné textové úpravě oné původní verze z 15. února.⁷⁹ Jednání tímto směrem však stavovský výbor jednoznačně odmítl a možný vstup mezi signatáře

77 SČ II, č. 91, s. 254–255: „Řeč nejvyššího purkrabího pražského Volfa Krajíře, že úředníci zemští v příčině obnovení některých svobod se stavy se srovnávají“ z 22. 4. 1547.

78 Jan z Pernštejna je považován za autora tzv. „Pernštejnského memoranda“ z roku 1539 (u kterého je jako autor uveden jeho tehdy jedenáctiletý syn Jaroslav). Onen text však měl podle mého názoru úplně jiný účel a nevzniklo jako přímý výsledek opoziční stavovské aktivity, ale naopak „na objednávku“ krále Ferdinanda I. Argumenty k této interpretaci viz P. VOREL, *Velké dějiny*, s. 144–145. Nepochybně se jedná o formu politické komunikace (dopis, který byl záměrně formulován tak, aby poskytl argumentační prostor pro odpověď, která byla hlavním smyslem vzniku takové dvojice textů, byl v západní Evropě doby renesance oblíbeným literárním žánrem), ale její původní účel mohl být úplně jiný, než jak se jeví bez zohlednění tohoto kontextu. Význam „Pernštejnského memoranda“ je podle mého názoru z hlediska analýzy organizačních aktivit české stavovské opozice koncem třicátých let 16. století přeceňován. Viz J. JANÁČEK, *České dějiny*, I/2, s. 123–141, W. EBERHARD, *Monarchie und Widerstand*, s. 316–334 a nejnověji také Z. VYBÍRAL, *Politická komunikace*, s. 135–138.

79 K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 184.

„Přátelského snešení“ podmínil výslovným souhlasem s odvedením peněžní částky, stanovené mobilizační vyhláškou z 23. března 1547 (která s únorovým memorandem nijak nesouvisela).

Přes zjevné pokusy krále i zemských úředníků posunout interpretaci „Přátelského snešení“ již v této fázi jednání zpět k únorovému memorandu (smysl další existence stavovského spolku by pak mohl být v důsledku zrušení lednového mandátu skutečně logicky zpochybňován), považovali na dubnovém sněmu členové stavovského spolku za svůj hlavní programový materiál březnový text. To mohl být důvod, proč místopisář Království českého Oldřich Humpolec z Prostiboře, který získal opis „Přátelského snešení“, měl údajně nazvat (ač to popíral) tento text „*srocením pikhartským*“.⁸⁰ Pokud by se mělo jednat „jen“ o text únorového memoranda, pak by taková reakce postrádala smysl. Březnový program však obsahoval (hned v prvním artikulu) také požadavek na právo svobodného svolávání konfesijně vymezených stavovských sjezdů, na kterých se mají řešit otázky náboženské (v daném případě vytvoření společné nekatolické konfese, odkazující se zřejmě na marný pokus z roku 1543).

Jan z Pernštejna se snažil do posledních okamžiků vyčkávat. Nakonec však i on souhlasil s tím, že jeho pečeť bude k „Přátelskému snešení“ připojena, podobně jako několik dalších šlechticů, kteří jednoznačně příslušeli k habsburskému táboru a dokonce se po rozkladu odboje podíleli na represích vůči těm, kdo byli označeni za viníky. I tato nelogičnost byla zřejmě jedním z důvodů, proč všichni starší editoři při svém zpřístupnění textu Sixta z Ottersdorfu rezignovali na zveřejnění seznamu členů stavovského spolku, tedy signatářů „Přátelského snešení“. Onen seznam totiž zdánlivě nedával žádný smysl, neboť ke stavovskému opozičnímu programu se vlastně přihlásili zástupci všech zájmových skupin, včetně některých osob z králova důvěrného okolí.⁸¹

Vysvětlení nám ale nabízí sám Jan z Pernštejna: Ještě v polovině dubna 1547 (kdy byl Pernštejnovi individuálně stanoven stavovským výborem termín, do kterého se ještě může k opoziční straně přidat) argumentoval tento muž námitkou, že vlastně neví, k jakému textu by měl svou pečeť přivést. Přitom se jednalo o jednoho z nejvýznamnějších předáků české novoutravistické šlechty z doby před odbojem, který měl k dispozici vlastní informační síť a byl si dobře vědom, jakou váhu (či případné důsledky) by mohla mít nejasnost, týkající se obsahu textu, ke kterému má připojit svou pečeť.

Jan z Pernštejna po vůdcích odboje požadoval vydání textu, se kterým by měl vyjádřit souhlas, čemuž se stavovský výbor bránil. V daném kontextu považuji za nemožné, aby Jan z Pernštejna mohl koncem dubna 1547 vážně tvrdit, že nezná text „Přátelského

80 Tamtéž, s. 183.

81 Na tento logický rozpor jsem upozornil v souvislosti s edicí seznamu signatářů. Viz P. VOREL, „*Přátelské snešení stavů českých*“, s. 94–95.

snešení“ z 15. února 1547. Po březnovém jednání, ze kterého vzešel návrh předlohy pro dubnový sněm, už organizační štáb odboje interpretoval každé nové připojení se k opozičnímu táboru jako souhlas se sněmovní předlohou, schválenou v březnu, a s následnou mobilizační vyhláškou. Sněmovní předloha však byla stále upravována a projednávána ústně; její aktuální verzi odmítaly „osoby zřízení“ (tedy členové stavovského výboru) poskytnout tomu, kdo *de iure* ještě členem „Přátelského snešení“ není.⁸² Zřejmě i proto o předložení tohoto textu v písemné podobě ostatně žádal i král Ferdinand v instrukci z 13. dubna 1547.

Nakonec však Jan z Pernštejna prostřednictvím svého diplomata Jana Vyskytenského z Vyskytné⁸³ do „Přátelského snešení“ vstoupil, zřejmě jako jeden z úplně posledních významnějších českých šlechticů. Jakmile pak osobně dorazil do Prahy na zemský sněm, ujal se v „Přátelském snešení“ vůdčí role. I to mělo svoji logiku: Habsburská vojska již od Chebu odtáhla do Saska a pronásledovala kurfiřta Jana Fridricha. Bezprostřední nebezpečí masivního vpádu vojsk Karla V. a Ferdinanda I. do Čech v té chvíli nehrozilo. Radikálních kroků nebylo zapotřebí, ač ještě počátkem dubna „zřízené osoby“ zoufale apelovaly na českou venkovskou šlechtu a vyzývaly k záchraně vlasti před hroící záhubou.⁸⁴

82 Chybně tuto komunikaci stavovského výboru s Pernštejnem interpretuje K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 152, který předpokládá, že Janu z Pernštejna nechodily zprávy od pražského stavovského výboru v důsledku informační blokády, organizované na Moravě zemským hejtmanem Václavem z Ludanic. Nověji a přesněji k této záležitosti viz P. VOREL, *Pernštejnská diplomacie*, s. 238–242.

83 J. TEIGE (ed.), *Sixta z Ottersdofru Knihy památné*, sv. II, s. 13; P. VOREL, *Pernštejnská diplomacie*, s. 239–244. K osobnosti Jana Vyskytenského nejnověji viz Petr VOREL, *Koncese na hledání pokladů u Kutné Hory pro Jana Vyskytenského z Vyskytné z roku 1538*, Numismatické listy 67, 2012, s. 49–57.

84 Od března 1547 stavovský výbor komunikoval s českým venkovem formou tištěných vyhlášek. První byla výše zmíněná vyhláška, stanovující formu a termíny přihlašování se k „Přátelskému snešení“ z 22. 3. 1547 [SČ II, č. 50, s. 167]. Druhou byla mobilizační vyhláška z 23. 3. 1547 [SČ II, č. 52, s. 168–174]. Ta byla tištěna společně (jako jeden materiál) s textem listu stavovského výboru, adresovaným Šebestiánu z Weitmille a datovaným 21. 3. 1547 [SČ II, č. 45, s. 163]. Z tištěných *Akt všech těch věcí* ani z moderních edic, kde jsou jednotlivé písemnosti řazeny chronologicky, tato souvislost patrná není. Aby se jednotlivé písemnosti nepletly, byl význam další vyhlášky z počátku dubna (jejíž znění je extrémně apelativní s ohledem na tehdejší přímé vojenské ohrožení země ze strany Habsburků) zvýrazněn pořadovým číslem v názvu: „*Třetí rozepsání do všech krajův Království českého*“ z 5. 4. 1547 [SČ II, č. 72, s. 199; zde jen regest; celý text viz *Akta všech těch věcí*, s. 64–65 (fol. ffIIIv–ggII), zde je však uvedena chybná datace k 5. 4.; středa po Květné neděli či po sv. Abroži vychází na 6. 4. 1547, jak je správně uvedeno u regestu v SČ]. Pak ještě následovalo 13. 4. 1547 „*Přátelské a upřímné napomenutí skrz rozeslání*“, ve kterém organizační štáb odboje znovu upozorňuje, že někteří šlechtici ještě nesplnili svou mobilizační povinnost a varuje před aktivní účastí ve válce proti kurfiřtu Janu Fridrichovi [SČ II, č. 76, s. 203–206; editoři z nejasného důvodu však tento text zkrátili o oslovení; celý text viz *Akta všech těch věcí*, s. 70–71 (fol. iiiI–kkI)]. Originály těchto tištěných materiálů obsahuje konvolut ve Sbírce rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze, sign. 65 E 2021.

Dubnová fáze zemského sněmu probíhala v Praze na dvou místech. Nepočtená skupina české šlechty, kterou bychom mohli označit za „politický střed“, usilující o nějaké kompromisní řešení (mezi ně patřila i část členů zemské vlády), se scházela na Pražském hradě. Opoziční štáb a stoupenci odboje setrvali na univerzitní půdě v Karolinu. Vstřícný krok z obou stran nastal krátce před 18. dubnem 1547, což byl zároveň termín zahájení oficiálního zemského sněmu (jak jej vyhlásil král Ferdinand) a zároveň poslední termín, do kdy se původně mohli jednotliví čeští šlechtici přihlásit k „Přátelskému snešení“. Tento krok nakonec učinili i členové onoho „politického středu“; někteří i ještě několik dní po 18. dubnu, jako právě výše zmíněný Jan z Pernštejna.

Je otázkou, nakolik byl tento krok předem domluven s králem Ferdinandem, který ještě krátce před oficiálním zahájením sněmu⁸⁵ varoval dosud váhající české politiky před tím, aby vstoupili do stavovského spolku. Situace na říšském bojišti byla v té době velmi nejistá, a i když Ferdinand Habsburský navenek nemohl dát najevo pochybnost o konečném vítězství habsburských vojsk, jako reálný politik jistě promýšlel i situaci, v jaké by se v Čechách ocitl, pokud by jeho tažení do Saska nebylo úspěšné. Stejně tak i domácí čeští šlechtici, pokud nezastávali jeden ze dvou extrémních politických postojů a nespojili svou budoucnost výslovně s vítězstvím té či oné strany na říšském bojišti, hledali řešení, které by je osobně neohrozilo, ať už válka v říši dopadne jakkoli.

V dané chvíli to nebylo jednoduché, ale právě tato interpretace podle mého názoru může vysvětlovat onu nelogičnost, vyplývající z výsledné struktury signatářů „Přátelského snešení“, mezi které nakonec patřili i někteří výslovní exponenti královské strany. Ti vstoupili do „Přátelského snešení“, ale s výslovným ohrazením, že závazky, které tím na sebe přijali, nejsou namířeny proti králi Ferdinandovi. I z tohoto detailu je zřejmé, že oním sporným závazkem byl jiný text než únorové memorandum, neboť to onu výjimku obsahuje již samo o sobě.

Počátkem třetí dubnové dekády tedy situace na české politické scéně vypadala tak, že váhající složka české šlechty, která dosud nechtěla výslovně vystoupit proti královým zájmům, začala spíše kalkulovat s vítězstvím říšské opozice a snažila se připojit ke stavovskému táboru. Důvodem mohly být obavy z možných sankcí ze strany povstaleckého tábora (pro ty, kdo se nepřipojili k „Přátelskému snešení“), ale také panovníkův zájem. Vždyť jen v případě formálního přistoupení mezi členy „Přátelského snešení“ mohli i tito mužové účinně vstoupit do následných vyjednávání politických podmínek, za kterých

85 Českým zemským úředníkům odeslal král Ferdinand list tohoto obsahu 15. 4. 1547 z Plavna. O den později (16. 4. 1547) je ve vojenském Werdě datován králův osobní list Janu z Pernštejna, ve kterém král adresáta chválí, že se vzepřel požadavku bližší neuvedených osob, aby vstoupil do stavovského spolku. Viz RG 41, fol. 10v–11v; též viz František DVORSKÝ (ed.), *Dopisy pánův Jana a Vojtěcha z Pernštejna za let 1509–1548*, Archiv český XX, Praha 1902, č. 417, s. 254.

budou opoziční stavové (i po případném neúspěchu Habsburků na bojišti v říši) ochotni nadále akceptovat Ferdinanda I. jako svého krále.

Díky tomuto královi diplomaticky velmi chytrému kroku (pokud byl s králem skutečně předem domluven,⁸⁶ což zatím jednoznačně prokázat nelze) se tak k „Přátelskému snešení“ mohli bez obav připojit i příznivci habsburské politiky, kteří tímto způsobem mohli ovlivňovat jednání opozičního tábora „zevnitř“.

Mezi členy „Přátelského snešení“ tak zdánlivě překvapivě nalézáme i město Plzeň (tuto skutečnost výslovně nezmiňuje ani Sixt z Ottersdorfu), které do té doby patřilo mezi rozhodné zastánce panovnické politiky a ještě počátkem dubna 1547 žádalo na králi vojenskou ochranu před opozičními českými stavovými.⁸⁷ Právě v případě Plzně však dochované prameny nasvědčují,⁸⁸ že přistoupení těch králových stoupenců, kteří byli v době dubnového sněmu v Čechách (a nikoli s králem v Sasku v polním tažení) proběhlo s královým vědomím; respektive jednalo se o jedno z možných řešení, které jen ústně (v rozporu s předchozími královými písemnými instrukcemi) tlumočili jeho agenti (v daném případě zřejmě Jiří Žabka z Limberka, který byl s králem v té době – na rozdíl od Floriána Gryspeka – v osobním kontaktu). Zřejmě i proto v závěrečné fázi dubnové části sněmu začal nejvyšší purkrabí pražský Volf starší z Krajku náhle přesvědčovat ostatní zemské úředníky a královské rady (kteří měli do té doby jen písemnou královskou instrukci, zakazující jim vstup do stavovského spolku), že je žádoucí ke stavovskému spolku přistoupit. Na tom se nakonec všichni k 25. dubnu 1547 shodli a byla zahájena jednání, směřující k přijetí sněmovního usnesení, obhajujícího dosavadní stavovský postup. Tak tomu bylo ještě 27. dubna 1547.

O den později už bylo žádoucí dikci sněmovního usnesení upravit. Je sice formálně datováno ke dni zahájení sněmu 18. dubna 1547, ale ve skutečnosti tento zápis vznikl až 28. dubna 1547; týž den, co do Prahy dorazila zpráva o výsledku bitvy u Mühlberka. Vedle informace o přerušení sněmovního jednání až do 20. května obsahuje tento text především verifikaci postupu stavovského spolku v případě svolání zemské hotovosti

86 Tak soudí K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 192–193; vychází hlavně z dobového svědectví Sixta z Ottersdorfu, který si tak vysvětloval náhlou změnu v postoji nejvyšších zemských úředníků, viz J. TEIGE (ed.), *Sixta z Ottersdorfu Knihy památné*, sv. II, s. 58–59.

87 J. JANÁČEK, *České dějiny* I/2, s. 271.

88 Město Plzeň vzneslo počátkem května na krále dotaz, jak má dále postupovat, když „...k těm, kteříž jsou předešle snešení a srovnání některá mezi sebou vzdělali, přistoupili...“. Král v odpovědi z 15. 5. 1547, odeslané z polního tábora u saského Vitemberka, potvrdil, že jejich postup byl správný a že na květnové části zemského sněmu mají postupovat tak, jak jim bude sděleno od králem vyslaných posílů, kteří jsou v dané věci náležitě instruováni. Viz RG 41, fol. 17. Z toho je zřejmé, že město Plzeň se také stalo členem „Přátelského snešení“. Samotná skutečnost, že nebylo postiženo sankcemi, ještě automaticky neznamená, že se k „Přátelskému snešení“ nepřipojilo, jak výslovně uvádí Václav Vladivoj Tomek, *Děje Království českého*, Praha 1885, s. 251.

mobilizační vyhláškou z 23. března. V upravené verzi sněmovního usnesení (všichni účastníci už byli deklarováni jako členové „Přátelského snešení“, včetně osob nově přistoupiivších) se objevuje neobvyklá formulace, týkající se vojska zemské hotovosti. Dubnový sněm formálně vyhlásil svolání zemské hotovosti k obraně země, resp. k výběru daně na financování tohoto vojska ve výši 0,1 % majetku. Tímto vojskem, svolaným už „legálně“ na základě oficiálního usnesení zemského sněmu, měla být zároveň nahrazena již existující stavovská armáda, zřízená na základě předchozích rozhodnutí stavovského výboru a operující pod velením Kašpara Pluha z Rabštejna. Tato „stará armáda“ měla být ihned rozpuštěna („... a ten lid, kterýžto do pole vypraven jest, má hned s pole strhnouti a zase domův se navrátiti...“) a nahrazena novým vojskem zemské hotovosti. Jako poslové ke králi s tímto usnesením byli z řad stavů společně vysláni zástupci strany stavovské i habsburské; všichni v té době členové a signatáři „Přátelského snešení“.⁸⁹

Květnová část zemského sněmu v Praze pokračovala ve zcela odlišné politické situaci, neboť hlavní část vojska Šmalkaldského spolku byla poražena a kurfiřt Jan Fridrich zajat. „Diplomatická hra“ mezi předáky české šlechtické opozice a králem pokračovala, jen se karty obrátily ve prospěch Ferdinanda I. Přesto zemský sněm nevyhověl královi naléhání na zrušení „Přátelského snešení“ (již velmi výhružně formulovanému v instrukci z 15. května 1547)⁹⁰ a stavové stále ještě byli schopni přijmout společné usnesení, že samotné zřízení obranného spolku bylo zákonným krokem, neboť byla ohrožena stavovská práva.⁹¹

To byla situace pro krále Ferdinanda (přes veškeré výhody, plynoucí z vítězství u bitvy u Mühlberka) velmi nebezpečná. Od císaře Karla V. měl sice slíbenou a veřejně deklarovanou případnou vojenskou pomoc v Čechách, ale i tak by byl pro Habsburky takový otevřený konflikt nebezpečný, neboť by utvářel novou frontu za situace, kdy Karel V.

89 SČ II, č. 87, s. 239–241.

90 SČ II, č. 95, s. 258–268 (královská instrukce z 15. 5. 1547, vydaná jeho vyslancům na český zemský sněm) a č. 96, s. 268–275 (stavovská odpověď na tuto instrukci) a č. 97, s. 276–278 (usnesení zemského sněmu, zahájeného 20. 5. 1547, schválené 27. 5. 1547).

91 Diplomatické jednání mezi stavy a králem se během května 1547 „zacyklilo“ kolem otázky, zda vznik stavovského spolku („Přátelského snešení“) byl v souladu se zemským právem, či nikoli. Stavové argumentovali tím, že takové právo měli už dávno v minulosti a jen v důsledku shoření desk zemských roku 1541 nebylo deskovým vkladem ujištěno. V odpovědi na královu instrukci však uvedli, že mají k dispozici jednoznačné doklady, které ono staré stavovské právo na vznik obranného spolku dokládají. Právní prokazování zmiňovaných skutečností se mohlo táhnout po řadu let a situace mohla vyústit v podobné řešení jako koncem roku 1546, kdy král zjistil, že vlastně nemá k dispozici standardní právní nástroje, kterými by byl schopen prokázat nezákonnost stavovského postupu. Stavové souhlasili se zrušením spolku, ale až poté, co budou jejich blíže nezmiňované požadavky na obnovení starých práv ujištěny deskovým vkladem. Takto formuloval hlavní obsah stavovské politiky vůči králi po návratu ze zemského sněmu ještě 11. 6. 1547 Jan z Pernštejna, viz SČ II, č. 100, s. 282–284.

neměl ještě říši pod kontrolou (severní vojsko Šmalkaldského spolku v té době ještě úspěšně odolávalo, stejně jako některá významná říšská města, jako například Kostnice, Magdeburg či Brémy). A český vojenský potenciál byl poměrně silný; zvláště královská města byla schopna mobilizovat nebezpečně silnou armádu, jak se nakonec i ukázalo v případě pražských měst.

Ostatně i pro krále Ferdinanda bylo (i za nové mocenské situace, v níž se ocitl v jasné převaze) výhodnější nabídnout odbojné české šlechtě kompromisní řešení než nechat zemi, která měla i do budoucna představovat rozhodující zdroj jeho panovnických příjmů, poplenit a vykrást italskými a španělskými žoldnéři svého bratra Karla V.

V této situaci král použil velmi účinnou diplomatickou lest a krátce poté, co přejel zemské hranice ze Saska do Litoměřic, vydal 3. června 1547 tištěný mandát, který nechal ve velkém množství rozeslat do měst a krajů.⁹² Zde zdánlivě vyšel vstříc sněmovnímu usnesení květnové části sněmu 1547. V červnovém prohlášení deklaroval, že existence stavovského spolku by mohla být za určitých okolností stále ještě (i počátkem června) akceptována jako svým způsobem legitimní, pokud stavové prokáží, že k jeho ustavení byli oprávněni. Uznával, že někteří členové „Přátelského snešení“ se mohli stát členy spolku kvůli nesouhlasu s lednovým mandátem, ten je již ale zrušen a spolku není třeba. Všichni šlechtici, kteří budou toto vysvětlení akceptovat a přijedou bezodkladně králi přednést svoji omluvu do Litoměřic, se nemusejí obávat žádných sankcí, pokud se proti králi neprovinili jinak než jen samotným členstvím v „Přátelském snešení“, jehož skutečné záměry třeba ani neznali. Po této „nabídce“ pak král popisuje, čím vším se proti němu stavovský spolek provinil a od čeho se mají „napravení“ šlechtici distancovat.

Tato interpretace („Přátelské snešení“ = únorové memorandum) byla pro krále důležitá, aby mohl uznat jistou míru legitimacy stavovského spolku, čímž vycházel vstříc té části šlechtické opozice, která byla ochotna se s králem domluvit a přitom patřila (ať už z jakéhokoli důvodu) mezi signatáře „Přátelského snešení“.

Tak vznikla oficiální „královská“ verze: Připojením své pečeti k „Přátelskému snešení“ se signatáři zavazovali jen k tomu, co je obsaženo v prohlášení z 15. února 1547 (tedy společná obrana proti sankcím za neuposlechnutí lednového mandátu). Protože však sám král svůj mandát zrušil, není existence stavovského spolku nadále nutná. Všechno, co činil odbojový stavovský výbor navíc nad obsah únorového „Přátelského snešení“, nebylo signatářům známo a neztotožňují se s tím. Těm šlechticům, kteří tuto královskou interpretaci přijali, nabídl král beztrestnost.

Proto se na „Přátelské snešení“ z března 1547 rychle zapomnělo – jeho text patřil zjevně mezi kompromitující materiály. Ani jeho oficiální znění, schválené 22. března

92 SČ II, č. 106, s. 291–297; J. JANÁČEK, *České dějiny* I/2, s. 290.

1547 v Karolinu, dodneška nemáme k dispozici (známe jen výše zmíněnou verzi, kterou měl u sebe Sixt z Ottersdorfu, a která se jen zčásti shoduje se stavovským návrhem, na který reagoval král Ferdinand na srpnovém sněmu).⁹³

Jako by se po stránce diplomatické vrátil čas do února 1547. Signatáři „Přátelského snešení“ (pokud se jinak neangažovali v protikrálovské činnosti) neměli být sankcionováni za samotné členství ve stavovském spolku, neboť ten vznikl jen jako forma nesusouhlasu s lednovým mandátem (tak jak znělo „Přátelské snešení“ z února 1547). Jeho signatáři (pokud se své účasti ve stavovském spolku dobrovolně odřeknou) se nemají obávat msty ze strany svého krále. Na toto řešení s důvěrou přistoupila naprostá většina šlechtických signatářů „Přátelského snešení“.

Protože však někteří z nich prokazatelně přistupovali k „Přátelskému snešení“ až mnohem později, kdy již aktivity spolku dalekosáhle přesahovaly obsah původního únoro- vého memoranda, probíhala i později v průběhu června s králem Ferdinandem diplomatická jednání, jak to vlastně s tím „odpuštěním“ myslí. Nejasnosti, které by v této věci mohly pramenit z textu červnového mandátu, upřesnil král Ferdinand dalším tištěným mandátem z 4. července 1547, který byl *de facto* určen už jen šlechtě (pražským měšťům již byly tehdy odeslány soudní obsílky).

Zde se nalézá okrajová, ale poměrně důležitá zmínka, která podle mého názoru poměrně výstižně dokládá, jak byla soudobými českými šlechtici (neboť jim byl tento text určen) vnímána časová následnost vývoje stavovského spolku. Pokud se konkrétní šlechtic jinak proti králi aktivně neprovinil a sám dobrovolně rezignuje na členství v „Přátelském snešení“, není podstatné, v jaké fázi vývoje spolku se stal jeho členem, tj. zda patří do skupiny signatářů „... z prvního, prostředního ani z posledního punktu a pečetení...“.⁹⁴

Z této formulace podle mého názoru poměrně jasně vyplývá, že ještě počátkem července (než byl započat koloběh soudních přelíčení) se v Čechách obecně vědělo, kdo se stal členem „Přátelského snešení“ v rámci „prvního pečetení“ (zřejmě 14. – 15. února 1547),

93 K březnovému stavovskému programu se svým způsobem vrací až druhé královské stanovisko (vznešení), zasláné účastníkům srpnového zemského sněmu. Nevíme však, zda byl stavovský návrh králi zaslán v té podobě, jak jej zaznamenal Sixt z Ottersdorfu, nebo zda šlo o nějakou redukovanou verzi (viz též výše pozn. č. 61). Panovník v zásadě zamítl všechny stavovské požadavky; v několika případech však považoval za vhodné svoje rozhodnutí blíže komentovat. Na seznamu stavovských požadavků (jehož přesné znění z této doby neznáme) bylo několik artikulů označeno písmeny „A“ až „E“ (SČ II, s. 491–495); na ně král reagoval (spolu s vyjádřením k legalitě ustavení stavovského spolku) podrobnějším zamítavým komentářem, členěným do pěti číslovaných bodů (1. – 5.); ostatní vybrané stavovské návrhy jsou komentovány jen stručně. Viz SČ II, č. 165, s. 479–491.

94 SČ II, č. 126, s. 319–322, zde s. 321: „... *Neb oumysl náš není, abychom těch z prvního, prostředního ani z posledního punktu a pečetení, kteříž skutečně proti nám nepřechinili, nemilostivým králem a pánem jich, jakž sme toho i v předešlém mandátu našem doložili, býti měli a ráčili, nýbrž jim to milostivě promíjeti a odpouštěti...*“.

kdo během „prostředního pečetení“ (od březnového sjezdu do zahájení dubnového sněmu) a kdo až při „posledním pečetení“ (na dubnovém sněmu).

Za neuposlechnutí lednového mandátu nebo jen za samotnou účast v „Přátelském snešení“ skutečně nikdo ze šlechticů obviněn ani potrestán nebyl. I když se následné panovnické sankce z hlediska šlechtou „obětovaných“ královských měst či Jednoty bratrské jevíly jako nepřiměřeně tvrdé (a z tohoto prostředí pocházejí hlavní dobové ohlasy, které máme k dispozici), české šlechtě se podařilo obhájit základ jejich stavovských privilegií a jako celek vyšla ze stavovského odboje bez výraznější újmy. I to byla zřejmě součástí dohody šlechtických předáků s králem, který pak rozhodující část přímé konfiskační i daňové zátěže vložil na zeměpanská města. Česká šlechta svoje pozice i v politickém ale především v ekonomickém systému celé země během několika let po neúspěšném odboji značně posílila, byť i tento vývoj byl výrazně diferencován.⁹⁵

Králova „vítězná“ interpretace „Přátelského snešení“ pak zazněla na zemském sněmu v srpnu 1547;⁹⁶ měla také logicky vyplývat z řazení dokumentů, editovaných v provládních *Aktech všech těch věcí*. V době následných panovnických represí byl případný důkazní materiál záměrně ničen. Stejně tak byly oficiálně zničeny všechny originály „přihlašovacích listů“ s oněmi bezmála dvěma tisíci pečeti, jimiž se česká šlechta a města hlásila k „Přátelskému snešení“. To byla jedna z podmínek, které si král Ferdinand stanovil, když české stavovské opozici počátkem června 1547 symbolicky „podával ruku“ ke smíru. Jeho skutečné záměry se ukázaly až o měsíc později, kdy si byl jistý, že stavovská opozice proti němu už v Čechách nemůže vojensky zasáhnout.

Ferdinandova *Akta všech těch věcí*, vydaná tiskem roku 1547 česky a o rok později v německé jazykové verzi, se stala na několik staletí hlavním pramenem k dějinám české účasti na šmalkaldské válce.⁹⁷ Těžko můžeme očekávat, že z doby krátce po stavovském odboji by se zachoval nějaký tehdy veřejně presentovaný pramen, který by výše zmíněnou

95 J. PÁNEK, *Stavovská opozice*, s. 18–53.

96 SČ II, č. 164, s. 472–479 (první královské stanovisko pro srpnový zemský sněm, většina textu se týká právě lednového mandátu, viz zde s. 474–478).

97 Německou jazykovou verzi dokonce v plném rozsahu zařadili do své mimořádně rozsáhlé edice pramenů k dějinám šmalkaldské války i protestantští editoři, viz Friedrich HORTLEDER (ed.), *Der Römischen Keyser- Vnd Königlichen Maiestete, Auch des Heiligen Römischen Reichs Geistlicher vnd Weltlicher Stände, Churfürsten, Fürsten, Graffen, Reichs- vnd andeder Stätte, Sampt des Hochlöblichen Käyserlichen Cammer-Gerichts, Fürstlicher Regierungen, vnd etlicher der H. Schrifft vnd beyder Rechte Gelehrten, Handlungen und Außschreiben, Send-Brieffe, Bericht, Vnderricht, Klag- vnd Supplication-Schriften, Befelch, Fürladungen, Rathschäge, Bedencken, Entschuldigungen, Protestationes, Recusationes, Ableynungen, Außführungen, Vrtheyls vnd HülffsBrieffe, Bündnissen, vnd Gegen-Bündnissen, Bunde-Ordnungen vnd Abschiede, Fehde- oder Verwahrungs-Briefe, An- vnd Fried-Stände, Verträge, vnd viel andere treffliche Schriuffteb vnd Kunden, mehr Von den Vrsachen des Teutschen Kriegs Kaiser Carls des Fünfften, wider die Schmalkaldische Bundts Oberste Chur- vnd Fürsten, Sachsen vnd Hessen, vnd Ihrer Chur- vnd F. G. G. Mitverwandte, Anno 1546. vnd 47., Zu diesen schwierigen Zeiten dem*

„oficiální“ interpretaci zpochybňoval, i když z hlediska průběhu samotného odboje bylo ono vysvětlení skutečně nelogické a jeho akceptování mohli zainteresovaní současníci skutečně vnímat jako zradu a věrolomnost jak ze strany většiny šlechty (která se jednoduchým způsobem vyvázala ze smluvní povinnosti) tak i krále (který navzdory ujišťování přistoupil k poměrně drastickým sankcím). Bez znalosti svědectví Sixta z Ottersdorfu, jehož rukopis vznikl záměrně jako protiváha tendenčních *Akt*, by bylo jen velmi obtížné formulovat jinou interpretaci vzniku a fungování stavovského „Přátelského sněžení“, než jak ji chtěla vidět vítězná habsburská strana. Známý byly tiskem vydané texty stavovského spolku, nikoli však text březnového programu.

Přesto už i barokní historik František Beckovský v rukopise II. dílu své *Kroniky české*,⁹⁸ ve kterém v zásadě přejímá výše zmíněnou „královskou“ interpretaci a přepisuje podstatnou část z provládních *Akt*, nalézáme krátkou zmínku o existenci obsáhlejšího stavovského březnového programu, který autor komentuje (v rozporu s vyzněním celé kapitoly o stavovském odboji roku 1547)⁹⁹ v zásadě kladně. Z kontextu není jasné, jakou verzi textu měl Beckovský k dispozici; autor však uvádí, že stavovský program měl 50 artikulů, zatímco text, který zaznamenal Sixt z Ottersdorfu, je jasně a přehledně členěn na 57 artikulů. Všechny starší historické práce ale logicky přejímají oficiální interpretaci „vítězů“ onoho konfliktu.

Jinou verzi průběhu a programové náplně stavovského odboje roku 1547 přinesl až roku 1872 Karel Tieftrunk, který detailně pracoval s tehdy ještě jen rukopisnou verzí díla Sixta z Ottersdorfu.¹⁰⁰ Z něj také týž autor do své knihy zařadil jako ediční přílohu do té doby historikům bližší neznámý text programu stavovského odboje z března 1547, který (díky dobré znalosti kontextu celého průběhu odboje) Karel Tieftrunk správně označil za hlavní programový dokument stavovského spolku, ke kterému se od jeho vzniku (kolem 22. března 1547) do ukončení dubnové fáze zemského sněmu (25. dubna 1547)

---

geliebten Vatterlandt Teutscher Nation zu gut, mit grossem Fleiß, ordentlich zusammen bracht, An vielen Orten bewährt, erklärt, vnd an Tag gegeben, díl I–II, Frankfurt am Main 1617–1618.

98 Antonín REZEK (ed.), *Jan Beckovský – Poselkyně starých příběhův českých*, Díl druhý (od roku 1526–1715), Svazek první (L. 1526–1607), Praha 1879, s. 125–175: „Kapitola třetí: Zlý začátek i zlé skončení škodlivého v Čechách pozdvižení proti Ferdinandovi I., řádně volenému i korunovanému králi českému“.

99 Text březnového programu Beckovský jinak bližší nehodnotí, jen obecně zmiňuje jeho přijetí (tamtéž, s. 148), k čemuž editor A. Rezek doplnil odkaz na Tieftrunkovu edici z roku 1872. Hodnocení odboje je zde logicky veskrze negativní; Beckovský dokonce tvrdí, že Pražané přistoupili ke Šmalkaldskému spolku a „vtáhli“ do něj i všechna města, které se přihlásila k únorovému memorandu: „... král Ferdinand obeslal před sebe na hrad pražský k přísnému hrdelnímu soudu všechna ta města království českého, která na pobídnutí Pražanův v též šmalkaldské spuntování se vpustili a do listu od týchž Pražanův po království poslaného sebe pojíti dali...“ (s. 172).

100 K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 117–125.

přihlašovali signatáři „Přátelského snešení“. Jejich jmenný seznam (ve stavu k 25. dubnu 1547) však pro své dílo nepoužil ani jej nezařadil do edice, stejně jako všichni následující editoři Sixtova díla.

Základní interpretaci Karla Tiefertunka, týkající se březnového stavovského programu, převzali i další čeští historici, zabývající se na základě vlastních pramenných výzkumů dějinami stavovského odboje roku 1547. Prvním z nich byl Antonín Rezek,¹⁰¹ který (po vydání II. svazku edice *Sněmy české*, do které byl text březnového programu také zařazen) výslovně uvádí: „...*Ale Čechové porážku Mühlberskou částečně zavinili sami. Když sešli se k sněmu, na němž usnesli se podporovati spolek šmalkaldský, mluvilo se mnohými a krásnými slovy, a tak zvané „přátelské snešení“ [Rukopis Sixta z Ottersdorfa fol. 197. a násl.; Sněmy české díl II. str. 150; Tiefertunkův Odpor str. 364], jež nese 1 660 podpisův šlechty české, jest jednou z nejzajímavějších listin oné doby...*“.¹⁰²

Výše zmíněnou Tiefertunkovu interpretaci akceptoval Václav Vladivoj Tomek ve svých dějinách Prahy: „...*Zvolili k tomu výbor skládající se z více než sta osob, který přikročil ku práci hned nazejtří v sobotu dne 19. března a pokračoval v ní v neděli celý den na radnici staroměstské, ani prý nejedouce a nepijíce, i ještě v pondělí, kdež pak v plné opět schůzi v koleji Karlově jsou artikule čteny a schváleny. První z artikulů těchto, jichž bylo padesát sedm a které stavové nazývali přátelským snešením mezi sebou, vztahoval se k náboženství...*“.¹⁰³

Práce Tiefertunkovy, Rezkovy a Tomkovy z druhé poloviny 19. století byly na řadu desetiletí posledním významným pramenným přínosem pro dějiny českého stavovského odboje. Nové interpretace tohoto významného období českých dějin přinesl pak až ve druhé polovině 20. století především Josef Janáček. Ve své rané práci, kterou byla komentovaná edice závěrečné části rukopisu Sixta z Ottersdorfu, se Josef Janáček otázce stavovského programu podrobněji nevěnoval,¹⁰⁴ neboť pozornost zde byla zaměřena až na období panovnických sankcí vůči královským městům. V hlavní syntetické práci k dějinám stavovského odboje však hodnotí význam březnového „Přátelského snešení“ jednoznačně: „... *stavovská komise z formálního hlediska připravovala dokument, který měl sloužit jako podklad pro další jednání s panovníkem: místo sněmovního usnesení vznikl stavovský program, k němuž se hlásili všichni členové odbojného spolku [...]. Dokument z 22. března se tak stal nejen závazným programem pro členy stavovského spolku, ale také účinným agitačním prostředkem, působícím na většinu stavů...*“.¹⁰⁵

101 A. REZEK, *Statky zkonfiskované r. 1547*.

102 Antonín REZEK, *Generální sněmy české za Ferdinanda I. do r. 1547*, in: Šestá roční zpráva obecní Vyšší realní školy české v Karlíně za školní rok 1880, Karlín 1880, s. 1–18; citovaný text zde na s. 17.

103 V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy*, XI, s. 331.

104 J. JANÁČEK (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – O pokoření*.

105 J. JANÁČEK, *České dějiny* I/2, s. 252–253.

Není sice pramenně prokazatelné, že s celým textem rozsáhlého stavovského opozičního programu, vzniklého kolem 22. března a dále postupně utvářeného až do 25. dubna 1547, bylo detailně seznámeno všech přibližně 1 750 signatářů „Přátelského snešení“.¹⁰⁶ Tradiční česká historiografie však už od poslední čtvrtiny 19. století odmítá „oficiální“ interpretaci z okolí Ferdinanda I., že podstatou stavovského spolku bylo únorové memorandum. Jeho přijetí bylo nepochybně významným diplomaticko-politickým aktem, který stál u zrodu organizovaného stavovského odboje. Skutečným obsahem „Přátelského snešení“ však byl stavovský program z března 1547; mimořádně cenný dokument k politickým dějinám střední Evropy 16. století, dobře dokumentující jednu z fází rozporuplného vzájemného prolínání systému stavovské monarchie s postupně zaváděnými principy absolutistického státu. Tuto interpretaci akceptuje i relevantní odborná literatura zahraniční.¹⁰⁷

Ediční příloha:

Dopis krále Ferdinanda českých stavům shromážděným v Praze, Bor u Tachova, neděle 3. dubna 1547 (Národní archiv Praha, fond Registra, kniha č. 41, fol. 3–4)

Nejvyšším ouředníkom, soudcím zemským a radám Krá[lovství] českého nyní na Hradě pražském ten úterý po neděli květné [5. 4. 1547] shromážděným

Uro[rození], sta[teční], slo[vutní], věrní naši milí. Nepochybujem, že jste se na milostivě obeslání naše k tomuto outerýmu nyní příštímu na Hrad pražský sjeli, což od vás milostivě přijímati a při tom vám příčiny, pro kterúž jsme vás obeslali, oznamovati ráčíme.

Jakož o tom dobré vědomosti máte, že jsme sněm obecní všem stavům Království českého k pondělnímu po neděli provodní nejprve příští na Hrad pražský položití ráčili. Pak co jest se pod tím zběhlo, to vás také tejna není, totiž že sou při nyní jminulém Středoposti některé osoby z stavův Království českého v znamenitém počtu sjezd v Praze měly, na kterémžto sjezdu drahně artikulův, které by při sněmu nyní příštím jednati chtěly, sepsaly, závazky a spuntování mezi sebou vzdělaly, nejedny spisy a traktáty tištěné vuobec vydaly a k tomu veřejnú hotovost nařídily a nadto i zemi někteří vyzdvihují a krajóm se (příčinu toho

106 P. VOREL, „Přátelské snešení stavů českých“, s. 83; odtud Z. VYBÍRAL, *Politická komunikace*, s. 138–140.

107 Thomas WINKELBAUER, *Österreichische Geschichte 1522–1699, Ständefreiheit und Fürstenmacht (Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter)*, Teil 1, Wien 2003, s. 83.

kladúc, že se pro to děje, poněvadž lid válečný cizí v tomto království byl) do pole strhovati poroučejí etc., což jsou na nás prve slušně jako na krále a pána svého vznésti mohly, ale ničehož se toho od nich nestalo. A tak věděti ani rozuměti nemůžeme, proti nám-li neb proti komu jinému se puntují a kraje vyzdvihují, ač se nenadějem, aby se to proti nám dáti mělo, poněvadž jsme žádnému k tomu příčiny nedali, žádnému neublížili, ani na žádného mocí nesáhli. A k tomu ani proti vejsadám a svobodám království tohoto našeho žádného neutiskáme, proti těm jsme se nepřechinili, ani ještě toho oumyslu býti ráčíme, než jednoho každého z obyvatelův při svobodách a nadání jich milostivě zůstaviti míníme. I to, aby se žádnému v témž království škod a vpádův od nepřátel nedálo, opatrovati ráčíme. Neb jakú jsme odpověď těm osobám v Praze od nich zřízeným na psaní jich dali i také dvoje listy odevřené po krajích rozeslati a jich, aby země nevyzdvihovali etc. žádati i napomínati ráčili, tomu všemu z příležitých vejpisův vyrozumíte. Ale proto to u nich malou platnost nese, neb předse někteří krajové, jakž sme spraveni, do pole táhnú, ježto vědomá jest, že země žádnému vyzdvihovati nenáleží, než nám jakožto králi a pánu jich a kdybychom sami v zemi nebyli, nejvyššímu purkrabímu pražskému. A tak vždy, jakž vejš dotčeno, toho se domyslití ani tomu vyrozuměti nemůžeme, pod takovým jich přikrytým puntováním a země pozdvihováním proti nám-li se se to a neb proti komu jinému děje. Ale vždy do nich té naděje jsme, že by se to proti nám a na ublížení naše (jestli že na přísahy a povinnosti i vysoké závazky své, kterýmiž jsou nám zavázáni, pamatovati budou) díti, působiti a jednati nemělo. Ale poněvadž nevíme, co se pod tím na těžkost a důstojenství našemu beze vší příčiny od nás dané obmejšlí a působí, protož vás milostivě žádáme i poroučíme, abyste se vší pilností na těch [ve]^{a)} na^{b)} všech artikulích, což jest tak od nich sepsáno i vuobec tištěno vydáno, poseděli, je mezi sebou zdravě a bedlivě povážili a rozjímali, což bychom na témž příštím sněmu stavům předložiti a neb jaké jednání před se vzíti. A pakli by vždy předse na svém a artikulích od nich sepsaných státi chtěli, jakú bychom jim zase proti tomu [za]^{a)} odpověď dáti a co bychom dále činiti měli. A na čem se koli snesete a mezi sebou uvážíte a zavřete, toho nám všeho (dadúc popořadě sepsati) odeslati neobmeškejte, neb kdybychom se teprův k sněmu na těch artikulích s vámi seděti, je rozvažovati a v radě spolu s vámi rozjímati měli, obá[vá]^{b)} me se, že by nám čas nepostačil. I z té příčiny v tom ve všem před sněmem od vás rady a zdání vašeho, jakž svrchu oznámeno, žádati ráčíme.

A poněvadž sou také v těch tištěných traktátech svých mezi jiným toho doložili, jestliže by kdo z těch, kteří až posavád v takových jich nových závazcích mezi nimi nejsú, do veliké noci k nim nepřistoupil a listu přiznávacího nedal, tehdy aby potom žádný více k takovému jich snešení přistoupiti nemohl etc. Protož vás milostivě žádáme, že vy k nim do takové jich společnosti se dávati nebudete, ani se v to namlouvati a tím strašiti nedáte, nýbrž před se podle nás, krále, pána svého, jakž věr[ným] poddaným náleží (a my o vás nic pochybovati neráčíme), svobodně, upřímně, věrně a stále stanete a setrváte, a nám to hned

jeden každy z vás psaním svým obzvláštním, čeho bychom se tak v tom k vám nadíti a nač se při vás ubezpečiti mohli a věděli, oznámíte. A k tomu, pokudž nejvyš rozuměti budete, přátely vaše (kteří ještě v jich snešení se nedali, od toho, aby se v to nedávali, i ty, kteříž se v to z přátel vašich z nevědomí již dali, aby se od nich zase oddělili) od toho skutečně pov-edete a jim, aby podle nás, krále, pána svého, stáli a se svozovali ani [s nimi]^{b)} v jaké do pole tažení namlouvati nedali, raditi budete, nýbrž aby i lid svůj, kterýž sou do pole a k vy-zdvižení krajův a země vypravili a neb vypraviti ještě miní, toho nečinili, než takový lid z pole navrátili a u pokoji všelijak až do našeho, dá-li Bůh, šťastného na Hrad pražský navrácení, byli. Pakli by vždy předse zhůru býti a kdo kraje neb zemi vyzdvihovati chtěl (ač tej naděje k vám jsme, že je od toho jak a pokud odvozovati dobře budete věděti), tehdy nám tolikéž v tom upřímnú radu a zdání vaše, co bychom dále (poněvadž nevíme, proti komu se to děje) s tím činiti měli, psaním vašim oznámili a my vám takovou povolnost, poddanost a věrnost, kteréž v tom od vás v skutku seznáme, vši milostí naší královskou spomínati i nahrazovati, králem a pánem vašim milostivým býti a nad vámi ruku naši královskou držeti ráčíme. A když se o tyto věci a potřeby svrchu psané v radě snesete a nám to odešlete, tehdy vám milostivě k tomu povolujeme, abyste do domů svých zase odjeti mohli, než k sněmu obecnímu od nás položenému všickni se konečně, jakž o vás nepochybujem, sjedte na den uloženy na Hradě pražském najíti dejte. Ale ty, nejvyšší purkrabě pražský a nejvyšší hofmistré Království českého, předse na Hradě pražském až do sněmu obecního nikam neodjíždějíc, pro všelijaké případné věci setrvejte. Dán na Boru v neděli květnú léta etc. Xlvii [3. 4. 1547].

a) mřežováno

b) interlineární vsuvka

Zusammenfassung

Politische Kommunikation der böhmischen Ständeopposition im Jahre 1547 (Der regionale Aspekt und die Rolle des „Freundlichen Beschlusses“ im Ständewiderstand)

Das Thema der Arbeit ist die Problematik der Möglichkeiten und des Inhalts der politischen Kommunikation der böhmischen adeligen Gesellschaft in der Zeit des Ständewiderstände im Jahre 1547. Der Autor konzentriert sich auf einige technische Umstände und gelangt zum Schluss, dass die regionale Plattform der politischen Kommunikation, die der König Ferdinand durch Verbot der freien Veranstaltung von Kreisversammlungen (1528) zu unterdrücken versuchte, nach zwei Jahrzehnten noch nicht ganz gestört wurde. Die regionale Plattform der politischen Kommunikation wurde gleich am Anfang der organisierten Phase des Ständewiderstände im Februar 1547 schnell erneut und einzelne Kreise spielten in der Widerstandszeit ihre bedeutende Rolle. Die Erneuerung des Systems von regelmäßigen Kreisversammlungen war ein direkter Bestandteil des politischen Ständeprogramms vom März 1547, das auf die regionale Plattform ebenso weiter bedeutende Kompetenzen lieferte.

Am Anfang des Widerstände fand die regionale Plattform der Kommunikation in adeligen Kreisen in der Form der informellen Treffen in Residenzen von bedeutenden Magnaten statt. Diese wurden durch die Teilnahme an den damals üblichen gesellschaftlichen Veranstaltungen maskiert. Die Kommunikation zwischen der Prager Widerstandszentrale und einzelnen Regionen wurde mittels der Boten realisiert, die in die böhmischen Kreise Texte der Ständeerklärungen in der geschriebenen oder gedruckten Form ausführen. Am höchsten in der Hierarchie der Kommunikation standen die Verhandlungen der Versammlung, bei denen Beschlüsse mit breiterer

Wirkung (landesweit) angenommen werden. Der erste war das Memorandum von Februar (der sgn. Freundliche Beschluss), in dem die Vertreter von zehn böhmischen Kreisen, Prag und einigen weiteren königlichen Städten eine gemeinsame Ablehnung der Teilnahme an dem Zusammenrufen der Landesfertigkeit deklarierten, die der König in seiner Verordnung vom Februar 1547 ohne Zustimmung von der Landesversammlung zusammenrief. Die Signatare (die jedoch nicht konkret genannt werden) forderten gleichzeitig alle übrigen böhmischen Adeligen und Städte auf, dass sie ihrem Verein beitreten. Dieser Schritt hatte noch keinen wesentlichen Widerhall, da im Rahmen des Ständewiderstände noch keine gemeinsamen Organisationsstrukturen geschaffen wurden und das Memorandum vom Februar weder Termine noch eventuelle Sanktionen enthielt.

Zu dem Höhepunkt der diplomatischen Aktivität des Ständewiderstände kam es erst im März 1547, als bei der Verhandlung der Versammlung der ständische Oppositionsprogramm (der sgn. Freundliche Beschluss) abgestimmt wurde. Dieser sollte als Vorlage für die ordentliche Landesversammlung dienen, die von dem König auf die Märzhälfte 1547 zusammengerufen wurde. Unter dem Begriff „Freundlicher Beschluss“ wurden jedoch nicht nur konkrete Texte verstanden, zu denen sich die Signatare meldeten, sondern auch der ständische Verein als Ganzes.

Für die Programmklärung im März schuf der Ständeausschuss eine genaue Durchführungsverordnung, die den konkreten Termin festlegte, bis dem es möglich ist, sich in den Ständeverein (d. h. in den „Freundlichen Beschluss“) zu melden.

Diese wurde kreisweit in gedruckter Form verteilt, ebenso wie weitere Beschlüsse des Ständevereines über das Zusammenrufen der Landesfertigkeit und die nachfolgende Urgenz, die zur Beschleunigung der Widerstandsvorbereitung im Verlauf vom April 1547 aufforderte. Die wichtigste Phase der Gewinnung von Signataren verlief dann von der letzten Märzdekade bis zu der Landesversammlung; der größte Teil von der Gesamtzahl von etwa 1750 adeligen Signataren schloss sich dem Ständeverein erst kurz vor dem 25. April 1547 an.

Zum Abschluss der Studie erklärt der Autor die Unklarheiten, die im Zusammenhang mit dem Termin der „Freundliche Beschluss“ in der älteren Literatur auftauchen. Laut der offiziellen Interpretation, die der König Ferdinand I. selbst schon im Verlauf von April 1547 schuf, sollte man unter dem „Freundlichen Beschluss“ nur das Memorandum vom Februar verstehen, das sich vom königlichen Mobilisierungsmandat vom Januar 1547 abgrenzte (dieses Mandat hob der König selbst im Februar 1547 auf). Die Landesversammlung vom Mai lehnte noch die königliche Interpretation ab und bestand auf der weiteren Existenz des Ständevereines (d. h. des „Freundlichen Beschlusses“), bis die Ständefreiheiten rechtlich abgesichert wurden, gegen die sich der König verstieß (wie im Märzprogramm angegeben wurde). Der Herrscher wollte durch eine diplomatische List den Zerfall des Ständewiderstandsvereines erzielen, deshalb bot er Anfang Juni 1547 die Strafflosigkeit denjenigen Mitgliedern des Ständevereines an, die seine Interpretation akzeptieren und erklären, dass sie sich eigentlich nur zum Memorandum vom Februar meldeten und über weitere Aktivitäten des Stän-

deausschusses nichts wussten. Dieses gefällige Angebot des Herrschers akzeptierte die Mehrheit der adeligen Mitglieder des Ständevereines, der offiziell aufgehoben wurde. Der König bestrafte dann für die Teilnahme an dem Widerstand besonders hart die königlichen Städte sowie die adeligen Mitglieder der „Brüderlichen Einheit“; die meisten böhmischen Adeligen wurden jedoch für die Teilnahme an dem Widerstand nicht sanktioniert. Die Interpretation des Herrschers des Ständewiderstandsverlaufs und des Ständevereines sollte dann die Sammlung ausgewählter Schriftstücke aus der Zeit des Widerstands bestätigen, die „Akta všech těch věcí“ hieß und gedruckt schon im Jahre 1547 erschien (in deutscher Sprachversion 1548).

Eine andere Interpretation vom Verlauf des böhmischen Ständewiderstands zeichnete in seiner umfangreichen Handschrift der Altstädter Kanzler Sixt von Ottersdorf auf, der auch den Text des Ständeprogramms von März und die Namen von allen Signataren aufschrieb. Erst nach der Herausgabe des Programms in der modernen Edition im Jahre 1872 war es möglich, den Verlauf von Entstehung und Tätigkeit des ständischen Widerstandsvereines anders zu interpretieren, als es in der offiziellen Version des „Siegere“ König Ferdinand I. vom Jahre 1547 lautete. Diese neue Interpretation, nach der der Haupttext des ständischen Widerstandsvereines der für die zukünftige Landesversammlung vorbereitete „Freundliche Beschluss“ vom März war, zu dem sich die Mehrheit von Signataren erst im Verlauf vom März und April 1547 meldete, wird heutzutage sowie in der tschechischen als auch in der ausländischen Fachliteratur akzeptiert.

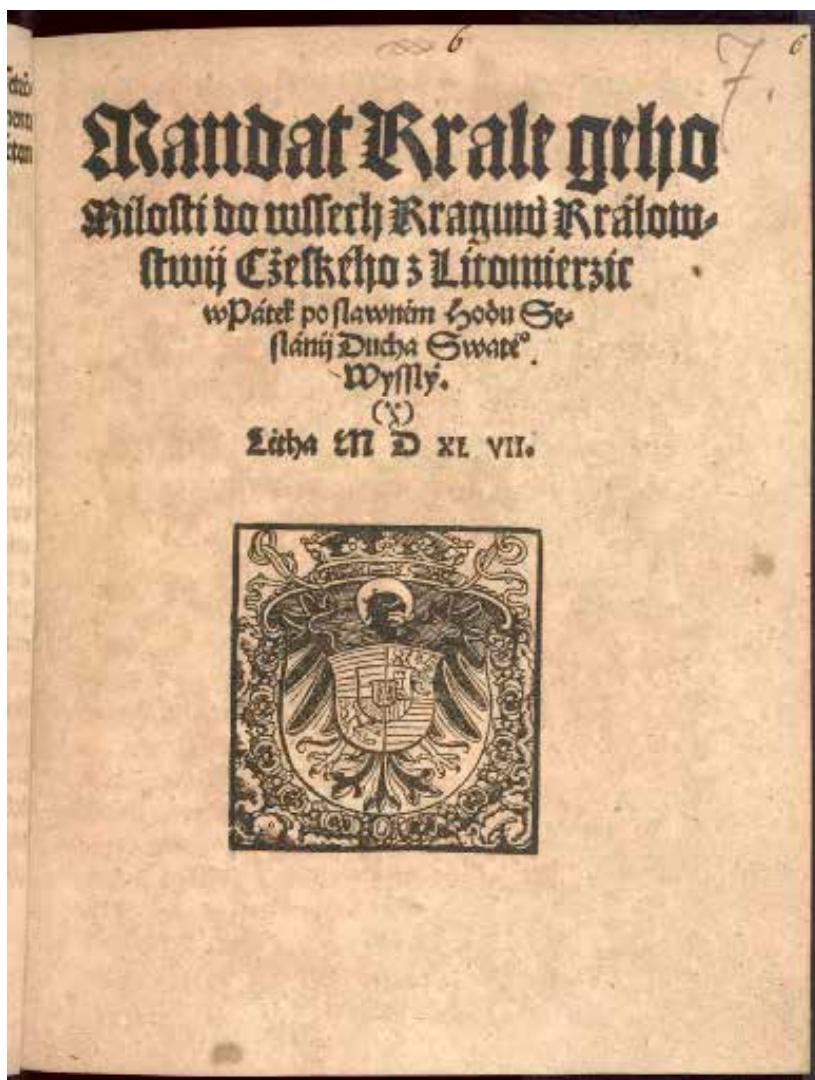
Obrazové přílohy:

Obr. 1.: Titulní list stavovského memoranda z 15. února 1547 (tisk Jana Hada).
Státní okresní archiv Kutná Hora, Archiv města Kutná hora, sign. C. 1021M
(foto autor)

Obr. 2: Titulní list třetí stavovské instrukce k mobilizační vyhlášce; 4. dubna 1547.

Národní knihovna v Praze, sign. 65 E 2021 (foto NKP)

Obr. 3: Titulní list královského mandátu z 3. června 1547.

Národní knihovna v Praze, sign. 65 E 2021 (foto NKP)

Tomáš ČERNUŠÁK

„*Nel banco dove sta il nuntio non vi sedano altri*“: Ceremoniál jako forma symbolické komunikace pražského nuncia Antonia Caetaniho (1607-1611)¹

Abstract: Ceremony as the Form of the Symbolic Communication of Prague Nuncio Antonio Caetani (1607-1611)

The diplomatic reports of papal nuncio Antonio Caetani, who worked at the imperial court in Prague in the years 1608-1609, record a few examples relating to a ceremony as a specific form of symbolic communication. Besides ceremonial meetings (incontro) and maintaining a certain sequence in the hierarchy of other diplomats, there are several events reflecting conflict situations in ceremonial practices.

Key words: nuncio – Antonio Caetani – Imperial court – ceremonial practice – symbolic communication

---

Každému, kdo jen trochu zkoumá korespondenci raněnovověkých diplomatů, přístupnou ať už přímo v historických pramenech nebo prostřednictvím širokého spektra různých edic, bude poměrně záhy zřejmé, že jedním z hlavních důvodů jejich existence a podstatnou náplní jejich činnosti byla komunikace. V diplomatických aktivitách, které u různých dvorů vyvíjeli, nešlo přitom o nějaký jednoduchý či jednostranný proces. Komunikace, nebo-li jak uvádí jedna ze starších širších definic, „*sdělování v rámci společenského kontaktu*“² v diplomatické praxi rozhodně nepředstavovala jen prostý lineární proces, tedy přenos zpráv ve směru od sdělovatele (komunikátora) k příjemci, ani se nejednalo o proces interakční, kdy dvě strany komunikace přejímají roli aktivní a navzájem vůči sobě přijímají či odesílají informace.³ U diplomatů lze spíše hovořit o komunikaci jako o vícevrstevném a mnohostranném procesu, který bývá často dosti obtížné a časově náročné přesně analyzovat a strukturovat.

---

1 Studie vznikla s podporou projektu GA ČR 13-08362S *Edice korespondence papežského nuncia u císařského dvora v Praze Antonia Caetaniho – závěrečný svazek (červenec 1609 – leden 1611)*.

2 Václav LAMSER, *Komunikace a společnost. Úvod do teorie společenské komunikace*, Praha 1969, s. 9.

3 Joseph A. DE VITO, *Základy mezilidské komunikace*, Praha 2001, s. 18.

V celém procesu diplomatické komunikace se přitom navíc nejednalo pouze o získávání, sdělování a přijímání informací ve formě ústní či písemné, o jejich interpretaci a poskytování v původní či pozměněné formě dál jiným stranám procesu. Analýza verbálního obsahu, resp. jeho písemné verze, která je zachycená v pramenech, v pojetí tradiční historiografie, soustředěné především na politické dějiny, představovala hlavní formu využití korespondence diplomatů jakožto historického pramene. V posledních desetiletích se dostává do popředí zájmu historiků rovněž komunikace symbolická, tedy taková, která se realizuje v užším slova smyslu prostřednictvím různých symbolů. Jejím prostředky jsou na rozdíl od slov či písemného projevu nejrůznější nonverbální znamení, například gesta, obrazy, předměty – v zásadě vše, co může být spojováno s významovým obsahem a sdělovacím účelem.⁴ Jeden z důležitých prvků raněnovověké diplomacie představuje jako forma symbolické komunikace ceremoniál, který v současnosti představuje frekventovaně zkoumané téma pojímané z mnoha úhlů pohledu.⁵ Hlavní etapa rozvoje ceremoniální formy mezinárodního styku spadá do období po roce 1648, což souviselo se změnou mocenských podmínek v Evropě v této etapě raného novověku. Tak došlo ke vzniku komplexní ceremoniální vědy, jejíž úplné a přesné zvládnutí představovalo důležitou součást života všech diplomatů.⁶ Pochopení a korektní prezentování ceremoniálu nebylo v žádném případě samoúčelné. Jako způsob symbolické komunikace totiž znamenalo významnou formu akceptování a potvrzení sociální hodnoty a úrovně diplomata coby přímého reprezentanta suverénního vládcze ze strany hostitelského dvora (resp. panovníka) a totéž platilo i v opačném směru.⁷

Zachovávaní ceremoniálních zvyklostí se v raném novověku úzce týkalo také stálých diplomatů Papežského stolce – apoštolských nunciů. K rozvoji tohoto typu diplomatického zastoupení došlo v průběhu 16. století, kdy si změněné i nové politické a hospodářské požadavky v evropské společnosti vyžádaly nahrazení dosavadních mimořádných

4 Barbara STOLLBERG–RILINGER, *Symbolische Kommunikation in der Vormoderne, Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven*, Zeitschrift für historische Forschung 31, 2004, s. 489–527 (zejména s. 496–500).

5 Otázkám ceremoniální praxe v raněnovověké diplomacii je věnováno velké množství odborných studií a monografií, zejména viz Ralph KAUZ – Giorgio ROTA – Jan Paul NIEDERKORN (Hg.), *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, Wien 2009; Hedda RAGOTSKY – Wenzel HORST (Hg.), *Höfische Repräsentation, Das Zeremoniell und die Zeichen*, Tübingen 1990; Milos VEC, *Zeremonialwissenschaft im Fürstenstaat. Studien zur juristischen und politischen Theorie absolutistischer Herrschaftsrepräsentation*, Frankfurt a. M. 1998.

6 Barbara STOLLBERG–RILINGER, *Honores regii. Die Königswürde im zeremoniellen Zeichensystem der Frühen Neuzeit*, in: Johannes Kunisch (Hg.), *Dreihundert Jahre Preussischen Königskronung*, Berlin 2002, s. 1–26; TÁŽ, *Die Wissenschaft der feinen Unterschiede. Das Präzedenzrecht und die europäischen Monarchien vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, *Majestas* 10, 2002, s. 125–150.

7 André KRISCHER, *Souveränität als sozialer Status: Zur Funktion des diplomatischen Zeremoniells in der Frühen Neuzeit*, in: R. Kauz – G. Rota – J. P. Niederkorn (Hg.), *Diplomatisches Zeremoniell*, s. 1–32.

vyslanců, posílaných individuálně od případu k případu, zastoupením ve formě stálých nunciatur.⁸ První z nich existovala již za pontifikátu papeže Julia II. (1503–1513), a to v Benátkách. Postupně k ní přibývaly další. V italském prostoru vznikly v dalších desetiletích 16. století tři nunciatury – v Neapoli, Turíně a Florencii. Dále pak sídlili nunciové u císařského dvora a také u královských dvorů ve Francii, Španělsku, Portugalsku a Polsku.⁹ K výrazné proměně sítě papežských nunciatur došlo za pontifikátu Řehoře XIII. (1572–1585). Tento papež si byl více než jeho předchůdci vědom komplikované situace katolické církve zejména v oblasti Svaté říše římské národa německého, kde byly její pozice silně ohroženy protestantismem. Podnikal proto řadu důležitých kroků, které měly vést k posílení a obnovení pozic katolické církve. Jedním z nich bylo i založení nových nunciatur v dané oblasti. Tak došlo v roce 1580 k založení nunciatury ve Štýrském Hradci (která se rozvinula z jen dočasně fungující nunciatury jihoněmecké) a v roce 1584 v Kolíně nad Rýnem. Za nástupců Řehoře XIII. se v tomto trendu pokračovalo a k výše uvedeným nunciaturám se postupně připojily ještě další – v roce 1586 za papeže Sixta V. (1585–1590) to byla švýcarská nunciatura sídlící v Lucernu a v době Klementa VIII. (1592–1605) v roce 1596 nunciatura v Bruselu. Význam těchto nunciatur, označovaných někdy jako „reformní“, spočíval – na rozdíl třeba od těch italských – především ve skutečnosti, že se zaměřovaly nejen na podporu bilaterálních vztahů mezi papežem a vládcem dané země, ale i na prosazování církevní reformy v duchu tridentského koncilu a na podporu protireformačních kroků v oblastech, kde byly pozice katolické církve dlouhodobě oslabené protestantismem.¹⁰

Nejvýznamnější postavení mezi všemi nuncií v oblasti Svaté říše římské národa německého měl nuncius u císařského dvora. Držitelé tohoto úřadu se velmi často po jeho ukončení stávali papežskými diplomaty na jiných důležitých panovnických dvorech

8 K vývoji a proměnám papežského diplomatického zastoupení viz Anton PIEPER, *Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen*, Freiburg i. B. 1894; Pierre BLET, *Histoire de la Répresentation Diplomatique du Saint Siège des origines à l'aube du XIXe siècle*, Città del Vaticano 1982; Knut WALF, *Die Entwicklung des päpstlichen Gesandtschaftswesens in dem Zeitabschnitt zwischen Dekretalenrecht und Wiener Kongress (1159–1815)*, München 1966; Robert GRAHAM, *Vatican Diplomacy. A Study of Church and State on the International Plan*, Princeton 1959. Systematický přehled papežských nunciů pro období do roku 1648 připravil Henry BIAUDET, *Les nonciatures apostoliques permanentes jusqu'en 1648*, Helsinki 1910.

9 Vývoj nunciatur v první polovině 16. století viz K. WALF, *Die Entwicklung*, s. 76–87.

10 K. WALF, *Die Entwicklung*, s. 114–128; Alexander KOLLER, *Imperator und Pontifex. Forschungen zum Verhältnis von Kaiserhof und römischer Kurie im Zeitalter der Konfessionalisierung (1555–1648)*, Münster 2012, s. 61–71. K otázce vztahu raněnovověkých papežských nunciatur a konfessionalizace viz Wolfgang REINHARD, *Nuntiaturberichte für die deutsche Geschichtswissenschaft?*, in: Alexander Koller (Hg.), *Kurie und Politik. Stand und Perspektiven der Nuntiaturberichtsforschung*, Tübingen 1998, s. 208–225 (zejména s. 219–222).

(Španělsko, Francie) nebo v církevní hierarchii dospěli až ke kardinálské hodnosti.¹¹ V průběhu 17. století byly v ceremoniálních zvyklostech papežských nunciů vůči císařskému dvoru důležité zejména vstupní ceremonie – slavnostní vjezd (*ingresso*) a slavnostní vyzvednutí (*incontro*). V polovině 17. století byl slavnostní vjezd nuncia zřejmě ještě relativně novou a v pramenech málo zmiňovanou záležitostí, normou se stal až v pozdější době. Slavnostní vyzvednutí bylo u císařského dvora v první čtvrtině 17. století vyhrazeno členům habsburského domu a královským osobám, k nimž mohli být zahrnuti i diplomatictí zástupci mocností královské úrovně. Z hlediska jiných forem ceremoniálního jednání nabyla v druhé polovině 17. století na významu především otázka precedence papežských diplomatů u císařského dvora vůči jiným diplomatům mocností královské úrovně.¹²

V období pontifikátu papeže Pavla V. (1605–1621)¹³ se v generálních instrukcích, v nichž bývaly římským státním sekretariátem jednotlivým diplomatům stanoveny priority jejich působení a další důležité informace, objevují pokyny ohledně ceremoniálu pouze občas. Poměrně přesné instrukce dostal v tomto směru například olomoucký biskup a kardinál František z Ditrichštejna, jmenovaný papežem jako jeho legát ke svatbě krále Matyáše s Annou Tyrolskou v roce 1611.¹⁴ V případě papežského nuncia u císařského dvora Antonia Caetaniho,¹⁵ který zastupoval Apoštolský stolec u dvora císaře Rudolfa II. v Praze v letech 1607–1611, ceremoniální pokyny pro nunciovo jednání u císařského dvora zcela postrádáme. Lze oprávněně předpokládat, že určité základní instrukce v oblasti ceremoniálu na císařském dvoře dostával nový nuncius od svého předchůdce spíše v ústní formě v rámci uvedení do celkové problematiky a úkolů, které

11 Alexander KOLLER, *Nuntiatrberichte aus Deutschland als Quellen zur Landesgeschichte*, Blätter für deutsche Landesgeschichte 133, 1997, s. 37–52 (zde s. 39); TÝŽ, *Imperator*, s. 287–301.

12 Elisabeth GARMS–CORNIDES, „*Per sostenere il decoro*“: *Beobachtungen zum Zeremoniell des päpstlichen Nuntius in Wien im Spannungsfeld von Diplomatie und Liturgie*, in: R. Kauz – G. Rota – J. P. Niederkorn (Hg.), *Diplomatisches Zeremoniell*, s. 97–129 (zde s. 118–129). K problematice postavení nunciů u císařského dvora také viz – Elisabeth GARMS–CORNIDES, *Liturgie und Diplomatie, Zum Zeremoniell des Nuntius am Wiener Kaiserhof im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Richard Bösel – Grete Klingenstein – Alexander Koller (Hg.), *Kaiserhof – Papstthof (16. – 18. Jahrhundert)*, Wien 2006, s. 125–146.

13 K mezinárodní politice tohoto papeže především viz Alexander KOLLER (Hg.), *Die Außenbeziehungen der römischen Kurie unter Paul V. Borghese (1605–1621)*, Tübingen 2008.

14 E. GARMS–CORNIDES, *Per sostenere*, s. 110. Text instrukce pro kardinála Ditrichštejna viz Silvano GIORDANO (ed.), *Le istruzioni generali di Paolo V. ai diplomatici pontifici, 1605–1621*, Tübingen 2003, s. 778–780. K této legaci též viz Tomáš PARMA, *Kardinál Dietrichstein a jeho vztahy k římské kúrii. Prostředky a metody politické komunikace ve službě moravské církve*, Brno 2011, s. 181–182; podrobněji pak Silvano GIORDANO, *La legazione del cardinale Franz von Dietrichstein per le nozze di Mattia, re d'Ungheria a di Boemia (1611)*, in: R. Bösel – G. Klingenstein – A. Koller (Hg.), *Kaiserhof – Papstthof*, s. 45–57.

15 K jeho životu souhrnně viz *Dizionario biografico degli Italiani*, sv. 16, s. 148–154.

na něj čekaly v místě jeho nového působení. Zřejmě tomu tak bylo i v případě Caetaniho. Nemusely se však týkat všech situací, s nimiž se nuncius během své praxe setkával, a také se jich netýkaly, jak ještě uvidíme níže.

Během svého působení v Praze se nuncius u císařského dvora Antonio Caetani staral především o několik komplikovaných nábožensko-politických problémů, které se netýkaly pouze českých zemí, ale pochopitelně i Svaté říše římské národa německého. Byl to na prvním místě spor mezi císařem Rudolfem II. a jeho bratrem Matyášem. Ten eskaloval v roce 1608 vojenským tažením moravských, uherských a rakouských stavů coby Matyášových spojenců do Čech s cílem sesadit Rudolfa z trůnu. Oba Habsburkové nakonec dospěli k určité politické kompromisní dohodě, která novým způsobem rozdělila vládu v habsburském středoevropském soustátí. Důležitým cílem Caetaniho mise bylo až do konce jeho působení dosažení osobního smíru mezi Rudolfem a Matyášem, které mělo zabránit dalšímu oslabování jejich moci vůči stavům v jejich zemích. Jeho dalším záměrem bylo zabránit českým stavům v dosažení potvrzení náboženských svobod v roce 1609 ze strany panovníka. Napravit vztahy mezi oběma Habsburky i zamezit vydání proslulého Rudolfova Majestátu se mu však nakonec nepodařilo.¹⁶ Na základě generální instrukce z roku 1607 hájil Caetani i pravomoci církevních institucí vůči nárokům české komory, která spravovala královské finance. Několikrát během svého pražského působení musel otevřeně vystupovat proti tomuto úřadu, kdykoliv komora zasahovala do majetkových či vnitřních záležitostí českých a moravských klášterů. Z hlediska papežství byly takovéto kroky považovány za omezování „*církevní svobody a imunity*“, jak to ostatně explicitně vyjádřila zmíněná instrukce z roku 1607.¹⁷ V neposlední řadě se pak Caetani zabýval též iniciativou bavorského vévody Maxmiliána na založení Katolické ligy. Svůj nejprve odmítavý postoj změnil v důsledku vývoje v Německu a Čechách v kladný a spolu se španělským vyslancem Balthasarem Zúñigou¹⁸ inicioval misi kapucína Vavřince z Brindisi ke španělskému králi s cílem získat jeho podporu pro tento záměr.¹⁹

16 Tomáš ČERNUŠÁK, *Nuncius Caetani a jeho obrana katolických zájmů v době před vydáním Majestátu Rudolfa II. (1608–1609)*, Časopis Matice moravské 128, 2009, č. 1, s. 35–46; TÝŽ, *Die Papstpolitik und die Entwicklung des Bruderzwistes in der Korrespondenz des Nuntius Antonio Caetani*, in: Václav Bůžek et al. (Hg.), *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611)*, České Budějovice 2010 (=Opera historica 14), s. 211–224; TÝŽ, *Papežská politika v českých zemích za nunciatury Antonia Caetaniho (1607–1609)*, Folia Historica Bohemica 25, 2010, č. 1, s. 7–22.

17 Tomáš ČERNUŠÁK, *Die Böhmisches Kammer als Thema der Prager Nuntiatur zu Beginn des 17. Jahrhunderts*, Römische Historische Mitteilungen 55, 2013, s. 219–230.

18 K životu a působení tohoto významného diplomata především viz Rubén Gonzáles CUERVA, *Baltasar de Zúñiga. Una encrucijada de la Monarchía Hispana (1561–1622)*, Madrid 2012.

19 Tomáš ČERNUŠÁK, *Pražská nunciatura a počátky Katolické ligy*, Český časopis historický 108, 2010, č. 1, s. 114–126.

Diplomatická korespondence nuncia Caetaniho svým obsahem odpovídá politickým a náboženským záležitostem, kterými se zabýval. Jejím problémem je ovšem omezená míra dochování. Zatímco pro období Caetaniho pražského působení od května 1607 do června 1609 ji máme dochovanou v podstatě úplně, následující etapa až do počátku roku 1611 je v římských archivech k dispozici pouze fragmentárně, což se týká především Caetaniho depeší zasílaných z Prahy.²⁰

V diplomatické korespondenci a některých dalších pramenech z doby působení Antonia Caetaniho v Praze nacházíme kromě uvedených náboženských a politických záležitostí rovněž náznaky svědčící o zachovávání jistých ceremoniálních zvyků ve vztahu k císařskému dvoru. Evidentní je to již v případě důležité první audience u císaře, o níž nuncius Caetani poslal zprávu římskému státnímu sekretariátu dne 2. července 1607. Caetaniho i jeho předchůdce, bývalého nuncia Giovanni Ferreriho, nechal císař vyzvednout v nunciatuře, když pro ně vyslal kočár se svým komorníkem. Ihned po příjezdu na Pražský hrad pak byla nunciu Caetanimu udělena první audience formálního rázu, při níž jej doprovázel i jeho předchůdce. Během ní předal Caetani císaři papežské breve oznamující jeho jmenování novým nunciem a současně i bližší nespecifikovaný, zřejmě doporučující dopis od papežova synovce kardinála Scipia Borghese,²¹ který řídil státní sekretariát Papežského stolce.²² Identifikovatelné ceremoniální zvyky související s uvedením nuncia do jeho nového úřadu tedy představovalo vyzvednutí nuncia, předání pověřovacích dokumentů panovníkovi a doprovod předchozího nuncia.²³

Zachovávání určitého ceremoniálu se v průběhu nunciatury Antonia Caetaniho odráželo také v uznávání primátu papežského nuncia vůči ostatním diplomatům zahraničních mocností působících u císařského dvora v Praze. Historicky se nejedná o nic nového. Již v zajímavé zprávě Pompeia Vizaniho, sekretáře nuncia u císařského dvora

20 Nunciaturní korespondence tohoto nuncia byla postupně vydávána péčí Československého historického ústavu v Římě. – Milena LINHARTOVÁ (ed.), *Epistulae et acta Antonii Caetani 1607–1611*, pars I–III, Praeae 1932–1946 (dále jako EAAC). Na tuto činnost navázal obnovený Český historický ústav v Římě, který v nejnovější době doplnil zmíněné tři svazky o jeden nový, obsahující Caetaniho korespondenci z období od září 1608 do června 1609. – Tomáš ČERNUŠÁK (ed.), *Epistulae et acta Antonii Caetani 1607–1611. Pars IV. September 1608 – Junius 1609*, Praeae 2013. Další svazek, který uzavře celou Caetaniho nunciaturu, je momentálně připravován autorem článku a měl by vyjít nejpozději v roce 2017.

21 K jeho životu viz Martin FABER, *Scipione Borghese als Kardinalprotektor*, Mainz 2005; Birgit EMICH, *Bürokratie und Nepotismus unter Paul V. (1605–1621)*, Stuttgart 2001.

22 EAAC I, č. 23, s. 39–40. Podobný ceremoniál popisuje v roce 1610 nuncius ve Štýrském Hradce Salvago při příjezdu svého nástupce. – E. GARMS–CORNIDES, *Per sostenere*, s. 119, pozn. 68.

23 Podobné prvky jsou v případě pražské nunciatury patrné i ve starší době, jak ukazuje například zpráva o první audienci Ottavia Santacroce v červnu 1581. – Alexander KOLLER (Hg.), *Nuntiaturlberichte aus Deutschland*, 3. Abteilung, 10. Band, *Nuntiaturlberichte des Orazio Malaspina und des Ottavio Santacroce, interim des Cesare dell’Arena*, Tübingen 2012, č. 308, s. 486–487.

Ottavia Santacroce, z roku 1581, v níž popisuje své dojmy z cesty do Čech, z Prahy, z císařského dvora a poměrů na něm,²⁴ její autor uvádí, že mezi diplomaty tam působícími „drží první místo apoštolský nuncius“.²⁵ Nejlepším způsobem doložení zachování této hierarchie diplomatů jsou takové audience, při nichž docházelo postupně k přijetí více z nich. Prameny z námi sledované doby, přesněji z období let 1608–1609, zmiňují pouze tři takové události, které tak umožňují vzájemné srovnání. Ani v jednom případě ovšem nešlo o audienci u císaře. Poprvé je dodržování jistého systému v pořadí audiencí zjevné při jednáních v době vrcholící „bratrské krize“ mezi císařem Rudolfem a arcivévodou Matyášem. Při vyjednáváních s Matyášem ve vojenském táboře u Čáslavi v květnu 1608, do něhož se aktivně zapojil i papežský nuncius Caetani, obdržel audienci u Matyáše v týž den nejprve kardinál Ditrichštejn, následně Caetani a po něm Pedro de Montañana, sekretář tehdejšího španělského vyslance Guilléna de San Clemente, který jej zastupoval z důvodu vyslancova špatného zdravotního stavu.²⁶ Podobně i po příjezdu arcivévody Leopolda do Prahy k císařskému dvoru koncem listopadu 1608 byla v jeden den arcivévodou udělena nejprve audience nunciiovi a pak teprve španělskému vyslanci Zúñigovi.²⁷ Poskytnutí první audience nunciiovi a teprve té následující vyslanci Zúñigovi dne 4. prosince 1609 pak prameny dokumentují ještě při návštěvě kolínského arcibiskupa Arnošta Bavorského v Praze.²⁸

V depeších, které nuncius Caetani pravidelně zasílal Papežskému stolci, se nachází také několik dalších velmi zajímavých zmínek týkajících se problematiky ceremoniálu. Všem třem případům, které spadají do počátečního období Caetaniho působení v letech 1607–1608, je společný určitý konflikt nuncia s okolním prostředím a zvyklostmi a odráží rovněž nunciovu snahu o symbolickou obranu svého postavení coby přímého zástupce papeže u císařského dvora. Pozoruhodné také je, že tyto konflikty byly vyvolány zcela cíleně – ovšem nikoliv ze strany papežského nuncia – jako specifický projev symbolické komunikace.

O prvním z nich píše Caetani do Říma ve své depeši z 24. září 1607, tedy jen pár měsíců po svém nástupu do funkce: „Bylo vždy starobylou zvyklostí na tomto dvoře, že na veřejných místech v lavici, kde sedí nuncius, nesedí nikdo jiný než vyslanci. [...] Teď se však přihodilo, že již před nějakým časem se sem vloudil i kancléř tohoto království [Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic – pozn. aut.]. V minulosti tak činil zřídka a způsobem, který

24 Částečná edice textu Vizianiho zprávy viz A. KOLLER, *Imperator*, s. 365–377.

25 „[...] fra questi tieni il primo posto noncio apostolico [...]“ – Tamtéž, s. 374.

26 EAAC II, č. 159, s. 322.

27 EAAC IV, č. 130, s. 112.

28 Felix STIEVE (ed.), *Von der Abreise Erzherzog Leopolds nach Jülich bis zu den Werbungen Herzog Maximilian von Bayern, Briefe und Akten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges, Bd. 7*, München 1905, s. 192.

mohl být považován za bezmyšlenkovitý, ale nyní v mé době, když mě zde viděl jako nového, [...] to opakoval častěji a způsobem, který se již nemohl dát přehlížet.²⁹ Nespokojený nuncius v reakci na toto počínání usiloval o učinění nápravy. Bylo ovšem nutné, aby se tak stalo citlivě – kancléř Lobkovic³⁰ byl přeci jen jako jeden z mála českých pánů horlivým a věrným katolíkem, navíc ve vysokém postavení. Nuncius proto požádal o to, aby byl kancléř diskrétně upozorněn na své nevhodné vystupování prostřednictvím Camilla Catanea, agenta Lobkovicova švagra markýze Francesca Gonzagy di Castiglione. Výsledek celé akce nám už Caetaniho korespondence neodkrývá, avšak i to je jistým nepřímým svědectvím, že se celou záležitostí podařilo zřejmě normalizovat k nunciově spokojenosti.

Další dva případy jsou velmi podobné a týkají se konfliktu nuncia se zvykem (nebo snad spíše „*abuso*“ – nešvarem – jak doslova píše Caetani), že na svatební oslavy a jiné podobné slavnostní akce jsou kvůli dodání většího lesku zváni hosté hierarchicky vysokého postavení, vládcové či knížata („*prencipi*“) nebo i samotný císař. Ti ovšem pokud jsou zaneprázdnění, vysílají místo sebe jiné osoby jako své delegované zástupce, a tyto proto mají na slavnosti stejné postavení vůči ostatním jako jejich vysílatelé. V případě přítomnosti nuncia (nebo jiného diplomata suverénního vladaře) na dané slavnosti však mohlo toto delegování vést k problémům, protože nuncius byl náhle postaven na nižší společenskou úroveň, která neodpovídala jeho pozici papežova reprezentanta. Poprvé píše Caetani o tomto konfliktu s daným zvykem v říjnu 1607, kdy se měl účastnit svěcení nového pražského arcibiskupa Karla z Lamberka a také následného banketu pro pozvané hosty. Problém byl ovšem v tom, že císař se slavnosti nehodlal účastnit a dal krátce před jejím konáním vědět, že na své místo deleguje všechny členy tajné rady a požadoval, aby tedy celá tajná rada požívala stejné úcty jako jeho osoba. Jakmile se o tom dozvěděli španělský³¹ a benátský vyslanec,³² rozhodli se kvůli obavám z újmy svého postavení vůči

29 „È stato sempre antico stile in questa corte che ne' luoghi publici nel banco dove sta il nuntio non vi sedano altri che gli ambasciatori. [...] Hora è avvenuto che da alcun tempo in qua il Gran Cancelliero di questo regno ha procurato d'introdurvisi anch'esso, ma per il passato l'ha fatto di rado et in modo che si poteva credere che fosse impensatamente; che poi a tempo mio per vedermi (credo) qui novo [...] ha replicato più spesso et in modo che non si poteva dissimulare.“ – EAAC I, č. 156, s. 197–198.

30 K jeho životu především viz Pavel MAREK, *Svědectví o ztrátě starého světa, Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*, České Budějovice 2005.

31 Španělským vyslancem u císařského dvora byl v letech 1581–1608 již zmíněný Guillén de San Clemente y Centellas. K jeho životu z české literatury viz Josef BOROVIČKA, *Archív v Simancasu*, Zprávy Zemského archivu Království Českého 3, 1910, s. 115–180 (zejména s. 134–137); Josef FORBELSKÝ, *Španělé, Říše a Čechy v 16. a 17. století*, Praha 2006, s. 45–46; Bohdan CHUDOBA, *Španělé na Bílé hoře*, Praha 1945, s. 191–192.

32 Benátským vyslancem u císařského dvora byl v letech 1606–1608 Marinus Cavalli. Shrnutí jeho biografie viz *Dizionario biografico degli Italiani*, sv. 22, s. 754–758.

tolika osobám, že zašlou své omluvy z účasti na banketu. Nuncius sám si na aktu svěcení arcibiskupa coby jeho světitel byl svým postavením jistý, avšak z banketu se nakonec po jistém váhání pro jistotu také omluvil, jako důvod „*uváděje svoji tělesnou kondici a že jsem se v noci necítil dobře a že potřebuji odpočinek*“.³³ Až po sepsání dopisu dopsal nuncius Caetaniho na jeho závěr vlastnoruční postskriptum, v němž státní sekretariát důvěrně informoval o skutečném záměru jím popsaneho konfliktu: „*Deputace tajných radů učiněná císařem, která měla zastávat jeho místo, nebyla císařem uskutečněná ze vzdoru vůči vyslancům, ale kvůli pokošení českých zemských úředníků, kteří se domáhají přednosti před tajnými rady*“.³⁴ Kardinál Borghese tlumočil Caetanimu v reakci na tuto zprávu za zvolený postup a rozvalu pochvalu přímo od papeže Pavla V., protože by „*existovala obava z určitého nepořádku, pokud byste se nacházel přítomný na hostině, a bylo by se dosáhlo mála, pokud byste se držel na náležitém místě se svízeli*“.³⁵

Zatímco na předcházející událost musel – vzhledem k rychlému vývoji situace – nuncius Caetani reagovat v podstatě samostatně, bez možnosti přímé konzultace s Římem³⁶ a státní sekretariát informoval vlastně až zpětně, v dalším případě, kdy se opět dostal do podobného konfliktu se zmíněnou tradicí delegování, tomu bylo už jinak. Chystala se totiž svatba Karolíny, nemanželské dcery císaře Rudolfa II., s Františkem Tomášem Perrenotem z Granvelle, hrabětem z Contecroy,³⁷ na níž měl být nuncius jedním z hostů. Caetani však sděloval, že když „*nemá zvláštní nařízení k účasti od svého pána, má se za to, že přichází ve svém jménu a nemá jiné místo než soukromé, jak se přihodilo mnohokrát španělskému vyslanci u příležitosti svateb*“.³⁸ Vyslovil současně obavu, aby nemusel pobývat na banketu „*trvajícím devět či deset hodin v trvalém děsu z každého schopného příživníka*“. Proto žádal Papežský stolec o vyjádření k této věci.³⁹ Kardinál Borghese ve své odpovědi informoval nuncia, že žádost o papežovo pověření pro Caetaniho si vyžádal již

33 „[...] *adducendo la mia poca complessione et il non essermi sentito molto bene la notte et che però havevo bisogno di riposo* [...]“ – EAAC I, č. 177, s. 218–219.

34 „*La deputatione fatta da Sua Maestà de i consiglieri secreti a tenere il suo luogo è certo che la Maestà Sua non l'ha fatta per affrontar gl'ambasciatori, me per mortificar gli officiali del regno di Boemia, che pretendono precedere a i consiglieri* [...]“ – Tamtéž, s. 220.

35 „*Si poteva temer probabilmente di qualche disordine, se Lei si fosse trovata presente al convinto, et si sarebbe guadagnato poco, se si fosse tenuto il loco debito con disgusto* [...]“ – EAAC I, č. 205b, s. 252.

36 K problematice nezbytnosti intuice v diplomatické praxi papežských nunciů viz Tomáš ČERNUŠÁK, *Intuice jako předpoklad aktivity pražských nunciů ve střední Evropě*, *Studia historica Brunensia* 60, 2013, č. 1, s. 177–187.

37 O této svatbě, která se konala 10. února 1608, viz Josef JANÁČEK, *Rudolf II. a jeho doba*, Praha 1987, s. 411.

38 „[...] *che non habbia espresso ordine dal suo signore d'assistervi, s'intende che vi stia nomine proprio et non ha luogo se non privato, il che è intervenuto molte volte all'Ambasciator di Spagna in occasione di nozze* [...]“ – EAAC II, č. 22, s. 34–35.

39 „[...] *di nove o dieci hore continuate da spaventar ogni valente parasito* [...]“ – Tamtéž, s. 35.

samotný ženich hrabě Contecroy. V příloze pak Borghese Caetanimu zaslal příslušné papežské delegační breve určené pro jeho osobu.⁴⁰ V depeši z 18. února 1608 uzavřel celou záležitost Caetani ve svém dopise do Říma a sdělil, že se svatby účastnil a to na „náležitém místě“, když nechal ještě předtím informovat císaře o svém pověření.⁴¹

Všechny zmíněné případy z let 1607–1609 nám ukazují několik důležitých věcí týkajících se ceremoniálu jako formy symbolické komunikace pražských papežských nunciů. V případě vstupní audience nuncia Antonia Caetaniho a v jeho prioritním postavení v rámci hierarchie ostatních diplomatů působících u císařského dvora jsme svědky rané fáze ceremoniální diplomatické praxe s některými již ustálenými prvky (např. *incontro*), které se ovšem v budoucnu dále rozvíjely. Ostatní zmíněné záležitosti svědčí o něčem odlišném. Konflikty, které měl Caetani s popsanou zvyklostí delegování, a skutečnost, že se o těchto konfliktních situacích poměrně podrobně rozepsal ve svých diplomatických relacích se státním sekretariátem, resp. je s ním konzultoval, poukazují, že se jiné formy ceremoniálu v relacích mezi diplomaty a císařským dvorem teprve rodily a představovaly věc v podstatě novou. Jsou současně svědectvím významu, který nuncius Caetani ceremoniálu coby formě symbolické komunikace i vyjádření svého sociálního statusu v hierarchizované společnosti přikládal. Záměrné vyvolávání konfliktních situací v ceremoniální praxi, jichž se stal papežský diplomat víceméně nedobrovolným aktérem, pak otvírá mnohem širší interpretační pole, které by si nepochybně zasloužilo zcela samostatné zpracování.

---

40 Tamtéž, č. 44d, s. 68.

41 Tamtéž, č. 66, s. 103–104.

Zusammenfassung

Zeremoniell als Form der symbolischen Kommunikation des Prager Nuntius Antonio Caetani (1607–1611)

Ein wesentlicher Teil der Tätigkeit der Diplomaten der frühen Neuzeit war die Kommunikation auf mehreren Ebenen. Eine von diesen war die symbolische Kommunikation, deren wichtigstes Ausdrucksmittel das Zeremoniell war. Dies betraf vor allem die Diplomaten des Apostelstuhls, die Nuntien. Zu den hervorragendsten Prestigenuntiatoren in ganz Europa gehörte die Nuntiatoren am kaiserlichen Hof. Im Laufe des 17. Jahrhunderts waren in den Zeremoniellsitten der päpstlichen Nuntien in dem Kaiserhofmilieu besonders die Einstiegszeremonielle – der feierliche Einzug (*ingresso*) und die feierliche Erhebung (*incontro*) wichtig. Im Falle der Nuntiatoren von Antonio Caetani, der in Prag 1607–1611 tätig war, belegen die Quellen nur das *Incontro*, das Mittel seiner ersten offiziellen Audienz als neuer Nuntius beim Kaiser war. Das Erhalten eines gewissen Zeremoniells widerspiegelte sich im Verlauf der Nuntiatoren von Antonio Caetani auch im Erkennen der

Priorität vom päpstlichen Nuntius im Vergleich mit anderen Diplomaten der am kaiserlichen Hof wirkenden ausländischen Mächte. Das belegen einige Fälle aus den Jahren 1608–1609. In den Depeschen, die der Nuntius Caetani regelmäßig an das Staatssekretariat in Rom zusandte, werden detailliert auch einige weitere sehr interessante Begebenheiten beschrieben, die mit der Problematik des Zeremoniells verbunden sind. Sie sind in die frühe Phase von Caetanis Wirkung in den Jahren 1607–1608 einzugliedern und ihr gemeinsamer Zug ist ein gewisser Konflikt des Nuntius mit dem Milieu und seinen Bräuchen. Diese Zeremoniellkonflikte wurden absichtlich hervorrufen, nicht jedoch seitens des päpstlichen Nuntius. Die Bemühung des Nuntius, sie zu lösen, widerspiegelt gleichzeitig die Tendenz, symbolisch sein soziales Statut des direkten päpstlichen Vertreters am kaiserlichen Hof zu wehren.

Pavel PANOCH

Světec, kříž a zbožný krab. Divertimento z barokní hagiografie mezi Západem a Východem¹

Abstract: Saint, cross and pious crab. Divertimento from baroque hagiography between West and East

The paper deals with crab miracle that St. Francis Xavier brought the cross, lost in a previous voyage in rough seas in the archipelago of the Moluccas. The study analyzes the propaganda role of this miracle in the Jesuit hagiography and the motive of St. Francis Xavier and pious crab monitors examples of Baroque graphics (university theses), painting and sculpture in Central Europe. Older symbolic iconography crab in the European tradition of the West while confronted with moralizing reflection of crab motif in the context of early modern emblematics.

Key words: Cross – Crab – Jesuits – Iconography – St. Francis Xavier – Baroque – Art – Central Europe

---

Symbol kříže a ikonografie Ukřižování mají v křesťanské tradici výsostné postavení. Imago kříže se od raně křesťanských dob vepisovalo do dispozic a hmotového rozvržení sakrálních staveb, ukřižovaný Spasitel vévodí nespočtu oltářních děl a jeho monumentální plastiky dodnes zdobí triumfální oblouky v kostelech na všech kontinentech. Následující příspěvek by na příkladu jedné zázračné příhody sv. Františka Xaverského, jezuitského „apoštola Východu“, rád demonstroval, v jak roztodivných souvislostech se kříž, stěžejní křesťanský motiv, mohl ocitnout v rámci raně novověkých římskokatolických strategií misionářského šíření „pravé“ víry na Dálný Východ a s jakým zpětným ohlasem se vzniklé exotické téma zbožného kraba potkalo v pozdější středoevropské barokní tradici a umělecké reflexi.

---

1 Příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky (standardní grant GA ČR P409/11/0525).

Jezuita a zázrak s krabem: legenda, fikce, výmysl?

Jezuita František Xaverský (1506–1552) patří k těm potridentským katolickým světcům, kteří se těšili poctám a šíření svého kultu dávno předtím, než byli oficiálně svatořečeni.² Již za svého života splňoval všechny základní podmínky k tomu, aby mohl být označován za apoštola: cestoval po cizích krajinách, snášel různá protivenství, obracel nevěřící k Bohu a působil mnohé divy a zázraky. V kanonizační bule, vydané v roce 1622 papežem Řehořem XV., je zaznamenáno osmnáct zázraků, které Xaverský za svého života způsobil a jež měla církev za autentické.³ Mezi těmito divy patří specifické místo zázraku, při němž mořský krab navrátil Xaveriovi malý krucifix, jezuitou předtím ztracený v bouři na moři.⁴ Nevšední událost s krabem se podle světcových životopisců měla odehrát roku 1546 při misionářově plavbě z Malaky na Malajském poloostrově na Molucké souostroví, ležící jihovýchodně od Filipín.⁵ Podivuhodná příhoda s krabem nechyběla mezi čtveřicí stěžejních scén z Františkova života, jejichž zobrazení vyzdobilo v rámci kanonizačních oslav nového člena katolického nebe v roce 1622 Svatopetrskou baziliku. A našla své místo i v početném cyklu chiaroscurových maleb belgického malíře Valeriena Regnarda, dekorujících při stejné příležitosti fasádu a interiér římského jezuitského kostela Il Gesù při tamním profesním domě.⁶ Na rozdíl od existujících

2 Společně s Františkem Xaverským byli v roce 1622 svatořečeni také zakladatel jezuitského řádu Ignác z Loyoly, jezuitu propagovaný patron zemědělců a dobré úrody Isidor Madridský, karmelitánka Terezie z Avily a zakladatel oratoriánů Filip Neri.

3 K podobě kanonizačních oslav svätce v Římě, Praze a Olomouci viz Maria PÖTZL-MALIKOVA, *Die Feiern anlässlich der Heiligsprechung des Ignatius von Loyola und des Franz Xaver im Jahre 1622 in Rom, Prag und Olmütz*, in: Petronilla Cemus (ed.), *Bohemia Jesuitica 1556–2006*. Tomus 2, Praha 2010, s. 1239–1254. Ke kanonizační bule viz *Kanonizaci, to jest Věřejné a všemu křesťanstvu skrze Řehoře, papeže patnáctého, léta 22. předložené vyhlášení a potvrzení svätého a zázračného života dvou Tovaryšstva Ježíšového Cherubínův, jmenovitě Ignácia Loyoly, téhož řádu zakladatele, a s. Františka Xaveria, s. evanjelium v zámorských zemích zvěstovatele*, Staré město Pražské: Pavel Sesius 1629, zvl. s. 52–53. Srov. Zdeňka VLČKOVÁ, *Misionářská činnost Františka Xaverského – proměny církevního obrazu*, bakalářská práce, Brno 2007.

4 Zázrak s krabem je v barokní xaveriánské hagiografii standardně uváděn jako osmý z deseti zázraků, proběhlých ještě za života sv. Františka Xaverského (*De miraculis in vita*). Patřily mezi ně nevšední extatické a levitační stavy, jimiž byl František postižen při mších svätých, stejně jako v hagiografických legendách obligátní uzdravování nemocných, ožívování zemřelých či prorocké rozpoznání smrti nepřítomné osoby. Viz např. Jacobi PIGNATELLI, *Consultationes Canonicae in quibus praecipuae controversiae...*, Tomus 10, Coloniae 1717, s. 376. Příběh byl někdy tradován i tak, že sv. František Xaverský krucifix do moře vhodil se záměrem, aby jím utišil bouři.

5 Některé prameny z barokní doby, např. nejstarší mapa Filipín jezuitu Pedra Murilla Velarda, provedená filipínským rytcem Nicolasem de la Cruz Bagayem v roce 1744, klade místo zázračné události s krabem poblíž Mindanaa.

6 Georg SCHURHAMMER, *Der Silberschein des Hl. Franz Xaver in Goa*, Das Münster 7, 1954, Heft 5/6, s. 137–152.

předkanonizačních grafických „Bildervita“, zachycujících působení zakladatele jezuitů sv. Ignáce z Loyoly, se raná xaveriánská ikonografie nemohla opřít o žádný obdobný závazný vizuální pramen, který by reprezentativně kodifikoval světcovy skutky. Tak se v dobách konstituování rané xaveriánské ikonografie objevuje mezi atributy vymezujícími hagiologickou identitu sv. Františka Xaverského vedle misionářského kříže a pohledu namířeného k nebesům také, jak upozornil Massimo Leone, lilie.⁷ Panenskou čistotu symbolizující květina se však později stala stěžejním znamením dalšího jezuitského světce, totiž sv. Ludvíka z Gonzagy (1568–1592), a z xaveriánské ikonografie se pozvolna vytratila.⁸ Zato další ze zárodečných motivů xaveriánského kultu – exotický krab – se v repertoáru světcových atributů udržel natrvalo, i když v mnoha zobrazeních vystupuje spíše v podružnější roli doprovodného symbolu. Takto jej nalézáme např. na alegorické rytině doprovázející spis *Labor evangélica, ministerios apostólicos de los obreros de la Compañía de Jesús, fundación y progreso de su provincia en las Islas Filipinas* (1663) jezuity Francisca Colina.⁹ Apoštol východu s nimbem kolem hlavy a pozdvíženým křížem je tu vyobrazen v kolosálním měřítku stojící jako živoucí kolos nad shlukem asijských ostrovů, mezi nimiž brázdí moře koráby. Scénu doprovází krab s křížem v klepetech, vynořující se z vod, a nápisová páska s přílehlavou biblickou sentencí „*Ke mně s nadějí vzhlížejí ostrovy a zámořské lodě už zdávna, aby tvé syny přivezly zdaleka*“ (Iz 60,9).

Div s krabem potvrzuje relace očitého svědka Fausta Rodrigueze. Jeho svědectví však bylo zaznamenáno až s mnohaletým odstupem v době, kdy Rodriguezevi, bývalému portugalskému vojákovi, bylo kolem osmdesáti let.¹⁰ Světcovi první životopisci z konce 16. století (O. Torsellini, J. de Lucena) se obšírnějšímu vylíčení této, anekdotickým nádechem přece jen poznamenané události, vyhýbají. Bohatší verzi příběhu nalézáme teprve v životopise *Vie de Saint Francis Xavier* (Život Františka Xaverského) z roku 1682, sepsané otcem Dominiquem Bouhourssem. „*Byli jsme na moři, Otec František, Jan Rapose a já, když tu nečekaně povstal silný vítr, který zalarmoval celou posádku. Otec František si z hrudi sundal malý křížek, který u sebe bez přestání nosil a naklonil se přes palubu*

7 Massimo LEONE, *Saints and Signs. A Semiotic Reading of Conversion in Early Modern Catholicism*, Religion and Society 48, 2010, s. 407–412.

8 Maria Cristina OSSWALD, *The Iconography and Cult of Francis Xavier, 1552-1640*, Archivum Historicum Societatis Iesu 71, 2002, n. 142, s. 269.

9 Massimo LEONE, *Saints and Signs*, s. 413, obr. 5. Grafika je dílem španělského rytce Marcose Orozca, činného mezi lety 1653–1704.

10 Autenticitu Rodriguezeva svědectví písemně potvrdil tehdejší provinciál jezuitské misie na Filipínách a další její dva respektovaní představitelé, kteří Fausta Rodrigueze osobně znali. Viz Georg SCHURHAMMER, *Francis Xavier; His Life, His Times: India, 1541–1545*, Jesuit Historical Institute, 1982, s. 97–99.

s úmyslem ponořit jej do moře; ale křížek mu vyklouzl a okamžitě zmizel ve vodách. Bylo zcela zjevné, že tato ztráta jej velmi zarmoutila. Dosáhli jsme bezpečně břehu, jakkoli až nazítří u ostrova Baranura. Od chvíle, kdy došlo při plavbě ke ztrátě křížku, až do okamžiku našeho vyloďení uběhlo čtyřicet hodin, v nichž jsme byli v neustálém ohrožení. František a já jsme se šli projít po pobřeží směrem k městu Tamalo, ušli jsme asi pět set kroků, když jsme spatřili kraba vylézajícího z moře a nesoucího – sevřeného mezi klepety – onen ztracený křížek. Viděl jsem, jak se krab přiblížil až k otci a před ním se zastavil. Ten poklekl a vzal si krucifix, po čemž se krab okamžitě navrátil zpět do moře. František setrval ve stejné pozici asi půlhodiny, tisknouce si křížek na prsa a vroucně jej líbaje. Společně s ním jsem děkoval Bohu za tak zjevný zázrak; po čemž jsme povstali a pokračovali v cestě.¹¹ Nespočet mladších, vrcholně barokních podání zázračného setkání různé jazykové provenience zpřesňuje příběh už jen v detailech, např. uvádějí, že jezuitův křížek byl „na jeden prst dlouhý“, krab z moře vynesl kříž tak, že jej klepety přidržel ve svislé poloze, či že po krabově předávce kříže Xaverský značný čas setrval v modlitební figurě tzv. prostrace (ležící s tváří obrácenou k zemi objímající pažemi skříženými na prsou zachráněný kříž). Moderní bollandistická kritika na příběh s krabem nahlížela značně skepticky (už jen pro malou pravděpodobnost faktu, že by krab dokázal kovový křížek přenést tak značnou vzdálenost). Hippolyte Delehaye (1859–1941), přední znalec křesťanské hagiografie, příběh navíc odmítl jako zcela převzatý z japonské mytologie.¹² Jeho nástupce mezi Bollandisty Père Paul Peeters dokonce soudil, že celý příběh je výmyslem sešlého běžence Fausto Rodrigueze, Portugalce žijícího na Filipínách ze španělské podpory (milorarů).¹³ Syžet Rodriguezova svědectví se opravdu odvíjí v podobném duchu jako starověká báje o Polykratovi, vládcu ostrova Samu, a jeho prstenu vhozenému do moře, který se mu za pár dní zázračně vrátil v břiše ryby, jež mu darovanou chudým rybářem připravili kuchaři k obědu. Tento příběh nezvratnosti osudu, zaznamenaný Hérododem ve třetí knize jeho *Historií*,¹⁴ se stal oblíbeným exemplum nestálosti lidského štěstí a mocné závidy bohů, z jeho mnoha adaptací připomeňme snad tu vůbec nejznámější – romantickou baladu *Der Ring des Polykrates*, sepsanou v roce 1797 Friedrichem Schillerem.¹⁵

11 Dominic BOUHOURS, *The life of St. Francis Xavier, of the Society of Jesus, apostle of India*, Philadelphia 1841 (první vydáno 1682), s. 138–139. Pro mírně odlišnou verzi příběhu viz G. SCHURHAMMER, *Francis Xavier*, s. 97–99.

12 Viz Hippolyte DELEHAYE, *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography*, University of Notre Dame Press 1961 (první vydání 1907). Delehaye odkazuje na starojaponskou zkazku uveřejněnou v Algernon Bertram FREEMEN-MITFORD, *Tales of Old Japan*, London 1871, s. 40–43.

13 James BRODRICK, *Saint Francis Xavier (1506–1552)*, London 1952, s. 535.

14 HÉRODOTOS, *Dějiny aneb devět knih dějin nazvaných Músy*, Praha 1972, s. 182–183 (kniha III, 40–42).

15 Loomis C. GRANT, *The Ring of Polycrates in the Legend of the Saints*, *The Journal of American Folklore* 54, 1941, No. 211/212 (Jan. – Jun.), s. 44–47.

Moralizující obraz kraba v humanistické emblematicce

Od nejstarších dob doprovázela kraba, patřícího mezi nejroztodivnější vodní tvory, více-méně negativní pověst agresivního a nerudného živočicha, využívaného zejména jako astrologické znamení v rámci Zodiaku (viz reliéf v Tempio Malatestiano v Rimini, kolem 1452).¹⁶ Ve starověku se ikon kraba, přidržujícího mezi rozevřenými klepety za křídla motýla, doprovázený mottem FESTINA LENTE (Spěchej pomalu) objevil na rubu zlatých mincí, ražených v době vlády císaře Augusta (kolem roku 19 před Kristem).¹⁷ Známost této symbolické scény, zdůrazňující střední cesty mezi extrémní přílišnou obezřetností na jedné a unáhlené prudkosti na druhé straně, oživil v humanistických kruzích 16. století Gabriel Symeoni a George Wither, kteří antickou ikonu zařadili do svých populárních sbírek emblémů. I jen letmá obeznámenost s knihami renesančních a barokních emblémů ukazuje, že krab nepatří k nejrozšířenějším *res pictae* raně novověké emblematicky.¹⁸ Přesto byl symbolický potenciál tohoto vodního živočicha s klepety využit v několika důležitých knižních dílech emblematického žánru. Padovský právník Andrea Alciati jej použil ve svém emblému č. 92 IN PARASITOS (Proti parazitům),¹⁹ německý lékař Joachim Camerarius jej neváhal v úloze moralizujících exemplů vícekrát začlenit mezi stovku emblémů věnovaných vodní fauně v díle *Symbolorum et emblematum ex aquatilibus et reptilibus desumptorum centuria* (1604).²⁰ Např. emblém č. 53 s mottem SECRETA REVELAT (Tajemství odhalí) zachycuje pobřeží s lucernou, za jejímž svitem po souši i vodou chvátají mořští krabi. Výjev objasňuje doprovodné dvojverší: „*Jasně světlo vábí kraby ven z jejich tmavých skrýší. Stejně tak ty poznáváš lež, když se pravda zjevuje.*“²¹ Emblém č. 54 zachycuje zemskou sféru se zákresem světadílů nesenou na hřbetu kraba s mottem ORBIS ITER (Cesta světa) a dvojverším „*Miraris cancri dorso consurgere mundum? / Desine: sic hodie vertitur orbis iter.*“ (Jsi překvapený, když patříš svět na krabím hřbetu? / Ustaň: tak

16 K lunární symbolice kraba/raka v malířství pozdního středověku a rané renesance viz Anna BOCZKOWSKA, *The Crab, the Sun, the Moon and Venus: Studies in the Iconology of Hieronymus Bosch's Triptych Garden of Earthly Delights*, Oud Holland 91, 1977, s. 197–231.

17 Waldemar DEONNA, *The Crab and the Butterfly: A Study in Animal Symbolism*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 17, 1954, No. 1/2, s. 47–86.

18 O výtvarné obraznosti v 17. století obsáhle Mario PRAZ, *Seventeenth Century Imagery*, Roma 1975.

19 John F. MOFFITT (ed.), *A Book of Emblems. The Emblematum Liber in Latin and English by Andrea Alciati (1492–1550)*, London 2004, s. 111 (emblém XCII).

20 Více viz Jan PAPY, *Joachim Camerarius's Symbolorum et Emblematum Centuria Quatuor: From Natural Sciences to Moral Contemplation*, in: Karl A. E. Enenkel – Arnoud S. Q. Visser (eds.), *Mundus Emblematicus. Studies in Neo-Latin Emblem Books*, Brepols 2003, s. 201–234.

21 Arthur HENKEL – Albrecht SCHÖNE, *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart 1967, sl. 723–724.

to dnes se světem vypadá.).²² Tesklivé poselství tohoto Camerariova emblému, inspirovaného snad příležitostnými jednolisty humanistické proveniencí – jeden takový dřevorezový jednolist s identickým motivem a mottem „*Miraris mundum...*“ (Svět se točí jako kolo) vyšel v roce 1589 i z dílny pražského tiskaře Jiřího Nigrina²³ hořekujícího nad panujícími časy – brzy rozšířily další dobové tisky. Identický obraz s mottem HODIE SIC VERTITUR ORBIS (Takto se otáčí svět)²⁴ začlenil do své sbírky emblémů, nazvané *Selectiorvm Emblematum Centvria Secunda* (Arnheim 1613), pod číslem 61 Gabriel Rollenhagen,²⁵ v práci *A Collection of Emblemes* (1635) jej recykloval Angličan George Wither.²⁶ V totožném provedení se ikona raka s glóblem na zádech od holandského rytce Crispijna de Passe objevila na titulní straně spisu *The Reformato* (London 1643). Motiv *monde renversé/mundus inversus*, převráceného světa, byl široce reflektován nejen v renesanční grafice pozdního 16. století,²⁷ ale stal se též velmi populárním toposem raně novověkého písemnictví, např. v satirické předmluvě proslulé Burtonovy *Anatomie melancholie* (1635) přesvědčuje Démokritos Junior čtenáře o tom, že: „*Koně cestují v kočáře, do něhož jsou zapřaženi lidé; psi požívají své pány, věže staví zedníky; děti panují, staří lidé chodí do školy; ženy nosí kalhoty; ovce pustoší města a polykají lidi: slovem, svět je vzhůru nohama.*“²⁸

V nejpoužívanější symbolografické příručce své doby *Iconologii* Cesara Ripy,²⁹ prvně vydané v roce 1593 a poté vyšlé v průběhu 17. a 18. století v mnoha dalších italských, francouzských, německých a anglických edicích, se mezi atributy zobrazených alegorií „*ctností a hříchů, lidských žádostí, věd, umění, učení, žvlů, nebeských těles, [...] krajů a řek a jiných bezpočet věcí [...], které si jen možno představit*“³⁰ objevuje krab podvakrát. Poprvé v souvislosti s personifikací Grassezza (Otylost), jejíž ikona představuje stojící mírně korpulentní ženu s bezlistou

22 Tamtéž, sl. 727. Srov. Frederick John STOPP, *The Emblems of the Altdorf Academy: Medals and Medal Orations, 1577–1626*, London 1974, s. 169, č. 112.

23 Mirjam BOHATCOVÁ a kol., *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha 1990, s. 210.

24 Wolfgang HARMS – Gilbert HESS (Hg.), *Joachim Camerarius d. J., Symbola et emblemata tam moralia quam sacra*, Tübingen 2009, s. 514, č. XCVIII.

25 Dietmar PEIL, *Emblem Types in Gabriel Rollenhagen's Nucleus Emblematum*, *Emblematica*. An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies 6, 1992, No. 2, s. 255–282.

26 George WITHER, *A collection of emblemes, ancient and moderne: quickened vvith metricall illustrations, both morall and divine: and disposed into lotteries, that instruction and good counsell may bee furthered by an honest and pleasant recreation*, London 1634, Vol. II, emblém č. 61, s. 219.

27 Blíže viz Thea VIGNAU WILBERG, *Archetypa Studiaque Patris Georgii Hoefnagelii, 1592: Natur, Dichtung und Wissenschaft in der Kunst um 1600 / Nature, Poetry and Science in Art around 1600*, München 1994. Motiv kraba/raka se objevuje na listu IV.6. *editia princeps* (1592). Pro další souvislosti srov. recenzi citované knihy They Vignau Wilberg od Lubomíra Konečného in *Umění* 43, 1995, č. 5, s. 482–485.

28 Robert BURTON, *Anatomie melancholie*, Praha 2006, s. 93. Překlad Miroslav Petříček.

29 Na význam Ripy pro interpretaci sochařských děl českého baroka upozornila již Hana VOLAVKOVÁ, *Ikonomie Cesara Ripy a česká barokní plastika*, *Umění (Štencovo)* 9, 1936, s. 435–440.

30 Oldřich J. BLAŽÍČEK, *Ikonomie české barokové plastiky*, *Památky archeologické* 43, 1948, s. 65–66.

větévkou oliv v pozdvižené pravici a mořským krabem v levé ruce. Plody oliv symbolizují tučnost, stejně jako krab, spojovaný s růstem měsíce, a s možností zaopatřit si díky měsíčnímu světlu v době úplňku potravu.³¹ Podruhé je mořský korýš účasten v alegorickém obraze Nestálosti (Incostanza), který má podobu ženy v modrém šatu, odkazujícím na barvu ustavičně měnivých mořských vln, šlapající nohou na kraba – symbol zodiaku, lezoucího po zemi.³²

Div s krabem v českém baroku

Legendární zázrak s krabem, odehravší se na dohled od pevninské Číny, jíž plánoval druh sv. Ignáce z Loyoly christianizovat, našel v průběhu 17. a 18. století pevné místo také v ikonografických konceptech malířské a plastické výzdoby jezuitských kolejí, kostelů a poutních areálů v českých zemích. Mirákl s krabem přitom nezískal – na rozdíl např. od scény Xaveriovy smrti³³ – v průběhu formování rané jezuitské ikonografie žádoucí stabilizovanou podobu, jež by byla závazně šířena prostřednictvím devoční grafiky a o níž by se zaalpštili malíři a sochaři mohli při svých realizacích opírat.

Vedle součásti cyklu maleb, prezentujících ve sledu 34 epizod život, zázraky a smrt sv. Františka Xaverského na ostrově Sancian, v prvním patře staropražské jezuitské koleje (v tzv. Křížovnické chodbě Klementina), které provedl v letech 1665–1675 malíř Josef Schmidt a jež fundoval Michael František Ferdinand hrabě z Althannu,³⁴ a výjevu na kazatelně v někdejší jezuitské kostele sv. Klimenta (1720–1721)³⁵ je zázrak s krabem připomenut také na kovovém reliéfu z doby kolem roku 1720 zdobícím oltářní svatostánek v kapli sv. Františka Xaverského v jižní boční lodi staropražského kostela sv. Salvátora.³⁶ Cizokrajný námět našel své místo také ve štukové výzdobě kaple sv. Františka Xaverského, zbudované v šedesátých letech 17. století na místě sakristie původní

31 Cesare RIPA, *Iconologia* (ed. Piero Buscaroli), Milano 1992, s. 169–170.

32 Tamtéž, s. 184–185.

33 K ikonografii smrti sv. Františka Xaverského viz André CSATKAI, *Beiträge zu den mitteleuropäischen Darstellungen des Todes des heiligen Franz Xaver im 17. und 18. Jahrhundert*, Acta Historiae Artium 15, 1969, s. 293–301.

34 Malbám byla v posledních letech opětovně věnována pozornost ve studiích a publikacích Petry Oulíkové. Srov Petra NEVÍMOVÁ, *Cyklus nástěnných maleb na chodbách pražského Klementina*, in: Alena Pazderová (ed.), *Pocta Josefu Kollmannovi: sborník k životnímu jubileu*, Praha 2002, s. 214–228; Petra OULÍKOVÁ, *Klementinum. Průvodce*, Praha 2006, s. 23–24, 27–28.

35 Daniela VOKOLKOVÁ, *K ikonografii kostela sv. Klimenta*, Umění 32, 1984, č. 2, s. 132–139; Ivo KOŘÁN, *Braunové*, Praha, 1999, s. 36.

36 Václav RICHTER, *Stavební vývoj kostela sv. Salvátora v Klementinu*, Památky archeologické 34, 1924–1925, s. 344–345; Pavel VLČEK a kol., *Umělecké památky Prahy. Staré Město*, Praha 1996, s. 113. Ve scéně na dvířkách tabernáku je světec zachycen s krabem přinášejícím mu z moře nikoli kříž, ale ztracený růženec. Verzi příběhu s navrácením růžence namísto křížku nalézáme např. v práci Marcus SCOTT-ROSS, *A short history of Malacca*, Singapore 1971, s. 43.

poutní svatyně jezuity založeného poutního místa na Svaté Hoře nad Příbramí,³⁷ již provedl v rozmezí března a května roku 1668 Giovanni Bartolomeo Cometa se svými pomocníky.³⁸ Vedle kartuší pro nástrojní malby se součástí dekorace staly také reálie (námořní koráb, mořské vlny, krab s obrazem kříže na zádech a palma s domorodcem), spojené se světcovým misionářským působením, ztvárněné v okenních špaletách a lunetách kaple.³⁹ Výjev kraba s křížem mezi klepety nechyběl ani mezi vybranými epizodami ze světceho života, vymalovanými na klenbu téže svatyně na přelomu října a listopadu 1668, a to pravděpodobně malířem Eliášem Pistoriem z Rohrbachu.⁴⁰

V rámci volné barokní plastiky byl sv. František Xaverský s krabem pojednán jen zcela výjimečně. Asi nejznámější ztvárnění této nesourodé dvojice představuje světceho mramorová socha v římském kostele Sant' Apollinaire od francouzského sochaře Pierra Le Gros (1666–1719). Stojící světec kontemplující krucifix, který obdržel od sv. Ignáce, má u nohou velkého měděného kraba.⁴¹

Krab s křížem v klepeti se objevuje také na Pavlem Preissem nalezené a určené kresbě Jana Jiřího Heinsche, vzniklé mezi lety 1709–1710 a uchovávané ve sbírce Muzea krásných umění v Budapešti.⁴² Symetricky organizované, pyramidální „theatrum“, zachycující světce vyvýšeného na soklu nad početný kompars, tvořený příslušníky východních národů a dalšími postavami, představuje jeden z prvotních ideových náčrtů sousoší sv. Františka Xaverského na Karlově mostě v Praze, i když její místo v procesu utváření konečné plastiky Ferdinanda Maxmiliána Brokofa, instalované na most v roce 1710, nelze prozatím konkrétněji určit.⁴³ Domorodý putto s členkou, pozvedávající v rukou kraba s pigmentově vykresleným znamením kříže na hřbetu (jde o v asijských mořích reálně žijící druh zv. *Charybdis feriatas* či *Charybdis cruciata*, obeznámenost s flórou a faunou

37 Kapli založil Karel hrabě z Millesima, který na ni dne 4. 1. 1669 věnoval 150 zl a stejnou sumu znovu ještě 12. 8. téhož roku. Viz František Xaver HOLAS, *Dějiny poutního místa mariánského Svaté Hory u Příbramě*, Příbram 1929, s. 214.

38 Tamtéž. Štukatérské práce v kapli započaly 20. 3. 1668.

39 Josef KOPEČEK, *Svatá Hora*, Kostelní Vydří 2006, s. 112–113. Ze starší literatury srov. Bohuslav BALBÍN, *Heiliger Berg...*, Prag 1668.

40 Fresky byly v roce 1904 výrazně přemalovány malířem Josefem Mathauserem.

41 Robert ENGASS, *Early eighteenth-century sculpture in Rome: an illustrated catalogue raisonné*, Pennsylvania State University Press 1976, s. 42 a 137, obr. 110 a 111. Srov. Gerhard BISSELL, *Pierre Le Gros, 1666–1719*, Reading 1997, s. 63–64.

42 K diskutované Heinschově kresbě viz Pavel PREISS, *Jan Jiří Heinsch a sochy jezuitských světců na Karlově mostě*, *Umění* 23, 1975, č. 4, s. 346–353 (TÝŽ, J. G. Heinsch et les groupes des saints jésuites sur le pont Charles de Prague, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 43, 1974, s. 97–107); TÝŽ, *Návrh sousoší sv. Františka Xaverského na Karlově mostě v Praze*, in: Vít Vlnas (ed.), *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*, Praha 2001, s. 421–422, II/4.43; TÝŽ, *Česká barokní kresba*, Praha 2006, s. 82–83 (totožný text jako v katalogu z roku 2001).

43 Oldřich J. BLAŽÍČEK – Václav RYNEŠ, *Brokofovský model. Dovětek k soustavné výzdobě Karlova mostu*, *Umění* 12, 1964, č. 2, 183, 185, pozn. 26.

přítom prokazují i některé další Heinschovy kresby),⁴⁴ tu představoval harmonický kontrast ke gestu světece, pozvedávajícího k nebesům krucifix a představeného tak – plně v souladu s požadavkem objednavatelů sousoší pražských jezuitů –, jak „hlásá národům Krista ukřižovaného“.⁴⁵ Jak jsme však zpraveni z písemností, které se k realizaci sousoší zachovaly, tak ikonografický motiv dvou křížů v rámci jedné sochařské scény, jednoho v rukou světece, druhého neseného krabem, byl na dalších, s uvedenou Heinschovou kresbou téměř souběžně vzniklých (a dodnes nezachovaných) konkurenčních návrzích, hodnocen jako nevhodný, zčásti snad pro svůj nepokrytě anekdotický ráz, a vzhledem k hlavní myšlence sousoší podružně tříštitivý.⁴⁶

V početně bohaté kolekci velkoformátových universitních thesí pražské Národní knihovny je zázrak s krabem zachycen jedinkrát, a to na grafickém listu ohlášky veřejné disputace Jana Mračka z Opočna z roku 1751.⁴⁷ Výjev s krabem vracejícím sv. Františku Xaverskému v moři nalezený krucifix je doprovázen sentencí: „*S. Xaverio delapsam in mare Crucifixi Leo nem post plures horas Cancer marinus reportat (....)*“.⁴⁸ Autorem mědirytiny, vydané v Augšpurku, byl Johann W. Baumgartner. Globální aspekt tehdejší uměleckého provozu dokládá fakt, že táž mědirytina posloužila jako předloha zázračné epizody setkání jezuitského misionáře s krabem ve freskovém cyklu, namalovaného někdy v průběhu druhé poloviny 18. století na stěnách konventu Máximo de la Merced v ekvádorském Quitu.⁴⁸

V kontextu zmíněných příkladů uměleckého zpodobnění misionářova „pomocníka“ stojí za povšimnutí, že – až na štukový obraz kraba ve světcově kapli na Svaté Hoře – byl mořský tvor stylizován do podoby raka, tj. roztodivně „*ryby s nohama*“, jak tuto sladkovodní obdobu mořských krabů pojmenoval Bohuslav Balbín.⁴⁹

44 Viz Michal ŠRONĚK, *Exotics in the Drawings of Johann Georg Heinsch*, Bulletin of the National Gallery in Prague 1, 1991, s. 51–59.

45 V kontextu Heinschova díla Michal ŠRONĚK, *Jan Jiří Heinsch. Malíř barokní zbožnosti*, Praha 2006, s. 72–77.

46 Navzdory tomu uplatnil Heinsch obdobně duplicitně kříž na plátně malovaném obraze sv. Františka Xaverského z roku 1707, visícím dnes v západní části boční jižní lodi kostela sv. Salvátora.

47 Anna FECHTNEROVÁ, *Katalog grafických listů univerzitních thesí uložených ve Státní knihovně ČSR v Praze*, Díl II, Praha 1984, s. 365, these č. 269. Srov. Alena ALSTEROVÁ, *Pražská grafika 17. a 18. století v univerzitních tezích*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1. Příspěvky k dějinám umění IV, 1987, s. 139.

48 Alonso Rodríguez G. de CEBALLOS, *Las pinturas de la vida de San Francisco Javier del Convento de la Merced de Quito: fuentes gráficas y literarias*, Anales del Museo de América 15, 2007, s. 92–93.

49 Helena BUSINSKÁ (ed.), *Bohuslav Balbín. Krásy a bohatství české země*, Praha 1986, s. 163. Balbín, který zaznamenal hojnost raků v barokních Čechách, uvádí, jak je tyto tvory příjemné sbírat „*na loukách jako květiny nebo kamínky*“ (tamtéž, s. 164).

Středoevropské příklady jezuitova zázraku s krabem: Trnava, Wrocław, Trauenkirchen

Připomeňme ještě tři středoevropské příklady uplatnění scény zázraku s krabem v rámci jezuity budovaných či spravovaných poutních areálů a kostelů. Časově nejstarší z nich představuje freska v první boční kapli po severní straně lodi univerzitního kostela sv. Jana Křtitele v Trnavě, jednom z hlavních center působnosti Societas Jesu v někdejších Uhrách.⁵⁰ Fresková výzdoba čtyřdílných kartušových polí na křížové klenbě kaple vznikla asi s pětiletým zpožděním po realizaci bohaté štukové dekorace provedené na stěnách a stropu svatyně v roce 1655 štukatérem Giacomo Torninim. Neznámý, pravděpodobně místní trnavský malíř tu propojil dvě časově následné legendické epizody, totiž utišení rozbouřeného moře vhozením misionářova krucifixu a navrácení kříže krabem, k němuž došlo až v jednom z následujících dnů po bezpečném přistání a světlově procházce po pláži, do jedné kompozice. Jezuitský světec, plavící se na s trojicí svých druhů na lodi se skasanou plachtou, v ní bouřlivé vody tiší gestem přepažených rukou, zatímco se z vlnami zčeřeně hladiny k lodi pozvedá krab, přinášející světci nazpět do moře vhozený křížek.

Zázrak s krabem našel místo i ve výzdobném programu kaple obou zakladatelů jezuitského řádu sv. Ignáce z Loyoly a sv. Františka Xaverského, vystavěné v letech 1729–1734 podle návrhu Kryštofa Tausche po boku presbyteria univerzitního kostela Nejsvětějšího Jména Ježíš v polské Wrocławu.⁵¹ Na severní stěně kaple, jejíž plastická výzdoba je koncentrována převážně na oslavu misijní činnosti sv. Františka Xaverského mezi pohany, vyniká svými uměleckými kvalitami více než metr vysoké alabastrové tondo zachycující v malířsky podaném reliéfu jezuitského „apoštola Východu“ přebírajícího na kamenitém břehu kříž z klepet mořského korýše. Autorství bravurní, téměř malířsky drobnopisně pojednané řezby je připisováno Janu Albrechtu Siegwitzovi, sochaři příšlému do Wrocławu z německého Bamberku.⁵²

Časově nejmladší zpodobnění scény představuje kazatelna ve farním kostele Korunování Panny Marie v Traunkirchen v Horním Rakousku. Výzdobný koncept zdejší kazatelny, vytvořené neznámým řezbářem v roce 1753 a přičleňující se svými přírodními

50 Jaroslav DUBNICKÝ, *Kostel Sv. Jana Křtitele v Trnavě*, Trnava 1948, s. 56 a 61; Jozef MEDVECKÝ, *Štuková výzdoba kaplnky sv. Františka Xaverského s malbami na klenbe. 1655-1660*, in: Ivan Rusina (ed.), *Barok*, Bratislava 1998, s. 458, kat. č. 203. Srov. Ivan RUSINA (ed.), *Světki v Strednej Europe / Heilige in Zentraleuropa*, Bratislava 1993, s. 118.

51 Elżbieta KOTKOWSKA – Monika RACZYŃSKA-SĘDZIKOWSKA, *Kościół uniwersytecki Najświętszego imienia Jezus. Przewodnik*, Wrocław 2004, s. 22 a 24.

52 K autorskému připsání alabastrového reliéfu viz Konstanty KALINOWSKI, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 134.

elementy ke skupině tzv. „Naturkanzeln“ (Alice Strobl), nepochybně vyšel od některého z jezuitů, jimž byl v roce 1622 kostel předán císařem Ferdinandem II. do správy, která trvala až do roku 1773.⁵³ Řečniště traunkirchenské kazatelny dostalo podobu rybářské bárky, jež se stává dějištěm evangelijní scény Zázračného rybolovu (L 5,1-11). Apoštol sv. Petr pokleká uprostřed loďky před stojícím Kristem, který mírní jeho pochyby o možném úlovku slovy „*Neboj se, od této chvíle budeš lovit lidi*“, zatímco jeho druhové Jakub a Jan vytahují z vody rybami přebohatě naplněné síť. Postament ambony tvoří veristicky ztvárněná vodní tříšť a jezerní hlubiny, v níž rejdí rybí příšery (jezero Traunsee, na jehož břehu kostel stojí, se tak v čase zachycené scéně přeneseně stává Genezaretským jezerem či Galilejským mořem).⁵⁴ Na vrcholu střechy kazatelny stojí skulptura sv. Františka Xaverského, její římsa je osazena drobnými figurami mouřenínů s pernatými čelenkami a misionářskými instrumenty (poutnickou holí, knihou, křestní miskou v podobě lastury, jeden z divochů přitom třímá v rukou nápisovou pásku s cifrou 1200.000, jež měla patrně odkazovat na počet ke křesťanství již obrácených domorodých obyvatel Asie a Japonska), symbolizujícími úspěšné evangelizační tažení jezuitů v oblastech Dálného východu i Nového světa. Pod nohami jezuitského světce se po svahu stříšky šplhá velký, naturalisticky vyvedený krab (či spíše jezerní rak) s nalezeným křížem, který misionáři přináší v klepetech.

Konceptuální symbolika propojující motiv biblického děje zázračného rybolovu s postavou předního jezuitského misionáře, proslulého svými kazatelskými schopnostmi vyrůstala z alegorického příměru *Navis Ecclesiae*. Jak připomněli Howard Hibbard a Irma Jaffé, metafora Církve jako lodi byla nedlouho po kanonizaci sv. Františka Xaverského oživena z popudu nově zvoleného papeže Urbana VIII., když v roce 1623 vyzval architekt Papiria Bartoliho, aby papežský oltář nad hrobem sv. Petra navrhl v podobě lodi se vztyčeným stožárem s plachtou. Inspiraci Bartolimu vnukla četba pasáže z Apoštolských konstitucí, jejichž autorství bývá připisováno papeži Klementu I.: „*Když Ty (biskupe), vyvolený ze shromáždění Církve jako ten, jenž je velitelem velké lodi, stanovíš každému povinnosti podle jeho schopností a nakládáš s duchovními jako s námořníky, abys připravil místa pro své duchovní bratry i pro ostatní pasažéry [...]. Za prvé, nechť je ona budova dlouhá, s čelem obráceným k východu, se sakristiemi po obou stranách východního závěru, jen tak bude připodobněna lodi. V jejím středu ať je umístěn biskupský*

53 Martin RIESENHUBER, *Die kirchliche Barockkunst in Oesterreich*, Linz a./Donau 1924, Taf. 89 (Trauenkirchen); Hanna MAYER, *Deutsche Barockkanzeln*, Straßburg 1932, s. 161, 166. K fenoménu „Naturkanzeln“ souhrnně Alice STROBL, *Die Naturkanzeln des 18. Jahrhunderts*, *Alte und Neue Kunst. Wiener Kunstwissenschaftliche Blätter* 4, 1955, s. 38–52; o kazatelně v Traunkirchen tamtéž s. 49. K různorodé aplikaci symbolických konceptů v barokním umění viz Jan SAMEK, „*Koncepty*“ *w sztuce baroku*, *Biuletyn Historii Sztuki* 42, 1980, č. 3–4, s. 413–424 (zvl. 419).

54 Josef OBR, *Osoby a místa v Evangelíích*, Praha 1947, s. 51–52.

trůn, a po obou jeho stranách ať se rozkládá presbytář. A duchovní ať stojí blízko po ruce [...], protože oni jsou jako námořníci obsluhující onu loď.“⁵⁵ Příbuzenství rybářské profese s rolí hlasatele Božího slova pregnančně rozvíjela řada barokních homiletiků, např. dobršský farář Ondřej František de Waldt (1683–1752) hlásal v roce 1736 ve svém svátečním kázání na den sv. Anny: „Podobno jest království nebeské síti vpuštěné do moře, a ze všelikého plodu rybiho shromáždující. Mat. 13. [...] Sice hlučně a slavně v neděli, neb v svátek loviti, dnes v neděli loviti, na tyto kazatedlnici loviti, dobře ovšem přísluší... Hic mundus mare est (Tento svět jest moře).“⁵⁶

Závěr

Zázračný příběh s krabem patří sice spíše k marginálním úkazům v motivicky košaté jezuitské ikonografii,⁵⁷ ale názorně předvádí, jakým způsobem dokázalo římskokatolické křesťanství asimilovat do své barokní misionářské propagandy východní motivy – ať již v podobě tamní fauny či v asijské mytologii a folklórní kultuře zakotvených topoi (mořský živočich přináší svému majiteli předmět ztracený či vhozený do moře) – a dodat tak příběhům svých svatých hrdinů naléhavost, potřebnou porci zázračna a atraktivní exotiky.

55 Howard HIBBARD – Irma JAFFE, *Bernini's Barcaccia*, *The Burlington Magazine* 106, č. 733, April 1964, s. 159–170, zvl. s. 164, pozn. 42.

56 Ondřej František de WALDT, *Chválořeči. Osm kázání ze sbírky roku 1736*, Tasov na Moravě 1940, s. 101. Informace o Waldtově literárním díle naposledy shrnuje sborník Radek LUNGA (ed.), *Ondřej František Jakub de Waldt (1683–1752) a jeho doba*, Praha – Dobruška 2002.

57 K jezuitské ikonografii souhrnně: John W. O'MALLEY – Gauvin A. BAILEY (ed.), *The Jesuits and the Arts 1540–1773*, Philadelphia 2005. Pro české prostředí srov. P. CEMUS (ed.), *Bohemia Jesuitica 1556–2006*, Tomus 1–2, Praha 2010.

Summary

Saint, cross and pious crab. Divertimento from baroque hagiography between West and East

Symbol Cross and Crucifixion iconography in the Christian tradition have supreme position. The paper shows the example of one miraculous events St. Francis Xavier, Jesuit 'Apostle of the East', in the context of how particular motif Cross could find themselves in the context of a missionary spreading the true faith to the East as they return acclaim incurred exotic theme pious crab, bringing saints Cross lost while sailing in the sea, happened later in the Central European Baroque tradition and artistic reflection. Saint's first biographers of the late 16th century (O. Torsellini, J. de Lucena) is representation anecdotal miracle to avoid crab (only for small probability of the fact that the crab was able to pass a metal cross and a considerable distance). Extensive version of the story is found only in a biography Vie de Saint Francis Xavier (The Life of St. Francis Xavier) from 1682, written by the Jesuit Dominique Bouhours. Hippolyte Delehay, a leading expert on Christian hagiography, but the story refused to be completely taken from Japanese mythology. The story unfolds in addition miracle in a similar vein as the ancient myth of Polycrates, the ruler of the island of Samos, and his ring lost at sea, which he miraculously in a few days back in the belly of the fish.

From the earliest times accompanied crab largely negative reputation of aggressive and bad-tempered animal and the art was mainly used as an astrological signs of the Zodiac. In the Central European Baroque was a miracle of crab caught on the tabernacle on the side altar in the church

St. Salvatore in Prague and stucco chapel St. Francis Xavier, built in the sixties of the 17th century in the area of the pilgrimage site on the Holy Mountain over the mining town Příbram. Accompanying crab claws in the sign of the cross also appeared on unrealized design (drawing) sculpture of St. Francis Xavier from the years 1709-1710 by painter Jan Jiří Heinsch intended for the Charles Bridge in Prague and a few younger graphic prints of university theses in the collections of the National Library in Prague.

Other examples of application of the Central European scene Xavier's miracle with crab within the Jesuits built or managed sites and pilgrimage churches include frescoes in the side chapel of the university church St. John the Baptist in Trnava (after 1660), a marble relief in the chapel of Jesuit saints in the university sanctuary the Name of Jesus in Wrocław in Poland (after 1734). Unusual depiction of the miracle of a crab can also be found on the roof of the pulpit, created by an unknown carver in 1753 at the Church of the Coronation of the Virgin Mary in Traunkirchen in Upper Austria, which belongs to the so-called 'Naturkanzeln' (Alice Strobl). The miraculous story with crabs belong to marginal motives, although in different thematically rich Jesuit iconography, but confirms how managed baroque christianity assimilate into our missionary propaganda Eastern motifs in the form of local fauna and deliver their stories and saints, heroes urgency, serving marvelous and attractive exoticism.

Obr. 1: Motiv kraba přidržujícího mezi rozevřenými klepety za křídla motýla, doprovázeného mottem FESTINA LENTE (Spěchej pomalu) se objevil na rubu zlatých mincí, ražených v době vlády císaře Augusta (kolem roku 19 před Kristem). Archiv autora.

Obr. 2: Reliéf Zvěrokruhu se znamením raka, S. Francesco (zv. Tempio Malatestiano), Rimini, Matteo de Pasti (?), kolem 1452. Foto autor.

Emblema XCI
IN PARASITOS

Quos tibi donamus, flaviales accipe catros:
Miseria conveniunt moribus ista tuis.
His oculi vigiles, et fortice plurimus ordo
Chelarum armatus, maximaque obvius adest:
Sic tibi propensus stat pinguis abdomine venter,
Pernicesque pedes, spiculaque apta pedi.
Cum vagus in trivitis, mensaeque sedibus erras,
Inque alios merdax scormatta salsa iacis.

Obr. 3: Andrea Alciati, *Emblematum liber* (1. vydáno 1531 v Augsburgu), emblém č. 92 (IN PARASITOS). Repro: John F. MOFFITT (ed.), *A Book of Emblems. The Emblematum Liber in Latin and English by Andrea Alciati (1492–1550)*, London 2004, s. 111.

Obr. 4: Převrácený svět, dřevorez. Miraris mundum... Svět se točí jako kolo... Praha, Jiří Nigrin 1589, jednolist (detail centrálního motivu). Příležitostný tisk humanistické provenience. Repro: Mirjam BOHATCOVÁ a kol., *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha 1990, s. 210.

Obr. 5: Titulní strana spisu *Kanonyzaci, to jest Veřejné a všemu křestianstvu*
skrze Řehoře, papeže patnáctého, léta 22. předložené vyhlášení a potvrzení
svatého a zázračného života dvou Towaryšstva Ježíšového Cherubínů,
jmenovitě Ignácia Loyoly, téhož řádu zakladatele, a s. Františka Xaveria,
s. evangelium v zámorských zemích zvěstovatele, Staré Město pražské: Pavel
Sesius 1629. Archiv autora.

Obr. 6: Sv. František Xaverský s květem lilie, dřevoryt z dílenské produkce na Majorce, konec 16. století. Jedna z prvních prací španělské provenience, zachycujících postavu „Apoštola východu“. Repro: Massimo LEONE, *Saints and Signs. A Semiotic Reading of Conversion in Early Modern Catholicism*, Berlin – New York 2010, s. 408.

Obr. 7: Cesare RIPA, *Iconologie*, Padova 1618. Personifikace Tloušťky (Grassezza). Repro: Cesare RIPA, *Iconologia* (ed. Piero Buscaroli), Milano 1992, s. 169.

INCOSTANZA

Donna, che posi con un piede sopra un Granchio grande, fatto come quello che si dipinge nel Zodiaco; sia vestita di color turchino, & in mano tenga la luna.

Il Granchio è animale, che cammina innanzi, & in dietro, con eguale dispositione, come fanno quelli, che

Obr. 8: Cesare RIPA, *Iconologie*, Padova 1618. Personifikace Nestálosti (Incostanza). Repro: Cesare RIPA, *Iconologia* (ed. Piero Buscaroli), Milano 1992, s. 184.

Obr. 9: Štukový medailon souostroví Moluky v Indonésii – cíl plavby sv. Františka Xaverského, při níž došlo v roce 1546 k epizodě se ztrátou krucifixu. Innsbruck, klenba světcovy kaple v jezuitském kostele, výzdoba po 1640. Foto autor.

Obr. 10: Alegorická mědirytina předvádějící duchovní triumf sv. Františka Xaverského nad asijským souostrovím ze spisu jezuita Francisca Colina *Labor evangélica...* (1663). Repro: Massimo LEONE, *Saints and Signs. A Semiotic Reading of Conversion in Early Modern Catholicism*, Berlin – New York 2010, s. 413.

Obr. 11: Zázračná scéna „Navrácení kříže krabem“ ze série rytin o životě sv. Františka Xaverského od holandského grafika A. Goetierse, 3. čtvrtina 18. století. Archiv autora.

Obr. 12: Kartuše s freskou zachycující utišení bouře sv. Františkem Xaverským a s krabem vracejícím světcu utopený křížek, Trnava, universitní kostel sv. Jana Křtitele, kaple sv. Františka Xaverského, neznámý malíř, okolo 1660. Foto autor.

Obr. 13: Sv. František Xaverský, Pierre Le Gros, mramor, 1702. Řím, kostel Sant' Apollinaire. Poloha a gesta obou světcových rukou a směr Františkova pohledu evokují, že v nich držel – dnes chybějící – krucifix; tato původní součást sochy je ostatně doložena staršími fotografiemi díla. Foto autor.

Obr. 14: Jan Jiří Heinsch, Sv. František Xaverský, olej na plátně, 1707, Praha, kostel sv. Salvátora na Starém Městě, detail s krabem s krucifixem. Foto autor.

Obr. 15: Reliéf zázraku s krabem na kovových dvířkách svatostánku na mense oltáře sv. Františka Xaverského, neznámý autor, kolem 1720, Praha, kostel sv. Salvátora na Starém Městě. Foto autor.

Obr. 16: Alabastrové tondo se scénou zázraku s krabem navracejícím světci při plavbě v bouři ztracený krucifix, Jan Albrecht Siegwitz, po 1734. Wrocław, kaple jezuitských světců v univerzitním kostele Nejsvětějšího Jména Ježíš. Foto autor.

Obr. 17: Krab přinášející světci kříž, detail výzdoby kazatelny, farní kostel Korunování Panny Marie v Traunkirchen v Horním Rakousku, neznámý řezbář, 1753. Foto autor.

Obr. 18: Rekonstrukce zázraku s krabem, uskutečněná v rámci peripatetické výuky ikonografie na mořské pláži u Ostie dne 20. listopadu 2014 při exkurzi studentů programu Kulturních dějin Fakulty filozofické Univerzity Pardubice za uměleckými památkami Říma v rámci projektu Doceo pro cultura.

Foto autor.

Petr GRULICH

Četnictvo v Hradci Králové: Úvod do jeho struktury ve třicátých letech 20. století

Abstract: Gendarmerie in Hradec Králové, Introduction to Its Structure in the 1930s

The study tries to summarize the current knowledge of the activities of particular sections of the gendarmerie in Hradec Králové in the 1930s. The attention is paid not only to the organization of the gendarmerie, but also to its duties and circumstances under which they worked in the observed period. The organization and activity of the gendarmerie in Hradec Králové are presented in the context of the statewide events and the organization of security.

Key words: gendarmerie – Hradec Králové – 1930s – security troops

---

Činnost, život a působnost četnictva v první a druhé Československé republice se dnes stává předmětem řady televizních a filmových zpracování, stejně jako příběhů lehčí i vážnější literatury. V posledních letech se v obecné rovině významně zlepšila i situace v oblasti odborné historiografie četnictva. Nejde jen o tematiku kriminologickou, ale i o problematiku organizační či o postavení četnictva ve společnosti. Vedle novinových článků se pozvolna objevují i žádoucí studie v odborných časopisech a odborné monografie. Mezi současnými historiky zabývajícími se dějinami četnictva je pro širokou veřejnost bezpochyby nejznámější Michal Dlouhý, který je za posledních 25 let autorem několika desítek titulů z oblasti odborné literatury i literatury faktu.¹ Současně se však problematice četnických dějin začíná věnovat celá řada mladých autorů, kteří pomáhají zaplňovat bílé plochy v četnických dějinách. Velmi aktivní jsou v tomto směru zejména moravští a slezští historici. Z publikačně nejagilnějších lze zmínit např. Ondřeje

---

1 Citovat zde všechny práce Michala Dlouhého nemá pro náš účel smysl. Jedná se o 14 monografií z oblasti literatury faktu, několik desítek studií a článků publikovaných v klasických i elektronických médiích, z nichž řadu lze opět zařadit mezi literaturu „lehčí“, některé však mezi literaturu odbornou. Současně je však M. Dlouhý autorem i několika prací ryze odborného rázu, z nichž nejnovější je Michal DLOUHÝ, *Století četnické kriminalistiky. Historie kriminalistiky u četnictva na území České republiky*, Cheb 2014.

Koláře ze Slezského zemského muzea.² Velmi významnou roli pro poznání dějin četnictva pak hrají pravidelné konference policejních historiků, které jsou pořádány Muzeem Policie ČR v Praze. Výstupem z nich jsou sborníky, které ovšem nejsou v knihovni síti běžně dostupné. Na podzim roku 2014 se konal 9. ročník konference. Stále rostoucí význam pak v této oblasti historického bádání mají vysokoškolské kvalifikační práce.³ O četnictvu bylo v nedávné minulosti mnoho napsáno i díky stále rostoucí popularitě témat týkajících se sudetoněmecké revolty, jíž se československé četnictvo účastnilo jako jeden z klíčových činitelů.⁴ I tak ovšem historici zabývající se četnickými dějinami tvoří velmi úzkou skupinu osob.⁵

Činnost a organizace četnictva v první polovině 20. století tak nadále skýtá veliké množství bílých míst. Dokonce lze říci, že tato bílá místa mnohde převažují, což je dáno obecně nedobрым stavem pramenné základy k tématice zejména v regionech, jak je ostatně uvedeno níže. Právě regionální poměry v dochovalosti pramenů jsou velmi různorodé. Stále tak mohou zejména mezi laickou veřejností ještě přezívat některé bipolární pohledy, výkladové zkratky či romantizující klišé. U prvorepublikového četnictva se za poslední dvě desetiletí tato klišé proměnila od archetypu krvelačného sboru střilejícího do demonstrujícího dělnictva, obecně proklamovaného předlistopadovou literaturou, k archetypu veskrze čestného a výhradně vlastenecky smýšlejícího ochránce československé zákonitosti a demokracie, podpořeného zejména soudobou literaturou faktu a některými televizními díly. Ještě schematictější situace panuje, pokud jde o roli četnictva protektorátního, na nějž veřejnost stále nahlíží velmi bipolárně podle místní historické

2 Ondřej Kolář je od roku 2009 autorem více než dvaceti odborných časopiseckých studií a publikací podobného charakteru.

3 Např. systém Theses.cz, jenž je nejobsáhlejším repozitářem vysokoškolských kvalifikačních prací v ČR, obsahuje na dvě desítky prací o dějinách četnictva. To však zdaleka není konečné číslo, protože všechny vysoké školy nejsou do tohoto repozitáře zapojeny. Z nejzajímavějších prací lze zmínit např. Jaroslava KACETLOVÁ, *Četnictvo na cestě od monarchie k republice. Budování četnického sboru v Československu v letech 1918–1925*, FF MU Brno 2013; Jaroslava PLOSOVÁ, *Situace četnictva a jeho obraz ve společnosti ve 20. a na počátku 30. let 20. století na příkladu Zemského četnického velitelství v Brně*, FF MU Brno 2006; Ivana BARTEČKOVÁ, *Činnost Zemského četnického velitelství ve Slezsku v letech 1918–1928*, FF UP Olomouc 2013.

4 Zde lze zmínit např. publikace vydávané Československou obcí legionářskou – Jednotou Mladá Boleslav, kupříkladu Jaroslav BENEŠ, *Stráž obrany státu*, Dvůr Králové nad Labem 2007 nebo částečně i Jan JUŘENA, *Soumrak nad českým Podkrkonoším. Německá okupace Novopacka a Jilemnicka v roce 1938*, Dvůr Králové nad Labem 2013. Stejně tak opět existuje celá škála kvalifikačních prací, z nichž můžeme vybrat např. Petr KLINOVSKEÝ, *Četnictvo a Stráž obrany státu na Děčínsku v letech 1935–1938*, FF UJEP Ústí nad Labem 2010 a mnoho jiných.

5 Např. Rejstřík informací o výsledcích výzkumu a vývoje v ČR (RIV) obsahuje pouze 10 titulů s klíčovým slovem četnictvo. To již cosi vypovídá.

zkušenosti.⁶ Podobné prázdno panuje jak mezi laickou, tak často i odbornou veřejností v oblasti plnění úkonů veřejné správy a samosprávy četnictvem. Veřejnost tak obvykle v četnictvu vidí jen a pouze rameno spravedlnosti, zatímco to plnilo celou škálu úkonů civilního charakteru.⁷ Pro české vojenské, policejní a správní dějiny je tedy stále regionální četnická historiografie velikou výzvou.

Pokud jde o dějiny četnictva v Hradci Králové a jeho nejbližším okolí, pak zde je historiografická situace opravdu nedobrá. Téma, ať již jde o éru před vznikem Československa, během první republiky a nakonec i během protektorátu, nebylo dosud nikým zpracováno, ba ani hlouběji dotčeno. Okrajové zmínky sporadicky nalezneme v dílčí publikační činnosti zejm. časopisecké povahy a stručnou, leč kusou svodku pak v nedávno vydané *Encyklopedii Hradce Králové*.⁸ Hradci Králové se v četnické problematice vyhýbají i vysokoškolští studenti.⁹ V této situaci pak nezbývá než přiznat, že nejvíce pro popularizaci hradeckého četnického sboru nakonec učinili tvůrci televizního seriálu *Četnické humoresky* brněnského studia České televize. Tento seriál byl ostatně tím počinem, který největším způsobem přispěl k popularizaci tohoto bezpečnostního sboru mezi veřejností. Že televizně seriálové personální složení Četnické pátrací stanice Brno je přepisem skutečného složení Četnické pátrací stanice Hradec Králové, je nakonec veřejnosti stále více známo. Mnoho na tom nemění různé literární licence v podobě záměn křesťanských jmen i funkcí a osudů jednotlivých četníků.¹⁰

Výše popsaná situace v historiografii hradeckého četnictva je dána zejména stavem a dostupností pramenné základny k tématu. Ta je totiž silně torzovitá a v řadě případů

6 Zde budiž klasickým regionálním příkladem např. čin štábního strážmistra Karla Půlpána, který v Pardubicích-Trnové zastřelil odpočívajícího člena paraskupiny Silver A Jiřího Tolara Potůčka versus činy vrchního strážmistra Karla Kněze, který tutéž paraskupinu v oblasti Ležáků kryl. Přitom i pardubické četnictvo mělo své pozitivní válečné hrdiny, jako např. npor. Josefa Trnku. Ale to je již jiný příběh.

7 Opět namátkově např. role četnictva při řešení odbytové krize žulových lomů na Skutečsku, viz Emil VORÁČEK a kol., *Dějiny Skutče*, Pardubice 2011, s. 204.

8 Např. Jan FALTA, *Bydlení ve veřejných budovách "salonu republiky"*. *Ztracená funkcionalistická „vila“ přednosty Okresního úřadu v Hradci Králové*, in: Královéhradecko – historický sborník pro poučenou veřejnost 7, 2010, s. 61–63, aj. Dále kolektiv autorů, *Encyklopedie města Hradec Králové, díl 1*, Hradec Králové 2011.

9 Problematice četnictva v Hradci Králové a okolí se žádá z kvalifikačních prací obhájených na Univerzitě Hradec Králové, ale ani na ostatních univerzitách, sružených v Theses.cz nevěnovala. Autorovi není známa existence takto tematicky zaměřené práce ani na ostatních univerzitách. Taktéž žádný z místně příslušných archivů v Hradci Králové a Zámruku neevduje valný badatelský zájem o uvedené fondy. Výjimku pochopitelně tvoří publikace Lukáše Mazúcha, pramenící z projektu specifického výzkumu na FF UHK, který jmenovaný řešil spolu s autorem této studie – zejména Lukáš MAZÚCH, *Z případů četnictva v okolí Hradce Králové v letech 1914–1945*, *Východočeské listy historické* 30, 2013, s. 199–213.

10 Michal DLOUHÝ, *Humoresky vážně*, Praha 2007, s. 16–17.

tzv. v rozsypu. Existují archivní fondy exponovaného četnického důstojníka v Hradci Králové a četnického oddělení v Hradci Králové, ovšem jejich obsah zahrnuje ve větší míře pouze protektorátní období, zatímco éra první republiky je zastoupena opravdu sporadicky.¹¹ Podobná situace panuje také v případě archivního fondu okresního četnického velitelství, který je veřejnosti nepřístupný, stejně jako všechny ostatní archivní fondy četnictva z Královéhradecka. Výjimku tvoří fond pátrací stanice, ten přístupný je, avšak i on je tvořen pouze zlomkem původního materiálu. Chce-li badatel rekonstruovat činnost jednotlivých místních četnických stanic v okrese Hradec Králové, musí se smířit se skutečností, že fondy těchto stanic sice existují, což již samo o sobě je vzácnou výjimkou, ale pocházejí obvykle pouze z části třicátých let 20. století. Jde převážně o služební knihy obchůzek, jejichž vypovídací hodnota je silně nevyrovnaná a je závislá na tom, jak se který službu konající četník rozepsal. Zcela pak chybí registraturní pomůcky k těmto služebním knihám, což znesnadňuje identifikaci jednotlivých úkonů četnictva. Chybějící dvacátá léta a zbytek let třicátých na těchto stanicích je potom nutné složitě rekonstruovat za pomoci vedlejších pramenů, např. pomocí dobového tisku, který však může poskytnout pouze neúplný pohled na věc a navíc častěji redukováný pouze na vlastní město Hradec Králové, méně již zmiňující jeho okolí. Řada sdělení dobového tisku pochopitelně neobstojí před kritikou pramene a je tedy třeba onu pomyslnou mozaiku skládat dále. Dalším zdrojem možných informací jsou potom archivní fondy měst, obcí a zejména okresního úřadu. Dobré informace k jednotlivým případům mohou samozřejmě poskytnout soudní spisy okresního soudu a soudů krajských, ty ale mnoho nevypoví k organizaci četnictva a je třeba mít prvotní informaci, který případ badatel hledá. V centrálních archivních fondech (Zemské četnické velitelství Praha, Generální velitel četnictva a Ministerstvo vnitra – stará registratura + presidiální agenda) lze pochopitelně získat celou řadu informací. Jde zejména o různé statistické výkazy a hlášení, ovšem zpravidla za vyšší četnické útvary, a také různé kartotéky mužstva a důstojníků, byť i ty se váží spíše k třicátým a čtyřicátým létům. Rozkrýt systematicky činnost jednotlivých stanic však není ani pomocí těchto fondů možné.¹² Z ostatních pramenů lze okrajově zmínit použitelnost různých adresářů, atp. Pokud jde o muzejní sbírky, Muzeum východních Čech v Hradci Králové bohužel zásadními zdroji k tématu nedisponuje. Zajímavým zdrojem informací jsou sbírky Muzea Policie ČR, kde jsou uloženy např. pátrací oběžníky či kalendáře četnictva (ty jsou však i v některých archivech). Posledním významným okruhem možných písemných, tištěných či fotografických pramenů

11 Nicméně všechny četnické fondy v SOA Zámorsk byly nedávno inventarizovány.

12 Nejnosnějším z uvedených centrálních fondů je pochopitelně fond zemského velitelství, zatímco fondy ministerstva a generálního velitele jsou pro účely systematického studia dějin hradeckého četnictva upotřebitelné pouze zřídka. (To samozřejmě nemusí platit pro jiné četnické regiony.)

pak mohou být, a také jsou, různé soukromé sbírky a památky, obvykle držené potomky někdejších četníků. Jejich nalezení a vytěžení je však s ohledem na služební systém cirkulace mužstva napříč republikou poměrně složité. S nimi pak souvisí orální zdroje a memoáry v podání pamětníků a jejich potomků, jež v heuristice zdrojů k dějinám četnictva obecně zaujímají zvláštní místo. Ale i ony jsou opravdu velmi vzácným zbožím, což v případě Královéhradecka platí absolutně.¹³

Lze tedy říci, že při jistém přiměřeném množství úsilí je možné z větší části a poměrně solidním způsobem systematicky rekonstruovat strukturu a klíčovou činnost četnictva na Královéhradecku v létech 1935–1938. Strukturu složek četnictva ve starším období je také možné zmapovat, ale již s významnějšími mezerami ve statistických datech, kdy zejména ve dvacátých letech se tyto mezery až neúměrně zvětšují. Ke zmapování činnosti složek hradeckého četnictva ve starším období, zejména pak dvacátých let, je však třeba zcela jednoznačně mnohaletého a rozvětveného archivního bádání s poněkud nejistým výsledkem. Na straně druhé však archivní fondy nabízejí dostatek materiálu pro různé sondy do činnosti hradeckého četnictva v podobě zpracování různých kriminálních a jiných případů.

Nic z výše uvedeného však neznamená, že nemá smysl se dějinami četnictva v Hradci Králové a okolí zabývat. Ba právě naopak, tematika tohoto města je doslova badatelskou výzvou. Je třeba si uvědomit, že Hradec Králové, jak je ostatně popsáno dále, náležel mezi hlavní četnická střediska v Čechách. Vývoj města v době první republiky byl navíc poměrně specifický. Město prošlo bouřlivým stavebním (a tedy i demografickým) rozvojem, jeho tvář se za dvacet let první republiky změnila k nepoznání. Město se během éry starostů Františka Ulricha a Josefa Václava Pilnáčka stalo křižovatkou cest a významným průmyslovým, politickým a společenským centrem. Takto rychlý přerod prožilo jen málo měst v Československu a reagovat na to musely i orgány státní správy, včetně četnictva. Přitom Hradec Králové, ač město průmyslové, žil poněkud jiným životem než sousední Pardubice. Ačkoliv město samo neleží v pohraničí, obvod hradeckého četnického oddělení do pohraničí zasahoval a to v druhé polovině třicátých let determinovalo skutečnost, že četníci z Hradce Králové sloužili (ať již v rámci Stráže obrany státu nebo mimo ni) ve dvou zcela odlišných světech, jak z hlediska dopravního, terénního, tak i národnostního a bezpečnostního. To vše nabízí mnoho témat, která stojí za to zpracovat a analyzovat.

---

13 Autor v tuto chvíli disponuje pouze jedním soukromým memoárem týkajícím se stanice Kukleny. Známa je vzpomínková kniha Františka Fary (František FARA, *Četnické vzpomínky*, Praha 2003), ta však žádné důležité informace k dějinám četnictva na Královéhradecku nepřináší, neboť se věnuje sousední oblasti Krkonoš a Hořicka.

S ohledem na výše uvedenou absenci jakéhokoliv podstatnějšího badatelského zájmu o četnictvo v Hradci Králové je smyslem a přínosem této studie již samotná sumarizace organizační struktury četnického sboru působícího na území města a jeho periferií. Studie přitom přináší nové poznatky o sestavě četnictva ve městě. Jde o počty mužstva v obvodu oddělení a jejich vývoj v čase, stejně jako o počty mužstva na jednotlivých stanicích. Stejně tak jsou zde poprvé popsány obvody jednotlivých stanic. Práce přináší nové informace např. o vzniku a skladbě četnické silniční kontroly, stejně jako pohotovostního oddílu nebo četnické pátračky. Nové jsou také informace o dislokaci a ubytování četnictva ve městě, aj.

Smyslem této studie však není podat ucelený a propracovaný pohled na strukturu a činnost četnictva v Hradci Králové v době první republiky, ba ani ve třicátých letech. Smyslem stejně tak není odpovědět na nějakou dílčí otázku z uvedené problematiky. Smyslem je poprvé otevřít toto téma na ploše větší než jeden odstavec. Smyslem je umožnit širší veřejnosti otevření debaty o hradeckém četnictvu a stejně tak usnadnit zejména mladým či regionálním badatelům orientaci v problematice. Práce taktéž zapadá do kontextu výzkumu dějin města Hradce Králové pro připravovanou soubornou monografii městských dějin. V neposlední řadě je pak tato práce přípravou pro autorovo rozpracované obsáhlejší dílo o severovýchodočeském četnictvu. Ze všech těchto důvodů se tato práce nezabývá jednotlivými případy hradeckého četnictva, byť v tomto směru autor disponuje již solidní sbírkou, ale drží se „pouze“ základních strukturálních fakt. Ze stejného důvodu studie neobsahuje žádné obsáhlejší prosopografické informace, neboť ty do práce tohoto účelu nepatří. Mohou být, a bezpečně budou, náplní nějaké samostatné studie i součástí avizovaného rozsáhlejšího díla, ale zde by byly jen nesystémovým přívěskem bez větší vypovídací hodnoty.

Nechť je tedy tato studie vnímána jako úvodník, jenž již z povahy věci musí být pojat selektivně a přímo programově musí nabízet budoucí možnost dotazení jednotlivých témat, jež jsou zde otevřena či pouze okrajově zmíněna.

Organizace četnictva na Královéhradecku

Československé četnictvo bylo vojensky organizovaným bezpečnostním sborem vykonávajícím veškeré činnosti spojené s bezpečnostní službou, ať již šlo o pořádkovou službu, ochranu majetku a osob, kriminalistiku a vůbec vyšetřování trestné činnosti a posléze taktéž dopravní službu. Specifickou oblastí činnosti četnictva byla ochrana vzdušného prostoru nad územím republiky, stejně jako jeho působení v rámci útvarů Stráže obrany státu (SOS). Všechny tyto struktury četnictva, jak si ukážeme dále, byly v Hradci Králové zastoupeny.

Četnictvo svou organizační strukturou, podobně jako tomu bylo před rokem 1918, víceméně kopírovalo správní členění státu. V čele celého sboru stál generální velitel četnictva jmenovaný prezidentem republiky. Území Československa bylo rozděleno mezi pět a posléze čtyři zemská četnická velitelství (ZVČ či ZČV): Ta se nacházela v Praze, Brně, do roku 1928 v Opavě, dále pak v Bratislavě a Užhorodu, v čele každého z nich stál zemský četnický velitel.

Teritorium větších ZČV (Čechy, Morava a Slovensko) se v letech 1921–1929 členilo na oblasti jednotlivých četnických exponovaných štábních důstojníků. Tyto oblasti se potom dále dělily na obvody jednotlivých četnických oddělení a ty potom dále na jednotlivá okresní četnická velitelství.¹⁴ V roce 1929 byla instance exponovaných štábních důstojníků likvidována a vnořena do struktury zemských četnických velitelství, která od té doby přímo řídila jednotlivá četnická oddělení. Hradec Králové samozřejmě náležel do jurisdikce ZČV v Praze, v jehož teritoriu existovalo pět exponovaných štábních důstojníků, jeden z nich právě v Hradci Králové. Do oblasti tohoto exponovaného štábního důstojníka Hradec Králové náležela četnická oddělení č. 6 v Čáslavi, č. 12 v Chrudimi, č. 18 v Trutnově, č. 19 v Hradci Králové, č. 26 v Náchodě a č. 27 ve Vysokém Mýtě.¹⁵

Do obvodu četnického oddělení v Hradci Králové pak náležely politické okresy, tedy okresní četnická velitelství, Hradec Králové, Dvůr Králové nad Labem a Nový Bydžov.¹⁶ V roce 1922, po prvním systematickém navýšení stavů sboru, působilo v obvodu královéhradeckého četnického oddělení 40 místních četnických stanic se 160 četníky.¹⁷ Jak se četnictvo rozvíjelo (a také v závislosti na vývoji bezpečnostní, demografické a všeobecně regionální situace), počet stanic průběžně vzrůstal. Takže roku 1924 to již bylo 43 a roku 1925 již 46 místních stanic se 176 četníky. Období konjunktury po roce 1926 přineslo celostátní pokles četnických stavů, který vyvrcholil rokem 1928, kdy počet stanic poklesl na 39 se 145 muži. Třicátá léta pak z pochopitelných důvodů opět přinesla vzestup počtu stavů, který vyvrcholil za známých okolností v době mnichovské krize. Takto se roku 1930 zvedl počet stanic v oddělení na 45 se 168 muži systemizovaného

14 Obvody ZČV Opava a Užhorod se na oblasti četnických exponovaných štábních důstojníků z důvodu své malé rozlohy nečlenily a byly strukturovány rovnou do úrovně četnických oddělení.

15 Oblast zahrnovala v roce 1925 přes 11 tisíc km² s 1 904 obcemi a žilo v ní cca 1,3 mil. obyvatel, a to z 81 % Čechů. Šlo o průměrně veliký obvod. Viz Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), Zemské četnické velitelství Praha (dále jen ZČV Praha), inv. č. 866, kart. 1041 a taktéž inv. č. 811, kart. 910.

16 Obvod oddělení zahrnoval roku 1925 cca 1 368 km² s 287 obcemi a žilo v něm něco přes 200 tisíc obyvatel, z toho 91 % Čechů. Šlo spíše o menší obvod. Viz tamtéž.

17 Pavel MACEK. – Lubomír UHLÍŘ, *Dějiny policie a četnictva*. Díl II, *Československo (1918–1939)*, Praha 1999, s. 52 an. První zvýšení stavů mužstva a taktéž i zvýšení počtu stanic ale nastalo již roku 1919. V roce 1922 přibyla četnická stanice Praskačka o stavu 1+2 muži. NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 866, kart. 1041 a taktéž inv. č. 811, kart. 910.

stavu a tento počet stanic již zůstával po celá třicátá léta nezměněn. Rostl však počet mužů, který se v druhé polovině třicátých let ustálil kolem 180.¹⁸ V září 1938 sloužilo v rámci četnického oddělení č. 19 již 197 mužů. Toto číslo pak vzrostlo ještě v listopadu na 215 mužů a rostlo během následujícího půlroku až na 266 v březnu 1939. Ale to již byl jen krátkodobý důsledek vyklízení pohraničí a s tím souvisejících přesunů četnických sil. Systemizovaný stav mužstva zůstával stále kolem 180.¹⁹

V samotném devadesátitisícovém obvodu okresního četnického velitelství Hradec Králové působilo v polovině třicátých let 14 místních četnických stanic s celkem 45 četníky.²⁰ Zde se jeví zajímavým zjištění, že počet stanic v obvodu velitelství byl ve srovnání let 1925 a 1935 shodný, stejně jako počet mužů. Na straně jedné to lze vysvětlit skutečností, že oblast Hradce Králové i samotné město prožilo mezi uvedenými léty výrazný ekonomický a společenský vzestup doprovázený urbanizací a rozvojem dopravy. Rušení stanic by proto nebylo vhodné. Nemění se počet mužstva lze pak vysvětlit jednak skutečností, že s ohledem na národnostní skladbu obyvatel nešlo ve třicátých letech o potenciálně problémovou oblast, jednak tím, že obvod velitelství neleží v náročném terénu. K tomu je jistě třeba vzít na vědomí postupný zrod nových specializovaných struktur četnictva v samotném Hradci Králové, jak je popisováno dále, které byly nasazovány v případě potřeby na pomoc teritoriálním stanicím a jejich muži nejsou vykazováni ve stavu mužstva okresního velitelství. Posledním potenciálním důvodem je skutečnost, že město Hradec Králové si drželo vlastní solidní obecní policejní sbor.

Různé speciální četnické útvary v podobě četnických pátracích stanic, četnických silničních kontrolních stanic a dalších jednotek byly podřízeny buď okresním četnickým velitelstvím, či vyšším složkám četnictva, jak bude dále podrobněji uvedeno.

Nyní se pojďme věnovat jednotlivým výkonným složkám četnictva na území Hradce Králové tak, jak v průběhu existence meziválečného Československa vznikaly.

Četnická stanice Hradec Králové

Četnická stanice Hradec Králové byla největší místní četnickou stanicí v obvodu královéhradeckého okresního četnického velitelství. Spolu s četnickou stanicí Hradec Králové – nádraží střežila pořádek v samotném městě. (Hradec Králové v období první republiky nedisponoval státní uniformovanou policií.)

18 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 811, kart. 911.

19 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 811, kart. 912.

20 Obvod zahrnoval roku 1925 cca 460 km² se 101 obcemi a žilo v něm cca 77 tisíc obyvatel, z toho 98 % Čechů. Počet obyvatel obvodu během deseti let překročil 90 tisíc. Viz dále NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 811, kart. 911.

Obvod četnické stanice tvořila většina dnešního Hradce Králové s předměstími a přílehlými čtvrtěmi.²¹ Šlo v prvé řadě o samotné vnitřní město, kde však službu četnictva doplňovala početnější obecní policie, jež vykonávala jak uniformovanou pořádkovou službu, tak službu neuniformovanou. Četnictvo z tohoto důvodu o to více směřovalo svou strážní činností do okrajových oblastí města, kterými v té době bylo Pražské předměstí, Plácky, železniční trať na Týniště nad Orlicí, dále Plotiště, Farářství na straně jedné a dále oblast Fortny, Flošny a přiléhající části prostoru dnešní Brněnské a Hradecké ulice směrem k Třebši, Malšovicím a Novému Hradci Králové. S výjimkou četnické stanice Hradec Králové – nádraží, o které bude pojednáno samostatně, pak zdejší četníci přicházeli na hranicích svého obvodu do styku zejména s kolegy ze stanic Kukleny, Předměřice nad Labem, Pouchov a Nový Hradec Králové.

Jednalo se tedy o velmi rozsáhlý obvod, jehož zajištění bylo na hranici omezených personálních sil stanice. Ta proto v samotném městě přenechávala běžnou pořádkovou činnost obecním policistům a věnovala se pouze závažnějším případům, aby jí stačily síly na zajištění pořádkové služby v okrajových oblastech.

Systemizovaný početní stav četníků na stanici činil v roce 1924 celkem 6 mužů + velitel stanice a zvyšoval se v průběhu let jen pozvolna.²² Na počátku třicátých let činil 8+1 muže a od roku 1936 pak 10+1 muže ve skladbě 9 strážmistrů/štabních strážmistrů + 1 praporčík + velitel.²³

Ostatně o podhodnocení početních stavů četnictva v Hradci Králové i okolí se hovořilo po celá třicátá léta jak v odborných kruzích, tak na veřejnosti.²⁴ Řešení situace mělo přinést zavedení státní uniformované i neuniformované policie, která měla v souladu s dobovou legislativou na území města nahradit jak činnost obecní policie, tak četnictva. Její obvod měl čítat samotný Hradec Králové, dále Plotiště, Pražské předměstí, Kukleny a Svobodné Dvory. Ovšem zřízení státního policejního úřadu v Hradci Králové se z různých důvodů neustále oddalovalo, takže byl formálně zřízen až ke dni 28. září 1938. Z důvodu všeobecné mobilizace československé branné moci bylo však faktické zahájení činnosti státního policejního sboru odloženo a své role se státní policie ujala až

21 Hradec Králové byl až do vzniku tzv. Velkého Hradce Králové roku 1942 správně roztržštěn. Ke vnitřnímu městu náležely z tehdejších a dnešních periferií jen Věkoše, které byly připojeny roku 1923. Ostatní předměstí a čtvrti města tak měly do roku 1942 statut samostatných obcí.

22 Mimo jiné *Kalendář četnictva*, roč. 1923, s. 278.

23 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 897, kart. 1125–1171, inv. č. 898, kart. 1176 a inv. č. 811, kart. 910.

24 Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Hradec Králové, Četnická stanice Hradec Králové, nezpracováno, inv. č. 120. O podstavu četnictva např. *Celoroční bilance četnictva na Hradecku a Nechanicku*, Kraj Královéhradecký, 8. 1. 1938, s. 6 a také viz naléhavá žádost velitele oddělení mjr. Holého o zvýšení systemizovaného stavu alespoň o jednoho muže z jara 1938: NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 811, kart. 910.

1. ledna roku 1939.²⁵ Po zřízení státní policie došlo ke změně obvodu četnické stanice Hradec Králové. Ta přestala sloužit ve vlastním městě, neboť to se stalo, jak je výše uvedeno, působištem státních policistů, a soustředila se výhradně na „přifařené“ oblasti města – Slezské Předměstí, Slatina, Rožberk, Svinary, Malšovice a Malšova Lhota. Obvod stanice se tím výrazně zmenšil a zmenšoval se o něco málo i v dalších letech jak kvůli změně společenské situace, tak i z dalších důvodů (vznikaly nové četnické stanice v okolí).²⁶

První polovina třicátých let přinesla stanici téměř absolutní výměnu mužstva. Tehdy byli průběžně vyměněni úplně všichni četníci, včetně velitele stanice, s výjimkou tří mužů – štábního strážmistra Josefa Ernesta sloužícího na stanici nepřetržitě již od roku 1921, a dále strážmistrů Františka Kalouse a Jaroslava Kříže. Oba byli na stanici čerstvě přiděleni. V letech 1932–1938 tak na stanici sloužili zcela noví muži převelení z jiných stanic z celé republiky.

Možná to souvisí s aférou, která se odehrála v lednu a únoru 1931. Tehdy byl při zásahu četnictva proti demonstrantům bodnut bajonetem do nohy komunistický předák Bohuslav Roth z Kuklen. Následovalo velmi intenzivní vyšetřování celého případu, jednak z důvodu dikce služebních předpisů a jednak proto, že věc byla pochopitelně politicky velmi citlivá. Jednalo se o demonstraci cca 500 nezaměstnaných, která se konala pod vedením KSČ dne 28. ledna 1931 a byla zakončena průvodem z Velkého náměstí směrem k okresnímu úřadu. Na rohu Dlouhé ulice však dav zastavil jeden ze dvou četnických kordonů o síle 14 mužů, kterému velel velitel četnické stanice Hradec Králové, vrchní strážmistr Oldřich Makovička, jako zástupce okresního četnického velitele. Když dav neuposlechl výzvy k opuštění prostoru a tlačil se 14 metrů širokou ulicí dál, vydal velitel zásahu rozkaz ke vztyčení bodáků. K jejich cílenému použití však nedošlo, dav se za této situace skutečně rozešel. Případ byl oficiálně vyhodnocen jako nešťastná náhoda, kdy zraněný byl na bodák natlačen davem. Který četník zranění způsobil, se i přes výslechy svědků nepodařilo zjistit. Šetření případu bylo velmi podrobné, v podstatě tak, jako by k cílenému užití zbraně četnictvem došlo. Objektivně je nutno uznat, že situace v čelních řadách demonstrujících nebyla právě přehledná a četnictvo si počínalo zdrženlivě. Je však pravděpodobné, že incident vyvolal mezi veřejností spekulace a pohoršení a autorita příslušníků stanice tak poklesla. (Výše zmiňovaný Josef Ernest se zásahu neúčastnil.) Muži z hradecké stanice čelili obdobné (byť mnohem menší) demonstraci již v dubnu 1930, ale při ní nedošlo k výraznějšímu porušení veřejného pořádku a nebyla k jejímu zvládnutí, na rozdíl od lednové akce, svolávána asistence z ostatních stanic regionu.

25 Např. viz *Zřízení státního policejního úřadu v Hradci Králové*, Kraj královéhradecký, 10. 9. 1938, s. 6 a také *Státní policie do Hradce Králové*, Kraj královéhradecký, 12. 11. 1938, s. 2.

26 SOkA Hradec Králové, Četnická stanice Hradec Králové, nezpracováno, inv. č. 121.

V prosinci 1931 se konala další demonstrace a i ona proběhla klidně. Jinak tomu však bylo na další demonstraci v únoru 1932, kdy hradecké četnictvo poprvé použilo gumových obušků, což mělo za následek paniku v davu a okamžité rozptýlení přítomných. I tohoto zásahu se účastnila část původního mužstva stanice Hradec Králové. Byť tyto střety četnictva s demonstranty naprosto nedosahovaly tragických rozměrů, jak tomu bylo v případě frývaldovského či duchcovského incidentu, odehrávaly se ve stejné době a hradecká veřejnost o nich diskutovala. Transfery mužstva tak jistě přispěly k uklidnění rozjitřené atmosféry.²⁷

Po celé další období třicátých let nedošlo na četnické stanici v Hradci Králové k žádné jiné podobné personální události. Stanice pracovala bez výraznějších personálních obměn a obecně lze říci, že úroveň mužstva této stanice byla po odborné stránce velmi vysoká, jak ostatně dokládají personální doklady o vykonaných školeních mužstva.²⁸ Někteří příslušníci stanice ostatně postupně přešli na místní pátrací stanici, se kterou již dříve intenzivně spolupracovali na vyšetřování svých případů. Městské prostředí Hradce Králové navíc tuto stanici předurčovalo k poněkud jinému stylu práce, než jak tomu bylo v případě venkovských stanic. Oproti svým venkovským kolegům museli hradečtí četníci čelit daleko většímu náporu trestné činnosti. Její povaha byla jiná než na venkově, protože mimo tradičních přestupků proti bezpečnosti majetku (tzn. drobné krádeže) a bezpečnosti těla (tzn. napadení), které jsou běžné ve městě i na venkově, šlo zhusta o přestupky proti silničnímu řádu a dalším pravidlům silničního provozu související s provozem motorových vozidel i cyklistů. Relativně častými byly zásahy i v souvislosti s různými porušeními živnostenského řádu. Stanice dále pravidelně konala kontroly hostinců v souvislosti s pátráním po hledaných osobách a také v souvislosti s potíráním prostituce. Je jistým vtípem osudu (a kdo ví, jestli jen osudu), že proti nevěstkám nastupovala v druhé polovině třicátých let tradiční trojice mužů: tajemník okresního úřadu Mojžíš a četníci Kříž s Papežem.

Mimo to hradecká stanice řešila i některé případy politického typu, jako třeba zásahy vůči komunistickým aktivistům, a zejména pak proti španělským interbrigadistům a osobám, které je rekrutovaly. Ve srovnání s venkovskými stanicemi také muži z této stanice daleko častěji řešili závažnou trestnou činnost majetkového i násilného charakteru. Na těchto případech stanice samozřejmě spolupracovala s místní četnickou pátráčkou, které byly takovéto případy předávány. Byly však i případy tohoto typu, jež hradecká stanice řešila samostatně. Tím vším tato stanice na Královéhradecku, a nakonec

27 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 856, kart. 1009, popř. srov. Martin BUCHLOVSKÝ, *Historický obraz tzv. Frývaldovské stávký*, Jeseník 2006 a dále SOKA Hradec Králové, Okresní úřad Hradec Králové I – presidiální spisy, č. j. 59, kart. 36.

28 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 897, kart. 1125–1171.

i v celém obvodu královéhradeckého četnického oddělení, vybočovala z řady. Změna obvodu stanice v roce 1939 tak, jak bylo výše uvedeno, změnila i povahu činnosti stanice. Ta se postupně zařadila mezi jiné běžné řadové stanice. Poklesl její systemizovaný stav a venkovský obvod přinesl i venkovské případy.²⁹

Četnická stanice Hradec Králové – nádraží

Četnická stanice Hradec Králové – nádraží byla zvláštní stanicí svého druhu. Zřízena byla roku 1919³⁰ a měla dvojí poslání. Jednak dostala za úkol sřežít bezpečnost cestujících po železnici, bezpečnost nádraží a tratí a také měla aktivně působit při odhalování hledaných osob, neboť na nádraží jsou pro tuto činnost zvlášť příhodné podmínky. Druhým hlavním úkolem stanice bylo posilovat bezpečnostní činnost Četnické stanice Hradec Králové na území části města. K plnění těchto úkolů měla stanice vyčleněn obvod čítající oblast hlavního nádraží, úsek podél trati směrem na Jaroměř, Svobodné Dvory, Plotiště, jatka, ohrada stavitelů Okrouhlík, Rolnické skladiště a Pražské předměstí. Na opačnou stranu pak obvod stanice zahrnoval Čtvrť Spravedlnost, čtvrť Kalifornie, Červený dvůr, Farářství, část Kuklen, Březhrad a úsek podél železniční trati směrem na Pardubice a na Chlumeč nad Cidlinou. V oblasti Pražského předměstí, které je dnes integrální součástí středu města, v oblasti Plotiště nad Labem a v oblasti Farářství se obvod stanice stýkal se stanicí Hradec Králové. V oblasti Kuklen a Svobodných Dvorů se pak stýkal s obvodem četnické stanice Kukleny.³¹

Nádražní četnická stanice nebyla zdaleka tak početná jako stanice Hradec Králové. V roce 1920 činil její systemizovaný stav velitel + dva muži. V roce 1931 to již byli tři muži mužstva a nejvyššího stavu dosáhla stanice v druhé polovině třicátých let, kdy zde sloužil velitel a čtyři muži mužstva. To tam sloužili velitel – vrchní strážmistr Josef Kubišta a mužstvo – štábní strážmistři Antonín Kuchš, František Nunvář a Adolf Zaidl a strážmistr Josef Prokeš.

Nejčastějšími případy, které stanice řešila vedle standardního pátrání po hledaných osobách v prostoru nádraží, byly případy potulky a prostitute, dále krádeže a různé podvody, častokrát podvody při karetních hrách. Zkrátka šlo o typické případy spojené s cestováním a nádražními restauracemi. Do královéhradeckých četnických dějin však tato stanice vstoupila husarským kouskem, který se udál před Vánocemi roku 1937. Dne 20. prosince 1937 se štábnímu strážmistru Kuchšovi a strážmistru Prokešovi podařilo

29 SOKA Hradec Králové, Četnická stanice Hradec Králové, inv. č. 120–123.

30 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 898, kart. 1176 a inv. č. 811, kart. 910.

31 Četníci zejména stanic Hradec Králové a Hradec Králové – nádraží si vzájemně vypomáhali tím, že na obchůzkách zacházeli podle potřeby částečně za hranice obvodu sousední stanice.

v neznámých cizích osobách potloukajících se v jejich obvodu, na které obdrželi udání, identifikovat již dlouho celostátně hledané kriminálníky Ladislava Hladinu a Františka Štěrbu. Otevřeli tak prostor pro řešení největšího případu královéhradeckého četnictva ve třicátých letech.³²

Po zřízení státního policejního úřadu v Hradci Králové se stala činnost stanice nadbytečnou, neboť její obvod převzala buď státní policie, nebo jiné četnické stanice (např. Březhrad s okolím byl převzat Četnickou stanicí Praskačka). Proto byla stanice Hradec Králové – nádraží k 5. 12. 1938 zrušena.³³

Četnická pátrací stanice Hradec Králové

Četnické pátrací stanice byly v Československu zřízeny k 1. lednu 1928 za účelem systemizace a zkvalitnění četnické pátrací služby. Postavení těchto „pátraček“ (ČPS) v hierarchii četnictva bylo na tehdejší dobu poněkud specifické. Nejprve byly zařazeny při vybraných okresních četnických velitelstvích. Bezpečnostní situace však vyžadovala nárůst počtu mužstva na ČPS, vůbec i navýšení počtu pátracích stanic a jejich lepší a systematictější organizaci. Proto byly v lednu 1933 stanice osamostatněny a podřízeny příslušnému četnickému oddělení. Takto v republice existovalo 40 četnických pátracích stanic (1933) a od roku 1935 pak 42 stanic. Systemizovaný stav každé pátračky se skládal z velitele a zástupce, řidiče motorového kola, kancelářského pomocníka, fotografa, psodva a dále z místně odlišného počtu „běžných“ četníků. Mezi pátrací stanice zřízené již v první vlně patřila i Četnická pátrací stanice Hradec Králové. Její služební obvod tvořily okresy Hradec Králové, Dvůr Králové nad Labem, Náchod, Nové Město nad Metují, Rychnov nad Kněžnou a Žamberk.³⁴ Sloužilo na ní 10 mužů.³⁵

Královéhradecká pátračka nevybočovala ve své době z řady jiných pátracích stanic. Pro současníka má však punc jisté výjimečnosti. Ten jí dal, jak je již v úvodu této studie poznamenáno, populární seriál České televize *Četnické humoresky*. Děj seriálu je sice zasazen do prostředí Brna a řešené případy pocházejí z celé republiky, ale hlavní hrdinové seriálu – četníci z pátrací stanice sloužili téměř bez výjimky na pátrací stanici v Hradci Králové. Proč tomu tak je, popisuje Michal Dlouhý ve své práci *Humoresky vážně*.

32 SOkA Hradec Králové, Četnická stanice Hradec Králové – nádraží, nezpracováno, inv. č. 128–137.

33 *Věstník četnictva*, 31. 12. 1938, s. 99.

34 P. MACEK – L. UHLÍŘ, *Dějiny policie a četnictva. II.*, s. 59–63. Přestože autor nedisponuje dokladem vzniku ČPS v Hradci Králové, lze její vznik dovést z osobního spisu vrch. strážm. J. Šiktance, který byl velitelem uvedené ČPS jmenován již 1. 1. 1928, tedy k datu vzniku prvních pátracích stanic. Srov. NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 897, kart. 1167.

35 Red., *V hradeckém kraji ubývá těžších zločinů*, Kraj královéhradecký, 19. 1. 1938, s. 2 a taktéž NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 896 a 897, kart. 1117–1171.

Způsobil to režisér Antonín Moskalyk, který původně plánoval zasadit děj do kraje Boženy Němcové a Aloise Jiráska.³⁶ Složení mužstva uvedené stanice se samozřejmě v průběhu let měnilo, a to relativně hodně. Proto by bylo iluzorní vnímat složení této stanice pouze skrz postavy z onoho televizního seriálu. Bližší životopisy některých četníků jsou již dostatečně známy z publikací Michala Dlouhého a jiných autorů, a proto se jimi zde nezabýváme.³⁷

K osazenstvu stanice, jak je uvedeno výše, patřili služební psi. V Hradci Králové je doložena nejprve fena Silva (psovod Josef Arazim) a poté pes Kord (psovod Inocenc Šebestík).³⁸

Zastavme se nyní ještě u technického vybavení stanice. Ta disponovala vlastním čtyřmístným služebním automobilem Škoda 422 a motorovým kolem Praga 500 BD (Bedar). Ve třicátých letech pak přibyl vůz Škoda 430. Stanice však využívala i další vozidla hradeckého četnictva, stejně jako ostatní složky někdy využily vozidlo pátračky. Jednalo se např. o vůz Tatra 51, který patřil pohotovostnímu oddílu. Stejně tak např. strážmistr Josef Jiroušek (III.) sloužil jako řidič jak pro pátrací stanici, tak pro četnický pohotovostní oddíl.³⁹

Ve své kriminalistické činnosti byla stanice dobře hodnocena, a to i díky osobě štábního strážmistra Bedřicha Pomezného, který byl považován za četnického kriminalistického experta. Roku 1939 byl z hradecké pátračky převelen k Ústřednímu četnickému pátracímu oddělení v Praze a roku 1942 ke Všeobecné kriminální ústředně v Praze.⁴⁰ Svou činnost pátračka rozvíjela nejen na území severovýchodních Čech, ale poměrně intenzivně spolupracovala se sesterskou pátrací stanicí v Chrudimi. Některé akce, jako např. pátrání po vrahovi Stanislavu Koudelkovi v roce 1935, prováděly obě stanice společně.⁴¹

36 M. DLOUHÝ, *Humoresky vážně*, s. 16.

37 Např. Jaroslav BENEŠ, *Strážmistr Jarý, Četnické humoresky a Lužické hory*, *Bezděz* 21, 2012, s. 257–264, dále např. Michal DLOUHÝ, *Humoresky vážně – Strážmistr Jarý*; TÝŽ, *Humoresky vážně – Strážmistr Šebestík*; TÝŽ, *Humoresky vážně – Štábní strážmistr Ambrož* nebo TÝŽ, *Humoresky vážně – Štábní strážmistr Arazim*, vše k nalezení na URL: <www.pozitivni-noviny.cz> [cit. 2014-11-10] aj.

38 SOA Zámorsk, Četnická pátrací stanice Hradec Králové, inv. č. 1–10, kn. 1–10.

39 Automobil Škoda 422 ČPS Hradec Králové byl vyroben roku 1931 a nesl SPZ P-2.503. Na konci roku 1935 měl najeto 76 574 km a stanice vyžadovala jeho celkovou opravu. Motocykl stanice používala dle pramenů, které jsou autorovi studie známy, prokazatelně ještě v roce 1929. V tomto roce byl však stroj každé dva měsíce v opravě, proto je pravděpodobné, že v třicátých letech byl ze služby vyrazen. Od roku 1936 stanice prokazatelně žádný motocykl nepoužívala, a snad právě proto disponovala ještě Škodou 430, kterou patrně sdílela s místním pohotovostním oddílem. Autorovi se však nepodařilo prokázat, který útvar měl vůz Škoda 430 formálně přidělen, ČPS jej však používala viditelně častěji. SOKA Hradec Králové, Četnická stanice Předměřice nad Labem, inv. č. 198.

40 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 896 a 897, kart. 1122.

41 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 846, kart. 983.

Četnický pohotovostní oddíl Hradec Králové

Obvod četnického oddělení Hradec Králové nebyl národnostně smíšený, proto četnický pohotovostní oddíl vznikl v Hradci Králové až mezi posledními, 1. ledna 1936.⁴² Úkolem pohotovostních oddílů bylo totiž od roku 1933 posilovat výkon četnictva v potenciálně národnostně problematických místech, ale i všude tam, kde bylo třeba soustředěného zásahu sboru. Nejprve byly proto zřízeny pohotovostní oddíly v pohraničí a teprve později na dalších místech. Druhým posláním pohotovostních oddílů bylo dokončovat výchovu čerstvých absolventů škol pro četníky na zkoušku. Královéhradecký oddíl svou činnost zaměřoval dvěma hlavními směry – jednak do pohraniční oblasti Orlických hor a jednak na Hradec Králové coby posila místní četnické stanice. Oddíl současně úzce spolupracoval i s pátrací stanicí v Hradci Králové. Šlo zejména o sdílení automobilní techniky, v první řadě vozu Škoda 430, který oba útvary používaly. Mimo něj obdržel oddíl v listopadu 1937 automobil Tatra 52. Ten již s pátrací stanicí sdílen nebyl. Společně se také konaly některé výjezdy k případům.⁴³

Po četnickém pohotovostním oddílu v Hradci Králové se bohužel nedochovaly téměř žádné dokumenty a taktéž informace o jeho činnosti v ostatních pramenech, ať již jsou to archiválie či dobový tisk, jsou prakticky nulové. Víme jen, že v době vzniku měl oddíl systemizovaný stav 20 mužů, zatímco roku 1941 již 37 mužů. Neznáme dokonale ani personální složení oddílu. V roce 1936 byl jeho velitelem vrchní strážmistr Antonín Hrubý, v době mnichovské krize pak vrchní strážmistr Antonín Zahradník. Dále víme, že od června 1939 byl zástupcem velitele a posléze velitelem bývalý velitel hradecké pátračky, vrchní strážmistr Vilém Exnar. Tím však prozatím veškeré informace bohužel končí.⁴⁴

V letech 1936–1939 náležel pohotovostní oddíl do sestavy 1. praporu Stráže obrany státu (SOS) v Rychnově nad Kněžnou jako praporeční záloha. V rámci jednotek SOS oddíl pokrýval oblast tvořenou okresy Hradec Králové, Lanškroun, Nové Město nad Metují, Rychnov nad Kněžnou a Žamberk. Ta tedy přesahovala působnost četnického oddělení v Hradci Králové, kterému byl jinak oddíl mimo SOS podřízen.⁴⁵ V této souvislosti je nutno zmínit skutečnost, že četníci pohotovostního oddílu nebyli jedinými příslušníky královéhradeckého četnictva, kteří působili v rámci SOS. V souladu se zavedenými pravidly byli na dobu aktivace jednotek SOS k těmto útvarům dočasně převeleni i vybraní

42 *Věstník četnictva*, 21. 2. 1936, s. 6.

43 SOA Zámorsk, Četnická pátrací stanice Hradec Králové, inv. č. 292 a 296.

44 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 896 a 897, kart. 1117–1171 a také ANONYM, *Zdokonalení bezpečnostní služby v severočeském pohraničí*, Národní listy, 4. 1. 1936, s. 3; dále též *Kalendář četnictva*, roč. 1941, s. 212–213.

45 J. BENEŠ, *Stráž obrany státu*, s. 25–33.

četníci z řadových četnických stanic Královéhradecka a taktéž z pátrací stanice. Jednalo se např. o výše zmiňované štábní strážmistry Josefa Arazima a Ladislava Papeže. Další četníci byli z hradeckých stanic dočasně převeleni k pohraničním četnickým stanicím, kde posilovali mužstvo ztenčené jejich nasazením v praporech SOS. V době všeobecné mobilizace československé branné moci v září 1938 pak další hradečtí četníci sloužili u polního četnictva, a to např. včetně velitele oddělení majora Václava Holého. Do Hradce Králové pak byli dočasně převeleni četníci z hlubšího vnitrozemí, byli dočasně reaktivováni četníci ve výslužbě a nasazeny vojenské zálohy z řad povolanců.⁴⁶

Četnická silniční kontrolní stanice Hradec Králové

S houstnoucím silničním provozem zejména motorových vozidel bylo rozhodnuto zřídit speciální četnické útvary – silniční kontrolní stanice. Zřizovány začaly být od 1. května 1935 nejprve na hlavních dopravních tazích (Česká Lípa, Karlovy Vary, Poděbrady – odd. Mladá Boleslav, Plzeň, Praha).⁴⁷ V druhé vlně pak bylo rozhodnuto o zřízení stanic v Hradci Králové a v Českých Budějovicích, obě vznikly k 1. únoru 1936. Roku 1937 pak následovala třetí vlna, stanice Jičín a Most, dále Uherské Hradiště, Banská Bystrica, Poprad a Trenčín a Chust.⁴⁸

Ještě před zřízením královéhradecké silniční kontrolní stanice probíhaly přípravné práce – výběr vhodných četníků a jejich zaškolení. V listopadu 1935 uložil zemský velitel velitelům oddělení v Hradci Králové a Českých Budějovicích, aby pro připravované stanice obratem vybrali po jednom štábním strážmistru jako zástupci velitele stanice a po dvou strážmistrech mužstva. Zástupce velitele měl být z regionu, aby znal místní prostředí, velitele stanice a další část mužstva určil zemský velitel bez ohledu na místo dosavadní služby. Metodika obsazování stanic odpovídala tehdejšímu přístupu, tedy aby se nejednalo pouze o místní četníky, čímž bylo preventivně eliminováno riziko nějakého nadržování občanům na základě místní znalosti. Pikantně pak působí výslovný pokyn, který velitelé oddělení v souvislosti s výběrem mužstva obdrželi: „*vzhledem k úkolům silniční kontrolní stanice navrhnete jen četníky inteligentní, kteří umí dobře německy*“.⁴⁹ Velitel hradeckého oddělení mjr. Holý proto okamžitě vydal pokyny k zajištění daného úkolu a do konce roku 1935 byla jména na ZČV nahlášena. Zde potom proběhl výběr z nahlášených jmen a 10. ledna 1936 byli na ještě neexistující stanici odkomandováni

46 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 811, kart. 910 a 912.

47 P. MACEK. – L. UHLÍŘ, *Dějiny policie a četnictva. II.*, s. 66.

48 *Věstník četnictva*, 18. 3. 1936, s. 9. Kontrolní silniční stanice v Hradci Králové byla zřízena rozkazem čís. 8.933-13.

49 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 817, kart. 922–923.

tito četníci: praporčík Antonín Krejča ze stanice Kunštát v Čechách jako velitel, štábní strážmistr Karel Richter ze stanice Lázně Bohdaneč jako zástupce velitele, štábní strážmistr Karel Boromejský František Pavlík ze stanice Choustníkovo Hradiště, štábní strážmistr Josef Pacák ze stanice Nechanice a strážmistr Josef Šíma, řidič četnického autokaru u ČPO Děčín jako první řidič auta (v ČPO jezdil s autobusem Praga LN jako druhý řidič). Dodatečně byl na stanici přidělen strážmistr František Karásek ze ZČV v Bratislavě (jako druhý řidič).

Poté byli uvedeni četníci odesláni na ZČV na kurz v kontrolní silniční činnosti. Je zajímavým dokladem o důkladnosti četnického sebevzdělávání, že spolu s nimi se kurzu účastnil i sám velitel oddělení mjr. Holý. Mezitím hradecké oddělení započalo se sháněním ubytování pro ženaté četníky přidělené na novou stanici, což se týkalo všech s výjimkou Šímy a Karáska. Jednalo se vždy o nájemní byty soukromých majitelů, ze kterých si měl ten který četník vybrat.

Jako služební vozidla byly všem silničním kontrolním stanicím s výjimkou stanice v Praze přiděleny vozy Škoda 420 Populár. Služební Škodovka stanice v Hradci Králové měla SPZ P-24.215, vyr. číslo 43 190 a byla v továrně v Mladé Boleslavi převzata dne 7. února 1936. O její servis se starala vyhlášená královéhradecká firma Ing. J. Novák – Palace – GARÁŽE s tím, že závažnější opravy prováděla přímo tovární opravna v Mladé Boleslavi.⁵⁰

Bezprostředně po vzniku druhé republiky nastalo v činnosti stanice několik změn. Jednak bylo v souvislosti s přesuny četníků obměněno její personální složení. Dosavadní zástupce velitele Karel Richter byl patrně odvelen (z dochovaných pramenů nevyplývá kam) a zástupcem velitele se 1. března 1938 stal štábní strážmistr Karel Boromejský František Pavlík. Nově se v listopadu a prosinci 1938 na stanici objevili další četníci z vyklizených stanic v pohraničí: štábní strážmistr Antonín Branný ze silniční kontrolní stanice Česká Lípa, strážmistr František Ramba ze silniční kontrolní stanice v Mostu a strážmistr Karel Doubek II. z četnické stanice Machov. Posledním se stal strážmistr Josef Pumr, který byl v listopadu 1938 převelen ze stanice Teplice nad Metují na hradeckou pátračku jako prozatímní druhý řidič a z ní potom o měsíc později na silniční kontrolní stanici, aby se o půl roku později opět na pátračku vrátil jako stabilní první řidič služebního auta. Podobný osud potkal i další „nadbytečné“ nově přibývající četníky – Františka Rambu a Karla Doubka, i oni byli v průběhu jara 1939 přeloženi na nové stabilní posty na jiných stanicích.

Obvod stanice činil roku 1936 celkem 19 politických okresů, od roku 1937 se vznikem stanice v Jičíně byl zmenšen na 13 okresů: Broumov, Dvůr Králové nad Labem,

⁵⁰ Tamtéž.

Hořice, Hradec Králové, Lanškroun, Litomyšl, Náchod, Nové Město nad Metují, Pardubice, Polička, Rychnov nad Kněžnou, Vysoké Mýto a Žamberk.⁵¹ I tak se ovšem jednalo o nesmírně rozsáhlé území, které jen přejet z jednoho konce na druhý bylo celodenní záležitostí. Zapomenout je tedy třeba na představy o větší akceschopnosti tohoto útvaru při zvládnání nenadálých dopravních komplikací. Stanice prakticky neoperovala v samotném městě a zásahů zde se účastnila jen náhodně nebo výjimečně. Z důvodu tohoto velkého zatížení jejich služební vozidlo sloužilo prakticky výhradně silniční stanici a nebylo půjčováno ostatním strukturám hradeckého četnictva, jak tomu bylo v případě ostatního vozového parku.

Činnost stanice lze systematictěji zmapovat jen obtížně, protože není dochován její archivní fond. Ze sporadických článků v místním tisku je však možné s relativní věrohodností zjistit, že zřízení stanice přineslo velmi rychle pozitivní efekt. Uvědomme si, že dopravní poměry na venkově, a zejména pak dopravní disciplína venkovského obyvatelstva té doby, nebyly valné. Přitom však, což je všeobecným jevem v celé Evropě, silniční provoz na československých silnicích v druhé polovině třicátých let rapidně houstl. Spolu s ním houstla i síť silnic. Obyvatelstvo stanici v prvním období po jejím vzniku zaměňovalo za četnickou pátračku, protože právě ta byla dosud nejčastěji na silnicích v automobilu vidět. Nicméně evidentně rychle si na nový prvek zvykla. Výroční zpráva stanice otištěná v *Kraji královéhradeckém* uvádí, že mezi léty 1936 a 1937, tedy mezi prvním a druhým rokem existence stanice, počet řešených dopravních přestupků poklesl o dvě třetiny! Celkem pak v roce 1937 stanice řešila úctyhodných téměř sedm tisíc dopravních přestupků a na pokutách vybrala solidní částku 46 520 Kč.⁵² Hlubší analýza dobového tisku i centrálních fondů by mohla přinést i nějaké další podobné dílčí informace.

Četnická letecká hlídka Hradec Králové

Historie četnických leteckých hlídek patří mezi ty smutnější části četnických dějin. Rozhodně ne proto, že by v této oblasti činnosti četnictvo, přesněji řečeno osazenstvo leteckých hlídek, selhalo. Selhaly však ty složky vojenského i civilního státního aparátu, které definovaly postavení hlídek a jejich kompetence, výstroj a výzbroj. Ale to je téma, které rozhodně nenáleží do rámce této studie.

51 Tamtéž a též NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 896 a 897, kart. 1117–1171.

52 Zde je dobré si uvědomit, že tehdejší pokuty byly na dnešní poměry nízké. Viz např. Marcela MACHUTOVÁ a kol., *Historie dopravní policie*, Praha 2009, s. 19–23 a ANONYM, *Bilance činnosti četnické silniční kontroly královéhradecké v minulém roce*, Kraj Královéhradecký, 15. 1. 1938, s. 5.

Obecně můžeme říci, že vznik četnických leteckých hlídek je spojen s potřebou chránit československý vzdušný prostor v době míru proti nepovoleným přeletům cizích, v první řadě německých letounů. Dnes si čtenář položí zcela nechápavou otázku, proč tento úkol nerealizovalo československé vojenské letectvo. Nicméně tehdejší okolnosti i úzus byl jiný než dnes. Po nástupu Hitlera k moci byly v Německu spuštěny přípravy na pře-padení či rozbití Československa. V této souvislosti byly v polovině třicátých let zahá-jeny pravidelné i nepravidelné přelety našeho území německými letadly či balony. Jejich frekvence se zvyšovala. Cíl přeletů byl dvojitý; jednak se prováděl fotogrammetrický prů-zkum československého území a pak se shazovaly letáky či jiné propagandistické před-měty. Německá strana pro tento účel používala civilní letadla, mnohdy šlo o stroje Luft-hansy. Za těchto okolností se československá vládní místa obávala, že nasazení našich vojenských stíhaček proti civilním letounům narušujícím československý vzdušný pro-stor by ve zjitřené atmosféře protičeskoslovenské propagandy mohlo být považováno za válečný akt a jeho důsledky by mohly být nedozírné. Historie ukázala, jak špatná to byla úvaha. Proto byl vytvořen plán, aby ochranu československého vzdušného prostoru převzalo četnictvo, tj. policejní složka. K 1. červenci 1935 tak vznikly první četnické le-tecké hlídky a mezi nimi i letecká hlídka v Hradci Králové. Umístěna byla na místním vojenském letišti. Četnické letecké hlídky byly ponejprv vyzbrojeny vyřazenými vojen-skými stíhačkami Škoda – Dewoitine D-1 a Aero AP-32. Jednalo se o staříčké letouny generace konce dvacátých let, které ve vzduchu působily spíše komicky než jako reálná letecká hrozba pro narušitele. Jejich výkony naprosto nedostačovaly k dostižení ne-přátelského letounu, natožpak k zásahu proti němu.⁵³ Teprve roku 1937, po dlouhém a složitém úsilí, obdržely četnické letecké hlídky standardní stíhačky vojenského letec-tva Avia B-534 verze 4.⁵⁴ Jednalo se o letouny zapůjčené armádou. Letecký i technický personál leteckých hlídek byl převelen k četnictvu opět z armády. Strážní službu pak zajišťovali normální četníci. Poměry leteckých hlídek byly do roku 1938 drasticky nuz-né a jejich provoz byl proto omezen pouze na několik hodin denně a na všední dny. V Hradci Králové, stejně jako u ostatních leteckých hlídek, konal službu jediný pilot,

53 Jan JUŘENA, *Havárie letadla četnické hlídky u Dvora Králové*, in: Webové stránky Československé obce legionářské, jednota Mladá Boleslav, dostupné na URL: <<http://www.csol-mb.net/havarie-letadla-cetnicke-hlidky-u-dvora-kralove-id1424.html>> [cit. 2014-12-01] a také Jindřich MAREK, *Vzdušní donkichoti. Četnické letecké hlídky 1935–1939*, *Čs. letci u 280. a 544. perutě RAF*, Cheb 2001, s. 49. F. Rypl na toto téma uvedl: „... Podotýkám, že německý letoun letěl ve výši cca 5000–6000 m a letouny, jimiž byla donedávna čet. let. hlídka vyzbrojena, naprosto nestačily k úspěšnému stíhání cizích letounů pro malou rychlost a stoupavost. Závadou byla též zdlouhavá příprava ke startu, neboť nebylo možno mnohdy (zvláště v zimě), uvést motor včas do chodu pro značné jeho stáří a tudíž i opotřebování...“

54 Současně se podařilo zlepšit výzbroj leteckých hlídek přidělením letounů Letov Š-328 a Š-528. Jednalo se však o pozorovací a lehké bombardovací letouny, které nebyly určeny k zásahům proti rychlé a vysoko letícím cílům.

kteřý byl mimo službu doma na telefonu a na zavolání buď za pomoci taxíku, či četnického vozidla, které pro něj přijelo, odjížděl na letiště k ostrému startu proti narušiteli. Tato neradostná situace byla navíc korunována předpisy, které zasahujícímu letounu v obavě z mezinárodního incidentu zakazovaly použití zbraní pro jiný účel než pro vlastní sebeobranu. Za těchto podmínek se toho mnoho dělat nemohlo.⁵⁵

Přesto se osazenstvo četnických leteckých hlídek snažilo dostat svému poslání se ctí a nejinak tomu bylo i v Hradci Králové. Velitelem letecké hlídky zde byl nejprve jmenován kpt. František Rypl, který byl k četnictvu převelen od leteckého pluku č. 4 sídlícího taktéž v Hradci Králové.⁵⁶ Hlídka byla nejprve vyzbrojena jedním letounem Škoda D-1.25 OK-PAC a od roku 1937 pak dvěma letouny Avia B-534/4 s imatrikulací OK-PAR a OK-PAT. Činnost hradecké hlídky byla závislá na výše uvedených okolnostech. Přesto lze říci, že byla úspěšná. Dne 21. června 1937 totiž kpt. Rypl donutil k přistání balon, který, zdálo se, fotografoval naše území. Po zadržení jeho posádky dostala hlídka příkaz posádku tvořenou německými průmyslníky, kteří údajně zabloudili ze závodu v Belgii, pohostit, ubytovat, omluvit se jim. Poté byli Němci propuštěni. Přes toto všechno lze říci, že počin kpt. Rypla patří k těm několika málo úspěchům našeho četnického letectva, které byly do října 1938 zaznamenány.⁵⁷

Hradeckou leteckou hlídku ovšem jednou postihla i smůla. Stalo se tak dne 7. února 1938 po 16. hodině. Tehdy kpt. Rypl havaroval v mlze s letounem OK-PAR u Dvora Králové nad Labem. Pilot v mlze ztratil orientaci a rozhodl se pro nouzové přistání v poli. To se sice (naslepo) zdařilo, ale letoun se zabořil koly do oranice a převrátil se na horní křídlo koly vzhůru. Pilot skončil se zlomeným žebrem a vykloubeným ramenem, letoun byl mírně poškozen. K zajištění letounu z Hradce Králové osobně vyrazil velitel místní četnické stanice vrchní strážmistr František Nováček. Leteckou nehodu vyšetřovala hradecká pátračka, která také pořídila příslušnou fotodokumentaci.⁵⁸ Léčení pilota si vyžádalo čtyři týdny, ale kpt. Rypl se k aktivní činnosti v letecké hlídce již prakticky nevrátil.

55 J. MAREK, *Vzdušní donkichoti*, s. 29–51.

56 Kpt. a později genmjr. František Rypl (1903–1973) patří mezi významné osobnosti čsl. vojenského odboje v době 2. světové války. V letech 1940–1944 sloužil u 310. a 307. stíhací perutě RAF a také v různých štábních funkcích čsl. vojenského exilu ve Velké Británii. Od září 1944 sloužil jako šturman 1. čsl. letecké divize v SSSR. Dne 9. 5. 1945 se stal prvním čsl. exilovým pilotem, který přistál v osvobozené Praze. Viz např. J. JUŘENA, *Havárie letadla*, taktéž J. MAREK, *Vzdušní donkichoti*, s. 117–225 a různé přehledy (také např. Zdeněk ŠMOLDAS, *Českoslovenští letci v boji proti fašismu*, Praha 1987).

57 J. MAREK, *Vzdušní donkichoti*, s. 29–51.

58 Nehoda je všeobecně známa a popsána mnohými autory, např. viz níže. Fotografie, které jsou v těchto článcích využívány, pořídil štábní strážmistr Bedřich Pomezny.

V průběhu roku 1938 se realita činnosti leteckých hlídek s ohledem na bezprostřední nebezpečí ohrožení státu konečně výrazně zlepšila. V Hradci Králové pak k 1. červenci 1938 situace vypadala následovně: mimo kpt. Františka Rypla zde působil jako nový velitel a pilot kpt. Ladislav Mareš, jako druhý pilot strážmistr Josef Klusáček. Hlavním mechanikem byl strážmistr František Fronz, řadovými mechaniky potom strážmistr Oldřich Doškař a strážmistr Václav Houf.⁵⁹ Jako letec pozorovatel byl v dubnu 1938 hlídce přidělen nadporučík Mikuláš Guljanič, další významná osobnost československého letectví. Sloužil zde do počátku září 1938.⁶⁰ Jako řidiče hlídka využívala strážmistra Vojtěcha Pěnkavu z místního pohotovostního oddílu. Výzbroj hlídky v červenci 1938 tvořily tyto letouny: Avia B-534.199 OK-PAT, Avia B-534.386 OK-PAU a Letov Š-328.285 OK-PCB.⁶¹ Vedle nich měl podle některých informací v Hradci na podzim 1938 sloužit v četnických službách i rychlý průzkumný a bombardovací letoun Avia B-71 neznámé imatrikulace.⁶² Po Mnichovu 1938 byla četnická letecká hlídka přeložena na letiště ve Vysokém Mýtě, kde zůstala až do března 1939, kdy byla spolu s ostatními zrušena.⁶³

Činnost četnické letecké hlídky Hradec Králové lze hodnotit pozitivně, a to i přes uvedenou leteckou nehodu z února 1938. Hlídka totiž aktivně a úspěšně fungovala i v době, kdy její ekonomické a provozní podmínky byly zoufalé. Svou akceschopnost si udržela i díky dobrým kolegiálním vztahům s místním vojenským letectvem, což nebylo vždy samozřejmostí.⁶⁴

Dislokace a ubytování četnictva v Hradci Králové

Královéhradecké četnictvo bylo nejprve soustředěno v četnickém areálu, který se nacházel v Jiříkově třídě č. p. 283 a 284 (dnes třída Československé armády). V objektu č. p. 283 se nacházelo velitelství četnického oddělení, okresní četnické velitelství,

59 J. JUŘENA, *Havárie letadla a SOkA Hradec Králové, Četnická stanice Hradec Králové*, inv. č. 121 a také SOA Zámorsk, *Četnická pátrací stanice Hradec Králové*, inv. č. 6, kn. 6.

60 Npor. a později plk. Mikuláš Guljanič (1907–1992) se aktivně zapojil do bojů s Maďarskem v březnu 1939, v roce 1944 se nejprve účastnil příprav Slovenského národného povstání a poté přeletěl se svým letounem do SSSR. Zde se posléze stal velitelem 3. (bitevního) pluku 1. čsl. letecké divize v SSSR, se kterým se podílel na osvobození republiky. O M. Guljaničovi se zmiňuje celá řada publikací a zdrojů z oboru dějin letectví. Ucelený životopis např. viz Vojenský historický ústav SR, *Plukovník letectva Mikuláš Guljanič*, dostupné na URL: <<http://www.vhu.sk/index.php?ID=2072>> [cit. 2014-10-30] a různé přehledy (např. Z. ŠMOLDAS, *Českoslovenští letci*).

61 J. JUŘENA, *Havárie letadla*.

62 Informace je z novinového článku Zdeněk DOUBEK, *Četnická hlídka sídlila na hradeckém letišti*, dostupné na URL: <http://hradecky.denik.cz/zpravy_region/letiste_historie_20101129.html> [cit. 2014-10-30] a bude ji nutno konfrontovat s archivními prameny.

63 J. JUŘENA, *Havárie letadla*.

64 J. MAREK, *Vzdušní donkichoti*, s. 29–51.

četnická stanice Hradec Králové a po svém vzniku sem byla umístěna i pátrací stanice. V objektu č. p. 284 byla dislokována četnická kasárna a také služební byt, ve kterém ještě roku 1936 bydlel okresní četnický velitel.⁶⁵

Po dokončení Gočárový novostavby budovy pro okresní a finanční úřady (dnes magistrát města) roku 1936 se četnické útvary přestěhovaly tam. V přízemí levého (severního) křídla objektu se nacházela i četnická kasárna (dle plánu budovy ubytovna pro četnickou stanici) a četnický služební byt označený na plánu budovy jako „*byt velitele četnické stanice*“. Kdo v něm od roku 1936 bydlel, není prozatím autorovi známo. Lze předpokládat, že opět okresní četnický velitel.⁶⁶

Kdo vlastně byli velitelé četnictva v Hradci Králové? O nich zde totiž dosud nepadlo ani slovo. Jako exponovaný četnický štábní důstojník v Hradci Králové působil po celou dobu existence tohoto postu pplk. Rudolf Brich. Velitelem četnického oddělení byl od roku 1921 do roku 1939 mjr. Václav Holý. Okresními četnickými veliteli se stali npor. výk. Josef Nevečeřal (1922–1930) a kpt. výk. Jaroslav Šitina (1930–1939).⁶⁷ Zástupcem okresního četnického velitele byl z titulu své funkce vždy velitel četnické stanice Hradec Králové. Počátkem třicátých let jím byl např. zmíněný vrchní strážmistr Oldřich Makovička, který mj. velel výše zmíněnému zásahu proti demonstrantům počátkem roku 1931, potom od května 1936 vrchní strážmistr František Nováček a nakonec od července 1938 vrchní strážmistr František Lenk.⁶⁸

Podívejme se nyní ve zkratce na ubytovací poměry četnictva v Hradci Králové ve třicátých letech. Svobodní četníci bydleli samozřejmě v četnických kasárnách. (V adresáři Velkého Hradce Králové z roku 1936 je však na adrese četnických kasáren např. veden i praporčík Karel Hartman, který byl v té době již řadu let ženatý. Buď jde o neaktuální údaj v adresáři, nebo by to mohlo znamenat existenci dalších služebních bytů na Jiříkově třídě.) Ženatí četníci pak obývali nájemní byty zpravidla v centru města. U četníků, kteří v Hradci Králové sloužili již nějaký čas, se povětšinou jednalo o byty státní (vrchní strážmistr Jaroslav Šiktanc, štábní strážmistr Ladislav Papež, aj.) či městské (např. štábní strážmistr Josef Ernest). Četníci, kteří ke královéhradeckým četnickým útvarům

65 *Adresář a schematismus Velkého Hradce Králové*, Hradec Králové 1936.

66 J. FALTA, *Bydlení ve veřejných budovách*, s. 61–63. Byt pro velitele četnictva měl dispozici 2+1+pokoje pro služku o celkové výměře 121 m². Byl vybaven malým balkonem a příslušel k němu sklep a prostor označovaný jako „půda“. Přístupný byl z boku budovy samostatným schodištěm.

67 Důstojníci četnictva se podle pracovního zařazení dělili na důstojníky výkonné, kteří vykonávali bezpečnostní službu, a na důstojníky správní, kteří vykonávali službu administrativní a řídicí. Zařazení se označovalo přídomkem „výk.“ či „správ.“ za hodnostním označením. U některých členů mužstva se ve služebních výkazech za příjmením uváděla římská číslice. Toto číslo označovalo, že již existuje jiný četník téhož jména a hodnosti.

68 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 896 a 897, kart. 1117–1171 a dále též *Adresář města Hradce Králové a obce Pražské předměstí*, Hradec Králové 1924, s. 12.

nastupovali později, tzn. od poloviny třicátých let, se potom často museli smířit s bytem v soukromém činžovním domě, neboť státní byty již nebyly k dispozici. To se týkalo např. osazenstva kontrolní silniční stanice či nových členů pátračky.⁶⁹

Dislokace četnictva a jeho provozní podmínky v Hradci Králové byly snad postačující do doby, než došlo ke vzniku nových útvarů četnictva, jakými byla pátračka, pohotovostní oddíl a silniční kontrolní stanice. Takovému rozvoji již původní objekt četnictva nemohl dostačovat. Po přestěhování do nových objektů úředního areálu v roce 1936 se však podmínky diametrálně zlepšily a hradecké četnictvo operovalo z jedné z nejmodernějších úředních budov, které v předválečném Československu existovaly.

Závěr

Hradec Králové náležel ve třicátých letech 20. století mezi nejvýznamnější místa dislokace četnictva v Čechách, což odpovídalo postavení města jako významného průmyslového a správního centra a sídla řady jednotek československé armády. Přitom až do poloviny třicátých let zajišťovaly bezpečnost ve městě, jeho okolí a v celém okrese či obvodu početně poměrně slabé síly s omezenou výbavou. Přesto, jak je doloženo dobovým tiskem i archivními prameny, dokázalo hradecké četnictvo úspěšně udržovat veřejný pořádek a odhalovat a stíhat zločince včetně těch nejvýznamnějších. Druhá polovina třicátých let přinesla obrat k lepšímu. Do Hradce přibyl pohotovostní oddíl a silniční četnictvo, systemizované početní stavy mužstva na stanicích se také postupně mírně zvyšovaly. Zlepšilo se i technické vybavení, v prvé řadě vybavení motorovými vozidly, ale i prostorové zázemí jednotek.

Na hradeckých stanicích sloužili velmi často skutečné četnické osobnosti, ať již to byl sám velitel oddělení a legionář mjr. Václav Holý, další legionář a velitel pátračky vrchní strážmistr Vilém Exnar, pro změnu opět legionář a fotograf pátračky štábní strážmistr Bedřich Pomezný, pozdější československý diplomat Inocenc Šebestík, velitel letecké hlídky kpt. František Rypl, letecký pozorovatel npor. Mikuláš Guljanič, ale i celá řada jiných mužů zákona, kteří si zaslouží pochvalu, úctu a ocenění. Samozřejmě, všichni nebyli takoví a zejména období okupace přineslo pro mnohé z hradeckých četníků těžká životní dilemata, ale to je již jiná kapitola.

Je obrovskou škodou, že velká většina písemností po královéhradeckém četnictvu skončila v propadlišti dějin. Chceme-li proto vynést na světlo alespoň část činnosti hradeckých četníků, vykreslit jejich vítězství i prohry, starosti i radosti, musíme podstoupit

69 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 896 a 897, kart. 1117–1171; inv. č. 817, kart. 922–923 a dále též *Adresář města Hradce Králové*, s. 12 a *Adresář a schematismus Velkého Hradce Králové*, Hradec Králové 1936.

mravenčí a mnohdy vskutku sysifovskou práci při studiu roztroušených zdrojů informací s vědomím, že na jeho konci nutně nemusí být badatelský úspěch. Přesto stojí za to se dějinám hradeckého četnictva věnovat. Tato práce měla otevřít téma, být pobídkou. Proto nenabídla hluboké sondy či veliké syntetické závěry, proto je pojata mnohdy popisně a nabízí od všeho něco. Snad otevřela dveře pro zpracování dílčích otázek, např. výše zmíněných prosopografických, pro sondy do nejzajímavějších případů doby, pro zpracování statistických dat ohledně mužstva sloužícího v rámci oddělení, ale také třeba pro analýzu vztahů vedení města a okresu s četnictvem. Přínosná může být i ekonomická analýza činnosti jednotek nebo jejich ubytovací poměry. Zajímavý může být pohled na roli četnictva ve městě během výjimečných okamžiků doby a mnoho, mnoho dalších témat. Tato studie se snažila k těmto tématům poněkud ušlapat cestu.

Příloha č. 1: Navýšení počtů četnictva v obvodu četnického oddělení č. 19 Hradec Králové roku 1919⁷⁰

Politický okres	Četnická stanice	Zesílena o:			Stav po zesílení:		
		v. strážm.	mužstva	celkem	v. strážm.	mužstva	celkem
Hradec Králové*	Kukleny		1	1	1	4	5
	Předměřice n. Labem		1	1	1	3	4
	Nechanice		2	2	1	4	5
Dvůr Králové n. Labem	Dvůr Králové n. Labem		2	2	2	7	9
	Jaroměř		2	2	2	4	6
	Smiřice		1	1	1	3	4
	Josefov		1	1	1	3	4
Nový Bydžov	Nový Bydžov		2	2	1	6	7
	Vysoké Veselí		1	1	1	3	4
	Chlumec n. C.		1	1	1	4	5
	Skřivany		1	1	1	2	3

* Návrh současně obsahuje i zřízení nové četnické stanice Hradec Králové – nádraží se stavem 1 vrchní strážmistr a 2 muži mužstva, a tedy posílení z 38 na 39 stanic, který byl následně realizován.

70 NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 811, kart. 910.

Příloha č. 2: Přehled skutečného a systemizovaného stavu četnictva v obvodu četnického oddělení Hradec Králové v letech 1930–1938

V rámci přehledu stavu četnictva je třeba rozlišovat stav systemizovaný a stav skutečný. Skutečný stav se dále dělil na stav trvalý, tzn. mužstvo, které bylo na stanice přiděleno trvale, a stav dočasný, kdy bylo mužstvo na stanice pouze dočasně převeleno.⁷¹

I. Skutečný stav

Rok	Důstojníci		Gážisté dle služebních tříd					Celkem gážistů
	správní	výkonní	vrch. stržm.	prap.	šstržm.	stržm.	četn. na zk.	
1930	2	3	47	8	28	79		162
1931								
1932	2	3	47	6	87	27		167
1933								
1934*	2	3	46	5	91	18		160
1935	3	3	43	6	90	20		159
1936**	2	3	46	10	82	35	11	184
1937	2	3	51	4	86	53		194
1938	2	5	53	11	95	59	4	223

* Pro rok 1934 jsou z důvodu absence pramene uváděna data ze září 1934.

** Pro rok 1936 jsou z důvodu absence pramene uváděna data z července 1936.

II. Systemizovaný stav

Rok	Důstojníci		Gážisté dle služebních tříd					Celkem gážistů
	správní	výkonní	vrch. stržm.	prap.	šstržm.	stržm.	četn. na zk.	
1930	2	3	45	8	115			168
1931								
1932	2	3	45	9	115			169
1933								
1934*	2	3	45	9	117			171
1935	2	3	45	9	127			181
1936**	2	3	45	9	125			179
1937	2	3	45	9	126			180
1938	2	3	45	9	126			180

* Pro rok 1934 jsou z důvodu absence pramene uváděna data ze září 1934.

** Pro rok 1936 jsou z důvodu absence pramene uváděna data z července 1936.

⁷¹ Tamtéž, kart. 911 a 912. Stav je uváděn vždy k prosinci daného roku. Pro roky, které chybí, se zatím z důvodu absence zdroje nepodařilo rekonstruovat statistická data.

Příloha č. 3: Přehled stavu mužstva na Četnické stanici Hradec Králové na konci roku 1936

<i>Hodnost, jméno a příjmení*</i>	<i>Od kdy zařazen na stanici</i>
vrchní strážmistr František Nováček	od 14. 5. 1936**
praporčík Karel Hartman	od 29. 12. 1934
štábní strážmistr Josef Ernest	od 15. 5. 1921
štábní strážmistr František Kalous	od 15. 1. 1931
štábní strážmistr Alfred Michel	od 10. 2. 1934
štábní strážmistr Ladislav Papež	od 1. 6. 1932
štábní strážmistr Jan Svoboda	od 1. 4. 1931
strážmistr Jaroslav Brůna	od 30. 9. 1936
strážmistr Arnošt Fritz	od 30. 9. 1936
strážmistr Karel Kocourek	od 15. 10. 1934
strážmistr Jaroslav Kříž	od 16. 12. 1930 do 18. 10. 1932 a znovu od 8. 8. 1933

* SOKA Hradec Králové, Četnická stanice Hradec Králové, nezpracováno, inv. č. 120 a NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 897, kart. 1125–1171.

** Velitel stanice vrchní strážmistr František Nováček sloužil na stanici v Hradci Králové do 11. 7. 1938, kdy nastoupil jako pověřený okresní četnický velitel do Jablonce nad Nisou. Novým velitelem stanice se stal vrchní strážmistr František Lenk, který zde velel do 10. 3. 1944.

Příloha č. 4: Přehled stavu mužstva na Četnické pátrací stanici Hradec Králové v letech 1936–1938

<i>Jméno a hodnost*</i>	<i>Na stanici od – do</i>
vrchní strážmistr Jaroslav Šiktanc, velitel	1. 1. 1928 – 30. 1. 1937
vrchní strážmistr Vilém Exnar, velitel	15. 2. 1937 – 31. 5. 1939
štábní strážmistr Josef Ambrož, zástupce velitele	30. 12. 1933 – 20. 11. 1938
štábní strážmistr Josef Arazim, psovod	1. 2. 1928 – 15. 9. 1936
praporčík Václav Jaroš I.	29. 12. 1934 – ? (min. do 2/1938)
strážmistr Vladislav Richard Jarý, kancelářský pomocník	12. 11. 1936 – 1. 10. 1942
štábní strážmistr Josef Jiroušek III., řidič	15. 8. 1934 – 1. 10. 1942
štábní strážmistr Jaroslav Němec	9/1936 ? – 10/1938 ?**
štábní strážmistr Bedřich Pomezny, fotograf	20. 2. 1933 – 31. 8. 1939
strážmistr Inocenc Šebestík, řidič	20. 1. 1934 – 15. 6. 1939
štábní strážmistr Josef Štěpán	30. 4. 1937 – 1. 10. 1942
štábní strážmistr Jan Turko, psovod	29. 5. 1936 – 5. 11. 1938

* SOA Zámorsk, Četnická pátrací stanice, inv. č. 1–10, kn. 1–10 a NA Praha, ZČV Praha, inv. č. 896 a 897, kart. 1117–1171. Hodnosti četníků jsou uváděny k datu, kdy na ČPS v Hradci Králové.

** V případě Jaroslava Němce přímé archivní prameny zatím selhávají. Jeho přítomnost na ČPS Hradec Králové je z nepřímých pramenů doložena léty 9/1936 – 10/1938, což však neznamená, že zde nesloužil i před tímto datem a po tomto datu. Srov. např. Michal DLOUHÝ, *Četnické děti*, dostupné na URL: <www.pozitivni-noviny.cz> [cit. 2014-11-10].

Zusammenfassung

Die Gendarmerie in Königgrätz, Einführung in ihre Struktur in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts

Die tschechoslowakische Gendarmerie und ihre Geschichte werden immer öfter zum Interesse sowie von den Historikern als auch von der breiten Öffentlichkeit. Leider betrifft dieses Forschungsinteresse kaum Königgrätz. Die kleine Studie soll deshalb zur Eröffnung der Problematik der Geschichte dieses Sicherheitskorps in Königgrätz in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts beitragen und eine Basisübersicht in seiner Struktur zu gewähren. Trotz der allgemeinen Sicht versucht der Autor neue Erkenntnisse ans Licht zu bringen und das Thema zu erhellen, mit dem sich bisher keiner Forscher befasste.

Königgrätz gehörte in der Zeit der Ersten Republik zu den Städten mit einer umfangreichen Dislokationsstruktur der Gendarmerie. Diese gehörte zu der Jurisdiktion der Landesgendarmeriekommandantur Prag, der Gendarmerieabteilung Königgrätz und der Bezirksgendarmeriekommandantur Königgrätz. In der Stadt gab es außer der Hauptgendarmeriestation noch eine Gendarmeriestation auf dem Hauptbahnhof und etliche Gendarmeriestationen in den Periferiegemeinden, die später Ortsteile des sgn. Großen Königgrätz wurden.

Weiter wurden allmählich weitere spezielle Gendarmerieabteilungen errichtet. Es handelte sich um eine Gendarmerienotabteilung, die sich an dem Staatsgrenzeschutz im nahen Grenzgebiet beteiligte. Weiter gab es eine Straßenkontrollestation, die die Sicherheit des Straßenverkehrs im Nordteil Ostböhmens bewachte. Eine ganz außerordentliche Stelle gehörte dann der Gendarmerieflugpatrouille, die auf dem örtlichen Militärflugplatz dislokiert wurde. Die heute meist bekannte

Gendarmerieeinheit in Königgrätz war allerdings die Fahndungsstation der Gendarmerie Königgrätz, deren Mitglieder zum Vorbild der populären Serie des Tschechischen Fernsehens unter dem Titel „Gendarmeriehumoresken“ wurden.

Ebenso wie in anderen Städten löste auch die Gendarmerie in Königgrätz im Zusammenhang mit der Erweiterung seiner Mitgliedszahl im Laufe der 30er Jahre die Dislokationsschwierigkeiten. Das löste sich erst mit dem Aufbau von dem Staatsbehördenkomplex auf der Straße Československé armády. In dem funktionalistischen Gebäude des Architekten Gočár befanden sich nicht nur die Diensträume, Garagen und technisches Umfeld der Gendarmerie, sondern auch die Gendarmeriekaserne und Wohnungen einiger Gendarmeriekommandanten. Der Rest der Mannschaft wohnte mit seinen Familien in Stadt – oder Mietwohnungen.

Die Personalstruktur der Gendarmerie in Königgrätz war sehr bunt und ihre Rekonstruktion kann in der Zukunft viele interessante Erkenntnisse bringen. Hier wirkten einige interessante Gendarmeriepersönlichkeiten. Es handelte sich um ehemalige Legionäre, von denen z. B. der Abteilungskommandant Major Holý, der Fahndungskommandant Stabswachtmeister Exnar, der Oberwachtmeister Arazím und weitere zu erwähnen sind. Eine fachlich hervorragende Persönlichkeit war der Stabswachtmeister Pomezny, ein bedeutender Kriminalist, ebenso wie der Stabswachtmeister Šebestík, der spätere tschechoslowakische Diplomat. Viele der Königgrätzer Gendarmen beteiligten sich später aktiv an dem Heimats- und Auslanswiderstand gegen Faschismus,

die bekanntesten von ihnen waren wohl die Piloten František Rypl (Widerstand in Großbritannien und in der Sowjetunion) und Mikuláš Guljanič (Widerstand in der Sowjetunion).

Die von der Königgrätzer Gendarmerie gelösten Fälle waren relativ abwechslungsreich, ebenso

wie in den ähnlich großen Städten. Den einzelnen Fällen der Königgrätzer Gendarmerie widmet sich jedoch diese Studie aus Raum- und Konzeptionsgründen nicht, diesen Stoff werden weitere Studien mit dieser Thematik bearbeiten.

Aleš BINAR

Konference velvyslanců v červenci 1920 o Těšínsku, Oravě a Spiši v proměnách české historiografie¹

Abstract: Conference of Ambassadors on Teschen Silesia, Orava, and Zips in July 1920 in Changing Point of View of Czech Historiography

The aim of study is to analyse changes of interpretation of events connected with decision made on conferences in June 1920 that marked out Czechoslovak-Polish borders. According to this decision disputed territories of Teschen Silesia, Orava, and Zips were divided into Czechoslovakia and Poland in way that new state borderlines went through all three regions. Study considers changes of point of view of Czech historiography on selected events regarding Spa decision and context of these changes from the beginnings of professional historical interest up to the present day.

Key words: Spa Conference – 1920 – Teschen Silesia – Orava – Zips – Czechoslovak-Polish Relations – Czech Historiography

---

Dne 10. července 1920 podepsali v belgickém městečku Spa ministr zahraničních věcí československého státu Edvard Beneš a polský ministerský předseda Władysław Grabski deklaraci, kterou přijali arbitráž zástupců dohodových mocností ve věci sporných území, tj. Těšínska, Oravy a Spiše.² Na základě rozhodčího výroku, vyneseného dne 28. července 1920 konferencí velvyslanců v Paříži,³ byla teritoria

---

1 Studie vyšla s podporou grantu Moravskoslezského kraje č. 01552/2012/RRC.

2 Text československo-polské deklarace je dostupný: Jindřich DEJMEK – František KOLÁŘ (edd.), *Československá zahraniční politika a vznik Malé Dohody 1920–1921. Svazek I*, Praha 2004, dok. č. 26, s. 90–92; Lubomír KUBÍK, *Těšínský konflikt*, Olomouc 2001, s. 131–132; Jaroslav VALENTA, *Československo-polské vztahy v letech 1918–1920 a Těšínské Slezsko*, Praha 1961, dok. č. XX, s. 479–480.

3 Text rozhodnutí konference velvyslanců je dostupný: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ (edd.), *Československá zahraniční politika*, dok. č. 53, s. 120–123; Antonín HOBZA (ed.), *Dokumenty ke studiu mezinárodního práva*, Praha 1931, s. 332–335; Ferdinand PELC, „O Těšínsko“, *Slezská Ostrava* 1928, dok. č. 16, s. 211–212; Zdeněk VESELÝ (ed.), *Dějiny českého státu v dokumentech*, [Praha] 2012, s. 521–524. Ve francouzštině a češtině bylo rozhodnutí publikováno ve sbírce zákonů: Vládní vyhláška ze dne 28. 12. 1924 o rozhodnutí konference velvyslanců ze dne 28. 7. 1920 o Těšínsku, Oravě a Spiši č. 20/1925 Sb., částka 11.

rozdělena takovým způsobem, že Československu připadla jejich větší část.⁴ V retrospektivním pohledu je zřejmé, že tímto okamžikem byly mezi Československem a Polskem vytyčeny státní hranice v té podobě, v jaké zůstaly s nepatrnými změnami zachovány dodnes, ale vztahy mezi oběma zeměmi napraveny nebyly.

Od arbitráže uběhlo skoro 95 let, během nichž prošlo Československo a Polsko řadou zásadních politických zvratů. Každá dějinná epocha tudíž na její výsledek nahlížela jiným prizmatem. Cílem studie je proto analýza způsobu, jakým česká (československá) historiografie popisovala a interpretovala události vedoucí k velmocenskému rozhodnutí (první část studie) a samotnou arbitráž (druhá část). Zohledňuje se přitom česky psaná literatura,⁵ která je věnována jak československo-polským vztahům, a to na diplomatické i národní rovině, a sporným regionům, tak tematicce širší, jmenovitě československé diplomacii v příslušném období a dějinám první československé republiky, respektive syntézám československých dějin. Výběr se neomezil pouze na práce ryze dějepisné, ale zahrnul též spisy publicistického a pramenného charakteru, tj. v druhém případě konkrétně vzpomínky aktérů.

V zásadě lze literární produkci o velvyslanecké arbitráži rozdělit do tří období; jak bude dále uvedeno, kromě časového zařazení mezi nimi existoval i podstatný interpretační rozdíl.

První z těchto období zahrnovalo léta 1920 až 1938/1939, případně s jistým přesahem i bezprostředně poválečné roky 1945 až 1948.⁶ V těchto letech byla otázka arbitráže

4 Z území Těšínska připadlo Československu 122 obcí o celkové rozloze 1 273 km² a s 297 000 obyvateli, Polsku pak 89 obcí o 1 023 km² a s 137 000 obyvateli. Jaroslav VALENTA, *Vyvrcholení národně osvobozenického hnutí a utvoření samostatných států (1918–1920)*, in: Václav Žáček (ed.), *Češi a Poláci v minulosti*. 2, Praha 1967, s. 478. Ze sporné oblasti Oravy a Spiše obdrželo Polsko 25 obcí s celkem 25 000 obyvateli. Mečislav BORÁK – Rudolf ŽÁČEK, „Ukradené“ vesnice, *Český Těšín* 1993, s. 13.

5 Výjimka se činí u prací Vladimíra Varinského a Pavola Jakubce a to z toho důvodu, že vyšly v českém periodiku. Pavol JAKUBEC, *Formovanie československopolskej hraničnej čiary (s dôrazem na jej spišský úsek) počas Parížskej mierovej konferencie, 1919–1920*, *Slovenský prehľad* 96, 2010, č. 5, s. 575–618; Vladimír VARINSKÝ, *Vytváranie severnej hranice Slovenska na Orave a Spiši v r. 1918–20*, *Slezský sborník* 98, 2000, č. 1–2, s. 133–137. Záměrně se přitom opomíjí cizojazyčná literatura, v tom zejména polská. Jednak kvůli jejímu množství, které neumožňuje dostatečně podrobně analyzovat naraci a interpretaci textů, ale hlavně kvůli koncepci sborníků. Vzhledem k tomu, že cílem je analýza česky psaných textů, pojala studie ty polské texty, které vyšly v češtině v českých periodikách a sbornících. Bibliografii k tématu lze nalézt především v níže uvedených syntetických zpracováních tématu československo-polských vztahů, jednak zvláště např.: Jiří FRIEDL, *Dějiny polské menšiny 1918–1948 v české historiografii po roce 1989 (stručný nástin)*, in: Jan Němeček (ed.), *Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí*, Praha 2008, s. 97–106; C. M. NOWAK, *Czechoslovak-Polish Relations 1918–1939. A Selected and Annotated Bibliography*, Stanford 1976, s. 119–134.

6 Během válečných let ustoupila otázka arbitráže a rozdělení Těšínska zcela do pozadí. Koneckonců i v rozsáhlé práci Františka Uhlíře chybí o těchto událostech zmínka. František UHLÍŘ, *Těšínské*

interpretována úzce nacionálním, do jisté míry i stranickým prizmatem. Koneckonců zabývala se jí, jako záležitostí aktuální, takřka výhradně publicistika a memoárová literatura; v ní náleží přední místo pamětem Edvarda Beneše a zejména pak Ferdinanda Pelce.⁷

Následující etapu představuje období existence komunistického režimu, či přesněji jeho krátký, leč vcelku plodný časový úsek druhé poloviny let padesátých a léta šedesátá.⁸ Během nich došlo k zásadnímu posunu. Zájem se totiž přesouvá na pole historiografie. S ideovým východiskem tehdejšího dějepiscectví již dnes nelze souhlasit, ale stejně tak tuto produkci nelze jednoduše pominout. Koneckonců položila základy vědeckého výzkumu zkoumaného tématu. Jmenovitě se připomíná práce Jaroslava Valenty z roku 1961.⁹ Její význam podtrhává skutečnost, že se jednalo o první odbornou monografii na dané téma a že autor ve své osobě spojil badatelskou aktivitu let šedesátých s lety devadesátými, přičemž sám svou interpretaci v zásadě nerevidoval.¹⁰ Sedmdesátá a osmdesátá léta pak přenesla svou pozornost k vývoji československo-polských vztahů po podpisu spojenecké smlouvy z roku 1947.¹¹

Třetí vývojovou etapu představují roky, které následují od listopadu 1989 do současnosti. Česká historiografie reagovala na dvacetiletou absenci produkční konjunktury; ta byla nadto zesílená spojením se vzestupem zájmu o regionální dějiny, v této souvislosti především o dějiny Těšínska (Slezska). Mezi vydanými texty bylo i několik studií

Slezsko, Moravská Ostrava 1946, zejm. s. 303–311 (kap. Převratová léta 1918–1921). Po roce 1945 se sice otázka Slezska aktualizovala, arbitráž byla připomenuta pouze v jediné práci: Fridolín ŠLACHTA, *Těšínsko. Jeho první a druhé dělení*, Karvinná 1946, 86 s.

7 Edvard BENEŠ, *Problémy nové Evropy a zahraniční politika československá*, Praha 1924, 306 s.; TÝŽ, *Světová válka a naše revoluce*, Praha 1927, 537 s.; F. PELC, „O Těšínsko“, 227 s.

8 Zejména se odkazuje na dvě publikace o československo-polských vztazích a jeden sborník. Květa KOŘALKOVÁ (ed.), *Československo-polské vztahy v nejnovějších dějinách*, Praha 1967, 128 s.; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, 501 s.; V. ŽÁČEK (ed.), *Češi a Poláci*, 2, 710 s.

9 Viz předchozí poznámku. Autor sice deklaruje, že jejím účelem je studium škodlivosti „buržoazního nacionalizmu“, sám však výhradně třídní hledisko opouští, dokonce kritizuje. J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 1, 280, pozn. 168. Sám autor se nadto podílel na příslušné kapitole v obsáhlé syntéze o dějinách česko-polských vztahů z roku 1967 a je současně autorem studie výše uvedeného sborníku.

10 Srov. Jaroslav VALENTA, *Arbitráž z 28. července 1920 po osmdesáti letech*, Těšínsko 44, 2001, č. 2, s. 1; TÝŽ, *Rozdělení Těšínska před sedmdesáti lety*, Těšínsko 34, 1990, č. 4, s. 1.

11 Jediný autorovi známý text, který se dotýká československo-polských vztahů v období kolem vynešení arbitráže, je krátká studie z roku 1981; její výklad však končí říjnem 1918: Ladislava KUKLÍKOVÁ, *Restituce polského státu a český dělnický tisk*, Slovanský přehled 67, 1981, č. 1, s. 21–30.

polských autorů¹² a monografie věnována polské interpretaci.¹³ Rubem nebývalého nárůstu počtu textů je však skutečnost, že ne všechny splňují nároky vědecké kritiky,¹⁴ respektive, že se jedná o příležitostné studie, jejichž přínos je pouze dílčí – vždyť mezi desítkami článků lze nalézt fakticky jen jednu monografii (z roku 2009).¹⁵

Popis geneze rozdělení sporných regionů začíná česká historiografie obdobím před vyhlášením státní nezávislosti. Přitom se poukazuje na dvě základní skutečnosti. Předně na to, že politická uskupení obou tvořících se nástupnických států shodně počítala s budoucím rozdělením Těšínska, o čemž bylo několikrát jednáno jak mezi zahraničním, tak domácím odbojovým proudem. Ani jeden z rozhovorů však neskončil shodou, kudy má vést nová hranice,¹⁶ a navíc každá ze stran si jejich výsledky vykládala různě.¹⁷ Nejkritičtěji se k těmto jednáním vyslovuje Jaroslav Valenta ve studii z roku 1967, kdy uvádí, že šlo o záležitost vyloženě propagandistickou.¹⁸ Oním druhým aspektem je pak fakt, že až do podzimu 1918 představovalo Těšínsko problém zcela marginální, přičemž zúčastnění politici se vzájemně ujišťovali, že snadno naleznou oboustranně přijatelné řešení.¹⁹

12 Grzegorz GAŚSIOR, *Rozdělení Těšínského Slezska v letech 1918–1920*, in: Roman Kaszper – Bohdan Małysz (edd.), *Poláci na Těšínsku, Český Těšín 2009*, s. 22–29; Krzysztof NOWAK, *Dohoda z 5. listopadu 1918*, in: týž (ed.), *První nezávislost. Poláci v Těšínském Slezsku v roce 1918*, Cieszyn 2008, s. 60–68; Krzysztof SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení těšínského obyvatelstva 1918–1920*, *Těšínsko* 44, 2001, č. 1, s. 6–17.

13 Mečislav BORÁK, *Očima Poláků. Historie a současnost československo-polských vztahů a polská menšina v Československu v zrcadle polského tisku na Těšínském Slezsku v letech 1989–1992*, Opava 2010, 155 s.

14 Jedná se především o práci Lubomíra Kubíka, která se již několikrát stala terčem kritiky. L. KUBÍK, *Těšínský konflikt*, 133 s. K její kritice viz zejm. J. FRIEDL, *Dějiny polské menšiny*, s. 99–100; Jaroslav VALENTA, *Kontroverzní kniha o těšínském konfliktu 1918–1920*, *Slezský sborník* 99, 2001, č. 2, s. 145–150.

15 Petr JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy Československa a Polska 1918–1924*, Opava 2009, 226 s. Výše zmíněnou práci Lubomíra Kubíka lze za vědeckou monografii považovat jen s výhradami zásadního rázu.

16 Ivo BARAN, *Těšínsko v proměnách československo-polských vztahů 1918–1938*, in: Radim Jež – David Pindur (edd.), *Těšínsko v proměnách staletí, Český Těšín 2009*, s. 149; P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 10–14.

17 Tomáš ZAHRADNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku*, Praha 2000, s. 169.

18 Jaroslav VALENTA, *Vývojové tendence československo-polských vztahů v nejnovějších dějinách (1918–1945)*, in: K. Kořalková (ed.), *Československo-polské vztahy*, s. 13.

19 J. VALENTA, *Slezsko v česko-polských vztazích v letech 1918–1920*, in: R. Žáček (ed.), *Slezsko v československo-polských vztazích 1918–1947*, Opava 1991, s. 2–3, 5; J. VALENTA, *Vývojové tendence*, s. 18; T. ZAHRADNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku*, s. 168. S touto interpretací přišli již samotní aktéři

Důležité místo ve výkladu náleží tomu, že spor mezi Čechy a Poláky vypukl v době, kdy se obě pospolitosti přetvořily v moderní občanské společnosti, které svou kolektivní identitu zakládaly na národní (jazykové) příslušnosti.²⁰ Nastalý konflikt je tudíž interpretován jako střet dvou nacionalizmů. V druhé polovině padesátých let a v letech šedesátých se přitom jednalo o střet „buržoazních“ nacionalizmů, jehož příčinou byla, s lehce rozpoznatelnou analogií k Leninovu pojetí imperializmu, snaha o ovládnutí průmyslového a nerostného bohatství Těšínska; nevysvětluje však, proč paralelně vypukl spor o slovenské regiony.²¹ Tato „třídní“ interpretace byla během šedesátých let revidována. Nakonec dospěl Jaroslav Valenta ke zcela rozdílnému vysvětlení. Podle něj spočívala hlavní příčina konfliktu v odlišném politickém a diplomatickém směřování obou zemí, které se štěpilo jak na vztahu vůči Rusku a Maďarsku, případně Německu, tak na vzájemně se vylučující koncepci („politickém modelu“) mocenského uspořádání prostoru „Zwischeneuropý“.²² Spor o Těšínsko se tak stává jen „vnějším projevem“ oněch rozdílů.²³ Oba explikativy dodnes tvoří základy výkladového rámce událostí vedoucí k arbitráži. Dokládá to i nejnovější literatura, pro kterou byl hraniční konflikt „reálný

---

válečných rozhovorů: Tomáš Garrigue MASARYK, *Světová revoluce za války a ve válce 1914–1918*, Praha 1925, s. 137, 294–296.

- 20 „Exkurz“ do období předcházející konfliktu je společný pro všechna syntetická zpracování této látky. P. JELÍNEK, *Zahranicně-politické vztahy*, s. 39–52; K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 6; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 7–21. Tento výkladový model je uplatněn i v případě Oravy a Spiše: TÝŽ, *Jak došlo k rozdělení Oravy a Spiše*, *Dějiny a současnost* 13, 1991, č. 3, s. 55; V. VARINSKÝ, *Vytváranie severnej hranice*, s. 133–134.
- 21 Josef KOLEJKA, *Slezsko v letech 1918–1922*, in: Andělín Grobelný (ed.), *K otázkám dějin Slezska*, Ostrava 1956, s. 73; Miroslav KOCÍCH, *Slezsko a vznik Československé republiky*, in: Jaroslav Bakala (ed.), *Slezsko na cestě k československému státu*, Opava 1969, s. 100; Vladimír SOJÁK, *Československá zahraniční politika v letech 1918–1923*, in: týž (ed.), *O československé zahraniční politice 1918–1939*, Praha 1956, s. 45; TÝŽ, *K vývoji československo-polských vztahů mezi dvěma válkami*, in: A. Grobelný (ed.), *K otázkám*, s. 192. Obdobně i Jaroslav VALENTA, *Těšínská otázka 1918–1919*, in: František Horka a kol. (edd.), *Ke vzniku ČSR*, Praha 1958, s. 207. Obdobně tato teze zazněla i v pozdějších letech: Otakar KÁŇA – Ryszard PAVELKA, *Těšínsko v polsko-československých vztazích 1918–1939*, Ostrava 1970, s. 18.
- 22 „Proti očekávání předmětem sporu nebyly čtvereční kilometry Těšínského Slezska. Naopak, tento aspekt byl stále ještě pokládán – přes rovněž existující odlišnost stanovisek – za otázku poměrně podřadnou, kterou bude možno vzájemnou dohodou vyjasnit a vyřešit v nedlouhé době. Konkrétně disonance se týkala poválečné příslušnosti Východní Haliče obývané Ukrajinci, v podstatě ovšem šlo o širší otázky územního programu polského státu vůbec a v souvislosti s tím o představu politické role Ruska v poválečné Evropě a v politice Československa i Polska zvlášť.“ Citováno podle: J. VALENTA, *Vývojové tendence*, s. 13, dále s. 14–16. Dále k tomu: „[...] lze formulovat mínění, že osudy tohoto lokálního konfliktu byly, pokud máme na mysli centrální politický kurs, přímo závislé na objektivních hlavních rozporech celkové politické koncepce Prahy a Varšavy.“ Citováno podle: Tamtéž, s. 19.
- 23 Tamtéž, s. 18. Koneckonců již Edvard Beneš pokládá důraz na fakt, že na počátku československo-polských jednání během války byl hlavní otázkou odlišný postoj k Rakousko-Uhersku. E. BENEŠ, *Světová válka*, s. 96.

i zástupný“.²⁴ Pro úplnost se podotýká, že Tomáš Zahradníček v této souvislosti navíc zdůrazňuje význam vzájemného nedorozumění.²⁵

Za klíčový okamžik, od kterého se následně odvíjelo stupňování napětí v československo-polských vztazích, bývá považována dohoda ze dne 5. listopadu 1918, uzavřená mezi Zemským národním výborem pro Slezsko a Radou Narodową Księstwa Cieszyńskiego.²⁶ Historiografie shodně podtrhává fakt, že se jednalo o dohodu prozatímní,²⁷ která žádným způsobem neprejudikovala rozhraničení regionu.²⁸ Proto bylo ve smlouvě, jak odůvodňuje Jaroslav Valenta, mnoho otázek opomenuto.²⁹ V této souvislosti pak vyskytující se kritika jejího porušování, ať už na československé, nebo na polské straně, působí poněkud nedůsledně.³⁰ Jen s výhradami je možno dohodu interpretovat, jak to činí Antonín Klimek, jako ústupek českých politiků „mocnější vojenské síle“ Polska.³¹ Jako konsistentnější se jeví vysvětlení Petra Jelínka, který ji interpretuje jako kompromis dvou suverénních subjektů, který „zrcadlí skutečný etnografický poměr mezi oběma národy“.³² Jedná se interpretaci blízkou Krzysztofu Szelongovi. Podle něj bylo v období do přelomu let 1918/1919 realizováno „právo na sebeurčení“, přičemž „celkem příznivý výsledek pro polskou stranu byl důsledkem početní převahy a v konkrétních podmínkách i politické převahy polského živlu v oblasti“.³³

Prozatímní charakter listopadové dohody býval dříve stavěn do kontrastu s tím, jak si ji vykládala polská strana. Podle ní totiž nevytýčila jen oblasti prozatímní kontroly, ale

24 M. BORÁK – R. ŽÁČEK, „Ukradené“ vesnice, s. 13; P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 199, 201; Robert KVAČEK, *Uvažování o jednom vztahu*, Slezský sborník 94, 1996, č. 1, s. 20; T. ZAHRADNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku*, s. 171, 175.

25 T. ZAHRADNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku*, s. 169, 171.

26 Text dohody, respektive též dohody ze dne 2. 11. 1918, která jí předcházela, je dostupný: K. NOWAK, *Dohoda z 5. listopadu 1918*, s. 61–48; F. PELC, „O Těšínsko“, dok. 4–5, s. 186–193; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, dok. č. V, s. 458–462.

27 G. GAŚSIOR, *Rozdělení Těšínského Slezska*, s. 23; K. NOWAK, *Dohoda z 5. listopadu 1918*, s. 61; F. PELC, „O Těšínsko“, s. 63; V. SOJÁK, *K vývoji československo-polských vztahů*, s. 192; J. VALENTA, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 16; TÝŽ, *Československo-polské vztahy*, s. 31–42; TÝŽ, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 5–7.

28 I. BARAN, *Těšínsko v proměnách*, s. 150; P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 21–22; M. KOCÍCH, *Slezsko a vznik Československé republiky*, s. 98–99.

29 J. VALENTA, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 16; TÝŽ, *Československo-polské vztahy*, s. 34.

30 Za její porušení se považuje již vypsání voleb: Mečislav BORÁK – Dan GAWRECKI a kol., *Nástin dějin Těšínska*, Praha – Ostrava 1992, s. 82; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 64. Dále pak vojenská okupace Těšínska: Stanislav ZAHRADNÍK, *Nástin historického vývoje*, in: Karol Daniel Kadłubiec a kol., *Polská národní menšina na Těšínsku a v České republice (1920–1995)*, Ostrava 1997, s. 14. Ve starší literatuře se současně poukazuje na údajné polské porušování předchozích dohod (i když žádné takové nebyly). Jan KAPRAS, *České Slezsko a státní převrat*, Opava 1927, s. 21–22.

31 Antonín KLIMEK, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek XIII*, Praha – Litomyšl 2000, s. 44.

32 P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 199–200.

33 K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 8–9.

přímo budoucí státní hranice. A podle toho mělo být také postupováno.³⁴ Obzvláště meziválečná literatura je v tomto směru nekompromisní. Ferdinand Pelc si ve svých pamětech několikrát stěžuje na skutečnost, že Poláci podřizovali místní instituce instancím v Polsku.³⁵ Pozdější historiografie se hodnocení těchto činů vyhýbá, až Petr Jelínek v práci z roku 2009 uvedl, že tento postup praktikovaly obě strany.³⁶

Završením polské snahy po petrifikaci stavu mělo být, především v dikci starší literatury, vypsání voleb do polského Sejmu na 26. ledna 1919.³⁷ Zpočátku se poukazovalo, že tento „*akt jasně prejudikoval budoucí státní příslušnost*“ Těšínska.³⁸ Naopak novější texty mají tendence tento moment interpretovat spíše jako nedorozumění.³⁹ Česky psaná studie polského autora Krzysztofa Szelonga význam všech polských kroků relativizuje, neboť tvrdí, že stejně nemohly uzákonit existující stav.⁴⁰

Samotným volbám náleží v naraci konfliktu stěžejní postavení; vesměs jsou totiž líčeny jako vlastní příčina sedmidenní války. Vojenské obsazení Těšínska se považuje jako krajní, leč jediné možné řešení za situace, kdy Polsko odmítlo od konání voleb upustit.⁴¹ O tom, jaké tento argument zapustil kořeny, svědčí, že ještě v některých studiích z devadesátých let hledá historiografie argumenty k ospravedlnění okupace.⁴² Jaroslav Valenta v souvislosti s diplomatickými kroky československé vlády navíc uvádí, že fakticky neměla možnost jednat s polskou vládou, čímž přebírá argument československé diplomacie, neboť žádná taková tehdy neexistovala.⁴³ V současnosti bývá tato

34 I. BARAN, *Těšínsko v proměnách*, s. 150; P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 21. Občas je tato iniciativa přisuzována polské těšínské národní radě: J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 42.

35 F. PELC, „O Těšínsko“, s. 63.

36 Konkrétně na případě vojenských úřadů P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 28.

37 F. PELC, „O Těšínsko“, s. 81.

38 J. VALENTA, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 16; TÝŽ, *Těšínská otázka*, s. 224. Obdobně: I. BARAN, *Těšínsko v proměnách*, s. 150.

39 T. ZAHRADNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku*, s. 171.

40 K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 8.

41 Srov.: „Československá vojenská akce byla jistě politováníhodnou věcí, myslím si však, že se stala nevyhnutelnou, jestliže Varšava trvala, chápajíc politický význam voleb pro manévrování a argumentaci v Paříži, na provedení ohlášených voleb. Nevidím, jaké jiné východisko ještě pražské vládě zbývalo, kromě úplné kapitulace a ponechání volného průběhu volbám [...]“. Citováno podle J. VALENTA, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 9–10. Autor tuto tezi opakuje v celé řadě dalších textů: TÝŽ, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 16; TÝŽ, *Zásah T. G. Masaryka do sporu o Těšínsko*, Slezský sborník 88, 1990, č. 3, s. 162; TÝŽ, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 9–10. Dále: M. BORÁK – D. GAWRECKI a kol., *Nástin dějin Těšínska*, s. 82; TÝŽ a kol., *Dějiny Českého Slezska I*, s. 300.

42 Srov. pasáž z roku 1993: „Omluvitelný by byl pouze rychlý zásah, který by bylo možno prezentovat jako svého druhu policejní akci s cílem nastolit klid v oblasti ostravsko-karvinského revíru. Byly proto vypracovány plány Těšínska po řeku Vislu, tedy ne celé plochy historického knížectví.“ Citováno podle: M. BORÁK – R. ŽÁČEK, „Ukradené“ vesnice, s. 9.

43 J. VALENTA, *Arbitráž z 20. července 1920*, s. 16.

zdůvodnění vysvětlováno pouze jako záminka.⁴⁴ V poslední monografii je pak záležitost voleb při popisu příčin okupace Těšínska odsunuta zcela do pozadí. Její autor se sice vůči jejich vypsání staví kriticky, vyvozuje nicméně dále, že v žádném případě nemohlo ospravedlnit vojenský zásah Československa.⁴⁵ Tím se do jisté míry blíží interpretaci padesátých let, která vůči tomuto kroku nešetřila kritikou. Podle ní bylo v intencích československé buržoasie vojensky „*uchvátit*“ Těšínsko.⁴⁶

Popis událostí od okamžiku podpisu pařížského protokolu v únoru 1919,⁴⁷ který je v českých textech polských autorů považován za úspěšně realizovaný záměr Československa zmezinárodnit spor,⁴⁸ do září téhož roku bývá líčen jako série neúspěšných jednání. Příčina nezdaru se hledá v oboustranné neústupnosti,⁴⁹ respektive v tom, že, zde především česká strana, nedisponovala manévrovacím prostorem. Nemohla tudíž nabídnout alternativní návrh, neboť zajištění bohumínské dráhy pro československý stát bylo a je považováno za *conditio sine qua non*.⁵⁰ Na selhání červencových jednání v roce 1919 v Krakově se pak mělo negativně podepsat jejich svěřením místním, emočně a osobně zainteresovaným politikům.⁵¹ V této souvislosti si některé texty všimají i faktu, že informovanost politiků o skutečné situaci na sporných teritoriích, v tom zejména národnostní, byla velmi nízká, nebo žádná.⁵² Naopak Krzysztof Szelong vidí navíc příčinu v politice vítězných mocností.⁵³ Tato interpretace je do jisté míry blízká vysvětlení z druhé poloviny padesátých let, totiž že konflikt zůstal neurovnán z důvodu jeho využívání ze strany velmocí k zesilování vlastního vlivu v obou státech.⁵⁴

44 T. ZAHRADNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku*, s. 173. Dále též s odvoláním na polskou stranu: Dan GAWRECKI, *Před devadesáti lety. Několik úvah o rozdělení Těšínska v roce 1920 v evropských souvislostech*, Těšínsko 53, 2010, č. 1, s. 2.

45 P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 35, 53–57, 64, 200. Obdobně i Grzegorz Gašior a Krzysztof Szelong považují záležitost voleb za záminku. G. GAŠIOR, *Rozdělení Těšínského Slezska*, s. 24–25; K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 8–9.

46 V. SOJÁK, *Československá zahraniční politika*, s. 46; TÝŽ, *K vývoj československo-polských vztahů*, s. 192.

47 Protokol o prozatímní úpravě poměrů na Těšínsku byl podepsán ve dnech 1. a 3. 2. 1919, text je dostupný: L. KUBÍK, *Těšínský konflikt*, s. 131–132; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, dok. č. XIV, s. 470–471.

48 K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 9.

49 T. ZAHRADNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku*, s. 171.

50 Jindřich DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992)*, Praha 2002, s. 136.

51 P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 88; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 150; TÝŽ, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 11.

52 A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 87; J. VALENTA, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 2.

53 „Zásadní překážku na cestě ke konečnému vyřešení sporu představovala politika západních velmocí; ty v závislosti na rozvoji vzájemných vztahů a na situaci ve střední Evropě byly ochotny podporovat tu jednu, tu druhou stranu konfliktu.“ Citováno podle K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 9.

54 V. SOJÁK, *Československá zahraniční politika*, s. 69–70.

V září 1919 přistoupily obě strany na plebiscitní řešení. Za autora tohoto řešení se shodně označuje polská strana a její iniciativa se vysvětluje tím, že ve Varšavě bylo očekáváno, že vzhledem k převaze polsky hovořících obyvatel na Těšínsku obdrží i většinu hlasů.⁵⁵ Takzvané plebiscitní období představuje jednu z nejsmutnějších kapitol v dějinách Těšínska, vyplněnou občanskými nepokoji a národnostním bojem. Meziválečná literatura, pochopitelně, za iniciátory této situace shodně považovala polskou stranu.⁵⁶ O tom, jak byla tato představa rozšířená, svědčí například výňatek z Peroutkova *Budování státu*. Podle eufemisticky podaného výkladu měli v provádění násilností Poláci „větší zkušenosti“.⁵⁷ V padesátých letech to byla naopak česká strana, která „rozněcovala mezi českým, polským a německým obyvatelstvem Těšínska nacionalistické rozpory, aby rozbila internacionální jednotu zdejšího proletariátu“.⁵⁸ České dějepisceví sice počátkem šedesátých let obě předchozí interpretace revidovalo a za stav ne nepodobný občanské válce činí odpovědné obě strany,⁵⁹ při detailnějším rozboru výkladu je možno si povšimnout, že iniciativa a převaha je ve výkladu příčin nepokojů dosud připisována Polákům.⁶⁰

Naopak v češtině uveřejněné polské texty viní československou stranu z národnostně motivované pracovní politiky, tj. konkrétně z propouštění polských horníků, a odmítají přiznat odpovědnost polským bojůvkám. Ozbrojené organizace měly být totiž utvořeny pro příležitost rozsáhlého povstání, nikoliv k průběžné a dílčí diverzi. Navíc jejich vznik byl motivován „odplatou“ za českou „šikanu“.⁶¹ Tento protičeský hrot je patrný i v nazírání činnosti plebiscitní komise. Zatímco česká historiografie opustila hodnocení,

55 Alena GAJANOVÁ, *ČSR a středoevropská politika velmocí (1918–1938)*, Praha 1967, s. 46–50; Dan GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry v Těšínském Slezsku 1918–1938*, Český Těšín 1999, s. 23. Ve své další studii zdůrazňuje Dan Gawrecki fakt, že plebiscity byly běžnou praxí při vytyčování sporných hranic. D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 4–5. A. KLIMEK – E. KUBŮ, *Československá zahraniční politika*, s. 39. Iniciativu polské diplomacie přisuzuje i polská literatura: K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 9.

56 Pro úplnost se uvádí, že i na německé, respektive šlonzácké straně, reprezentované Josefem Koždoněm, byli z násilí jednostranně obviňováni Poláci: Josef KOZDOŇ, *Beschwerde-Eingabe der schlesischen Volkspartei an die internationale Volksabstimmungskommission in Teschen*, b. m. [1920], zejm. s. 12–21.

57 Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu. III*, Praha 1991, s. 1196.

58 V. SOJÁK, *Československá zahraniční politika*, s. 46; TÝŽ, *K vývoj československo-polských vztahů*, s. 192.

59 T. ZAHRADNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku*, s. 174; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 191.

60 P. JELÍNEK, *Zahranichně-politické vztahy*, s. 108; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 221–222. Kupříkladu v Klimkově syntéze z roku 2000 je iniciativa při formování tzv. bojůvek připisována polské straně. A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 85.

61 Československé straně je připisována jak iniciativa, tak výrazně větší podíl na všech perzekučních aktech. G. GAŠIOR, *Rozdělení Těšínského Slezska*, s. 25–27. Dále též: K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 10–13.

že neobjektivně nadržovala polské straně již v šedesátých letech, a naopak uznává, že její předseda sympatizoval s Čechy,⁶² v polských textech je jednostranně zdůrazňována její podjatost vůči Polákům.⁶³

Krzysztof Szelong ve studii z roku 2001 podtrhává ale jiný význam plebiscitního období. Přestože se hlasování neuskutečnilo, podstatně ovlivnilo vyvážení národní identity. „*Plánovaný plebiscit stavěl totiž každého obyvatele Těšínského Slezska před reálnou nutností jednoznačného rozhodnutí při volbě národní a státní příslušnosti a stal se jakýmsi katalyzátorem změn v oblasti sebereflexe [...]*“.⁶⁴

Od okamžiku, kdy bylo rozhodnuto o provedení plebiscitu, stoupl význam do té doby upozaděných skupin Němců a Šlonzáků.⁶⁵ Lze si přitom povšimnout, že jestliže nacionální hledisko ve vztahu k Polákům ustoupilo od šedesátých let do pozadí, respektive do implicitní roviny, v případě těchto menšin došlo k obdobnému posunu až v letech devadesátých.⁶⁶ Shodně se však uvádí, že právě tyto skupiny obyvatel se po rozhodnutí o provedení plebiscitu postavily na stranu Československa a později nejtěživěji nesly rozdělení těšínského regionu.⁶⁷ Poslední monografie si pak povšimla i těšínských Židů.⁶⁸

Situace na plebiscitním Těšínsku se od jara 1920 stávala neúnosnou. Za těchto okolností navrhla varšavská diplomacie odstoupit od provedení hlasování. Její argument, že poměry v regionu nezaručují objektivní výsledek, bývá ve starší literatuře považován

62 Proti Polákům měl být podjat její předseda. P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 110.

63 Členové mezinárodní komise měli být podjati vůči polské straně, neboť „*ji vzhledem k její plebejské struktuře [!] považovali za potenciálně anarchistickou*“. K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 12.

64 Citováno podle tamtéž, s. 6.

65 Koneckonců první a dosud jediná studie věnována přímo německému obyvatelstvu na Těšínsku zdůvodňuje vědecký zájem aktuálními politickými hledisky, konkrétně historickými argumenty německých organizací vysídlenců. „*Podstatou a jediným cílem všech těchto snah bylo jednoznačně jen úsilí německé šovinistické buržoazie z českých zemí zabezpečit si v tehdejší revoluční době své třídní panství [...]*“ Citováno podle: Jaroslav VALENTA, *Plány německé buržoazie na neutralizaci Ostravska a Těšínska v letech 1918–1920*, Slezský sborník 58, 1960, č. 3, s. 289.

66 V padesátých a šedesátých letech nebyla uznávána etnická samostatnost Šlonzáků, mělo se jednat o politický směr, který „*ve skutečnosti prosazoval zájmy německé buržoazie*“. O. KÁŇA – R. PAVELKA, *Těšínsko v polsko-československých vztazích*, s. 19. Srov. dále: „*Ale oba pokusy německé buržoazie o záchranu vlastních pozic, ať již šlo o zřízení tzv. provincie Sudetenland nebo o osamostatnění Ostravska a Těšínska, ztroskotaly. V obou případech nešlo ovšem ani tak o národní, jako o třídní zájmy německé buržoazie, která se snažila zneužít národního citění německého obyvatelstva ve svůj prospěch*“ Citováno podle: M. KOCÍCH, *Slezsko a vznik Československé republiky*, s. 97.

67 M. BORÁK – D. GAWRECKI a kol., *Nástin dějin Těšínska*, s. 85; D. GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry*, s. 63; P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 107, 128–130; K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 7–8; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 77–79, 266–269.

68 V únoru 1920 měl jistý tarnopolský rabín doporučovat těšínským Židům, ať hlasují v chystaném plebiscitu pro polskou republiku. P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 109. Naopak podle Klimka měli Židé dávat přednost Československu. A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 88.

pouze za záminku. Polsko se sice „[v]nějškově [...] odvolávalo na chaotické poměry na Těšínsku, ve skutečnosti však, jak víme z polských materiálů, z obavy, že by [plebiscit] mohl vyznít pro Polsko velmi nepříznivě“.⁶⁹ Obavy vzbuzovala především politická orientace místního německého a slonzáckého obyvatelstva.⁷⁰ Novější literatura důraz na skutečnost, že se mělo jednat o záminku, oslabuje, případně polský argument nekomentuje,⁷¹ přibližuje se tím dikci polských studií.⁷² Poláci současně navrhovali provedení arbitráže, kterou měl vynést činitel mimo okruh velmocí; těch se totiž Poláci obávali, že rozhodnou ve prospěch Československa. „Polská vláda, patrně z obav, aby nedošlo k vyřešení územního sporu arbitráží velmocí, kdy se obávala, že vlivem Francie zvítězí spíše československé stanovisko [...], navrhla odstoupení od plebiscitu a řešení sporu arbitráží prostřednictvím nezávislé osobnosti. V úvahu připadal belgický král.“⁷³ Polská iniciativa se vysvětluje tím, že ve Varšavě kalkulovali s faktem vlastní mimořádně příznivé vojenskopolitické situace na jaře 1920.⁷⁴

Navzdory tomu se literatura shoduje, že polské požadavky zastávaly hned tři mocnosti, Spojené království, Spojené státy a Itálie, zatímco na straně Československa stála pouze Francie, a to ještě ne zcela důsledně; za vládního předsednictví A.-É. Milleranda se přiklápěla spíše k Polsku.⁷⁵ Až do vydání poslední monografie v roce 2009 zůstávalo mimo pozornost Německo. Tato poražená mocnost konflikt sledovala, přičemž doufala v takový výsledek, který by uspokojil polského soupeře. Očekávalo se, že poté zmírní své požadavky ve věci Horního Slezska.⁷⁶

69 Citováno podle J. VALENTA, *Jak došlo k rozdělení*, s. 57. Dále D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 5; F. PEROUTKA, *Budování státu, III*, s. 1198–1199.

70 D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 5.

71 I. BARAN, *Těšínsko v proměnách*, s. 151; P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 114.

72 K. SZELONG, *Plebiscit a otázka sebeurčení*, s. 13. Autor tento fakt zdůvodňuje tím, že v důsledku existujícího stavu polské obyvatelstvo rezignovalo na národně politický boj, z části též v důsledku československé propagandy. Tamtéž, s. 13, 16.

73 Citováno podle: M. BORÁK – R. ŽÁČEK, „Ukradené“ vesnice, s. 13. Tentýž argument: J. VALENTA, *Česko-polské vztahy*, s. 244; TÝŽ, *Vyvrcholení národně osvobozenického hnutí*, s. 473.

74 A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 88; J. VALENTA, *Česko-polské vztahy*, s. 244; TÝŽ, *Vyvrcholení národně osvobozenického hnutí*, s. 473.

75 Marie GAWRECKÁ, *Evropská dimenze slezských dějin 1848–1938*, in: Zdeněk Jirásek a kol., *Evropská dimenze slezských dějin*, Opava 2009, s. 94; P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 106; A. KLIMEK – E. KUBŮ, *Československá zahraniční politika*, s. 38–39. Ohledně vztahů mezi mocnostmi a Československem viz dále E. BENEŠ, *Problémy nové Evropy*, s. 64–65, 70–71.

76 P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 64, 125.

II

Polské postavení se během léta 1920 zásadně zhoršilo. „*Když přijeli vedoucí polští představitelé k jednání do Spa, přijeli vlastně prosit o pomoc. Nebyli tudíž v situaci, aby mohli řešení, byť i neuspokojovalo jejich požadavky, odmítnout.*“⁷⁷ Za těchto okolností došlo ke změně ve způsobu provedení arbitráže. Místo Belgie měly rozhodnout mocnosti. Některé studie si proto všímají, jaký tento obrat vyvolal ohlas. Zatímco na straně polské mělo být přijato bez větší odezvy, v Československu se vzedmula vlna nesouhlasu; česká veřejnost se domnívala, že arbitráž je odměnou Polákům za jejich protibolševické tažení.⁷⁸

Po několika dnech jednání velmocenská konference rozhodla, přičemž významně přihlédla ke stanovisku Edvarda Beneše. Existuje však rozdíl v tom, jaký podíl na konečném verdiktu se připisuje československému ministru zahraničních věcí. Podle Jaroslava Valenty se na něj reprezentanti mocností obrátili přímo, aby vypracoval návrh teritoriálních změn, který byl také následně přijat.⁷⁹ Vzhledem k tomu, že Poláci podepsali, jak autor píše na jiném místě, „*bianco šek*“ (tj. dohodu ze dne 10. července), mohl být konečný verdikt pro Polsko výrazně nepříznivější.⁸⁰ To vytváří autorovi prostor pro hodnocení státnického umění Edvarda Beneše, který sice situaci využil, ale nezneužil; předložil zdrženlivý návrh, který byl totožný s minimálním československým programem.⁸¹ Nepatrnou významovou modifikací je pak konstatování, že rozhodnutí padlo ještě ve Spa. „*Československý vliv na konkrétní rozhraničení byl evidentní, ani úsilí Ignacy Paderewského o obhájení polského minimálního programu nemělo naděje na úspěch. Vše bylo předem s Benešem dohodnuto.*“⁸² Jiné texty Benešův podíl nepatrně oslabují, tvrdí nicméně, že rozhodnutí „*podstatně*“ odpovídalo jeho návrhu, že jej zásadně ovlivnil apod.⁸³

77 A. GAJANOVÁ, *ČSR a středoevropská politika*, s. 70–71. V poněkud méně vyostřeně podobě např.: J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 258. Nejnověji se uvádí, že polská diplomacie si dělala naděje na příznivé rozhodnutí v záležitosti sporu. P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 122.

78 D. GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry*, s. 62; P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 123; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 275–279. Dále E. BENEŠ, *Problémy nové Evropy*, s. 69.

79 P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 122; J. VALENTA, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 23.

80 J. VALENTA, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 23.

81 „*Budiž řečeno zcela jasně, že čs. ministr sice přirozeně využil situace, kterou již delší dobu předvídal a připravoval, to bylo jeho povinností jako čs. státníka, ale nezneužil ji, ač lze soudit, že v Paříži by byl tehdy přijat i jakýkoli jiný návrh hranice: polský premiér přece podepsal ve Spa nevyplněnou směnku.*“ Citováno podle: J. VALENTA, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 23. Dále též TÝŽ, *Jak došlo k rozdělení*, s. 57. Toto stanovisko přejímá i D. GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry*, s. 62.

82 Citováno podle D. GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry*, s. 63.

83 Z. VESELÝ (ed.), *Dějiny českého státu v dokumentech* s. 521; Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část první*, Praha 2006, s. 279; L. KUBÍK, *Těšínský konflikt*, s. 111; V. SOJÁK, *Československá zahraniční politika*, s. 71; TÝŽ, *K vývoji československo-polských vztahů*, s. 196; J. VALENTA, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 17; TÝŽ, *Vyvrcholení národné*

Československá publicistika a historiografie nahlížela na arbitrážní verdikt zpočátku z pozice „poražený-vítěz“. Za první republiky bylo rozdělení Těšínska hodnoceno jako ztráta („dělení“) českého území⁸⁴ a tato interpretace ojediněle pronikla i do historiografie.⁸⁵ V šedesátých letech se však o úplnou výjimku nejednalo. Režimním dějepisectvím bylo konečné vytýčení nových státních hranic hodnoceno jako porážka československé buržoasie.⁸⁶ Paralelně se začalo objevovat kompromisní stanovisko. Pro Ferdinanda Peroutku proběhlo dělení na principu „přibližnosti“, přičemž Československu nepřineslo „ani vítězství, ani porážku“, ale asi tolik, kolik „bylo možno za daných okolností vůbec obdržet“. Přitom, jak zdůrazňuje, nevznikly, na rozdíl od Poláků, Čechům žádné ztráty. Hodnocení doplňuje tvrzením, že z české strany šlo o ústupek, který byl motivován do jisté míry altruisticky, tj. zbavit soupeře „nejistoty a nelibosti“ ohledně pretendovaného území a nepřímo jej tak podpořit v boji s Rudou armádou.⁸⁷ Mimovolně se tak přibližuje dikci padesátých let, která zdůrazňovala společný zájem v okamžiku ohrožení ze strany sovětského Ruska. „Postup Rudé armády nutil polské útočníky, aby se ve chvíli, kdy jim přímo hrozila úplná zkáza, vzdali dočasně svých expansivních plánů na Těšínsku a aby se na pokyn západních imperialistů dohodli s Československem.“⁸⁸ Kompromisní stanovisko víceméně přejímá i Jaroslav Valenta. Ač někdy hodnotí rozdělení Těšínska jako optimální pro československé zájmy,⁸⁹ častěji se kloní k závěru, že šlo o kompromis, který principiálně nemohl uspokojit ani jednu stranu.⁹⁰ V ostatních textech z devadesátých let pak převládá tvrzení, že se jednalo o úplné,⁹¹ nebo částečné („kompromisní“)

---

osvobozenického hnutí, s. 477–478. Dále viz též hodnocení: „28. července došla pak konference velvyslanců k závěrečné arbitráži, podle níž bylo těšínské území ve smyslu Benešova návrhu rozděleno.“ Citováno podle: A. GAJANOVÁ, *ČSR a středoevropská politika*, s. 71.

84 F. ŠLACHTA, *Těšínsko*, s. 35–46.

85 Dušan TRÁVNÍČEK, *Územní vývoj někdejšího těšínského knížectví*, Brno 1969, s. 135.

86 Václav KRÁL – Miroslav KROPILÁK – Jurij KŘÍŽEK (edd.), *Přehled československých dějin. Díl III*, Praha 1960, s. 42.

87 F. PEROUTKA, *Budování státu III*, s. 1196, 1207–1208.

88 Citováno podle V. SOJÁK, *Československá zahraniční politika*, s. 70–71. Dále TÝŽ, *K vývoji československo-polských vztahů*, s. 196.

89 J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 286–287; TÝŽ, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 24.

90 „Vytýčená hranice byla, buď jak buď, hranicí kompromisní, neuspokojovala maximální program ani jedné, ani druhé strany. [...] Nemíjí být správné prezentovat výsledek, jak se často děje, jako „české vítězství“; [...]“ A to právě z důvodu, že ani jedné straně nevycházelo velmocenské rozhodnutí vstříc maximálnímu programu. Citováno podle: J. VALENTA, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 17. Obdobná interpretace se nachází i v dalších studiích Jaroslava Valenty: TÝŽ, *Jak došlo k rozdělení*, s. 57; TÝŽ, *Návštěva franko-britské mise v červenci 1920 u T. G. Masaryka*, *Slovanské historické studie* 24, 1998, s. 135. Tuto interpretaci přebírá i M. GAWRECKÁ, *Evropská dimenze*, s. 95.

91 Jiří BÍLEK, *Kyselá těšínská jablčka. Československo-polské konflikty o Těšínsko 1919, 1938, 1945*, Praha 2011, s. 110.

vítězství československé diplomacie.⁹² Nejnovější literatura ale toto polarizované hledisko opouští.⁹³

Meziválečná doba se snažila vidět ve „ztrátě“ území i jisté klady. Ty podle Jana Kaprase spočívaly ve faktu, že „přestal dosavadní tlak protičeský“.⁹⁴ Obdobně Ferdinand Peroutka uvádí, že případný zisk zbývajících (polské) části Těšínska by byl pro svou polsko-německou převahu danajským darem.⁹⁵ V zásadně pozměněné podobě se tento aspekt dostává i do hodnocení nejnovějších textů. Ty si všímají faktu, že československá strana „získala také cosi, oč vůbec nestála, totiž silnou polskou menšinu“,⁹⁶ která se stala „důležitým argumentem v diplomacii obou států“.⁹⁷

Naopak pro Krzysztofa Nowaka se jednalo jednoznačně o polskou porážku. Tvrdí, že výsledek nelze označit za kompromis, neboť zatímco československá strana získala maximum svých nároků, Poláci neobdrželi ani požadované minimum.⁹⁸ Jeho stanovisko v podstatě odpovídá tomu, jak o výsledku referují další polské texty v češtině.⁹⁹

Druhý způsob nahlížení na velvyslanecké rozhodnutí se věnuje ohlasu, jaký vyvolalo. V tomto směru existuje v případě československé strany shoda. Vyjma meziválečných prací¹⁰⁰ se uvádí, že převažovalo uspokojení,¹⁰¹ které bylo narušeno pouze kampaní

92 M. BORÁK – R. ŽÁČEK, „Ukradené“ vesnice, s. 30; D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 6; A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 185; TÝŽ – E. KUBŮ, *Československá zahraniční politika*, s. 40; J. DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci*, s. 138. V oslabené poloze lze se s tímto hodnocením setkat i v další Dejmkově publikaci: TÝŽ, *Nenaplněné naděje. Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918–1938)*, Praha 2003, s. 42.

93 P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 126–132; I. BARAN, *Těšínsko v proměnách*, s. 152.

94 „Na tomto území změnila se velmi radikálně také poměry národnostní nejen tím, že část Těšínska s jistým počtem Poláků a Němců přešla do rukou polských, nýbrž hlavně tím, že přestal dosavadní tlak protičeský.“ Citováno podle J. KAPRAS, *České Slezsko*, s. 34–35.

95 „Čeští nacionalisté to tehdy ještě nevěděli, ale ve skutečnosti, jak později, ve chvílích zvláště kritických, několikrát bylo možno pochopit, rozdělení Těšínska spíše prospívalo českému nacionalismu. Příliv dalších Němců a Poláků z druhé části Těšínska byl by býval pro republiku darem danajským [...]“ Citováno podle F. PEROUTKA, *Budování státu III*, s. 1208.

96 Ivo BARAN, *Spor o Těšínsko a jeho důsledky. Dlouholetý zdroj nepochopení mezi Čechy a Poláky*, *Dějiny a současnost* 21, 2009, č. 11. Text převzat z: URL: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2009/11/spor-o-tesinsko-a-jeho-dusledky-//___possible___unsafe___site___7735afc1> [cit. 2013-06-29]. Dále: J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 291.

97 Mečislav BORÁK, *Z historie Poláků v České republice*, in: Gabriela Sokolová – Šárka Hernová – Olga Šrajerová (ed.), *Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku a jejich vzájemné vztahy*, Opava 1997, s. 23.

98 K. NOWAK, *Od ledna 1919 do srpna 1920*, in: TÝŽ, *První nezávislost*, s. 130–131.

99 G. GAŚIOR, *Rozdělení Těšínského Slezska*, s. 22–29. Srovnej též M. BORÁK, *Očima Poláků*, s. 127–128.

100 Arbitráž z 28. 7. 1920 je považována za bolestné zklamání. Evžen SONNTAG, *Těšínská otázka*, in: *Deset let československého Slezska*, Moravská Ostrava 1930, s. 30.

101 I. BARAN, *Těšínsko v proměnách*, s. 152; M. BORÁK – D. GAWRECKI a kol., *Nástin dějin Těšínska*, s. 85; D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 5; O. KÁŇA – R. PAVELKA, *Těšínsko*, s. 7, 33; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 288.

z radikálně nacionálních pozic, konkrétně národní demokracie, v tom především Karla Kramáře.¹⁰² S tím je v podstatě totožné hodnocení, že spor byl brzy zapomenut.¹⁰³ Jen výjimečně bývá ohlas redukován na výše uvedený demonstrativní nesouhlas,¹⁰⁴ a pouze v jediném případě je vztahován na celou společnost.¹⁰⁵

Nejasnosti nicméně doprovází interpretace toho, jak na arbitráž reagovala polská veřejnost. Jejich jádrem je fakt, že jen málokdy je explicitně rozlišováno mezi krátkodobým a dlouhodobým časovým horizontem. Objevuje se proto tvrzení, že celá záležitost zapadla, neboť se jednalo o otázku podružnou.¹⁰⁶ Tento argument bývá zdůvodňován tím, že tehdy stála Rudá armáda před Varšavou a ohrožovala samotnou existenci polského státu. Na stranu druhou se tvrdilo, že rozdělení Těšínska vyvolalo mezi polskou veřejností rozhořčení,¹⁰⁷ exaltované až do podoby představ o „*novém dělení Polska*“.¹⁰⁸

Záležitost Oravy a Spiše v tomto směru ustupuje zcela do pozadí, všímají si jí pouze dvě studie zaměřené na oba regiony. Vladimír Varinský shodně s Pavolem Jakubcem uvádějí, že způsob rozdělení obou žup vyvolal oboustrannou nespokojenost, druhý uvedený si však mnohem více všímá následků nově vytýčené hranice, která přerušila „*tradicičně organické*“ vztahy mezi jednotlivými sídly.¹⁰⁹

Třetí, a snad nejvýmluvnější výklad se týká dopadu arbitráže na československo-polské vztahy. Z literatury šedesátých až devadesátých let je evidentní, že představovala stěžejní moment, který ukončil jednu etapu československo-polských vztahů, případně který ukončil celý spor. Koneckonců i první monografie zakončuje výklad v červenci 1920,¹¹⁰ stejně jako všechny další texty.¹¹¹ Zcela neobvykle – jako konec epochy „*arogantních*

102 J. DEJMEK, *Edvard Beneš*, s. 280; A. GAJANOVÁ, *ČSR a středoevropská politika*, s. 480; A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 185.

103 J. VALENTA, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 18.

104 M. BORÁK – D. GAWRECKI a kol., *Nástin dějin Těšínska*, s. 80–87; J. VALENTA, *Vyvrcholení národně osvobozenického hnutí*, s. 479–480.

105 D. GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry*, s. 65.

106 Jak píše Dan Gawrecki, zatímco pro Československo představovala těšínská otázka záležitost prvořadého významu, pro Polsko naopak věc podružnou. D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 1–6. Dále J. VALENTA, *Vyvrcholení národně osvobozenického hnutí*, s. 479–480.

107 A. KLIMEK – E. KUBŮ, *Československá zahraniční politika*, s. 40.

108 M. BORÁK – D. GAWRECKI a kol., *Nástin dějin Těšínska*, s. 85; D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 5; J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 288–289.

109 V. VARINSKÝ, *Vytváranie severnej hranice*, s. 136; P. JAKUBEC, *Formovanie československo-polskej hraničnej čiary*, s. 616–617.

110 J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 244–289.

111 Zde se uvádí pouze nejvýznamnější tituly: D. GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry*, s. 23–71 (zde kapitola „Od rozpadu habsburské monarchie k rozdělení Těšínska“); F. PELC, „O Těšínsko“, s. 167–179; Věra OLIVOVÁ, *Dějiny první republiky*, Praha 2000, s. 105; J. VALENTA, *Československo a Polsko*, s. 470–480 (zde kapitola „Od plebiscitu k arbitráži“). Obdobně i Sovinský píše o vyřešení sporných problémů. Ve skutečnosti však má však na mysli výhradně otázku vytýčení státní hranice,

nároků ze strany polských politiků“ – interpretuje výsledky rozhodnutí Lubomír Kubík.¹¹² Teprve poslední syntéza vytváří nový periodizační mezník, kterým je rok 1924. „Jako přibližné časové omezení [...] byl zvolen [...] nástup Z. Lasockého do funkce nového polského velvyslance v Praze v prosinci roku 1924. Příchod Lasockého do Prahy, po (zdanlivém) vyřešení všech problémů mezi oběma slovanskými sousedy, má podle autora symbolizovat počátek nové spolupráce mezi Polskem a Československem.“¹¹³ Tato interpretace souvisí s faktem, že polská diplomacie se několik následujících let snažila zvrátit velmocenský verdikt a vynutit si jeho revizi ve svůj prospěch.¹¹⁴

Meziváleční autoři, kteří nemohli přihlédnout k pozdějším událostem, vesměs tvrdili, že arbitráží byl celý problém ukončen.¹¹⁵ Tato téze se objevila, z důvodu pochopitelných, i v šedesátých letech. Podle Valenty byla těšínská otázka „[...] skoncována v roce 1920 a je dnes marně zneužívána a uměle oživována reakční emigrací a částí západoněmeckých revanšistických organizací“.¹¹⁶ Z dobových autorů si pouze Peroutka všiml, že kapitola československo-polských sporů se neuzavřela, nicméně její pokračování vztahuje k otázce slovensko-polských hranic.¹¹⁷

V současných textech naopak převládá ono „neuzavřené pojetí“ konfliktu.¹¹⁸ V tomto směru se arbitrážní řešení shodně považuje za nešťastný akt, který znemožnil navázání korektních diplomatických vztahů.¹¹⁹ Často je proto dáváno do souvislosti s vývojem v roce 1938, respektive v letech 1945 a 1946.¹²⁰ Jindřich Dejmek v biografii o Edvardu Benešovi k této věci uvádí, že „[z] aspektu relace mezi Prahou a Varšavou, takřka existenčně důležité pro obě mladé republiky, byl ovšem takový výsledek do značné míry vítězstvím Pyrrhovým. Alespoň pro nejbližší dobu totiž podkopal nejen možnosti rozvoje československo-polských vztahů, o jaký projevoval zájem i šéf pražské diplomacie, ale oslabil také

---

nikoliv vyřešení územních претенzí. Jaroslav SOVINSKÝ, *Státní hranice Československa a České republiky*, Praha 2005, s. 55.

112 L. KUBÍK, *Těšínský konflikt*, s. 111.

113 Citováno podle P. JELÍNEK, *Zahraničně-politické vztahy*, s. 7.

114 *Tamtéž*, s. 132–151.

115 „Do 28. července 1920 mohlo se o tak zvaném těšínském problému mluvit. Existoval hlavně ve smyslu politickém. Po tomto dnu, kdy pařížská konference svým rozhodnutím udělala těžký operační řez, těšínského problému není.“ Citováno podle Jiří KAVULOK, *Tak zvaný těšínský problém*, in: Deset let československého Slezska, Moravská Ostrava 1930, s. 17. Obdobně i E. SONNTAG, *Těšínská otázka*, s. 30.

116 Citováno podle J. VALENTA, *Československo-polské vztahy*, s. 291. Dále: TÝŽ, *Těšínská otázka*, s. 233.

117 F. PEROUTKA, *Budování státu III*, s. 1220.

118 Srov. např. M. BORÁK – R. ŽÁČEK, „Ukradené vesnice“, s. 13.

119 Jaroslav CUHRA a kol., *České země v evropských dějinách. Díl čtvrtý. Od roku 1918*, Praha – Litomyšl 2006, s. 12; Edvard BENEŠ, *Pět let zahraniční politiky československé*, Praha 1924, s. 14; G. GAŠIOR, *Rozdělení Těšínského Slezska*, s. 29; A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 185.

120 Z. VESELÝ (ed.), *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 521–522; D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 6; K. NOWAK, *Od ledna 1919*, s. 132; J. VALENTA, *Slezsko v česko-polských vztazích*, s. 18.

v Polsku pozice těch, kteří o těsnější spolupráci s jihozápadními sousedy druhé Rzeczypospolitej opravdu stáli.“¹²¹

Zcela okrajově literatura reflektuje skutečnost, co arbitrážní rozhodnutí, vyjma statistických přehledů, znamenalo pro Těšínsko, Oravu a Spiš. V podstatě se omezuje na uvedení reakcí německého a šlonského obyvatelstva a na to, zda Těšínsko představovalo před svým dělením jednotný region. V tomto směru existují dvě odlišná tvrzení. Meziválečná literatura o verdiktu z roku 1920 hovořila jako o okamžiku „roztržení“ jednotného území,¹²² novější literatura naopak považuje těšínské území za značně nesourodé, ostatně stejně jako celé Rakouské Slezsko.¹²³

Tento rozpor lze snad vysvětlit jako následek omezených znalostí o Těšínsku, obzvláště o jeho polské části. Pročítá-li badatel jednotlivé studie, mj. též periodikum Těšínsko, zjistí, že hranice ze dne 28. července 1920 platí nejen pro státu, ale i pro dějepisectví. Věta z Kaprasovy studie z roku 1936 je pro přístup české strany výstižná; v ní je uvedeno, že „okres skočovský nás nezajímá, protože celý je v Polsku“.¹²⁴ V tomto směru se situace od třicátých let nezměnila. Ještě v roce 1999 Dan Gawrecki své bádání zaměřil výhradně na českou část Těšínska. „Rozdělením Těšínska mezi Československo a Polsko začíná nová etapa ve vývoji Těšínska. Jeho jednotlivé části se vyvíjely v různých státních celcích, my budeme věnovat pozornost té, která se stala součástí Československé republiky.“¹²⁵

Pro úplnost je nutno dodat, že zúžení zájmu na etnicky české Těšínsko se objevilo již dříve. Dokládá to statistický přehled Josefa Lukeše z roku 1913, který zahrnul výhradně obce s českým obyvatelstvem.¹²⁶ Paradoxně česká strana svůj nezájem nereflektovala. Jedině Krzysztof Nowak upozorňuje, že po rozdělení Těšínska „se Praha již nezajímala o osud svých šlonských a německých stoupců na polské straně hranice“.¹²⁷

Nakonec ještě jedna odbočka. Výše uváděná meritorní literatura neumožňuje posoudit, do jaké míry je záležitost červencové arbitráže v historiografii považována za relevantní. O tom vypovídají až syntetické práce o českých dějinách. V nich arbitráži náleží skutečně jen druhořadý význam. V tzv. diskuzní maketě z roku 1960 je konflikt

121 Citováno podle J. DEJMEK, *Edvard Beneš*, s. 279–280. Obdobně TÝŽ, *Československo, jeho sousedé a velmoc*, s. 138.

122 Jan HEJRET, *Těšínsko*, Praha 1919, s. 75–76; F. ŠLACHTA, *Těšínsko*, s. 35–46.

123 D. GAWRECKI, *Před devadesáti lety*, s. 6.

124 Jan KAPRAS, *O České Těšínsko*, Praha 1936, s. 16.

125 Citováno podle D. GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry*, s. 71.

126 Josef LUKEŠ, *Obraz Slezska v číslech*, Praha 1913, tab. B.

127 K. NOWAK, *Od ledna 1919*, s. 132.

zmíněn jen v jediné větě¹²⁸ a v *Československé vlastivědě* z roku 1969 pak vůbec.¹²⁹ Až novější práce věnovaly konfliktu poněkud více prostoru. Věra Olivová ve svých dějinách první republiky z roku 2000 vylíčila československo-polský spor a arbitráž v jediném odstavci,¹³⁰ stejně jako autoři práce *České země v evropských dějinách* z roku 2006.¹³¹ Antonín Klimek v syntéze z roku 2000 pak výklad rozvedl do tří kapitol.¹³² Naopak Zdeněk Kárník ve svých trísavzkových dějinách první republiky (v prvním díle; 2003) věnoval arbitrážnímu rozhodnutí jedinou větu.¹³³ Onen okrajový význam však uznává i literatura, která se zabývá přímo československo-polskými vztahy v letech 1918 až 1920.¹³⁴ Nakonec toto hodnocení podporuje i několik, i když spíše nevýznamných, občas se vyskytujících omylů v intepretaci¹³⁵ a faktografii.¹³⁶

Zůstává-li rozdělení Těšínska podružnou otázkou, pro záležitost obou uherských žup to platí dvojnásob. Koneckonců jejich rozdělením se samostatně zabývaly pouze tři studie.¹³⁷

Závěr

Zájem o poválečný československo-polský územní spor a červencovou arbitráž prošel během let řadou změn. Metodicky tou největší je posun od publicistického k odbornému zpracování, následné shrnutí se dále tudíž týká výhradně narace a interpretace historiografie.

128 V. KRÁL – M. KROPILÁK – J. KŘÍŽEK (edd.), *Přehled, III*, s. 42.

129 *Československá vlastivěda. Dějiny. Svazek 2*, Praha 1969, 697 s., zejm. s. 399–433.

130 V. OLIVOVÁ, *Dějiny první republiky*, s. 105.

131 J. CUHRA a kol., *České země v evropských dějinách, IV*, s. 12.

132 A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 44–48, 85–88, 182–186.

133 Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první*, Praha 2003, s. 115.

134 J. VALENTA, *Vývojové tendence*, s. 11.

135 Podle Zdeňka Veselého došlo dne 5. 11. 1918 „mezi českými a polskými představiteli na Těšínsku k dohodě, podle níž měla větší část oblasti i s důležitou bohumínskou tratí případnou Polsku“. Není třeba dále rozvádět, že se jedná o nepravdu. Z. VESELÝ (ed.), *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 521. Antonín Klimek pak výrok „Nemá cenu přít se o Těšín, když můžeme ztratit celé Polsko.“ připisuje mylně Ignacy Paderewskému. A. KLIMEK, *Velké dějiny*, s. 182; TÝŽ – E. KUBŮ, *Československá zahraniční politika*, s. 39.

136 Kupříkladu v práci z roku 1970 se píše o obsazení Těšínska polským vojskem v říjnu 1918. O. KÁŇA – R. PAVELKA, *Těšínsko*, s. 19. V Dějinách první republiky píše Věra Olivová o sedmidenní válce, která měla proběhnout v listopadu 1918. V. OLIVOVÁ, *Dějiny první republiky*, s. 105. Zdeněk Kárník pak mylně datuje vypuknutí válečného konfliktu 22. 1. Z. KÁRNÍK, *České země, I*, s. 115. A nakonec Rudolf Žáček ve stručném přehledu dějin Těšínska z roku 1997 rozhodnutí velvyslanecké konference z 28. 7. 1920 lokalizuje do belgických Spa. R. ŽÁČEK, *Dějiny*, in: *Těšínsko 1*, Šenov u Ostravy 1997, s. 63.

137 P. JAKUBEC, *Formovanie československo-polskej hraničnej čiary*, s. 575–618; J. VALENTA, *Jak došlo k rozdělení*, s. 55–57; V. VARINSKÝ, *Vytváranie severnej hranice*, s. 133–137. Dále srov. zejm. J. VALENTA, *Arbitráž z 28. července 1920*, s. 16; TÝŽ, *Jak došlo k rozdělení*, s. 56.

Je-li dnes konflikt vykládán, výhradně však v implicitní rovině, jako střet dvou nacionalizmů, počátky vědeckého zájmu souvisí s odlišným přístupem. Padesátá léta totiž přišla s pokusem vložit do konfliktu třídní aspekt, tj. interpretovat jej jako střet dvou „buržoazních“ uskupení, který byl roznícen mimo „internacionální“ dělnickou vrstvu. Tento výklad byl v šedesátých letech postupně opouštěn. Přestože v první monografii z roku 1961 byla značná pozornost věnována dělnickému hnutí, jeho vyčlenění do samostatných oddílů znamenalo, že bylo fakticky vyloučeno z konfliktu jako takového.

„Třídní“ přístup nacházel příčinu československo-polského konfliktu v existenci národnostně smíšeného těšínského regionu. S opouštěním této interpretace nabýval na významu aspekt odlišného geopolitického postavení Československa a Polska a v současnosti je mu pokládán stejně velký, ne-li dokonce větší význam. Rozvedením této interpretace lze dospět ke zjištění, že arbitráž nemohla urovnat vzájemné vztahy, neboť neřešila jádro konfliktu.

V implicitní rovině zaujímalo historiografické podání událostí, a to od šedesátých let, umírněnou formu nacionálního výkladu. Snadno ji lze vysledovat v inherentně přítomné obraně československého stanoviska anebo v důrazu na hodnocení územních zisků na základě arbitrážního rozhodnutí („územní bilance“). K interpretačnímu posunu v historiografii v tomto směru nedošlo okamžikem pádu komunistického režimu, ale až s desetiletým odstupem. Při detailním pohledu na interpretaci a naraci by tak bylo vhodnější nejnovější produkci po roce 1989 rozdělit do dvou samostatných etap, s tím, že hranici představuje velmi hrubě rok 2000. Zatímco literatura devadesátých let vesměs vycházela ze způsobu narace, jaký se ustálil v letech šedesátých, díkce titulů z let „nul-tých“ a „desátých“ svědčí o tom, že dosavadní badatelská mezera byla postupně zaplněna a česká historiografie hledá nové způsoby vyprávění a výkladu. Tento posun nelze vykládat jednoduše jako recepci polského stanoviska, a to i přesto, že v řadě aspektů se vzájemně sblížují. Jednotliví autoři postupovali však tak, že odmítli hodnocení polské strany a dospěli k vlastním. Dialog víceméně schází. Nejpregnantněji to dosvědčují v češtině uveřejněné studie polských autorů. V nich jakákoliv snaha zohlednit stanovisko české strany chybí zcela, navíc z jejich díkce jsou patrné zřejmé nacionální postoje. Jejich publikace sice svědčí o postupném naplňování hesla objektivit *audiatur et altera pars*, měla-li však prezentovat postoj polského dějepiscectví, potom se nejednalo o nejšťastnější výběr.

Největšími interpretačními posuny prošly zvláště některé momenty československo-polského konfliktu. V prvé řadě se změnilo vnímání českého slezského zemského výboru a polské těšínské národní rady. Zatímco pro starší literaturu se jednalo o vyloženě prozatímní orgány, které pouze dočasně suplovaly funkci ústředních vlád, nověji je zdůrazňován jejich samosprávný význam. Nutno však uvést, že jejich zastupitelskou legitimitu

oslabovala skutečnost, že oba orgány dohromady byly reprezentanty pouze části těšínského obyvatelstva, tj. Čechů a Poláků. Významný obrat nastal i v hodnocení příčin sedmidenní války a výsledku samotného rozdělení Těšínska. V prvním případě lze uvést, že česká historiografie opustila původně vyloženě obranné pozice (tzn. obhajobu postupu československé strany) a že se nejnovější literární produkce staví vůči československým záměrům kriticky. Výsledkem je, že československá diplomacie přestává být popisována jako pasivní strana, která pouze reaguje na vývoj politických událostí, ale je jí přiznávána značná míra samostatnosti; vojenská okupace se tak stává úspěšně završeným úsilím přenést řešení sporu o Těšínsko na mezinárodní fórum. V druhém případě je možno si všimnout posunu v tom, jaký význam je připisován arbitráži v československo-polských vztazích. Jestliže v první monografii z roku 1961 představuje jeden ze stěžejních momentů a současně i periodizační mezník, poslední monografie hodnotu obou aspektů zásadně reviduje.

Uvedené posuny v posledních letech ukazují, že československo-polský spor a rozdělení sporných území představuje pro českou historiografii téma interpretačně neuzavřené, metaforicky řečeno „v pohybu“. Koneckonců i ze zběžného pohledu do syntetických zpracování českých dějin jsou patrné zásadní rozdíly. Změna interpretace proto žádá i nové směřování výzkumu. Zejména se jedná o polskou část Těšínska, která je pro českou historiografii bez přehánění *terra incognita*. Rostoucímu zdůrazňování významu odlišného geopolitického postavení Československa a Polska by pak měl odpovídat i nový metodický přístup. Konkrétně se nabízí využít možnosti komparativní analýzy československé a polské zahraniční politiky a jejích koncepcí.

Summary

Conference of Ambassadors on Teschen Silesia, Orava, and Zips in July 1920 in Changing Point of View of Czech Historiography

On 10 July 1920 ambassadors presented on conference in Belgian city Spa decided territorial dispute between Czechoslovakia and Poland. According to this decision fate of all three regions that were demanded by both Czechoslovakia and Poland, i.e. Teschen Silesia, Orava, and Zips, should be decided by arbitrage, that took place in Paris on 28 July 1920 and divided these territories. New state borderlines went through these regions and disrupted traditional bonds. Neither Czechoslovakia nor Poland was fully satisfied with this decision and attempts to revise this decision were undertaken. This meant that all three regions as well as results of arbitrage in Spa attracted attention and also professional attention of historians for long years.

Study analyses development of changes of point of view and interpretation of Czech historiography from era of First Czechoslovak Republic up to the present day. There were three main stages regarding interpretation and way of writing about this topic.

First period comprises years from 1918 to 1948. During that time attention to events of Czechoslovak-Polish conflict and Spa decision was the prerogative of memoir literature and journalism in which Czechoslovak national standpoint was the only criterion.

Second period could be linked with Communist era in Czechoslovak history. In 1950s there were set actual foundations for historical research of Czechoslovak-Polish territorial conflict and Spa arbitrage. Interpretation was affected both by resi-

dues of nationalism and regime “class attitude”. The second mentioned approach meant that Czechoslovak-Polish dispute was explained as conflict of two bourgeoisies. Nevertheless detailed analysis shows that this approach was in fact only concession towards regime ideology, not integral component of historiographical interpretation. Attention to issue of “territorial gains” points out persisting nationalistic interpretation.

Third stage in development of standpoint of Czech history towards Spa decision began in 1990 and last up present days. This period is connected with huge interest on Silesian region and also Czechoslovak-Polish relations. In new circumstances there was no need to introduce class attitude in topic. On the other hand since the turn of centuries there are also apparent tendencies of original methodology and new interpretations of historiography. The conflict is also explained as clash of two different geopolitical strategies, not only two nationalisms. In this point of view the matter of “territorial gains” are supposed to be secondary issue. New historiography also tends to be more critical towards Czechoslovak demands and arguments.

Carried out analysis proved that setting of Czechoslovak-Polish borders on Spa conference in June 1920, despite the numbers of years, still represents unclosed topic. Interpretational change in last few years indicates that next modifications in point of view of Czech historiography are to be expected.

Andrzej ESSEN

Wokół stosunków polsko-słowackich w latach 1938–1939

Abstract: *On the Polish-Slovak relations 1938–1939*

This article deals with Slovakia in 1938–1939 in an international context as an object of diplomatic issues between Poland, the Third Reich and Hungary. Author presents the evolution of the problem of autonomy and independence of Slovakia and its place in the politics of neighbouring countries with particular emphasis on Polish politics. The article shows the reasons of the anti-Polish Slovak politics in 1939.

Key words: *Central Europe – Poland – Slovakia – international relations – 1938–1939*

Podjęcie tematów dotyczących dziejów Słowacji w okresie międzywojennym, stawia przed historykiem pewne wyzwania, zarówno metodologiczne, jak i „techniczne”. Porusza bowiem tematykę, która dotyczy jednego państwa i dwóch narodów formalnie rządzących. Dzieje dwóch narodów, lub kilku, w jednym państwie zawsze obfitują w spory między nimi, częste są interwencje zewnętrzne, a państwo z zasady jest bardziej podatne na intrygi. Charakterystyczne, że konflikty wewnętrzne pojawiają się z dużą intensywnością w XIX wieku w miarę jak postępowały w Europie procesy narodotwórcze i wzmacniają się w wieku XX.¹ W wypadku Czechosłowacji w jednym państwie żył naród w pełni ukształtowany, z silną warstwą burżuazji i mieszczaństwa, nowoczesnej w miarę organizacji i drugi naród, będący w ostatniej fazie kształtowania się, z nieliczną warstwą osób wykształconych, z wąską stosunkowo elitą polityczną, mocno związany z religią i duchowieństwem.² Powstanie państwa czechosłowackiego

---

1 Marek WALDENBERG, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000.

2 Dušan KOVÁČ, *The Slovak political programme: from Hungarian patriotism to the Czecho-Slovak state*, w: Mikuláš Teich – Dušan Kováč – Martin D. Brown (ed.), *Slovakia in History*, Cambridge 2011, s. 120 i n.; Jerzy TOMASZEWSKI, *Czechosłowacja*, Warszawa 1997, s. 15–18; M. WALDENBERG, *Narody zależne*, s. 98–101.

dokonało się w momencie niezwykle głębokich zmian na mapie Europy Środkowej. Rozpad Monarchii Austro-Węgierskiej spowodował konieczność ustalenia granic między państwami nowo powstałymi. W tym właśnie momencie pojawia się obiekt sporu między odrodzonym państwem polskim, a słowacką częścią państwa czechosłowackiego. Konflikt terytorialny między Polską a CSR, dotyczył przede wszystkim Zaolzia, czyli tej części Śląska austriackiego, na obszarze którego, przewaga polskiej ludności nad Czechami i Niemcami była bezsporna. Krótki odcinek granicy między Polską, a częścią Czechosłowacji zamieszkałej w większości przez Polaków, stał się kością niezgody między państwem polskim, a Czechosłowacją. Ten stan rzeczy: mały, choć ważny, obiekt sporu budzący wielkie emocje, jest charakterystyczny, dla lat bezpośrednio po I wojnie światowej dla obszaru Europy Środkowej. Spory terytorialne na odcinku granicy polsko-czechosłowackiej na odcinku słowackim, wchodziły w zakres ogólnego konfliktu międzypaństwowego. Jego rozstrzygnięcie wywołało konflikt wewnętrzny w CSR. Środowiska słowackie zarzucały politykom czeskim, że ustępstwa na słowackim odcinku granicy z Polską umożliwiły korzystniejsze regulacje na Śląsku Cieszyńskim. Sprawa „ukradzionych wioszek”, powracała jeszcze wielokrotnie w słowacko-czeskim dialogu.³

Spory czesko-słowackie w dwudziestoleciu międzywojennym przyciągały, co zrozumiałe, uwagę państw ościennych. W Budapeszcie, Warszawie, Rzymie, a w latach 30-tych także w Berlinie, analizowano możliwości wykorzystania konfliktów czesko-słowackich dla swych interesów. W latach 20-tych najbardziej aktywnie działały na tym odcinku Węgry. Dominację Czechów w Czechosłowacji upośledzenie Słowaków niezyczyliwie dla Pragi komentowała także prasa włoska. W opinii polityków krajów Czechosłowacji nieprzychylnych, jak i sojusznicznych, spory słowacko-czeskie były dostrzegane i oceniano je, jako poważnie osłabiające strukturę państwa.⁴

Polityka Polski wobec sprawy słowackiej w dwudziestoleciu międzywojennym przechodziła kilka etapów. Najogólniej mówiąc, w latach dwudziestych polityka Warszawy oscylowała między wspieraniem z różną intensywnością, madziarofilów lub autonomistów. Równocześnie od połowy lat dwudziestych rozwijano stosunki kulturalne budując tzw. obóz przyjaciół, poprzez stypendia, zaproszenia, wyjazdy młodzieży, współpracę harcerzy i skautów.⁵ Żywsze zainteresowanie Słowacją, jako możliwym do wykorzystania

3 Mečislav BORÁK – Rudolf ŽÁČEK, „Ukradené” vesnice musí Češi platit za 8 slovenských obcí?, Český Těšín 1993, s. 8 i n.

4 Piotr Stefan WANDYDZ, *The Twilight of French Eastern Alliances 1926–1936. French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to the Remilitarization of the Rhineland*, New Jersey 1988; Jörg Konrad HOENSCH, *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*, Tübingen 1967.

5 Ewa PIOTROWSKA-ORLOF, *Stosunki polsko-słowackie w latach 1919–1937*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie. Historia 1978, s. 128 i n.; Mateusz GNIAZDOWSKI, *Obóz*

instrumentem w polityce w Europie Środkowej, a także wobec Czechosłowacji, pojawiło się jednak dopiero po 1934 roku, kiedy to po odprężeniu stosunków z Berlinem zdawano sobie sprawę, że kierunek ekspansji Niemiec może przesunąć się na południe. W tej sytuacji należało na nowo przemyśleć miejsce CSR w środkowoeuropejskich koncepcjach polskiej polityki zagranicznej. Pogorszenie stosunków z Czechosłowacją, w ocenie Warszawy, państwem rządzonym przez Czechów, otwierało możliwości rozwoju stosunków ze Słowakami, ale na płaszczyźnie antyczeskiej. Wewnętrzne spory słowacko-czeskie otwierały przed polską dyplomacją pewne możliwości.⁶ W grudniu 1936 roku w Warszawie analizowano kwestię, czy możliwe jest wyodrębnienie Słowacji po ewentualnym rozpadzie CSR na skutek zagrożenia niemieckiego. Prognozując rozwój sytuacji w polskim MSZ zetknięto się z nierozwiązalnym dylematem. Czy dla planu „Trzeciej Europy“ ważniejsze są interesy państwa węgierskiego, perspektywa wspólnej granicy polsko-węgierskiej, czy też interesy słowackich autonomistów, wśród których Polska posiada poważne wpływy. Do 1938 roku polityka Polski wobec kwestii słowackiej nie została wyraźnie i jednoznacznie określona, choć kierownictwu polskiej polityki zagranicznej bliższa była koncepcja utworzenia unii węgiersko-słowackiej z dużą autonomią dla ziem słowackich, ale Beck rozmawiając z Janem Szembekiem 4 marca zastrzegł, że o przyłączeniu Słowacji do Węgier nigdy nie mówił i tego problemu nigdy nie rozstrzygał.⁷

Anschluss Austrii zasadniczo zmienił sytuację polityczną Europy Środkowej. Przede wszystkim ewentualne korzyści płynące z ustanowienia wspólnej granicy polsko-węgierskiej stały się iluzoryczne. Tej radykalnej zmiany sytuacji nie rozumiano dostatecznie wyraziście w pałacu Brühla. Dostrzegano zwiększony nacisk niemiecki na CSR, większą ostrożność Węgier, które teraz graniczyły zamiast ze słabą Austrią – z potężnym mocarstwem, jak i zablokowanie aktywności Włoch w basenie Dunaju.⁸ Przed polityką

---

piłsudczykowski-sanacyjny wobec słowackiego ruchu autonomistycznego, w: Joanna Głowińska (red.), *Stosunki polsko-słowackie w pierwszej połowie XX wieku (materiały pokonferencyjne)*, Wrocław 2006, s. 31 i n.; Andrzej OLEJKO, *Niedoszły sojusznik czy trzeci agresor? Wojskowo-polityczne aspekty trudnego sąsiedztwa Polski i Słowacji 1918–1938*, Kraków – Rzeszów 2012, s. 84.

- 6 Ewa ORLOF, *Stosunek Polski i Węgier do słowackiego ruchu separatystycznego w dwudziestolecu międzywojennym*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna. Historia 1991, nr 2, s. 103–105; Tadeusz V. GROMADA, *Piłsudski and the Slovak autonomists*, *Slavic Review* 28, 1969, no. 3, s. 455–457; Jerzy KOZEŃSKI, *Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej 1932–1938*, Poznań 1964, s. 193–194; M. GNIAZDOWSKI, *Obóz piłsudczykowski-sanacyjny*, s. 37–38.
- 7 *Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945)*, t. IV (1938–1939), oprac. Józef ZARAŃSKI, notatka z 4. 3. 1938, s. 54–56; Ewa ORLOF, *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej w latach 1938–1939*, Kraków 1980, s. 39–53.
- 8 Henryk BATOWSKI, *Rok 1938 – dwie agresje hitlerowskie*, Poznań 1985, s. 209–213; Gyula JUHÁSZ, *Hungarian Foreign Policy 1919–1945*, Budapest 1979, s. 133–135.

polską wiosną 1938 roku stanął dylemat, jak można wykorzystać zmiany sytuacji w basenie Dunaju. Czy Czechosłowacja zdoła oprzeć się naciskowi Berlina? Czy mocarstwa, zwłaszcza Francja, skutecznie wesprze swego sojusznika? Jakie stanowisko zajmie Związek Sowiecki? W polskim MSZ panowała opinia, iż los Czechosłowacji jest przesądzony, chyba, że dojdzie do zasadniczych zmian w polityce mocarstw zachodnich wobec Niemiec, co z kolei będzie wymagało także głębokich korekt polityki polskiej. Sądzono, więc, że w wypadku rozpadu czy upadku CSR powstanie korzystna dla autonomistów słowackich sytuacja. Pod koniec marca 1938 r., przekazano Andrejowi Hlince informację o zainteresowaniu Polski, wszelkimi objawami „formowania się narodu słowackiego”, co można było interpretować jako poparcie zarówno dla szerokiej słowackiej autonomii w ramach CSR, jak i dla oderwania się Słowacji i utworzenia niezależnego państwa.⁹ Jednakże, przechodząc do szczegółów, wiosną 1938 roku Beck nie miał jasnego poglądu na przyszłość Słowacji. Wydaje się, że w Warszawie zrozumiano, iż szanse Węgier na aneksję Słowacji są niewielkie, kiedy w połowie kwietnia 1938 r. poseł niemiecki w Pradze Ernst Eisenlohr w rozmowie z posłem RP Kazimierzem Papée wypowiedział się przeciw aneksji Słowacji przez Węgry.¹⁰ Należy podkreślić, że stanowisko Niemiec wobec sprawy słowackiej w znacznym stopniu oddziaływało na stanowisko polskiego MSZ. Od czerwca 1938 roku w Warszawie akceptowano koncepcję autonomizacji Słowacji w ramach CSR. Projekty autonomii Słowacji opracowane pod koniec 1937 roku Wojtecha Tukę (pod nazwą: Czechosłowackiej Republiki Związkowej) zakładały powstanie dwóch państw narodowych, czeskiego i słowackiego, złączonych w „bratnim związku”, na wzór Austro-Węgier. Projekt ustroju republiki słowackiej, przekazano w grudniu 1937 roku z Bratysławy do polskiego MSZ, dla zaopiniowania. Odesłany w maju 1938 roku projekt zawierał szereg rad dla słowackich polonofilów. Postulowano stworzenie związku czesko-słowackiego, z zachowaniem możliwie maksymalnej odrębności obu części składowych państwa, przez minimalizowanie kompetencji wspólnych organów związku państwowego (z dwoma konstytucjami, parlamentami i rządami).¹¹ W tej fazie kryzysu czechosłowackiego, można stwierdzić, że kwestia słowacka stała się dla polskiej dyplomacji ważnym instrumentem osłabiania pozycji międzynarodowej nadwieltańskiej republiki. Należy jednak podkreślić, że stanowisko Polski wobec Pragi we wrześniu 1938 roku nie wpłynęło decydująco na stanowisko mocarstw zachodnich, a to od ich postawy zależał los CSR.¹²

9 Marek KORNAT (red.), *Polskie dokumenty dyplomatyczne* (dalej PDD), 1938, Warszawa 2007, dok. nr 71, s. 172–173, raport posła w Pradze do MSZ z 28. 3. 1938, dok. nr 82, raport konsula RP w Bratysławie dla posła RP w Pradze z 5. 4. 1938, s. 198–200; E. ORLOF, *Dyplomacja polska*, s. 56–57.

10 PDD, 1938, dok. nr 89, raport posła w Pradze do MSZ z 20. 4. 1938, s. 220–221.

11 E. ORLOF, *Dyplomacja polska*, s. 73–77.

12 Potwierdza to instrukcja J. Becka dla posła w Pradze i Konsulatu w Bratysławie z 22. 9. 1938. Zbigniew LANDAU – Jerzy TOMASZEWSKI, *Monachium 1938. Polskie dokumenty dyplomatyczne*,

Stanowisko „Słowacja dla Słowaków” rozlegające się coraz donośniej za Karpatami nie było wygodne dla polskiego MSZ. Zwrócone było bowiem zarówno przeciw dominacji Czechów w CSR, czego w Warszawie oczekiwano, jak i przeciw Węgrom i ich rewindykacjom, czego sobie w polskim MSZ nie życzone. W każdym razie sprawa słowacka poważnie komplikowała działania rządu czechosłowackiego w dialogu z SdP. Ludacy, wchodząc do bloku narodowych mniejszości, zakwestionowali jeden z podstawowych sworzni państwa czechosłowackiego, doktrynę czechosłowakizmu. Mimo jej absurdalności, była jednak przez szereg lat w propagandzie, elementem wiążącym Słowację z resztą CSR.¹³

Decyzje konferencji monachijskiej i nacisk Polski na Pragę w sprawie Zaolzia przesłoniły najbardziej propolski manewr słowackich autonomistów -propozycję unii polsko-słowackiej, przedłożoną 29 września posłowi RP w Pradze Kazimierzowi Papée. Dokument ten, zaaprobowany przez kierownictwo partii ludackiej, przesłany został do Warszawy, razem z odpowiedzią MSZ CSR na polską notę z 27 września.¹⁴ Strona polska nie udzieliła odpowiedzi na tę propozycję, która już 6 października stała się nieaktualna, kiedy ogłoszono deklarację polityków słowackich podjętą w Żylinie w sprawie autonomii dla Słowacji i do sprawy „unii” już nie wracano. Zgoda rządu praskiego i stworzenie państwa dualistycznego, Czecho-Słowacji, tworzyła sytuację nową, przez polski MSZ nieprzewidywaną. W Warszawie spodziewano się bowiem, że w Żylinie zostanie ogłoszona niepodległość Słowacji. Utrzymanie państwa czechosłowackiego, w zmienionej formie oznaczało, iż Polska nie będzie w stanie oprzeć się „szczególnemu zainteresowaniu” Słowacją ze strony Niemiec, co formalnie zadeklarował Ernst Weizsäcker w rozmowie z Józefem Lipskim 7 października 1938 roku.¹⁵ Wypowiedź dyplomaty III Rzeszy była dowodem, że kwestia słowacka będąca dotąd w polityce niemieckiej na drugim planie zyskuje na wadze dla Berlina. W Auswärtiges Amt na początku października przeanalizowano problem słowacki dochodząc do konkluzji, iż najlepszym rozwiązaniem będzie powstanie samodzielnego państwa słowackiego. Przyłączenie Słowacji

---

Warszawa 1985, dok. nr 270, s. 361; Szerzej: Henryk BATOWSKI, *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1985, cz. II Zdrada monachijska, rozdział IV i V.

13 J. TOMASZEWSKI, *Czechosłowacja*, s. 43 i n.

14 PDD, 1938, dok. nr 307, s. 585–587, nota rządu RP do MSZ CSR z 27. 9. 1938, w której żądano od CSR cesji terytorium Zaolzia zgodnie z załączoną mapą. Była to odpowiedź na list E. Beneša do I. Mościckiego z 25. 9. 1938. H. BATOWSKI, *Europa zmierza*, s. 53; A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 91; M. GNIAZDOWSKI, *Obóz piłsudczykowski-sanacyjny*, s. 40.

15 Polityk niemiecki „interesował się specjalnie nowo utworzonym rządem Słowackim”. PDD, 1938, dok. nr 279, Raport ambasadora RP w Berlinie do MSZ z 8 X 1938, s. 554–555; A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 96–97; M. GNIAZDOWSKI, *Obóz piłsudczykowski-sanacyjny*, s. 40; Ladislav DEÁK, *O problemach stosunków słowacko-polskich od Monachium do rozbitcia republiki*, w: Ewa Orlof (red.), *Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918–1945*, Rzeszów 1992, s. 66.

do Węgier uznano za niekorzystne dla Rzeszy, ale zdecydowano się poprzeć węgierskie postulaty terytorialne dotyczące południa kraju.¹⁶ Tym samym plany węgierskie, a zatem w części i polskie dotyczące Słowacji, zablokowano.

Wydaje się, że trwanie w dalszym ciągu państwowości czecho-słowackiej po Monachium i stanowisko Niemiec w kwestii słowackiej skłoniło koła rządzące w Warszawie do wysunięcia wobec Č-SR żądań terytorialnych na odcinku karpackim, tj. na obszarze Spisza, Orawy i Czacy. Nota w tej sprawie została złożona w MSZ C-SR 1 listopada 1938 roku, przy czym dzień wcześniej poinformowano o żądaniach polskich słowacki rząd autonomiczny. Tego samego dnia premier słowackiego rządu krajowego zwrócił się z prośbą do Konsulatu Niemiec w Bratysławie z prośbą o wsparcie wobec polskich żądań terytorialnych.¹⁷ Krok Polski spowodował fatalne konsekwencje dla przyszłości stosunków ze Słowacją. Przede wszystkim żądania polskie zostały wysunięte równocześnie z węgierskimi. Jednakże Węgry były uważane w Bratysławie za kraj wrogi, natomiast ze stanowiskiem Polski w Bratysławie wiązały nadzieje nie tylko kręgi polonofilskie. Po drugie, w Bratysławie uznano, że jedynie Niemcy mogą powściągnąć zarówno Polskę, jak i Węgry. Przychylność, czy przynajmniej życzliwa neutralność Berlina była dla Słowaków tym ważniejsza, że parę dni po wysunięciu żądań przez Polskę, przedstawiciele Niemiec i Włoch mieli rozstrzygnąć węgiersko-słowacki spór terytorialny.¹⁸

Żądania Warszawy pod adresem Bratysławy miały bardzo poważne następstwa dla stosunków między Polską, a społeczeństwem Słowacji i później państwem słowackim. Przede wszystkim wywołały falę antypolskich nastrojów na Słowacji, przez co zmarnowano wieloletnie wysiłki mające na celu rozbudowę polskich wpływów na południe od Karpat. Po wtóre, Słowacy otrzymali dowód, że dla Polski Budapeszt jest ważniejszy niż Bratysława. Po trzecie dla polityków słowackich stało się jasne, że decydującym czynnikiem w basenie Dunaju stają się Niemcy.¹⁹ Jest oczywiste, że tak istotna zmiana warunków prowadzenia południowego wariantu polskiej polityki zagranicznej musiała być spowodowana poważnymi przyczynami. I tutaj właśnie historyk staje przed dużym

16 E. ORLOF, *Dyplomacja polska*, s. 101–102. Sugestie Berlina o konieczności rezygnacji z Bratysławy i południowych rubieży Słowacji na rzecz Węgier, zapewne spowodowały opowiedzenie się polityków słowackich za autonomią w ramach CSR. Tel. konsulatu RP w Bratysławie do MSZ z 28. 9. 1938. Z. LANDAU – J. TOMASZEWSKI, *Monachium 1938*, dok. nr 410, s. 468–469.

17 H. BATOWSKI, *Europa zmierza*, s. 56–57; E. ORLOF, *Dyplomacja polska*, s. 110.

18 2 listopada ministrowie spraw zagranicznych III Rzeszy i Włoch zdecydowali o oderwaniu od Słowacji terenów południowych, zamieszkałych głównie przez ludność węgierską, o powierzchni 10390 km² i 900 tys. ludności. Również Węgom dostały się południowe gminy Rusi Podkarpackiej o powierzchni 1586 km², zamieszkałe przez około 180 tys. osób. Ten tzw. I arbitraż wiedeński zaliczany jest do bezpośrednich następstw układu monachijskiego. H. BATOWSKI, *Europa zmierza*, s. 77–81; J. K. HOENSCH, *Der ungarische Revisionismus*, s. 127–141.

19 H. BATOWSKI, *Europa zmierza*, s. 60–61; E. ORLOF, *Dyplomacja polska*, s. 11–116.

wyzwaniem, gdyż trudno wskazać na owe przyczyny, które usprawiedliwiałyby poniesienie tak poważnych strat natury politycznej i – jakbyśmy to powiedzieli dziś – wizerunkowych. Tereny, których zażądała Polska od Słowacji nie miały żadnego znaczenia gospodarczego, z pewnym wysiłkiem możemy wskazać na korzyści komunikacyjne, czy transportowe. Grały na pewno rolę pewne elementy historyczne (Spisz), można też mówić o kwestiach narodowych, choć tereny pogranicza dają liczne przykłady trudności w określeniu swej tożsamości przez ludność miejscową. Na koniec można wspomnieć o kwestiach strategicznych, choć ten argument wygląda już na pierwszy rzut oka dość śmiesznie, gdy weźmiemy pod uwagę różnicę potencjałów Polski i Słowacji, lub nawet Czecho-Słowacji po Monachium.²⁰ Cóż, więc mogło skłonić dyplomację polską do tak nierozważnego kroku, obliczonego na uzyskanie niewielkich i mało znaczących terytoriów, w zamian za poważne straty, które stawały pod znakiem zapytania aktualną koncepcją polityki zagranicznej, czyli budowę „Trzeciej Europy”. Przy aktualnym stanie źródeł nie ma odpowiedzi na powyższe pytania. Możemy jedynie snuć przypuszczenia, iż grały tu rolę względy prestiżowe i dążenie do utrzymania polityki polskiej w głównym nurcie wydarzeń. Można to rozumieć, jako chęć do dotrzymania kroku Niemcom, pewną demonstrację aktywności i bezkompromisowości.²¹ Warto wspomnieć, że w październiku 1938 r., polskie MSZ znalazło się pod naciskiem kręgów wojskowych, które domagały się „polepszenia” przebiegu odcinka granicy polsko-czechosłowackiej w Karpatach. Podczas spotkania szefa Sztabu Głównego WP gen. Wacława Stachiewicza z Józefem Beckiem, ujawniono oczekiwania polskich wojskowych o „zabezpieczenie granicy południowej”. Stachiewicz wskazywał na Spisz i Orawę i wschodni cypel Rusi Podkarpackiej. Ostatecznie zadowolono się Jaworzyną i małymi skrawkami Orawy i Spisza. Jak wspomina sekretarz ministra spraw zagranicznych Piotr Starzeński, Beck przyjął postulaty wojskowych pod dużym naciskiem.²² Cokolwiek by to było, wątpliwe zyski terytorialne zupełnie się Polsce nie opłaciły. W październiku 1938 roku nastąpiło załamanie wpływów polskich na Słowacji, obezwładnienie polityczne słowackich kręgów polonofilskich (Sidor) i wzrost znaczenia zwolenników oparcia Słowacji o Niemcy. Doszło do kilku incydentów zbrojnych podczas zajmowania przez oddziały polskie terenów Czacy i Jaworzyny z ofiarami po obu stronach. Dnia 30 listopada 1938 roku podpisano w Zakopanem

20 H. BATOWSKI, *Europa zmierza*, s. 61–64.

21 Piotr KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą. Polsko-czechosłowackie stosunki wojskowo-polityczne 1918–1939*, Warszawa 2009, s. 533 i n.; A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 110 i n.

22 Paweł STARZEŃSKI, *Trzy lata z Beckiem*, Londyn 1972, s. 162.

układ delimitacyjny, definitywnie ustalający granicę między Polską a C-SR na odcinku słowackim.²³

Późną jesienią i zimą 1938/1939 w prasie słowackiej dominował antypolski ton, a polscy dyplomaci donosili o antypolskich demonstracjach. Sytuacja poczęła się nieco stabilizować w lutym i na początku marca 1939, kiedy to w Warszawie prowadził rozmowy Čarnogurský z wiceministrem Arciszewskim o ożywieniu wzajemnych stosunków.²⁴ Opcja proniemiecka, którą uosabiał Tuka, była jednak silniejsza. Ogłoszenie 14 marca niepodległości przez słowacki Sejm, dokonało się z zachętą, a nawet pod naciskiem III Rzeszy, co ustabilizowało wpływy niemieckie na Słowacji. Dyplomacja polska reagowała jedynie na zachodzące wydarzenia w Bratysławie nie mogąc w istocie mieć na nie żadnego poważniejszego wpływu. Stosunki Polski z niepodległą Słowacją początkowo układały się dość poprawnie. Polska uznała niemal natychmiast niepodległe państwo słowackie zaraz po notyfikacji. Oba kraje wymieniły przedstawicieli dyplomatycznych zrazu na szczeblu *chargé d'affaires* i podjęły wstępne prace nad rozwojem stosunków bilateralnych.²⁵ Jednakże już 23 marca 1939 r. podpisano układ między Berlinem a Bratysławą, w którym Słowacja poddała się pod opiekę III Rzeszy. Niemcy uzyskały uprawnienia do utrzymywania baz i garnizonów na terenie Słowacji, w tzw. strefie ochronnej obejmującej zachodnie powiaty Słowacji, a także kontroli polityki zagranicznej Bratysławy i spraw wojskowych. Układ zawarty na 25 lat dawał Berlinowi możliwości trwałej dominacji nad nowym państwem.²⁶ Tym samym prowadzenie przez Polskę aktywnej polityki wobec Słowacji, a patrząc szerzej, w basenie Dunaju, zostało uniemożliwione. Ustanowiona w połowie marca granica polsko-węgierska w związku z aneksją Rusi Podkarpackiej przez Węgry, o czym dawno myślano w Warszawie i Budapeszcie, nie rekompensowała Polsce strat związanych z utratą wpływów na Słowacji i ogólnym pogorszeniem się położenia strategicznego wobec Niemiec.²⁷

Słowacja uzyskała poparcie Berlina przeciw Węgom, które po anektowaniu Rusi Podkarpackiej podjęły próbę opanowania wschodniej części Słowacji, Preszowszczyzny. Doszło do działań zbrojnych i pewnych ustępstw strony słowackiej (do Węgier przyłączono

23 P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 533 i n.; A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 112–113; Mečislav BORÁK, *Československo-polská „malá válka“ u Čadce 25 listopadu 1938*, *Historie a vojenství* 1998, nr 4, s. 69 i n.

24 E. ORLOF, *Dyplomacja polska*, s. 124–127.

25 Placówką polską w Bratysławie kierował Mieczysław Chałupczyński, dotychczas konsul w Užhorodzie. Poselstwem Słowacji w Warszawie kierował Karol Klinovský, do czasu nominacji posła Ladislava Szathmáry'ego.

26 E. ORLOF, *Relacje między państwem polskim a państwem słowackim w okresie od 15 marca do 1 września 1939 r.*, w: J. Głowińska (red.), *Stosunki polsko-słowackie*, s. 50. W następnych miesiącach doprecyzowano sposoby wykorzystania strefy przez stronę niemiecką.

27 E. ORLOF, *Dyplomacja polska*, s. 126–130.

powiaty Sobrance i Snina, ok. 1 tys. km²). W zaistniałej sytuacji rząd słowacki nie zwrócił się do Warszawy się z prośbą o zahamowanie akcji węgierskiej, miał bowiem silniejszego „opiekuna”, a poza tym podejrzewano w Bratysławie, że Polska może być zainteresowana wydłużeniem granicy z Węgrami.²⁸ Faktem jest także, że w dialogu polsko-niemieckim na temat pogarszania się stosunków bilateralnych w zimie i wczesną wiosną 1939 roku, Warszawa kilkakrotnie podnosiła niestosowność ekspansji niemieckiej na Słowacji bez żadnego ekwiwalentu dla Polski. Wskazywano, że układ z 23 marca między Berlinem a Bratysławą, nie służy rozwojowi dobrych stosunków polsko-niemieckich. Rozgrywka o wpływy na Słowacji między Polską a Niemcami, z czym w Warszawie liczone się wcześniej, trwała w istocie kilka tygodni i zakończyła się poddaniem Słowacji pełnej kontroli Niemiec.²⁹

W tej sytuacji, gdy Niemcy nadzorowały politykę zagraniczną Bratysławy, możliwości rozwoju stosunków z Polską w zasadzie nie było, ale wywiad polski skutecznie pozyskiwał informacje dotyczące niemieckich jednostek wojskowych stacjonujących na terenie Słowacji. Zwolennikiem utrzymania kontaktów między armiami Polski i Słowacji był nawet początkowo głównodowodzący armii słowackiej gen. Ferdinand Čatloš, ale szerszej współpracy nie podjął. Pogarszanie się odniesień polsko-niemieckich od wiosny 1939 roku, miało wpływ na stosunki między Warszawą a Bratysławą. Zdołano jedynie podpisać 2 maja 1939 r., układ handlowy między dwoma państwami oraz rozpocząć dialog na temat rozwoju współpracy kulturalnej.³⁰ Próby ze strony polskiej odnowienia kontaktów z Sidorem i środowiskami polonofilskimi nie przyniosły efektów. Kontrola niemiecka nad sytuacją na Słowacji powiększała się w miarę upływu czasu. Poselstwo III Rzeszy 30 czerwca wystąpiło do rządu słowackiego z memorandum domagając się przerwania wszelkich związków z Polską niezgodnych z interesami niemieckimi. Domagano się dalej ściślejszej kontroli granicy polsko-słowackiej, zwalczania „polskiego szpiegostwa” i wzmocnienia straży granicznej. Żądania niemieckie były spowodowane dążeniem do uniemożliwienia licznych ucieczek do Polski, wojskowych czeskich i niekiedy słowackich, do legii organizowanych w obozach w Bronowicach Małych pod Krakowem. Rząd słowacki zastosował się do niemieckich życzeń i 17 lipca podpisano odpowiednie porozumienia z kierownictwem Niemieckiej Komisji Wojskowej.³¹

28 E. ORLOF, *Relacje*, s. 49–51; A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 141. W Bratysławie krążyły pogłoski, że Polska i Węgry zawarły porozumienie o rozbiórce Słowacji.

29 Stanisław ŻERKO (red.), PDD, 1939, styczeń – sierpień, Warszawa 2005, dok. nr 97, 99, 100, 154, 183; A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 187–188.

30 E. ORLOF, *Dyplomacja polska*, s. 141–144.

31 Ibidem, s. 146–147; Igor BAKA, *Udział Słowacji w agresji na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 2010, s. 45–46.

Coraz mocniejsze podporządkowanie władz Słowacji Berlinowi zaznaczyło się także w kwestiach wojskowych. Od lipca podjęto działania na rzecz przygotowania ewentualnej interwencji militarnej przeciw Polsce. Armię uzupełniono rezerwistami, przesunięto część jednostek wojskowych na północ. W zachodnich powiatach Słowacji, gdzie w tzw. strefie ochronnej stacjonowały oddziały niemieckiej 7 dywizji piechoty, podjęto prace przy przebudowie dróg, mostów i dworców kolejowych tak, aby lepiej służyły przyszłym operacjom wojskowym. W pracach tych uczestniczyły także firmy niemieckie. Współpracę wojskową między obu państwami sformalizował układ podpisany 12 sierpnia 1939 r. Regulował szczegóły związane z stacjonowaniem wojsk niemieckich na terytorium Słowacji, zasady współdziałania jednostek wojskowych obu państw, kwestie podległości i in., a także poszerzał obszar strefy ochronnej na wschód. Wśród szeregu poczynionych w drugiej połowie sierpnia uzgodnień szczególnie istotne były te, które dopuszczały możliwość przemieszczania się niemieckich formacji zbrojnych na całym terytorium państwa słowackiego oraz ustalały relacje między administracją słowacką a dowództwem jednostek niemieckich.³² Trwały równocześnie rozmowy między rządem Słowacji a Niemiecką Komisją Wojskową w sprawie liczebności armii słowackiej. Początkowo strona niemiecka godziła się na 25 tys. w warunkach pokojowych i 52 tys. w czasie wojny. Słowacy domagali się znacznie większej liczby, do 150 tys. Ostatecznie pod koniec sierpnia Hitler wyraził zgodę na 125 tys. armię słowacką czasu wojny.³³

Równocześnie nasilała się rewizjonistyczna propaganda, głosząca, że nadchodzi czas odebrania utraconych terytoriów w październiku ubiegłego roku. W przemówieniu wygłoszonym w Piešťanach 21 sierpnia, szef słowackiego Urzędu Propagandy Alexander Mach, zażądał od Polski zwrotu Jaworzyny i innych terenów pogranicznych. Następnego dnia w Bratysławie miała miejsce wielka antypolska demonstracja, a „nieznani sprawcy” zdemolowali mieszkanie kierownika Poselstwa RP w Bratysławie. W kolejnych dniach, mnożyły się w prasie żądania ustępstw terytorialnych ze strony Polski.³⁴

Zasady współdziałania armii słowackiej z Wehrmachtem określił rozkaz Hitlera z 22 sierpnia, którego treść przekazano Słowakom dwa dni później. Jednostki słowackie miały być użyte jedynie do obrony własnego terytorium i na pomocniczych kierunkach działań ofensywnych. Główną siłą ofensywną z terenów Słowacji stanowić miały dywizje niemieckie: 7 dyw. piechoty, 2 dyw. panc. 4 dyw. lekka, 1, 2, 3, dyw. górskie. W drugim rzucie planowano użyć dwie dywizje piechoty 56 i 57. W sumie na Słowacji na przełomie

32 I. BAKA, *Udział Słowacji w agresji*, s. 49–50, 56–57.

33 A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 275–276.

34 Obszernie: I. BAKA, *Udział Słowacji w agresji*, s. 82–94; także: A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 219–220.

sierpnia i września znalazło się ponad 130 tys. żołnierzy niemieckich.³⁵ Do współdziałania z armią niemiecką wyznaczono 3 słowackie dywizje piechoty i „grupę szybką”, które miały działać w pasie od Tatr Wysokich do miejscowości Solinka w Bieszczadach. Ogółem zgrupowanie słowackiej armii czynnej, „Bernolák”, pod dowództwem gen. Čatloša liczyło prawie 13 tys. żołnierzy. Trwała jednak mobilizacja kolejnych roczników stąd liczebność armii słowackiej w miarę upływu czasu rosła.³⁶ Po stronie polskiej, granicy ze Słowacją miała bronić 2 Bryg. Górską i 3 Bryg. Strzelców Górskich w sile 20 batalionów piechoty. Większość sił polskich stanowiły bataliony Obrony Narodowej słabo wyposażone w broń maszynową i pozbawione artylerii. Jedynie 3 bataliony 1 pułku strzelców podhalańskich i 2 dwubatalionowe pułki Korpusu Ochrony Pogranicza były wyposażone w sprzęt porównywalny z jednostkami słowackimi.³⁷

Działania wojenne w rejonie Spisza rozpoczęły się 1 września rano. Oddziały słowackie 1 pułku 1 dyw. piechoty opanowały bez większych trudności obszar Jaworzyny Spiskiej, bronionej jedynie przez polską straż graniczną. Pułk pomaszerował dalej w kierunku Jurgowa i Białki Tatrzańskiej. W godzinach południowych oddziały słowackie wkroczyły do Zakopanego. Inne oddziały słowackie, przez Jaworzynę przemieszczały się w kierunku Poronina. Już pierwszego dnia walk zdołano opanować obszary utraczone w listopadzie 1938 roku.³⁸ W dniach następnych siły słowackie uczestniczyły w operacjach w rejonie Nowego Targu, Krościenka, Sanoka, Leska i Krosna. 13 i 14 września większość jednostek słowackich wycofała się z polskiego terytorium, a 19 września zakończono działania bojowe na tym obszarze.³⁹ Inkorporacja spornych terenów Spisza nastąpiła na podstawie umowy słowacko-niemieckiej podpisanej 21 listopada 1939 w Berlinie.⁴⁰

Biorąc pod uwagę małą intensywność działań na „froncie południowym” we wschodniej jego części, w kampanii jesiennej 1939 roku, należy podkreślić stosunkowo niewielkie znaczenie samodzielnych operacji jednostek słowackich. Z militarne go punktu widzenia nie odegrały one większej roli, a główną siłą operacji ofensywnych w tym rejonie były oczywiście wojska niemieckie. Udział jednostek słowackich w operacjach wojskowych przeciw Polsce miał poważny walor polityczny. Przed wszystkim był widomym znakiem, że niedawno powstałe państwo słowackie opowiedziało się po stronie agresywnych burzycieli resztek ładu wersalskiego; III Rzeszy, Związku Sowieckiego i Włoch. Biorąc jednak pod uwagę międzynarodową sytuację Słowacji i zupełną zależność od

35 A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 283–284; I. BAKA, *Udział Słowacji w agresji*, s. 78–82.

36 A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 280; I. BAKA, *Udział Słowacji w agresji*, s. 115–119.

37 Ibidem, s. 262 i n.

38 A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, s. 302–303; I. BAKA, *Udział Słowacji w agresji*, s. 130–135.

39 I. BAKA, *Udział Słowacji w agresji*, s. 125 i n.; A. OLEJKO, *Niedoszły sojusznik*, rozdz. 5–7.

40 I. BAKA, *Udział Słowacji w agresji*, s. 236.

Berlina, możliwości działania Bratysławy były bardzo ograniczone. Wybór protektorów i przyjaciół w 1939 roku przesądził w istocie o dalszych losach państwa słowackiego. Po wtóre, militarne zaangażowanie przeciw Polsce zostało dość zręcznie wykorzystane propagandowo, jako sukces reżimu ludackiego na arenie międzynarodowej. W przyszłości skutkowało to powstaniem sytuacji bezalternatywnej dla Słowacji na arenie międzynarodowej, czego nie mógł zmienić poseł Ladislav Szathmáry swą propolską deklaracją. Po trzecie, militarne zaangażowanie armii słowackiej przeciw Polsce posłużyło w budowaniu wojskowych tradycji armii słowackiej. I choć w istocie, „sukcesy” militarne armii słowackiej nie były wielkie, to odpowiadały wielkości potencjału państwa słowackiego i umożliwiły odzyskanie utraconych w 1938 roku terytoriów. Sumując, w skomplikowanej sytuacji międzynarodowej w latach 1938–1939, zarówno politycy w Warszawie w 1938 r., jak i w Bratysławie w 1939 r., podejmowali decyzje pochopnie nie dostrzegając zasadniczych niebezpieczeństw.

Summary

The Polish-Slovak relations in 1938–1939

This essay presents the international situation in the late 1930's which enabled formation of the Slovak State; and the stand of Polish diplomacy towards this matter. Poland strived to reconcile the Slovak desire for autonomy and independence with its own intention to implement the joint Polish-Hungarian border which was intended to contribute to the realization of the concept of "Third Europe" and to strengthen Poland against Germany. This intention did not succeed due to the German dominance in Central Europe after the annexation of Austria and disintegration of Czechoslovakia. Since the autumn 1938, Berlin had come up with claims against Poland and it had been strengthening its influence in Slovakia, which was facilitated due to mistakes of Poland

diplomacy. The territorial compromises, which were coerced from Slovakia, meant the loss of Polish influence acquired in previous years and the isolation of Slovak politicians favourable to Poland. As a consequence, after gaining its independence, Slovakia found itself in a sphere of interest of the German Reich. A number of agreements on political, military and economic cooperation between Berlin and Bratislava made after March 15, 1939, resulted in a complete dependence of Slovakia on Germany. The German pressure and the increase of anti-Poland sentiments caused Slovakia to enter into the coalition of the Axis Powers and to get involved in the aggression against Poland in September 1939.

Magdalena HUŁAS

Polsko-czechosłowacka (kon)federacja. Cele i oczekiwania strony polskiej (1939–1943)¹

Abstract: Polish-Czechoslovak (Con)federation: Goals and Aspirations of the Polish Party (1939–1943)

The article analyses plans for a Polish-Czechoslovak (con)federation and their role in the foreign policy of the Polish Government-in-Exile. The aims of the article are twofold. Firstly, to explore long-term goals set by the Polish Government for the union of the two countries, especially those connected with the post-war stability and safety of this European region. Secondly, to present the immediate goals of strengthening the Polish Government's position and its current policy.

Key words: Czechoslovak Government-in-Exile – Polish Government-in-Exile – (con)federation – World War II

Premier Władysław Sikorski i jego rząd wielokrotnie deklarowali, że plany federacyjne są jednym z bardziej istotnych elementów polskiej polityki zagranicznej, rozumiała jest więc częstotliwość, z jaką problematyka budowania związku polsko-czechosłowackiego pojawia się w historiografii,² zwłaszcza w historiografii polskiej. Wyjaśnienia wymagają raczej przyczyny, dla których koncepcja stworzenia federacji Polski z Czechosłowacją nabrała aż takiego znaczenia w polskiej polityce lat II wojny światowej. Zdawać by się bowiem mogło, że wzajemne doświadczenia lat bezpośrednio wojnę poprzedzających zamykały drogę do rozwiązań tego typu. Tymczasem właśnie z tym partnerem próbowano budować związek, który miał kształtować warunki w powojennej Europie Centralnej.

---

1 Autorka pragnie podziękować anonimowym recenzentom za ich pomocne uwagi, które pozwoliły nadać ostateczny kształt temu tekstowi.

2 Przeglądu historiografii czeskiej dokonał Roman BARON w artykule *Koncepcja polsko-czechosłowackiej konfederacji w najnowszych opracowaniach historyków czeskich*, w: Roman Baron, *Między Polską i Czechami. W optyce historyka z Brna, Toruń 2009*, s. 29–38.

Zadaniem tego artykułu nie jest jednak ocena prawdopodobieństwa realizacji planów federacyjnych, a próba określenia celów, jakie strona polska w związku z nimi sobie stawiała i oczekiwać, jakie z nimi wiązała. Problematyka ta rozpatrywana będzie na dwóch płaszczyznach. Podjęta zostanie próba ustalenia, jakie oczekiwania wiązano z federacją, w przypadku, gdyby zaistniała, zwrócona też zostanie uwaga na nadzieje, jakie wiązano z negocjacjami mającymi prowadzić do stworzenia federacji, z samym faktem przedstawienia na forum międzynarodowym takiej propozycji.

Punktem wyjścia rozważań są cele nadrzędne rządu RP.³ Najważniejszym „celem wojny” było odbudowanie niepodległości i integralności terytorialnej Polski w jej granicach z 1 września 1939 r., a wśród „celów pokoju” na jednym z głównych miejsc znajdowało się zapewnienie trwałego bezpieczeństwa i pokoju w Europie oraz w regionie. I tym właśnie celom nadrzędnym cele bardziej szczegółowe były podporządkowane.

Wśród nich najistotniejsze z punktu widzenia rozważanej problematyki były: przywrócenie niepodległości Czechosłowacji oraz utworzenie w Europie Środkowo-Wschodniej „wału państw”, którego zadaniem miało być powstrzymanie agresji Niemiec kierowanej na wschód oraz oddzielenie Niemiec od Rosji. Charakter proponowanego związku nie był w tych dokumentach bliżej określany, choć wspomniano o możliwości oparcia go na „powiązaniach federacyjnych”. Stwierdzano jednak, że zbyt wcześnie jest mówić o jego kształcie, a należy raczej wskazywać „że pojęcie federacji nie ma sztywnie ustalonej i niezmiennej treści w historii i w prawie”. W tym samym dokumencie sugerowano powołanie do życia federacji kilkustopniowej polegającej na utworzeniu „unii europejskiej, a wewnątrz tej unii ściślejszych regionalnych grup państw”.⁴

Deklarowane w dokumentach programowych postulaty wymagają dodatkowych komentarzy:

3 Formułowane one były m.in. w takich dokumentach jak: Instrukcja rządu dla kierowników placówek dyplomatycznych uchwalona przez Radę Ministrów dnia 10 X 1939 (Wojciech ROJEK (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1939 wrzesień – grudzień*, Warszawa 2007, s. 165–167); Wstępne wytyczne w zakresie poglądów i dążeń rządu, 8. 11. 1939 (Wojciech ROJEK – Andrzej SUCHCITZ (opr.), *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. I: październik 1939 – czerwiec 1940, Kraków 1994, s. 81–83); Biuletyn Informacyjny MSZ nr 1 o pracach rządu, 28. 11. 1939 (Stefania STANISŁAWSKA (red.), *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1965, s. 124–126); Odezwa gen. Sikorskiego i rządu do Kraju, 18. 12. 1939 (Monitor Polski, Paryż, 19. 12. 1939); Okólnik ministra spraw zagranicznych, 19. 2. 1940 (Magdalena HUŁAS (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1940*, Warszawa 2010, s. 144–150); Tezy programowe rządu RP, 15. 8. 1940 (S. STANISŁAWSKA (red.), *Sprawa polska*, s. 176–178); Tezy polskiej polityki zagranicznej, 26. i 28. 8. 1940 (M. HUŁAS (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, s. 658–661).

4 Okólnik ministra spraw zagranicznych, 19. 2. 1940 (po przyp. 2).

1. W przypadku celu mówiącego o niepodległości Czechosłowacji należy odnieść się do problemów pokrewnych, jakimi były stosunek do ciągłości państwa czechosłowackiego oraz do słowackich aspiracji autonomicznych.
2. Z kolei koncept tworzenia „wału państw” między Niemcami a Związkiem Radzieckim stawia pod dyskusję problem stosunku wobec obydwu państw totalitarnych.
3. I wreszcie rozważania na temat proponowanego charakteru (kon)federacji pomagają zrekonstruować zadania i cele, jakie próbowano osiągnąć dzięki jego stworzeniu.

*

Odzyskanie niepodległości przez Czechosłowację od samego początku i konsekwentnie przedstawiane było przez rząd polski jako jeden z najważniejszych celów toczącej się wojny. Konieczność przywrócenia wolności Czechów i Słowaków nie pozostawiała żadnych wątpliwości, problemy rodziły się dopiero przy próbach przewidzenia, jaki charakter będzie miało ich powojenne państwo. Dla strony polskiej nie było to obojętne i w rezultacie próbowała ona nie tylko przewidzieć przyszłą sytuację, ale również wpływać na jej rozwój. W okresie, gdy nie było jeszcze wiadomo, które z ugrupowań aspirujących do roli przedstawicieli Czechosłowacji na obczyźnie zdobędzie wpływy dominujące, rząd polski utrzymywał kontakty i prowadził wstępne rozmowy dotyczące rozwiązań federalcyjnych zarówno z Czechosłowackim Komitetem Narodowym Edvarda Beneša, byłego prezydenta Czechosłowacji, jak i z (Czesko-)Słowacką Radą Narodową Milana Hodży, byłego premiera tego państwa. Stanowisko takie przyjmowane było ze zrozumieniem przez zachodnich aliantów, którzy sami niejednokrotnie podawali w wątpliwość poparcie, jakim miał się cieszyć Beneš we własnym kraju i wśród pozostałych uchodźców politycznych z Czechosłowacji, a tym samym jego siłę polityczną. Frank Savery, radca ambasady brytyjskiej przy władzach polskich, w czasie jednej ze swoich rozmów z Janem Ciechanowskim, sekretarzem generalnym polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, odniósł nawet wrażenie, że Francuzi – wówczas jeszcze gospodarze rządu polskiego – ostrzegali Polaków przed zbyt jednoznacznym wypowiedzeniem się za współpracą z konkretnymi przedstawicielami Czechów bądź Słowaków.⁵

Wydawałoby się, że fakt uznania tymczasowego rządu czechosłowackiego zarówno przez rząd Jego Królewskiej Mości, jak i rząd RP powinien przesądzić sprawę jednoznacznie na korzyść Beneša. Jednak strona polska nadal utrzymywała stosunki z antagonistyczną

---

5 The National Archives, Kew (dalej: TNA), Foreign Office. General Correspondence: FO 371/24480, C 1972/1972/55, Howard Kennard do Williama Stranga, 2. 2. 1940.

wobec niego grupą Hodży.⁶ Wyjaśnienia tej sytuacji należy szukać zarówno na płaszczyźnie psychologicznej, jak i politycznej. Względy natury „emocjonalnej” odgrywały znaczną rolę. Wielokrotnie zwracano uwagę na istnienie swego rodzaju psychologicznej bliskości Polaków i Słowaków, co przyznawał nawet sam Edvard Beneš.⁷ Strona polska często podkreślała życzliwy stosunek Hodży do Polski i do samej idei federacji, choć czasami można odnieść wrażenie, że argument ten wykorzystywany był raczej ze względów taktycznych, dla uwypuklenia niechętnego Polsce stanowiska Beneša. Sceptyczną ocenę szans na realizowanie celów w Europie Środkowej wspólnie ze Słowakami sformułował ambasador RP w Londynie, Edward Raczyński, stwierdzając, że „o ile ze strony Benesa możemy obawiać się zawodów i trudności w zharmonizowaniu polityki polskiej i czeskiej, to także i z Hodżą, i jego przyjaciółmi, gdyby to oni właśnie zdolali osiągnąć decydujące wpływy, zadanie to nie będzie tak łatwe i proste, jakby można było oczekiwać”.⁸

Istotniejsze jednak były argumenty natury politycznej. Polskie poparcie dla Milana Hodży, a także dla Štefana Osuský'ego, w znacznej mierze wynikało z faktu, iż to u tych polityków znajdowano zrozumienie polskiej polityki wobec ZSRR. Edvard Beneš natomiast, ze swoją prorosyjskością, a nawet proradzieckością, zdawał się bardziej antagonyście niż sprzymierzeńcem. Co więcej, w przekonaniu takim utwierdzały Polaków również sygnały płynące z niektórych kręgów brytyjskich, m.in. z Royal Institute of International Affairs. Ambasador Edward Raczyński w czasie swojej wizyty w Chatham House usłyszał opinię, zgodnie z którą lepszymi partnerami dla Polaków miały być osoby z otoczenia Hodży i Osuský'ego niż z otoczenia Beneša, właśnie ze względu na stosunek tego ostatniego do ZSRR.⁹

Poglądy polskich polityków na temat zakresu współpracy z politykami czeskimi i słowackimi nie były oczywiście jednolite. Ścieranie się opinii i stanowisk prześledzić można

6 Na temat stosunków panujących wśród uchodźstwa czechosłowackiego zob.: Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*, Praha 2004.

7 Instytut Polski i Muzeum im. Generała Sikorskiego, Londyn (dalej: IPMS), Prezydium Rady Ministrów: PRM 19, dok. 10, k. 65–71, Sprawozdanie z rozmowy Ambasadora Raczyńskiego z Prezydentem E. Beneszem, z dnia 23 sierpnia 1940 r., 26. 8. 1940 (zob. też: M. HUŁAS (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, s. 607–611, tu: 609). W czeskim, znacznie krótszym, sprawozdaniu z tej rozmowy sformułowanie takie się nie pojawia, znacznie silniej natomiast niż w sprawozdaniu polskim podkreślane jest żądanie Beneša, by Polacy nie wprowadzali rozróżnienia na Czechów i Słowaków (Ivan ŠTOVÍČEK – Jaroslav VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance, 1939–1944. Czechoslovak Diplomatic Documents*, Prague 1995, s. 51–52).

8 Sprawozdanie Edwarda Raczyńskiego z rozmowy z Milanem Hodżą, 28. 11. 1939 (data sporządzenia raportu), w: W. ROJEK (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, s. 431.

9 Zob.: Dušan SEGEŠ, *Partnerzy czy petenci? Słowacy i Słowacja w polityce rządu RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, tłum.: Grzegorz Gąsior, Gdańsk 2012, s. 46–47.

na przykładzie dyskusji, jaka toczyła się nad tezami polskiej polityki zagranicznej, przyjętymi ostatecznie na posiedzeniu Rady Ministrów 26 i 28 sierpnia 1940 r. Ich pierwotna wersja sformułowana została 23 lipca na posiedzeniu Komitetu Politycznego Ministrów, na podstawie referatu ministra spraw zagranicznych, Augusta Zaleskiego. Następnie, po rozpatrzeniu uwag ministrów Stanisława Strońskiego i Mariana Seydy, 30 lipca Komitet Polityczny Ministrów pod przewodnictwem ministra gen. Kazimierza Sosnkowskiego opracował wersję tez, która 17 sierpnia dyskutowana była w czasie narady u prezydenta RP, Władysława Raczkiewicza, w obecności premiera Władysława Sikorskiego oraz ministrów: Kazimierza Sosnkowskiego, Józefa Hallera, Stanisława Kota, Mariana Seydy, Jana Stańczyka, Henryka Strasburgera, Stanisława Strońskiego i Augusta Zaleskiego.

Na podstawie toczących się wówczas dyskusji uznać można, że głównym przeciwnikiem prowadzenia odrębnych negocjacji z Milanem Hodżą był Jan Stańczyk, socjalista, minister pracy i opieki społecznej. Przekonywał on, że „*dzielenie sprawy czechosłowackiej na czeską i słowacką, jest nie tylko ingerencją w sprawy wewnętrzne Czechosłowacji, lecz i powtarzaniem błędu polityki Becka, osłabiającej skrzydło obronne Polski, jakim jest Czechosłowacja*”.¹⁰ Z kolei orędownikami podtrzymywania bliskich stosunków ze Słowakami byli m.in. ministrowie bez teki: gen. Kazimierz Sosnkowski oraz prof. Stanisław Kot, ludowiec. Generał Sosnkowski wprawdzie uznawał wagę argumentu mówiącego o tym, że „*silne państwo czechosłowackie jest osłoną naszej flanki*”,¹¹ ale podkreślał, że nie o osłabienie państwa czechosłowackiego chodzi, a o znalezienie przeciwwagi dla polityki Beneša,¹² którego uznawał za wroga Polski. Podobny pogląd wyrażał Stanisław Kot. I tak, podczas gdy Sosnkowski zwracał uwagę na to, że Beneš postulował zamknięcie Polski w granicach etnograficznych, Kot przypominał, że „*Benesz witał wejście wojsk sowieckich, Benesz chciał wysłać powinszowania z powodu zajęcia Wilna*”.¹³

Nie udało się ustalić, na jakiej podstawie sformułowany został zarzut w sprawie Wilna, ale o tym, że pozostałe sądy nie były nieuzasadnione świadczą znane też z innych

10 IPMS, PRM 35, 8, k. 89–103, tu: 91, Protokół odbytej w dniu 17. sierpnia 1940 r. u Prezydenta R.P. narady Ministrów, nad uchwalonymi w dniu 30. lipca rb. przez Komitet Polityczny Ministrów tezami, określającymi wytyczne polskiej polityki zagranicznej.

11 IPMS, PRM 35, 8, k. 89–103, tu: 95, Protokół odbytej w dniu 17. sierpnia 1940 r. u Prezydenta R.P. narady Ministrów, nad uchwalonymi w dniu 30. lipca rb. przez Komitet Polityczny Ministrów tezami, określającymi wytyczne polskiej polityki zagranicznej.

12 Brak tendencji rządu polskiego do „*traktowania Słowacji jako bytu odrębnego od Czechosłowacji*”, jak również fakt, że „*głównym celem polskiej polityki nie było popieranie Hodży w celu uczynienia z niego przywódcy kierownictwa na uchodźstwie [...] ale stworzeni[e] dualizmu Beneš-Hodża*” podkreśla i szerzej uzasadnia D. SEGEŠ, *Partnerzy czy petenci?*, s. 96, 101.

13 IPMS, PRM 35, 8, k. 89–103, tu: 96, Protokół odbytej w dniu 17. sierpnia 1940 r. u Prezydenta R.P. narady Ministrów, nad uchwalonymi w dniu 30. lipca rb. przez Komitet Polityczny Ministrów tezami, określającymi wytyczne polskiej polityki zagranicznej.

źródeł fakty. Swoją opinię na temat radzieckiej agresji na Polskę z 17 września 1939 r. wyraził Edvard Beneš w czasie przeprowadzonej 22 września rozmowy z Iwanem Majskim, radzieckim ambasadorem w Londynie. Miał on wówczas powiedzieć, że do wejścia Armii Czerwonej do Polski odnosi się z pełną aprobatą oraz że całkowicie rozumie radziecką politykę i że jej sprzyja.¹⁴

Swoją pogląd na temat etnograficznych granic Polski Edvard Beneš przedstawiał co najmniej kilkakrotnie. Już w listopadzie 1939 r., w rozmowie z Reginaldem (Rexem) Leeperem i R. H. Bruce Lockhartem, stwierdzał, że nie chciałby wiązać się ściśle z – jak to określił – „Great Poland”, natomiast byłby skłonny rozważać możliwość wejścia Czechosłowacji w bliskie związki, nawet federacyjne, z Polską, która nie stanowiłaby przedmiotu niechęci Związku Radzieckiego, tj. „*a smaller ethnographical Poland*”.¹⁵ Jednocześnie podkreślał, że nie uważa, aby czas był stosowny ku temu, by przedstawić te poglądy Polakom, ci bowiem „*would not abandon their ideas of recovering their former territories now occupied by Russia*”.¹⁶ Mimo tego zastrzeżenia, Beneš wyraził jednak tę samą myśl (nt. rozróżnienia na Polskę „*wielką*” i „*małą, etnograficzną*”), choć innymi słowami, w rozmowie z ambasadorem Edwardem Raczyńskim, jaką przeprowadził z nim dziesięć dni później, tj. 2 grudnia. Jak wynika ze sprawozdania dla ministra spraw zagranicznych, sporządzonego przez Raczyńskiego 5 grudnia, Beneš mówił wówczas: „*1. O ile by Polska chciała i mogła w chwili zakończenia wojny podjąć budowę ‘federacji północnej’ (Polska-Litwa-Białoruś-Ukraina), to wówczas taki polityczny ustrój nie byłby do pomyślenia w jednych ramach z federacją państw dunajskich. [...] 2. O ile by natomiast w chwili zakończenia wojny powstać miała Polska mniejsza, bez ambicji do utworzenia ‘federacji północnej’, to wówczas taka Polska musiałaby koniecznie wejść w skład federacji środkowo-europejskiej [...]*”¹⁷

14 Иван Михайлович МАЙСКИЙ, *Дневник дипломата. Лондон, 1934–1943*, книга 2, часть 1: 4 сентября 1939 – 21 июня 1941, отв. ред. А.О. ЧУБАРЬЯН, Москва 2009, s. 21.

15 TNA, Foreign Office. General Correspondence: FO 371/23132, C 19148/72/55, Rex Leeper (Political Intelligence Department) do Williama Stranga (Foreign Office), 22. 11. 1939. Na temat tej rozmowy zob. też: Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939–1943*, Warszawa 2005, s. 19–20.

16 TNA, Foreign Office. General Correspondence: FO 371/23132, C 19148/72/55, Rex Leeper (Political Intelligence Department) do Williama Stranga (Foreign Office), 22. 11. 1939.

17 W. ROJEK (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, s. 480–481 [podkr. – MH]. Wydaje się, że dobrym podsumowaniem rozmów prowadzonych z przedstawicielami Czechosłowacji jest stwierdzenie Raczyńskiego zamieszczone w jego dzienniku, w którym zapisał, że „*pragną [oni – MH] Federacji Dunajskiej z udziałem Polski, ale warunkiem Benesa jest, aby Polska w takim razie wyrzekła się wszelkich aspiracji wschodnich poza swoje ściśle etnograficzne granice*” ([Edward RACZYŃSKI], *W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora [...]. 1939–1945*, London 1960, s. 59). Inna

Informacje na temat stanowiska Beneša w tej kwestii docierały do Polaków również z innych, pośrednich źródeł. Minister spraw zagranicznych, August Zaleski, podczas posiedzenia Rady Ministrów 2 grudnia 1940 r., stwierdził np., że „*jest w posiadaniu pewnych zupełnie informacji o rozmowach p<ana> Benesza z Anglikami, w których dominującą jego tendencją było dążenie do odbudowania małej Polski*”¹⁸.

W tej sytuacji nie powinien budzić zdziwienia fakt, że strona polska starała się znaleźć rodzaj przeciwwagi dla niebezpiecznej z polskiego punktu widzenia polityki. A dodać trzeba, że poza wspomnianymi argumentami za taktyką rządu polskiego polegającą na wspieraniu w tym celu Hodży stały również argumenty natury legalno-prawnej. Dla rządu RP kwestią pierwszorzędnej wagi był fakt, że międzynarodowa społeczność uznawała go za rząd pełnoprawny i legalny, za jedyne go przedstawiciela reprezentowanego przez siebie narodu i państwa. Nikt (poza państwami wrogimi, tj. Niemcami i ZSRR, które głosiły tezę o przerwaniu ciągłości państwa polskiego) nie kwestionował jego statusu i nie podawał w wątpliwość jego osobowości prawnej. Stanowiło to z punktu widzenia państwa polskiego ogromną wartość i wzmacniało pozycję rządu RP wśród innych rządów i przedstawicielstw okupowanej Europy na uchodźstwie. W okresie, gdy prowadzone były wstępne rozmowy z Czechosłowacją na temat ewentualnej unii państw, który był również czasem formułowania tezy polskiej polityki zagranicznej, ani komitet Beneša, ani komitet Hodży nie miał takiej rangi. Nawet gdy w lipcu 1940 r. przedstawicielstwo utworzone przez Beneša uznane zostało przez rząd JKM za Tymczasowy Rząd Czechosłowacki (ale nie Czechosłowacji), nie było to równoznaczne z osiągnięciem przez niego statusu równorzędnego ze statusem rządów pełnoprawnych. Dopiero decyzje podjęte w lipcu 1941 r. najpierw przez ZSRR, a następnie przez Wielką Brytanię, zmieniły ten stan rzeczy.

W tej sytuacji naturalne było, że w pierwszym okresie czecho-słowacko-polskich negocjacji Edvard Beneš pragnął wykorzystać prowadzone rozmowy do wzmocnienia swojej międzynarodowej pozycji, natomiast rządowi RP zależało na utrzymaniu swojej formalno-prawnej przewagi. I tak, czeski polityk w sposób bezpośredni używał argumentu uczestnictwa w negocjacjach federacyjnych w swoich próbach nakłonienia Brytyjczyków do uznania Tymczasowego Rządu Czechosłowackiego. W memorandum, złożonym 26 kwietnia 1940 r. Alexandrowi Cadoganowi, stałemu podsekretarzowi stanu w Foreign Office, w części zatytułowanej „*Důvody mezinárodního rázu pro uznání vlády*” Beneš pisał m.in.: „Mezi námi a Polskem není však právní a politické rovnosti

---

opinia na ten temat zob.: Jan NĚMEČEK, *Československo-polské vztahy na počátku 2. světové války: složitá cesta k jednání o konfederaci*, *Český časopis historický* 100, 2002, s. 335–378, tu: 349.

18 Wojciech ROJEK – Andrzej SUCHCITZ (opr.), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. II: czerwiec 1940 – czerwiec 1941, Kraków 1995, s. 193.

– *a dokud jí nebude, nedá se o ničem jednat* [wyróżnienie oryg.],¹⁹ a w zakończeniu dodawał, że odkładanie w czasie uznania rządu czechosłowackiego skomplikuje stosunki Czechosłowacji z Polską. Była to w sposób oczywisty forma nacisku na Brytyjczyków. Beneš zdawał sobie sprawę z tego, jak bardzo zależało im na polsko-czechosłowackim porozumieniu. W trakcie rozmowy z Cadoganem stwierdził: *„Vy chcete, abychom se s Poláky dohodli. Ano, ale jak to můžeme udělati ve stavu dnešní nerovnosti. Dohodovat se mohou rovný s rovným.”*²⁰ Z kolei politycy polscy dawali wyraz swemu przekonaniu o potrzebie utrzymania różnicy pozycji między obydwoma rządami nie tyle w swoich wystąpieniach na zewnątrz, ile w wewnętrznych dyskusjach. Stanisław Stroński, na przykład, zwrócił uwagę na potrzebę *„przestrzegani[a] wyłącznej legalności podstaw rządów Polski, Holandii i Norwegii na gruncie angielskim”*, dodawał jednak, że użycie określenia *„prowizoryczny”* w odniesieniu do rządu czechosłowackiego *„czyni zadość naszym wątpliwościom prawnym”*.²¹

Jednak wątpliwości prawne były większe niż mogłaby sugerować wypowiedź Strońskiego. Wynikały one z rozbieżnych ocen ciągłości i legalności władz czechosłowackich. W związku z przerwaniem ciągłości państwa czechosłowackiego (ani Protektorat Czech i Moraw, ani Republika Słowacka nie były jego kontynuatorami)²² wobec każdego z powstających organizmów politycznych, roszcujących sobie prawa do reprezentowania państwa czechosłowackiego, istniały poważne wątpliwości natury legalno-prawnej. W odniesieniu do Słowacji August Zaleski zwracał uwagę na fakt, że Polska uznała państwo Jozefa Tisy i wymieniła z nim przedstawicieli dyplomatycznych, Stańczyk natomiast wyraził zdanie, że *„przez wspomaganie Niemców w walce przeciwko nam Słowacja przekreśliła to uznanie”*.²³ Diametralnie różne opinie wygłaszano też na temat podstaw funkcjonowania

19 Memorandum E. Beneša, 26. 4. 1940, w: Libuše OTÁHALOVÁ – Milada ČERVINKOVÁ (vyd.), *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, t. 1, Praha 1966, s. 111–116, tu: 114.

20 Sprawozdanie J. Smutný'ego [?], 27. 4. 1940, w: L. OTÁHALOVÁ – M. ČERVINKOVÁ (vyd.), *Dokumenty z historie československé politiky*, s. 117. Sam Cadogan w swoim dzienniku pod datą 26. 4. 1940 napisał na temat spotkania: *„Benés at 4 – for an hour and a quarter! – on necessity for setting up and recognising Cz Government”* – David DILKS (ed.), *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, O.M. 1938–1945*, London 1971, s. 273. Ten taktyczny cel, jakim było uzyskanie uznania dla własnego rządu, potwierdził Beneš w rozmowie z ambasadorem Aleksandrem Bogomołowem 19. 3. 1943 r. (zob. Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVÍČEK – Miroslav TEJCHMAN (edd.), *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty*, díl 1 (březen 1939 – červen 1943), Praha 1998, dok. 220, s. 444–450, tu: 444).

21 IPMS, PRM 35, 7, k. 81–88, tu: 8, Protokół posiedzenia Komitetu Politycznego Ministrów, 30. 7. 1940.

22 Na ten temat zob.: Krystyna MAREK, *Identity and Continuity of States in Public International Law*, Genève 1954, s. 290–305, 327–330.

23 IPMS, PRM 35, 8, k. 89–103, tu: 93, Protokół odbytej w dniu 17. sierpnia 1940 r. u Prezydenta R.P. narady Ministrów, nad uchwalonymi w dniu 30. lipca rb. przez Komitet Polityczny Ministrów tezami, określającymi wytyczne polskiej polityki zagranicznej.

rządu w Pradze i tymczasowego rządu w Londynie. Niektórzy z polskich polityków, w czasie dyskusji nad problemem ewentualnego uznania tymczasowego rządu czechosłowackiego, mówili o „nie dającej się zakwestionować legalności rządu Prezydenta Hachy w Pradze”, inni zdecydowanie przeciwko takiej interpretacji występowali i twierdzili, że „[w] Czechosłowacji nie ma [...] w tej chwili żadnej legalnej władzy. Co się tyczy rządu czechosłowackiego w Londynie legalność jego wynika z nieistnienia innego rządu czechosłowackiego, z faktu jego istnienia oraz z uznania tego faktu przez inne państwa.”²⁴

Ta ostatnia opinia zdecydowanie przeważała. W rezultacie zmodyfikowane zostało brzmienie roboczej wersji tez polskiej polityki zagranicznej w punkcie mówiącym o Czechosłowacji. Pierwotnie uznanie tymczasowego rządu czechosłowackiego obwarowane było dodatkowymi zastrzeżeniami. Własną zgodę na to uznanie przedstawiano jako decyzję wynikającą bezpośrednio z faktu, że Brytyjczycy już taką zgodę wyrazili i że była to decyzja wpisująca się w aliancką politykę antyniemiecką. Dodawano też, że niejako warunkiem udzielenia uznania rządowi tymczasowemu jest prowadzenie z nim rozmów na temat stosunków polsko-czesko-słowackich. W zamyśle autorów tego projektu ani uznanie rządu tymczasowego, ani prowadzenie z nim rozmów na temat trójstronnych stosunków, nie miało przekreślać dalszego poparcia dla Hodży.²⁵ W ostatecznej wersji tez, przyjętej przez Radę Ministrów na posiedzeniu w dniach 26 i 28 sierpnia 1940 r., niemal całkowicie zrezygnowano z tych zastrzeżeń. Nie było już mowy o brytyjskim uznaniu, które niejako miało wymusić na Polakach podobną decyzję, nie wspomniano o poparciu dla Hodży, a tylko wyrażano przekonanie o konieczności pełnego porozumienia między Czechami i Słowakami, a co najważniejsze, nie wprowadzano do tekstu żadnego podziału na Czechy i Słowację, a mówiono wyłącznie o Czechosłowacji. Rozmowy na temat wzajemnych stosunków przedstawiano jako konsekwencję uznania rządu, a nie jako jego warunek.²⁶

24 IPMS, PRM 35, 8, k. 99–103, tu: 101–102, Wnioski i uwagi Min. Stańczyka do tez, określających wytyczne polskiej polityki zagranicznej, uchwalonych przez Komitet Polityczny Ministrów z dnia 30. lipca 1940 r. oraz do protokołu z tego posiedzenia, b.d. (załącznik do protokołu narady ministrów z 17. 8.1940).

25 „W stosunku do Czech i Słowacji winniśmy utrzymać nadal postulat niepodległości tych krajów, jako jednego z głównych celów obecnej wojny. Wobec uznania przez Rząd Brytyjski komitetu dr Benesza jako prowizorycznego Rządu Czechosłowackiego winniśmy i my wyrazić zgodę na podobne uznanie, mając na względzie antyniemiecką politykę wojenną. Należy w dalszym ciągu utrzymywać bliskie stosunki z grupą dr Hodży oraz popierać dążenia Słowaków do otrzymania od Czechów takich uprawnień, które zadowalałyby ich aspiracje narodowe. Z uznaniem prowizorycznego Rządu Czechosłowackiego przez Rząd Polski należy powiązać rozmowy, wyjaśniające zespół zagadnień, dotyczących stosunków pomiędzy Polską a Czechami i Słowacją.” – S. STANISŁAWSKA (red.), *Sprawa polska*, s. 177.

26 „Niepodległość Czechosłowacji uważamy za jeden z głównych celów obecnej wojny. Ufamy, że pełne porozumienie Czechów ze Słowakami uchyli na przyszłość rozdwojenie, niebezpieczne dla pokoju w Środkowej Europie. Praca Polski nad odbudowaniem życia Europy wyrażać się będzie we współdziałaniu

Zmiany te wskazują nie tylko na naturalną dążność do sformułowania oficjalnego dokumentu w możliwie najmniej kontrowersyjny sposób, ale również na to, zwolennicy jakich poglądów zyskali w łonie rządu polskiego przewagę.

*

Koncepcja, zgodnie z którą planowany w Europie Środkowo-Wschodniej blok państw miał zabezpieczać nie tylko ten region, ale i cały kontynent przed niemieckim ekspansjonizmem, była koncepcją przyjmowaną w zasadzie bez zastrzeżeń.²⁷ Realizacja takiego celu rządu polskiego nie budziła kontrowersji i dlatego również w oficjalnej propagandzie wprost do tego konceptu się odwoływano. *Expressis verbis* stwierdzano, że plan taki wynika z pragnienia zablokowania kolejnych agresji ze strony Niemiec. W działaniach na rzecz federacji środkowoeuropejskiej widziano również sposób na przeciwstawienie się niemieckim planom *Neuordnung*.²⁸ Ponadto plany federacyjne traktowano wyprzedzająco jako element zabezpieczenia przed przewidywanymi niemieckimi planami rewindykacyjnymi wobec Polski. Pisał o tym ambasador Raczyński w raporcie dla ministra spraw zagranicznych: „[...] nabytki terytorialne kosztem Niemiec, o których myślimy, uczynią z tych ostatnich śmiertelnego wroga Polski. [...] Spośród naszych sąsiadów naszym pierwszym i naturalnym sprzymierzeńcem przeciw Niemcom będą Czesi.”²⁹

---

z sąsiadami, a w szczególności z Czechosłowacją. Należy z prowizorycznym Rządem Czechosłowackim nawiązać rozmowy obejmujące całokształt zagadnień dotyczących stosunków pomiędzy Polską i Czechosłowacją.” – M. HUŁAS (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, s. 660.

27 Choć wypada tu wspomnieć o wątpliwościach, jakie wśród polskich polityków wzbudził artykuł E. Beneša opublikowany w *The Daily Telegraph* 11 listopada 1941 r. oraz wygłoszone przez niego 25 listopada 1941 r. przemówienie. Kierujący wówczas Ministerstwem Spraw Zagranicznych Edward Raczyński, w rozmowie z Hubertem Ripką 29 listopada, wyraził zaniepokojenie, czy rząd czechosłowacki nadal podtrzymuje swoje wcześniejsze stanowisko, „*že se musí vytvořit pevný val z Polska a Československa proti Německu, val, který by také odděloval Německo od Ruska*” (I. ŠTOVIČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, s. 164) i czy nadal prowadzić będzie zdecydowanie antyniemiecką politykę. Szerzej na ten temat argumentacji obydwu stron (na podstawie zarówno sprawozdania polskiego, jak i czechosłowackiego z tej rozmowy) zob. w: Jan NĚMEČEK, *Od spojenectví k roztržce*, Praha 2003, s. 151 nn., także M. K. KAMIŃSKI, *Edvard Beneš*, s. 138-140. Na temat brytyjskiej oceny przemówienia Beneša zob.: Radosław ŻURAWSKI vel GRAJEWSKI, *Brytyjsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne (październik 1938 r. – maj 1945 r.)*, Warszawa 2008, s. 280–281.

28 Zob. Okólnik [Prezesa Rady Ministrów] w sprawie unikania wszelkich zadrażnień między Polską a Czechosłowacją, b. d. (załącznik do protokołu posiedzenia Rady Ministrów z 24. 4. 1941) – W. ROJEK – A. SUCHCITZ (opr.), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów*, t. II, s. 334.

29 E. Raczyński do A. Zaleskiego, 4. 9. 1940, w: M. HUŁAS (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, s. 631.

O ile w kwestii uznania federacji za element polityki antyniemieckiej słusznie spodziewano się zgodności poglądów aliantów, o tyle w przypadku wyzyskania jej w polityce wobec Związku Radzieckiego musiano się liczyć z trudnościami. Wspomniano już – w kontekście poglądów Beneša i Hodży – o istnieniu zasadniczej różnicy w stanowisku wobec ZSRR między stroną polską a czechosłowacką, problem wymaga jednak większej uwagi.

Jednym z głównych punktów spornych była w tym kontekście kwestia nieistniejącej, a postulowanej przez Beneša wspólnej granicy czechosłowacko-radzieckiej. Beneš wielokrotnie sugerował takie rozwiązanie³⁰ zarówno w okresie współdziałania ZSRR z Niemcami, jak i po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Już we wrześniu 1939 r., w czasie cytowanej wcześniej rozmowy z Majskim, Beneš miał prosić radzieckiego ambasadora o jedno: „*устроить так чтобы СССР имел общую границу с[о] Словакией. Это очень важно*”.³¹ W tym samym kierunku szły instrukcje wydane przez Beneša Ludwikowi Svobodzie, do którego pisał 24 marca 1941 r.: „*To by było tím snazší pro Česloslováky, kdyby jejich území po této válce sousedilo s Ruskem*.”³² Po 22 czerwca 1941 r. sugestie takie pojawiały się jeszcze częściej i naturalnie zyskiwały poparcie ZSRR.³³

Dla strony polskiej koncepcja ta była nie do zaakceptowania przede wszystkim dlatego, że naruszała granice. Dodatkowo stanowiła zagrożenie dla samej idei federacji w Europie Środkowo-Wschodniej. Przypomnijmy, że celem Polski było utworzenia „wału państw” między Niemcami i ZSRR. Wspólna granica radziecko-czechosłowacka przeciwnałaby taki wał na część północną i południową.³⁴ Byłoby to zgodne z interesami Związku Radzieckiego, dążącego do maksymalnego osłabienia (a najlepiej unicestwienia) rodzącej się federacji, a przeciwnie interesom Polski, a także – jak pokazują doświadczenia powojenne – innych państw regionu.

---

30 Nie była to zresztą koncepcja nowa dla czeskich polityków. Myśl taką wyrażał już wcześniej T. G. Masaryk. W październiku 1914 r. pisał w liście do R.W. Seton-Watsona: „*Such a new [Czech] State would have two new neighbors – autonomous Poland and Russia herself; and for the success of the scheme it is essential that Russia should directly border upon Bohemia*” (cyt. za: Claire E. NOLTE, *The New Central Europe of Thomas Garrigue Masaryk*, w: John S. Micgiel (ed.), *Wilsonian East Central Europe. Current Perspectives*, New York 1995, s. 7–24, tu: 14).

31 И. М. МАЙСКИЙ, *Дневник дипломата.*, s. 21.

32 L. OTÁHALOVÁ – M. ČERVINKOVÁ (vyd.), *Dokumenty z historie československé politiky*, s. 191.

33 Zob. m.in.: I. ŠTOVIČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, s. 125, 183, 186/187, 194, 213, 231, 239/240.

34 Archiwum Akt Nowych, Warszawa (dalej: AAN), Poselstwo w Meksyku, t. 14, k. 49–54, tu: 54) – Notatka przekazana na polecenie ministra spraw zagranicznych przez Michała Kwapiszewskiego (radcę ambasady RP w Waszyngtonie) Mieczysławowi Marchlewskiemu (posłowi RP w Meksyku), 1. 10. 1942, tjn.

Wydaje się jednak, że strona czechosłowacka nie dostrzegała zagrożenia wynikającego z osłabienia „wału” między Niemcami i ZSRR. Na różnicę postrzegania tego problemu przez Polskę i Czechosłowację mogły mieć wpływ m.in. ich doświadczenia roku 1939. Tragiczne doświadczenia Polski będące bezpośrednim skutkiem współdziałania zachodniego i wschodniego sąsiada kazały jej traktować jakąkolwiek bliskość między Niemcami i ZSRR jako zagrożenie dla samego bytu państwowego. Po stronie czeskiej wyrażana była diametralnie różna ocena. W skrócie sformułował ją Jaromir Smutný w czasie rozmowy Beneša z Majskim 9 lipca 1941 r., w której uczestniczył. Stwierdził wówczas, że Związek Radziecki, zawierając 23 sierpnia 1939 r. układ z Niemcami wyświadczył Czechosłowacji nieocenioną przysługę, bowiem tylko dzięki wojnie, która w wyniku tego posunięcia się rozpoczęła, Czechosłowacja mogła mieć nadzieję na odzyskanie niepodległości.³⁵ Było więc w tym stanowisku swego rodzaju wołanie o „wojnę powszechną”, było jednak też niedostrzeganie niebezpieczeństwa, jakie płynęło ze strony obydwu państw totalitarnych. Rozmowa wprawdzie prowadzona była już po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej, ale i wcześniej zdawano się nie zauważać zagrożeń ze strony ZSRR. W cytowanej już kilkakrotnie rozmowie z Majskim, 22 września 1939 r. Beneš – zgodnie z radzieckim sprawozdaniem – miał stwierdzić, że jest dla niego obojętne, jaki będzie rząd w przyszłej, wolnej Czechosłowacji i że gotów jest wręcz zaakceptować system radziecki („Я не имею возражений против советского правительства”).³⁶ Zaufanie wobec ZSRR, a konkretnie przekonanie o tym, że nie będzie on ingerował w wewnętrzne sprawy Czechosłowacji, wyrażał i później.

I chociaż strona czechosłowacka wielokrotnie na zewnątrz zapewniała, że przystąpienie ZSRR do wojny nie zmieniło jej stanowiska wobec federacji,³⁷ to jednak w wewnętrznej korespondencji są ślady innego stanowiska.³⁸ Również konkretne posunięcia i deklaracje na to wskazują. I tak, jak wydaje się, że polskie wyobrażenie unii (w kontekście polityki radzieckiej) nie ulegało szczególnym zmianom, tak koncepcja czechosłowacka wyraźnie ewoluowała – od federacji *sui generis*, przez federację pod patronatem ZSRR, następnie układ bilateralny czechosłowacko-polski, aż po układ trójstronny cze-

35 L. OTÁHALOVÁ – M. ČERVINKOVÁ (vyd.), *Dokumenty z historie československé politiky*, s. 243.

36 И. М. МАЙСКИЙ, *Дневник дипломата*, s. 21. W czechosłowackim sprawozdaniu z rozmowy taki fragment nie został odnotowany, zob.: J. NĚMEČEK – H. NOVÁČKOVÁ – I. ŠŤOVIČEK – M. TEJCHMAN (edd.), *Československo-sovětské vztahy*, s. 90–91.

37 Zob. np. list E. Beneša do W. Sikorskiego, 6. 10. 1941 – I. ŠŤOVIČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, s. 129–132, tu: 130.

38 Np. Zdeněk Fierlinger w swoich wspomnieniach pisał: „Byłbym niezmiernie zaskoczony, gdybyśmy w związku ze zmianą stosunków, tj. przy naszym nowym spójnym stosunku do Związku Radzieckiego, chcieli wracać do starych planów konfederacyjnych z Polską.” (cyt. za: Ireneusz T. KOLENDO, *Problem graniczny a koncepcja powojennego związku Polski i Czechosłowacji z lat 1940–1943 [w świetle dokumentów]*, *Kwartalnik Historyczny* 91, 1984, z. 1, s. 89–109, tu: 97).

chosłowacko-radziecko-polski, który był w rzeczywistości układem dwustronnym, bowiem niemożliwe było przystąpienie do niego Polski, chociażby z uwagi na brak stosunków dyplomatycznych między nią a ZSRR.

Niejednokrotnie to politycy polscy obciążani byli – zarówno przez swoich współczesnych, jak i przez historyków – odpowiedzialnością za niemożność ułożenia stosunków dyplomatycznych i politycznych ze Związkiem Radzieckim. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na jeden aspekt zagadnienia, który dotychczas nie stał się przedmiotem zainteresowania badaczy. Chodzi mianowicie o pytanie, jaką rolę odgrywała wroga Polsce propaganda w kreowaniu takiego obrazu polskiej polityki. Więcej jest wiadomo na temat posunięć propagandy radzieckiej w tym względzie,³⁹ ale brak jest prób ustalenia podobnych poczynań propagandy niemieckiej i jej oddziaływania na opinie alianckie. Na problem ten zwrócił uwagę jeden z urzędników Foreign Office, William D. Allen, który zastanawiał się, czy przypadkiem pojawiające się w amerykańskim Departamencie Stanu opinie, jakoby federacja w Europie Środkowej miała stanowić raczej barierę przeciw ZSRR niż przeciw Niemcom, nie były wynikiem niemieckiej propagandy.⁴⁰

*

Cele, jakie stawiano przed federacją wpływały oczywiście na to, jak wyobrażano sobie charakter przyszłego związku. I chociaż ustalenie rozwiązań szczegółowych zdecydowano się odłożyć na później – by różnice w pojmowaniu kształtu federacji nie storpedowały wysiłków jej utworzenia już na samym początku – to jednak wstępne dyskusje pozwalały na sformułowanie pewnych wniosków dotyczących oczekiwań obydwu stron. Notabene materiałów, na podstawie których można formułować takie wnioski, jest ogrom. Wystarczy powiedzieć, że prace nad polityką federacyjną prowadzone były na trzech płaszczyznach – dyplomatycznej, propagandowej i koncepcyjnej.⁴¹ Za każdą z nich od-

39 Piotr S. Wandycz stwierdza, że jedną z trzech radzieckich metod zwalczania federacji było mobilizowanie przeciw niej zachodniej opinii publicznej poprzez łączenie „*the idea of 'reactionary federations'*” z koncepcją *cordon sanitaire* (TENŹE, *Czechoslovak-Polish Confederation and the Great Powers. 1940–1943*, Bloomington 1956, s. 73 n.).

40 „*It seems that Mr Dunn regards a Central European bloc as a barrier against Soviet Russia more than against Germany [...] One wonders whether the State Dept. have not swallowed some of copious German propaganda to the effect that such an anti-Soviet cordon is our true aim. [...]*” – napisał D. Allen 9. 3. 1943 (w komentarzu do informacji przesłanych 15. 2. 1943 do FO przez sir Ronalda I. Campbella z ambasady w Waszyngtonie, na temat jego rozmów z Jamesem C. Dunnem, doradcą politycznym Departamentu Stanu, po wizycie gen. W. Sikorskiego w USA i po złożeniu przez niego m.in. memorandum w sprawie federacji), zob. TNA, FO 371/34560, C 2098/231/55.

41 Zob. Sławomir ŁUKASIEWICZ, *Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych. 1940–1971*, Warszawa – Lublin 2010, s. 32.

powiedzialny był inny resort, po stronie polskiej odpowiednio – Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Informacji i Propagandy oraz Ministerstwo Prac Kongresowych (i poprzedzające je organy). Na potrzeby niniejszego artykułu skupimy się na dokumentach natury dyplomatycznej.⁴²

Wynika z nich, że już samo nazwanie mającego powstać związku państw rodziło wątpliwości i kontrowersje. Najbardziej widoczna linia podziału pojawiła się między określeniem „federacja” a „konfederacja”. Generalnie rzecz biorąc strona polska bardziej była skłonna do używania określenia „federacja”, co tłumaczono czasami argumentem, iż „konfederacja” w polskiej historii miała inne znaczenie niż związek państw. Strona czechosłowacka z kolei uznawała to określenie za zbyt wiążące. Edvard Beneš, w swoim memorandum z 1 listopada 1940, używał bardziej nieostrych sformułowań, takich jak: „*une sorte d'union fédérative*”, czy „*une confédération sui generis*”.⁴³ Dopiero wiosną 1941 r. zdecydowano, że „*będą używane określenia: w języku polskim – ‘federacja’, w języku francuskim ‘confédération’, w języku czeskim ‘konfederace’ [...]*”.⁴⁴

Problem nazwy mającego powstać związku interesował nie tylko obydwie strony, tj. Polskę i Czechosłowację. Swoje opinie na ten temat wyrażali również Rosjanie i Brytyjczycy. W początkowym okresie po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej, gdy ZSRR jeszcze nie zgłaszała sprzeciwu wobec polsko-czechosłowackich planów,⁴⁵ za możliwy do zaakceptowania uznawał termin „konfederacja”, na co wskazuje przebieg rozmowy Beneša z Majskim 9 lipca 1941 r.⁴⁶ Brytyjczycy świadomi byli tych różnic i gdy 11 listopada t.r. ogłoszony został (z okazji pierwszej rocznicy opublikowania deklaracji z 11 listopada 1940 r.) wspólny komunikat polsko-czechosłowacki, ich uwagę zwrócił fakt użycia w tym dokumencie określenia ‘konfederacja’, a nie ‘federacja’. Brytyjczycy przypisywali to

42 Materiały natury propagandowej miały na celu przygotowanie gruntu dla polityki federacyjnej i zyskanie jej zwolenników, dlatego z wielką ostrożnością należy traktować deklarowane tam cele. Przykładem niech będzie zamieszczony w amerykańskim czasopiśmie *Collier's* (3. 4. 1943) artykuł Władysława Sikorskiego, *Poland Wants a Total Peace*, w którym szef rządu polskiego stwierdzał m.in., że jednym z argumentów za utworzeniem federacji jest fakt, iż „[t]he 130,000,000 citizens of the Confederation would constitute a vast market for American goods” (TNA, FO 371/34560, C 4996/231/55).

43 I. ŠTŮVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, s. 60.

44 Cytat z protokołu z 3. posiedzenia Komitetu Koordynacyjnego z 23 kwietnia 1941 r. za: Ireneusz T. KOLENDO, *Działalność Mieszanego Komitetu Koordynacyjnego Polsko-Czechosłowackiego (1941–1942)*, *Dzieje Najnowsze* 14, 1983, z. 1–2, s. 207–219, tu: 210; według ustaleń Jana Němečka (TENŽE, *Edvard Beneš i Władysław Sikorski: spojrzenie ze strony czeskiej*, *Dzieje Najnowsze* 32, 2000, z. 3, s. 119–134, tu: 126) decyzję taką podjęto 14 marca, w czasie drugiego posiedzenia mieszanego komitetu polsko-czechosłowackiego ds. polityki zagranicznej.

45 Na temat stanowiska ZSRR zob.: Eugeniusz DURACZYŃSKI, *ZSRR wobec projektów konfederacji polsko-czechosłowackiej (1940–1943)*, *Dzieje Najnowsze* 29, 1997, z. 3, s. 129–153.

46 L. OTÁHALOVÁ – M. ČERVINKOVÁ (vyd.), *Dokumenty z historie československé politiky*, s. 241.

wpływowi Beneša. W Foreign Office uznano, iż *“Dr. Benes is wise to avoid word ‘Federation’! ‘Confederation may mean almost anything’*”.⁴⁷

Strona polska wyrażała skłonność do zaakceptowania tego określenia, ale raczej już w czasie, gdy stawało się coraz bardziej widoczne, że cała koncepcja traci szanse realizacji. Na przykład Henryk Strasburger, który wyjaśniał polską koncepcję federacyjną w czasie swojego pobytu w Stanach Zjednoczonych w 1942 r., stwierdził, że Polsce zależy na bardziej dalekosiężnym i ściślejszym związku państwowym typu *Bundesstaat* (w odróżnieniu od *Staatenbund*), ale dodawał, że strona polska zdaje sobie sprawę z oporów, jaki tego typu związek budzi u czechosłowackich partnerów, a ponieważ *„[i]t is an essential condition that if our alliance is to be strong and permanent, it must be entirely voluntary, and nobody must be compelled to go on any farther than he wishes”*, więc *„we restricted ourselves to the idea of confederation”*.⁴⁸

Różnica poglądów sięgała głębiej i dotyczyła tak podstawowych problemów, jak np. pytania, czy (kon)federacja ma być związkiem o charakterze polityczno-wojskowym czy raczej gospodarczym.⁴⁹ Również zasięg terytorialny proponowanego związku państw był kwestią, co do której obydwie strony nie potrafiły znaleźć wspólnego rozwiązania. Dla strony polskiej niezwykle istotne było uczestnictwo Litwy, Rumunii i Węgier w przyszłej federacji środkowo-europejskiej. Była już mowa o tym, że dla strony czeskiej budowanie przez Polskę tzw. federacji północnej, w oparciu o związek Polski i Litwy, było rozwiązaniem trudnym do zaakceptowania. Nie mniej kontrowersyjny był pomysł przyłączenia do federacji środkowo-europejskiej Rumunii i (zwłaszcza) Węgier, z którymi od dawna łączyły Czechosłowację nieprzyjazne stosunki. Nie można również tracić z pola widzenia faktu, że zarówno Rumunia, jak i Węgry związane były wówczas z Niemcami i strona polska – nie bez powodu – obawiała się, że próby prowadzenia z nimi jakichkolwiek negocjacji mogą być źle odebrane przez ówczesną społeczność międzynarodową. W jednym z dokumentów stwierdzano nawet, że okrucieństwa popełniane przez Rumunów na froncie wschodnim sprawiają, że *„[p]o wojnie rząd sowiecki wystawi ciężki rachunek Rumunii, a mocarstwa anglo-saskie ze względów formalno-prawnych nie bar-*

47 TNA, FO 371/26376, C 12580/6/12 – notatka J. G. Warda.

48 Tekst wykładu wygłoszonego 16 listopada 1942 r. w The American Academy of Political and Social Science, Philadelphia nt.: *“Confederation of Democratic Nations from the Baltic to the Adriatic”*, w: Henryk SRASBURGER, *The Core of a Continent. Problems of Central and Eastern Europe*, Philadelphia 1943, s. 14–24, tu: 24. We wstępie do broszury zaznaczono, że – mimo iż Strasburger jest członkiem rządu polskiego, a konkretnie ministrem skarbu – to wyrażane w trakcie wykładów poglądy są jego prywatnym punktem widzenia.

49 Na temat tych różnic i poglądów strony polskiej zob. m.in.: Tadeusz A. SZUMOWSKI, *Koncepcje rozwoju stosunków polsko-czechosłowackich w emigracyjnej myśli politycznej*, Przegląd Historyczny 67, 1976, z. 3, s. 399–415; I. T. KOLENDO, *Działalność Mieszanego Komitetu*; Tadeusz KISIELEWSKI, *Federacja środkowoeuropejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, Warszawa 1991.

dzo będą mogły, nawet gdyby tego chciały, dostatecznie jej bronić. To naturalne zadanie każdego rządu polskiego obrony Rumunii, jako jedyne sąsiada, z którym Polska nie ma sporów, a przedewszystkiem utrzymania łączności terytorialnej polsko-rumuńskiej, może okazać się w powyższych warunkach jednym z najtrudniejszych zadań do wykonania”.⁵⁰

Dlatego też premier Sikorski wyraźnie stwierdzał: „Nie jest również celem federacji Europy Środkowo-Wschodniej ratowanie od zagłady jakichś elementów faszystowskich i prohitlerowskich, zwłaszcza na Węgrzech i Rumunii. Przeciwnie, oczyszczenie z tych elementów wspomnianych krajów będzie jednym z głównych warunków powodzenia i trwałości ustroju federacyjnego.”⁵¹

Przyciągnięcie Węgier do tworzonej zgodnie z polskimi koncepcjami federacji miało nie tylko wzmocnić pozycję Polski wobec ZSRR, ale dodatkowo zapobiec niebezpieczeństwu, jakie widziano w ewentualnym złączeniu się Węgier „z Austrią czy zgoła z Austrią i Niemcami”.⁵² Jest to kolejny istotny element polskiej polityki federacyjnej, bowiem w ścisłym związku z Czechosłowacją i w przyciągnięciu do niego Rumunii i Węgier widziano „kategoryczne nasze przeciwstawienie się lansowanej już koncepcji bloku Nadunajskiego”.⁵³ Koncepcja taka wzbudzała bardzo poważne obawy strony polskiej, widoczne również dla innych uczestników ówczesnej gry politycznej. Brytyjczycy, na przykład, myśleli nawet o wykorzystaniu tych obaw jako formy nacisku na Polaków, by ci przystali na trójstronne porozumienie czechosłowacko-radziecko-polskie. Z pomysłem takim wystąpił Bruce Lockhart, który sugerował, żeby „let the Poles know by indirect means that we despair of ever achieving a Polish-Czechoslovak-Russian understanding and that we have therefore reverted to an older and perhaps more satisfactory combination, viz, a Danubian Federation”.⁵⁴

50 AAN, Poselstwo w Meksyku, t. 14, k. 49–54, tu: 53–54) – Notatka nt. tła i znaczenia układu brytyjsko-radzieckiego z 26 maja 1942 przesłana (z polecenia ministra spraw zagranicznych) przez radcę ambasady RP w Waszyngtonie, Michała Kwapiszewskiego do posła RP w Meksyku, Mieczysława Marchlewskiego, 1. 10. 1942, tjn.

51 Wystąpienie W. Sikorskiego na posiedzeniu Rady Narodowej, 1. 2. 1943, w: Wojciech ROJEK – Andrzej SUCHCITZ (opr.), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. V: wrzesień 1942 – lipiec 1943, Kraków 2001, s. 346.

52 Marian Seyda do Władysława Sikorskiego, 12. 11. 1940, cyt. za: T. A. SZUMOWSKI, *Koncepcje rozwoju*, s. 409. Obawy z tym związane wyrażano zresztą wielokrotnie, zob. np. „Tezy dotyczące polskich celów wojny”, tajne, b. d., z odręcznym dopiskiem: „Wręczone przez przedstawicieli P.P.S. Strońskiemu w Paryżu jeszcze” (IPMS, A.21.6/2), w których pisano: „Polska nie jest zainteresowana w tworzeniu się Federacji środkowo-europejskiej mającej objąć Czecho-Słowację, Węgry, Austrię i katolickie obszary niemieckie”.

53 IPMS, A.IV.1/1B, Armia Polska we Francji, zespół O III Operacyjnego Sztabu Naczelnego Wodza, URL: <http://pism.co.uk/Docs/AIV_1_1b.pdf> [cit. 2011-12-14], Referat płk. Aleksandra Kędziora, szefa sztabu Naczelnego Wodza, 5. 2. 1940.

54 TNA, FO 371/30828, C 10670/151/12, Bruce Lockhart do Orme Sargenta, 12. 10. 1942. Zdecydowanie przeciwko takim planom wystąpił Frank Kenyon Roberts, 17. 10. 1942.

Postulowany zasięg federacji do pewnego stopnia wskazywał na cele, jakie przed nią stawiano. Również kwestia wewnętrznych granic tworzonego związku państw była niejako ilustracją tych oczekiwań. Wydaje się jednak, że ważną skądinąd sprawa Zaolzia⁵⁵ w tym konkretnie kontekście nie odgrywała roli pierwszoplanowej. Istotniejsze chyba były nadzieje, jakie strona polska wiązała z ustaleniem granicy z powojennymi Niemcami. Liczono bowiem na wytworzenie w ramach federacji wspólnej, polsko-czechosłowackiej linii obronnej przeciw zachodniemu sąsiadowi, a to z kolei wpisywało się w główny cel, jaki stawiano przed samą federacją.

*

Obok oczekiwań związanych z funkcjonowaniem federacji w okresie powojennym, rząd polski miał również nadzieje na to, że i w okresie wojny już samo promowanie idei federacji będzie korzystne dla interesów Polski. Wydaje się, że jedną z głównych doraźnych korzyści, jakie widziano w prowadzeniu polityki federacyjnej było przekonanie o tym, że współbrzmi ona z polityką brytyjską. Rząd RP – mimo że w pełni legalny i suwerenny – musiał się liczyć z ograniczeniami, jakie narzucały na niego warunki uchodźcze; stąd też większa niż w przypadku rządu działającego na własnym, nieokupowanym terytorium dbałość o koordynowanie swojej polityki z polityką państwa-gospodarza. Brytyjczycy nie kryli swojego zainteresowania polityką budowania w Europie Centralnej silnego tworu mogącego przezwyciężyć charakterystyczną dla tego regionu labilność, której źródłem upatrywano w istnieniu wielu młodych państw narodowych i w błędach immanentnych ładu wersalskiego. Stworzenie w tym regionie silnego związku państwowego, zwłaszcza takiego, w którym Polska pełniłaby rolę wiodącą, było również celem rządu RP. Wykazanie tej zbieżności leżało w polskim interesie.

Uwypuklanie wspólnych punktów polityki polskiej i polityki mocarstw zachodnich widoczne również było w podkreślaniu (szczególnie silnym na gruncie amerykańskim), że powojenna federacja będzie się przyczyniała do rozwoju demokracji w Europie Środkowej.⁵⁶ Jak stwierdzano, miała się ona również przyczynić do ekonomicznego rozwoju

55 Na ten temat zob.: Roman BARON, *Plany utworzenia polsko-czechosłowackiej konfederacji a sprawa Zaolzia (1940–1942)*, w: R. Baron, *Między Polską i Czechami*, s. 39–49.

56 Dla potrzeb odbiorcy amerykańskiego sformułowane to było w następujący sposób: „*Within the states of the proposed confederation we want to develop those principles of democracy and liberty that were the very basis of their independence, the principles cherished so highly in the United States*” (H. SRASBURGER, *The Core of a Continent*, s. 23) oraz: “*Since this is a war for democracy, the peace must see extension of this form of government in the Confederation. Poland has decided to adopt a democratic government along the pattern of the United States and Britain.*” (Władysław SIKORSKI, *Poland Wants a Total Peace*, *Collier's*, 3. 4. 1943, TNA, FO 371/34560, C 4996/231/55). Fakt, że

tego regionu, do „wyrównania różnic gospodarczo-cywilizacyjnych w tej części Europy”.⁵⁷ Argument ten był jednym z rzeczywistych powodów tworzenia federacji, ale na użytek wewnętrzny nie szermowano nim zbyt często, bowiem obawiano się, że w przypadku położenia nacisku na sprawy gospodarcze, to Czechosłowacja może okazać się partnerem dominującym. Chętnie natomiast posługiwano się nim propagując ideę na zewnątrz, zwłaszcza w USA.⁵⁸

Zagadnienie to, czyli sprawa koordynacji sojuszniczej polityki, miało również drugą stronę. Rządowi polskiemu zależało mianowicie na wykazaniu Brytyjczykom (czy szerzej – zachodnim aliantom), że jego dezyderaty nie są wyłącznie dezyderatami polskimi, a mają również poparcie innych państw tego regionu, zwłaszcza Czechosłowacji; że są elementem szerszej polityki prowadzącej do nowego porządku w Europie Środkowej. Liczono, że w ocenie sojuszników podniesie to rangę polskich postulatów.

Politykę federacyjną do pewnego stopnia wykorzystywano również na forum wewnętrznym. Postawienie problemu federacji jako jednego z głównych elementów polityki rządu polskiego w sposób mniej lub bardziej świadomy wykorzystywane było przez gen. Sikorskiego do wzmocnienia jego własnej pozycji wśród polskich polityków w Londynie. Przedstawiając się jako orędownik bliskiej współpracy z Czechosłowacją podkreślał równocześnie fakt, iż całkowicie odcinał się od polityki zagranicznej prowadzonej przez Józefa Becka.⁵⁹ Była to – nie tylko w sprawach związanych z Czechosłowacją – bardzo wyraźna linia postępowania Sikorskiego.

---

przyszła federacja miała być organizmem o charakterze demokratycznym nie budziła żadnych wątpliwości, ani zastrzeżeń, natomiast nie było równie powszechnej zgody wśród polskich polityków w kwestii republikańskiego jej ustroju. Pojawiały się głosy, że ustrój republikański będzie poważnie ograniczał możliwości utworzenia federacji środkowo-europejskiej. Pisał o tym np. Józef Lipski, który twierdził, że ustrój republikański nie zapewni federacji koniecznego elementu łączącego państwa członkowskie, elementu, którym – w przypadku monarchii – byłby sam monarcha. Lipski powoływał się na dotychczasowe tradycje tego typu związków państwowych w Europie i podkreślał, że w żadnym przypadku nie tworzyły go republiki. Dlatego też uważał, że błędem byłoby na tym etapie rozwoju sytuacji wiązać się co do przyszłego ustroju państwa i twierdził, że „[s]łowo ‘demokratyczne’, jako przeciwstawienie reżimów totalistycznych, chyba wystarcza”. (IPMS, Kolekcja ppłk. dypl. Zygmunta Borkowskiego, Kol. 4/2 – URL: <http://pism.co.uk/Docs/KOL4_2.pdf> [cit. 2011-12-14]) – List Józefa Lipskiego do Zygmunta Borkowskiego, 14. 2. 1942.

57 Tadeusz KISIELEWSKI, *Polski punkt widzenia w stosunkach polsko-czechosłowackich w okresie II wojny światowej*, Dzieje Najnowsze 32, 2000, z. 3, s. 135–157, tu: 138.

58 Czynił tak m.in. gen Sikorski w czasie swojej trzeciej wizyty w Stanach Zjednoczonych (zob. np. jego informacja na ten swojego tam pobytu na tajnym posiedzeniu RN, 1.02.1943, z której wynika, że zwracał silną uwagę na kwestie ekonomiczne, na konieczność przekształcenia struktury społeczno-gospodarczej, wyjścia z zacofania, uprzemysłowienia itd. – W. ROJEK – A. SUCHCITZ (opr.), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów*, t. V, s. 345–347).

59 Zagorzałym krytykiem polityki Becka Sikorski był nie tylko w tym czasie, ale również wówczas gdy polska polityka zagraniczna była przez Becka kształtowana. Jeden z biografów Generała zwrócił jednak uwagę na fakt, że „[o]strość krytyki Becka ze strony Sikorskiego nie zawsze [...] szła w parze

Do tej krótkiej listy doraźnych korzyści dodać jeszcze można szczegół, na który zwrócił uwagę Edward Raczyński i o którym pisał do Augusta Zaleskiego: „Porozumienie z Czechami dałoby nam natychmiast możliwość współpracy z propagandą czechosłowacką i wprowadziłoby nas na tereny, do których mamy utrudniony dostęp, a które są otwarte dla Czechów.”⁶⁰ Prawdopodobnie również w innych dziedzinach, a nie tylko w obszarze propagandy, próbowano korzystać z możliwości partnera, jednak wszystkie wymienione tu problemy szczegółowe nie odgrywały roli samodzielnej i w żadnym zakresie nie wpływały na fakt, iż prowadzona była polityka federacyjna. Zależność była odwrotna – to prowadzona polityka federacyjna dawała szansę na postawienie na porządku dnia szczegółowych spraw pobocznych. Dodać również należy, że nadzieje na profity wynikające z rozmów niekoniecznie świadczyć muszą o nieszczerości dążeń federacyjnych.

W rezultacie jednak, to właśnie korzyści doraźne okazały się jedynym pozytywnym efektem prowadzonej polityki federacyjnej, bowiem sama idea utworzenia w Europie Środkowej „wału państw” pomiędzy Niemcami a Związkiem Radzieckim poniosła klęskę. Nie było jednak naszym zadaniem ocenić, na ile realna była to koncepcja, choć jest widoczne, że zaangażowanie strony polskiej w jej realizację wynikało w znacznej mierze z błędnej oceny sytuacji. Celem naszym było raczej przedstawienie oczekiwań, jakie wiązano z realizacją tej idei. Musiały one być ogromne, skoro podjęto krok tak śmiały, jakim była decyzja o zaangażowaniu w plany federacyjne. A o tym, że było to posunięcie odważne, świadczy już sam fakt, że zdecydowano się na częściowe wyzbycie się suwerenności państwowej w czasie, kiedy głównym celem prowadzonej polityki było jej odzyskanie. Jak jednak zauważył gen. Władysław Sikorski w swoim *exposé* w trakcie tajnego posiedzenia Rady Narodowej 1 lutego 1943 r.: „Zrezygnowanie z jakiejś części suwerenności państwowej nastąpić [...] może jedynie na rzecz nadrzędnej organizacji wspólnej, lecz

---

z całkowicie odmiennym ujmowaniem interesów polskich” (Roman WAPIŃSKI, *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978, s. 219). Autor ten dodaje, że trudno uznać za wyraz potępienia przez Sikorskiego ówczesnej polityki polskiej w sprawie Zaolzia fakt podpisania się przez niego pod listem Zarządu Głównego Stronnictwa Pracy do Ignacego Paderewskiego, z 2. 10. 1938 r., z okazji przyłączenia Śląska Zaolziańskiego do Polski (zob. Tadeusz JEŃDRUSZCZAK – Artur LEINWAND (opr.), *Archiwum Polityczne Ignacego Paderewskiego*, t. IV: 1935–1940, Wrocław etc. 1974, dok. 168, s. 172). Kwestia stosunku Sikorskiego do sprawy Zaolzia w 1938 r. wymaga dalszych badań, natomiast jego deklarowane w tej sprawie stanowisko w latach II wojny światowej niewątpliwie należy rozpatrywać w kontekście podstawowej tezy rządu RP, mówiącej o nienaruszalności polskich granic z 1 września 1939 r. Jakikolwiek odstępstwo od tej zasady oznaczałoby osłabienie podstaw własnej polityki zagranicznej, a zakwestionowanie choćby najmniejszego fragmentu granicy polsko-czechosłowackiej z 1. 9. 1939 miałoby ogromny, negatywny wpływ na możliwości obrony przedwrześniowych granic Polski z ZSRR.

60 E. Raczyński do A. Zaleskiego, 4. 9. 1940 – M. HUŁAS (red.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, dok. 372, s. 630–633, tu: 631.

nigdy na rzecz obcego mocarstwa".⁶¹ I takie były plany. Układ sił w powojennym świecie sprawił jednak, że stało się dokładnie odwrotnie – małe państwa Europy Środkowej nie stworzyły federacji, która miała wzmocnić ich pozycję, utraciły natomiast część swojej suwerenności państwowej na rzecz obcego mocarstwa.

---

61 W. ROJEK – A. SUCHCITZ (opr.), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów*, t. V, s. 346.

Summary

Polish-Czechoslovak (Con)federation:

Goals and Aspirations of the Polish Party (1939–1943)

The article presents the goals and aspirations of the Polish Government-in-Exile, associated with the planned post-war (con)federation of Poland and Czechoslovakia. It seeks to analyse these expectations against the background of the Polish war aims of which the most important were reinstating independent Poland in her pre-war frontiers and securing durable peace and stability in Europe and in the region. The subsidiary Polish war aims, related to the problem under scrutiny, were the restoration of independent Czechoslovakia and the formation of a grouping of smaller states in Central Europe, between Germany and the Soviet Union. Both these questions gave rise to much controversy. Firstly, there was the problem of the broken continuity of the Czechoslovak state, together with the problem of Slovak aspirations towards political autonomy. Secondly, there was controversy about the relation of Czechoslovakia and Poland with the Soviet Union. The article focuses on these problems.

Attention is also paid to the envisaged character of the federation. There were significant

differences in the way both parties approached this issue. Choosing a name for the proposed union of the states (federation, confederation) was not easy, even more so any decisions as to the character of the union (political, economic, military) or its range (possible participation of other countries of the region). The review of these controversies helps to reveal the actual expectations of both parties (in the case of this article – the Polish one).

Those expectations must have been significant, otherwise the Polish Government would not have involved itself in the federative plans, which by their nature required a partial waiver of country's sovereignty, especially in the time when the main aim of the Government was to reestablish country's independence. The Polish Prime Minister, Władysław Sikorski, aptly observed that the waiver of the part of national sovereignty might be possible only in favour of a supranational organization and never in favour of any other power. But the political circumstances in post-war Europe were such that the opposite became true.

Pavol MATULA

Pripojenie Javoriny a Lesnice k Poľsku 1938–1939

Abstract: The Annexation of the Districts of Javorina and Lesnice by Poland in 1938–1939

Poland made use of the situation of Czecho-Slovakia after the Munich Agreement and made a request for the territory of the Těšín Region. Initially, Poland made no request for the Slovak territory. Later, Warsaw changed its mind and called for the ceding of the part of Spiš, Orava and Kysuce. Poland held the opinion that the local Goral inhabitants were the Poles, despite the fact that the majority of them reported to the Slovak nationality. Thus Poland acquired the districts of Javorina and Lesnica (in the Spiš Region) in November 1938. The attitude of the local inhabitants to the seceding from Slovakia, and the subsequent Polish pressure, was negative. On 1st September 1939, after the German attack on Poland, which the Slovak Army was involved in too, Javorina and Lesnica became a part of Slovakia again.

Key words: Slovak-Polish relations – 1938–1939 – Javorina – Lesnica – Spiš

Výsledky Mníchovskej konferencie v roku 1938 využilo Poľsko na získanie ďalšieho územia¹ na úkor oslabeného Česko-Slovenska. V októbri to bolo Tešínsko. Pokiaľ išlo o územie Slovenska, spočiatku Varšava dúfala, že Slováci autonómiiu premenia na samostatnosť, čo by umožnilo anexiu Podkarpatskej Rusi Maďarskom, a tak by vznikla vytúžená spoločná poľsko-maďarská hranica. Navyše by malé a oslabené Slovensko (po odtrhnutí jeho južných častí, ktoré Budapešť tiež požadovala) bolo nútené hľadať pomoc u Poľska ako protektora.² Hlinkovci však získaním autonómie považovali svoj politický program za naplnený a nemienili smerovať svoje aktivity k úplnému osamostatneniu Slovenska, aspoň nie v najbližšej budúcnosti. Paradoxné bolo, že sa to dialo v situácii, keď Varšava prehodnotila svoje prechádzajúce plány o pripojení Slovenska k Maďarsku a podporovala myšlienku samostatného slovenského štátu s garanciami

---

1 V roku 1920 a 1924 Poľsko získalo na úkor Slovenska územia na Spiši a Orave v rozsahu 25 obcí s približne 25 000 obyvateľmi.

2 Ladislav DEÁK, *Hra o Slovensko*, Bratislava 1991, s. 195–196.

Poľska.³ Alternatíva autonómie Slovenska v rámci Maďarska padla najmä pre zaslepenosť Budapešti, ktorá odstrašila hlinkovcov „*svojimi príliš prehnanými požiadavkami a žiadosťou o vrátenie Bratislavy*“.⁴

Zotrvanie Slovákov vo zväzku s Čechmi bolo pre Varšavu sklamaním. Plány čelného predstaviteľa polonofilského krídla v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane Karola Sidora, ktoré tlmočil počas svojej októbrovej návštevy v Poľsku o osamostatnení Slovenska do dvoch mesiacov, sa ukázali ako úplné nereálne.⁵ Varšava svoju nespokojnosť prejavila tak, že nechala voľný priestor hlasom, ktoré vyjadrovali územné požiadavky voči Slovensku. Zároveň si ale uvedomovala, že teraz už akcia nemierila voči Čechom, ale spriatelneným Slovákom. Navyše v čase, keď prichádzali o nemalé časti svojho územia na juhu, čím tento krok mohol postaviť Poľsko do značne nepriateľského svetla a vohnať tak Bratislavu do náručia Berlína.

Varšava sa preto rozhodla postupovať opatrne. Jej taktika spočívala v tom, že nastolí, podľa nich, len minimálne územné požiadavky.⁶ Pritom zdôrazňovala, že ide iba o malé korektúry.

Pri rozhovoroch so slovenskými politikmi si však poľská strana postupne začala uvedomovať, že Bratislava nemala v pláne odtrhnúť sa od Prahy a navyše sa začínala čoraz viac orientovať na Nemecko. Poľský senátor Felix Gwizdz sa po svojej návšteve v Bratislave vyjadril, že Slováci pôjdu s Nemcami, pretože podľa nich strednú Európu dnes ovláda Hitler.⁷ Poľský vyslanec v Prahe zasa skonštatoval, že „*medzi vedúcimi slovenskými osobnosťami sa možno často stretnúť s presvedčením, že Poľsko čaká rovnaký osud ako Česko-Slovensko a neoplatí sa u neho hľadať oporu*“.⁸ Na základe uvedených zmien Poľsko prehodnotilo svoje pôvodné požiadavky a predložilo nové – rozšírené, ktoré 25. októbra 1938 odovzdalo slovenskej autonómnej vláde. Bratislava sa zdráhala vyhovieť, preto sa Varšava začala vyhrážať, že „*použije najostrejšie prostriedky*“. Nakoniec slovenská strana poľské požiadavky prijala a vlády oboch štátov si 1. novembra 1938 v tejto veci vymenili nóty. Na základe nich sa vytvorila spoločná delimitačná komisia, ktorá mala určiť definitívnu podobu nových hraníc.⁹ Keďže obyvateľstvo dotknutých regiónov vyjadrovalo na mnohých miestach svoju nepokojnosť a útočilo na poľskú časť komisie (Kysuce a Oravský Podzámok), Varšava sa rozhodla vojensky obsadiť požadované

3 Dušan SEGEŠ – Maroš HERTEL – Valerián BYSTRICKÝ (eds.), *Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch 1938–1939*, Bratislava 2012, s. 56.

4 Tamže, s. 54.

5 Józef ZARAŃSKI, *Diariusz i Teki Jana Szembeka (1935–1945)*. Tom IV., London 1972, s. 321.

6 L. DEÁK, *Hra o Slovensko*, s. 201–204.

7 J. ZARAŃSKI, *Diariusz i Teki Jana Szembeka*, s. 349.

8 D. SEGEŠ – M. HERTEL – V. BYSTRICKÝ (eds.), *Slovensko a slovenská otázka*, s. 56.

9 L. DEÁK, *Hra o Slovensko*, s. 206–209.

územia ešte pred ukončením delimitačných prác. Delimitáciou prišlo Slovensko o časti kysuckých obcí Svrčinovec, Čierne a Skalité, oravskej Suchej Hory a Hladovky. Na Spiši to boli Lesnica a Javorina, ktorá bola už v minulosti predmetom sporu ČSR a jej severného suseda.

Deň pred vstupom poľského vojska do Javoriny varoval jeho veliteľov Jan Pluciński, známy aktivista za poľskosť Spiša, aby boli ostražití a nenechali sa zaskočiť nejakou neočakávanou situáciou. Poľský veliteľ nechápal, čo by ich mohlo zaskočiť s poznámkou, že tamojšie obyvateľstvo sú predsa Poliaci. Pluciński mu vysvetlil, že vec je o čosi komplikovanejšia: „*Áno, sú to Poliaci, ale neuvedomelí*“, čím myslel skutočnosť, že napriek propagande o poľskosti uvedeného územia sa tamojšie obyvateľstvo v drvivej väčšine hlásilo k slovenskej národnosti. Obavy, že by Javorinčania nemuseli privítať poľské vojsko dôstojným spôsobom, viedlo poľských aktivistov k tomu, že zorganizovali jurgovskú mládež, vychovávanú takmer 20 rokov v poľskom duchu, aby v noci prekročila česko-slovensko-poľskú hranicu a postavila v Javorine slavobránu.¹⁰ Pri prekročení delimitačnej čiary a postupe poľských jednotiek ďalej na Ždiar došlo 27. novembra 1938 k stretu s česko-slovenským vojskom, pri ktorom zahynul poľský mjr. Stefan Rago.

Po prevzatí Javoriny civilnou správou na miesto miestneho učiteľa nik nereflektoval. Na zabraté územia sa väčšinou hlásili len nadšenci, lebo miesta neposkytovali žiadne výhody. Na jednej strane tu bolo nepriateľsky naladené obyvateľstvo a na druhej nadriadené orgány, ktoré chceli za krátky čas takmer zázraky. Po zvážení situácie sa Pluciński rozhodol uchádzať o miesto tamojšieho učiteľa, keďže sa cítil ako Jurgovčan s Javorinou previazaný. Ani jemu zmena miesta nepriniesla žiadne výhody, práve naopak. Z riaditeľa školy klesol na pozíciu učiteľa. Školský inšpektorát však prihliadol na komplikovanú situáciu v Javorine aspoň v tom, že na školu prideliť druhú silu – Anielu Pawlikowsku.¹¹ Predchádzajúca slovenská učiteľka, už v dôchodcovskom veku, sa po neúspešnej snahe, aby ju prevzal poľský štát (v čom jej pomáhal i Pluciński), odsťahovala do Ždiaru.¹²

Do zabratia Javoriny plnil cirkevné záležitosti v obci farár zo Ždiaru Ján Kušnir. Po pripojení k Poľsku bol touto úlohou nakrátko poverený kňaz z Jurgova Anton Sikora a Kušnirovi bol zabránený prístup napriek tomu, že Javorina patrila z cirkevnoprávneho hľadiska až do rozhodnutia Svätej stolice pod správu Spišskej diecézy.¹³ Podľa informácií Jána Kušnira: „*Po obsadení v nasledujúcu nedeľu bol v Javorine slúžiť sv. omšu jurgovský*

10 Biblioteka Spiska im. Jana Plucińskiego Łapsze Niżne (BSJP), fond Pamiętniki Jana Plucińskiego (PJP), s. 622–623; Pavol JAKUBEC, *Československo-poľský spor o Javorinu v kontexte bilaterálnych vzťahov medzivojnového obdobia (1921–1939)*, Diplomová práca, Univerzita Karlova v Prahe, Filozofická fakulta, Ústav svetových dejín, Praha 2009, s. 266.

11 BSJP, PJP, s. 628–629.

12 Tamže, s. 627.

13 P. JAKUBEC, *Československo-poľský spor o Javorinu*, s. 276.

Sikora. *Ludia na poľský spev jurgowského organistu v kostole pod sv. omšou dali sa hlasite do plaču. V druhú nedeľu, že jurgowský už nechcel prísť a preto prišiel kňaz zo Zakopaného, ktorý že by bol po sv. omši v kostole im prihovoriť, aby sa tešili tomu, keď pripadli k Poľsku, lebo že to Matka božská Čenstochowska vyprosila, aby Javorina prišla späť od macochy k matke poľskej.*¹⁴ Anton Sikora bol rád, že sa vec takto vyriešila a starosť o novozískanú obec nezostala na jeho pleciah. Situáciu v Javorine totiž dobre poznal a vedel, aké sú nálady medzi Javorinčanmi, keďže ešte pred jej obsadením chodieval občas vypomáhať Jánovi Kušnirovi (a on zasa jemu).¹⁵ Svoje krátke pôsobenie v obci po jej obsadení okomentoval: „Tešil som sa, že som nemusel chodiť do Javoriny a to aj preto, že som vedel o nepriateľskom postoji obyvateľstva k Poľsku, nebolo by mi príjemné stykať sa s miestnymi. Už moje prvé vystúpenie v Javorine na žiadosť vojenského veliteľstva, keď som prišiel s ďakovnou omšou za pripojenie Javoriny, sa nestretlo z uznaním predovšetkým u tohoto velenia. Na slávnosti pripravenej k tejto príležitosti som nechválil vojsko z dôvodu získania Javoriny, neoslavoval som veľký triumf Poľska, len som povedal krátke ponaučenie k prvej adventnej nedeli a niekoľko slov o získaní Javoriny. Učinil som tak preto, lebo som vedel o nepriateľskom postoji obyvateľov, obával som sa, že by mi ľudia začali odchádzať z kostola a manifestovali proti Poľsku, k čomu sa schylovalo. Lahko mohlo dôjsť k nejakej výtržnosti alebo konfliktu obyvateľstva s vojskom. Tomu som sa chcel za každú cenu vyhnúť.“¹⁶ Dočasne zastupujúcim kňazom zo Zakopaného bol farár Tobolak, neskôr tam bol ustanovený mladý kňaz Stanislaw Kudelski.¹⁷

Veľkostatok Javorina, ktorý odkúpil od kniežaťa Hohenloheho československý štát krátko pred posunutím hraničnej čiary,¹⁸ prešiel pod správu poľského štátu. Vládnym splnomocnencom pre javorinskú lesnú správu sa stal Ing. Wszewlad Lewicki, za nadlesníctvo so sídlom v Lvove bol vyslaný Marcel Marchlewski. Konečná rozhodovacia právomoc bola však v rukách Lewického. S jeho vedením boli javorinskí robotníci od začiatku nespokojní. K najvypuklejším problémom patrilo okrem iného nedoriešenie výšky

14 Archív Spišskej Kapituly, fond Korešpondencia, šk. 1938 Protokol G 2720-3138, inv. č. 3100/1938, list Jána Kušnira Diecéznemu úradu v Spišskej Kapitule z 15. 12. 1938.

15 Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad (ďalej ŠAL Poprad), fond Okresný úrad Kežmarok (OÚ Kežmarok), šk. 30, inv. č. 738.

16 Archív Farského úradu v Jurgove (Archiwum Urzędu Parafialnego w Jurgowie), Pamiętnik komitetu budowy kościoła parafialnego w Jurgowie.

17 BSJP, PJP, s. 652.

18 Po smrti kniežaťa Ch. K. v. Hohenlohe-Oehringen (1926) sa rodina dostala do finančných problémov a do desiatich rokov bola nútená odpredať Veľkostatok Javorina Československej republike (1. 1. 1936) za viac ako 26 miliónov čs. korún. Pozri: Archív Ministerstva zahraničných vecí Praha (AMZV-P), fond Právni sekce VI, kart. 86 – Veľkostatok Javorina, získanie do vlastníctva československého štátu, dokument z 8. 11. 1938, s. 1-3; P. JAKUBEC, *Československo-poľský spor o Javorinu*, s. 26.

platov za odvedenú prácu. Prakticky celú dobu dostávali robotníci len akési zálohy.¹⁹ Vyriešiť sa to pokúsil Pluciński, ktorý využil prítomnosť poľského prezidenta Ignacyho Moścického v obci, a sťažnosti obyvateľov mu cez jeho pracovníčku zreferoval. Prezident mal potom pri rozlúčkovom stretnutí dlhý rozhovor s Lewickým, kde mu dosť dôrazným spôsobom dal najavo svoju nespokojnosť s jeho prácou.²⁰

Návšteva poľského prezidenta v Javorine mala viacero dôvodov. Jedným bol lovecký zámoček, ktorý sa stal rezidenciou hlavy štátu tráviacej tam vianočné sviatky. Nemenej dôležitým bolo prítomnosťou prezidenta posilniť spätosť nových obyvateľov s Poľskom, ukázať, že štátu na nich záleží. Vyjadriť záujem mali i vianočné darčeky pani prezidentovej javorinským deťom: šály, rukavice, svetre, oblečenie, topánky a sladkosti. Pridal sa aj viceminister dopravy Aleksander Bobkowski, ktorý každému daroval lyže.²¹ Pani prezidentová bola tiež nápomocná pri organizovaní lyžiarskych kurzov. Preteky detí z Javoriny a Podspádov v lyžovaní sa potom uskutočnili 2. apríla 1939.²²

Pluciński náklonnosť prezidenta a jeho okolia využil i na získanie voľného vstupu pre javorinské deti na Majstrovstvá sveta v lyžovaní organizovaných vo februári 1939 v Zakopanom.²³ Ďalšou jeho iniciatívou s podporou prezidentskej kancelárie bol výlet detí do Krakova a Varšavy, kde navštívili okrem iného Kráľovský zámok.²⁴

Plucińského snahy o získanie si obyvateľstva sa v značnej miere míňali účinku. Nebolo to dané len primárnym nesúhlasom Javorinčanov s pripojením k Poľsku, ale aj tým, ako sa k nim správali orgány zastupujúce tento štát v ich obci. Okrem už spomínaného problematického vedenia lesnej správy na čele s Ing. Lewickým to bola i činnosť polície. Vzhľadom na fakt, že Javorina sa stala rezidenciou poľského prezidenta, celá oblasť bola ostro sledovaná a kontrolovaná i v jeho neprítomnosti. Akékoľvek nepriateľské prejavy, z pohľadu policajných orgánov, boli hneď pacifikované tvrdými výsluchmi a vyhostením. Poburujúcim pre poľské orgány bolo i spievanie slovenských piesní. Príkladom môže byť prípad, ktorý sa stal na konci roka dňa 31. decembra 1938. Javorinskí branci sa museli dostaviť na notársky úrad v Bukowine, odkiaľ sa po zápise vracali domov na saniach. Spolu s nimi bol i javorinský starosta Ján Pitoňák. Cestu si krátili spievaním slovenských piesní, čo sa im nevyplatilo, pretože v Podspádoch ich zastavili poľskí colníci, ktorí ich následne na to odovzdali policajnej stanici v Javorine. Tam im, podľa informátora žandárskej stanice v Ždiari, príslušníci poľskej polície po spísaní úradného

19 BSJP, PJP, s. 634.

20 Tamže, s. 668–669.

21 Tamže, s. 661.

22 Marceli MARCHLEWSKI, *Pracowałem w tatrzańskich lasach*, Zakopane 2009, s. 126 a 134.

23 BSJP, PJP, s. 664–666.

24 Tamže, s. 680–681.

zápisu oznámili, že budú musieť za spievanie slovenských piesní zaplatiť pokutu. Podobný prípad sa udial 11. apríla 1939 poobede v hostinci v Podspádoch, kde sa okrem miestnych obyvateľov zišlo spolu s Javorinčanmi asi 20 mužov. Popri inej zábave začali spievať aj slovenské pesničky, čo podráždilo miestneho poľského policajta Bronislawa Triangowského. Zatelefonoval na policajnú stanicu v Javorine, že Javorinčania robia v obci výtržnosti a žiadal tamojšieho veliteľa, aby poslal do Podspád posily, ktoré by ich rozohнали. Policajti došli spolu s colníkmi a vyzvali Javorinčanov, aby sa ihneď vrátili domov. Kto sa nechcel podvoliť, toho vyhodili na ulicu. Podľa informátora žandárskej stanice v Ždiari dvaja Javorinčania boli odvedení na policajnú stanicu v Javorine, kde ich zbili.²⁵

Rovnako neprípustné bolo počúvanie cudzích, teda i slovenských rádiových staníc. V čase, keď sa Pluciński pokúšal získať rádio pre školu, plánoval si kúpiť svoj vlastný prístroj i horár Ballogh. Pluciński si bol totiž vedomý toho, akú úlohu môže rozhlas zohrať pri výchove a vzdelávaní detí. Ballogh sa s ním radil o tom, aký typ by si mal kúpiť. Obom sa prijímače nakoniec podarilo zohnať. Škole v Javorine prístroj darovali zamestnanci prezidentskej kancelárie poľského prezidenta I. Moścického. Horár Ballogh si prístroj zadovážil sám. Rádio bolo v tej dobe dosť drahé zariadenie a nemohol si ho dovoliť každý. Napätie pred vypuknutím vojny sa vo svete zväčšovalo, a tak sa ľudia často schádzali u Ballogha, aby sa dozvedeli čo najnovšie informácie nielen z poľských zdrojov. Pri jednom takom posedení vtrhli k Balloghovi poľskí policajti. Tvrdé vyšetrovacie metódy poľských policajných orgánov, ktoré nasledovali, viedli k tomu, že sa Ballogh rozhodol zanechať svoju prácu i dom a presťahoval sa na Slovensko.²⁶ Pluciński správanie sa poľskej polície hodnotil veľmi kriticky: „*Ludia sa začali báť. Veľmi dobre som si uvedomoval, aký výsledok prinesú takéto postupy.*“ Bolo mu jasné, že napätú atmosféru v obci to nezmierni, ale práve naopak.²⁷

Konfliktu s Javorinčanmi sa nevyhol ani samotný Pluciński. Rodičia detí sa koncom decembra 1938 zišli, aby sa poradili. Na stretnutí, kde sa dodatočne objavil aj Pluciński, mu bolo vyčítaných viacero vecí. Najväčší odpor však u rodičov vyvolávala skutočnosť, že ich deti sú učené po poľsky. Podľa informátora žandárskej stanice v Ždiari sa udalosť odohrala 28. decembra večer, keď sa Javorinčania zišli „*v javorinskej škole na poradu, ako majú postupovať, aby poľské úrady dali do Javoriny iného učiteľa, ktorý by vyučoval slovensky. Učiteľ Pluczinski dovedel sa, že Javorinčania majú v škole schôdzu a preto sa ich prišiel opýtať čo chcú. Javorinčania povedali učiteľovi Pluczinskému, aby dal kríž, ktorý vyhotovil do drevníku naspäť, kde bol. Ďalej, aby dal do triedy ich slovenské knihy a učil*

25 ŠAL Poprad, OÚ Kežmarok, šk. 41, inv. č. 33.

26 BSJP, PJP, s. 675–676.

27 BSJP, PJP, s. 635, 673–675; ŠAL Poprad, OÚ Kežmarok, šk. 41, inv. č. 33.

nadalej deti po slovensky. Učiteľ Pluczinski im povedal, že teraz sú Poliakmi a preto sa musia učiť poľsky. Javorinčania kričali, že nikdy Poliakmi nebudú, že ich dedkovia boli Slováci a preto chcú mať Slovákov aj zo svojich detí.“ Spomenutý vyzvedač ďalej uviedol, že Pluciński sa rozhodol vyriešiť konflikt s javorinskými rodičmi prostredníctvom poľských policajných orgánov: „Učiteľ Pluczinski odišiel na posterunek policie panstwowej v Javorine a oznámil, že Javorinčania chystajú zburu. Dňa 29. 12. 1938 skoro ráno chodili poľskí policmani v Javorine dom od domu a odvádzali Javorinčanov na posteruňek v Javorine. Na posteruňek odvedli asi 60 osôb, mužov aj ženy, kde ich vyslúchali od rána do večera. Na posteruňku povedal im veliteľ posteruňku przedownik Marian Joniecz, že vie prečo Javorinčania chodia do Ždiaru. Tam vraj im Česi nahovárajú, že Javorina prípadne naspäť k Slovensku. Ale to, aby si vypustili z hlavy, lebo toho sa nikdy nedočakajú.“²⁸ Táto verzia udalostí sa takmer identicky preberá viacerými, najmä slovenskými historikmi.²⁹ Pluciński sa k sporu vrátil po niekoľkých desiatkach rokov vo svojich pamätiach, avšak udalosti vykreslil trochu inak. Ohľadom odstráneného kríža napísal: „V triede visel starý kríž vyrezaný z dreva. Na niektorých miestach bol odretý, inde zas z neho opadala farba. Predovšetkým som hľadal spôsob ako kríž zreštaurovať. Odniesol som ho miestnemu stolárovi a poprosil ho, aby sa ujal jeho renovácie. Sám som opäť požiadal kňaza Tobolaka o 2 kríže, do oboch tried. Kňaz Tobolak kúpil dva kríže s kovovými Kristusmi, priviezol do Javoriny a v kostole na oltári posvätil. Kríže som poviesil v triedach. Uplynul nejaký čas.“ Čo sa týka jeho objavenia sa na porade Javorinčanov, okolnosti celej udalosti interpretoval tiež odlišne: „V istý večer mi ktosi zaklopal na dvere. Vošiel niekto z Javorinčanov, poprosil ma, aby som prišiel do triedy, lebo tam na mňa čakajú ľudia.“ Nastávajúcu potýčku ohľadom kríža a vyučovania slovenčiny opísal nasledovne: „Vošiel som a uvidel plno ľudí. Podišla ku mňa Javorinčanka a vyčítala mi, že som kríž vyhodil z triedy. Nepomohli moje vysvetlenia, že keď ho opravím, tak ho poviesim naspäť na to isté miesto. Začali mi byť vyčítané aj iné veci. Odpovedal som: „Robím to, čo mi prikázala moja vláda!“ Vyšiel som z triedy.“ K najožehavejšej veci celého incidentu, teda udaniu Javorinčanov polícii podal Pluciński takéto vysvetlenie: „V tom čase polícia sledovala všetko, vtrhla do triedy. Pozapisovala si všetkých, a niekoľko dní boli spisované protokoly a bolo to posunuté súdu v Zakopanom. Bol to vážny trestný čin, lebo sa to stalo v mieste, kde sídlila hlava štátu. Tí, ktorí sa zúčastnili

28 ŠAL Poprad, OÚ Kežmarok, šk. 41, inv. č. 33, Hlásenie z 3. 1. 1939.

29 Milica MAJERIKOVÁ, *Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov*, Krakov 2007, s. 100; Ludomír MOLITORIS, *Postoj Józefa Kuraša „Ogňa“ k slovenskej národnostnej menšine na Spiši a Orave v rokoch 1945–1947*, in: Milica Majeriková (zost.), *Nepokojná hranica*, Krakov 2010, s. 157–195; Zuzana KOLLÁROVÁ (zost.), *Dejiny Ždiaru a Tatranskej Javoriny 1590–2000*, Ždiar 2000, s. 67; P. JAKUBEC, *Československo-poľský spor o Javorinu*, s. 272.

*toho stretnutia, sa začali báť, lebo všetci boli podaní na súd. Aj ja som sa začal strachovať, lebo som nevedel, čo mám ďalej robiť.*³⁰

Informácie o prenasledovaní Javorinčanov poľskými vládnymi orgánmi, z čoho bol obviňovaný Pluciński, sa dostali aj do slovenskej tlače, na čo spomínal i vo svojich pamätiach: „V roku 1977 mi prof. Berghausen ukázal článok z nejakých starých slovenských novín z roku 1939, ktoré nariekajú nad prenasledovaním rodákov učiteľom Janom Plucińskim v Javorine odtrhnutej od Slovenska a pripojenej k Poľsku.“

K súdному stíhaniu nakoniec nedošlo, keďže Pluciński nemal záujem na ďalšej eskalácii napätia v obci: „Medzitým prišlo vyzvanie od súdu v Zakopanom s otázkou: ‚Či sa majú ďalej venovať prípadu? Či sa má stratiť zo súdnych zápisov?‘ Opäť som sa zamyslel a napísal som na súd, že z ďalšieho pokračovania upúšťam, necítim žiadnu ujmu spôsobenú obžalovanými. Súd zastavil ďalšie konanie v dokazovaní viny.“³¹ Jeden z možných dôvodov zadržania nemalého počtu Javorinčanov poľskou políciou mohla byť aj prítomnosť česko-slovenského prezidenta E. Háchu v Ždiari. U poľských orgánov to mohlo vzbudiť obavy, že nespokojní Javorinčania by sa šli postažovať hlave štátu.³²

Deväťmesačné zabratie Javoriny sa skončilo vstupom nemeckej a slovenskej armády do Poľska 1. septembra 1939. Poľský učiteľ Pluciński, možno neprávom považovaný za symbol nútenej polonizácie, z neistého pohraničia poslal manželku s dcérou do Noweho Targu už 31. augusta. Na druhý deň, keď videl, že sa do bezpečia presúvajú aj predstavitelia poľských štátnych orgánov a celá obec je vyľudnená (Javorinčania väčšinou ušli pred mobilizáciou na Slovensko), vyzbrojený revolverom nasadol na bicykel a smerujúc do Zakopaného, opustil Javorinu.³³

Druhou spišskou obcou pripojenou v roku 1938 k Poľsku bola Lesnica, nachádzajúca sa v odľahlej a izolovanej oblasti Pienin. Poľsko o ňu malo záujem najmä pre turisticky perspektívnu lokalitu, keďže jej okolie bolo prírodnou rezerváciou. Ďalším dôvodom bol, ako aj u iných hraničných obcí, stále opakovaný argument vychádzajúci z teórie o poľskom pôvode goralského obyvateľstva, ktorý poľská strana akcentovala na úkor faktu, že dané obyvateľstvo malo silné slovenské povedomie.³⁴

Podľa poľskej nóty z 1. novembra 1938 mala v oblasti Pienin pripadnúť Poľsku cesta od Kalenbergu³⁵ až po Červený Kláštor – Smerdžonku.³⁶ O Lesnici sa v nej nič nehovorilo.

30 BSJP, PJP, s. 674.

31 Tamže, s. 675.

32 ŠAL Poprad, OÚ Kežmarok, šk. 41, inv. č. 33.

33 BSJP, PJP, s. 695.

34 Lucia ŠEMORÁDIKOVÁ, *Zmena československo-poľských hraníc na Spiši v rokoch 1938–1939*, in: Almanach XIII. Slováci v Poľsku, Krakov 2012, s. 102.

35 Dnes miestna časť mesta Spišská Stará Ves – Lysá nad Dunajcom.

36 AMZV-P, fond Právni sekce VI, kart. 68, dokument 41, s. 3.

Na to reagoval Komitet Ochrony Przyrody, ktorý už 5. novembra 1938 žiadal, podobne ako o deň neskôr vo svojom memorande Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, pripojenie slovenskej časti Pienin s obcou Lesnica až po jaskyňu Aksamitku. Poľskí zástupcovia delimitačnej komisie prechádzajúci 10. novembra 1938 cestou popri Dunajci smerom na Červený Kláštor si uvedomili, že nebude možné ju rozšíriť a prispôbiť na používanie väčšieho množstva áut, pretože by si to vyžiadalo obrovské finančné náklady. Marian Gotkiewicz, významný aktivista za poľskosť Spiša a člen komisie, sa preto začal zamýšľať, či by nebolo lepšie namiesto zmienenej cesty požadovať Lesnicu aj s jej okolím, ktorú podľa neho obývali poľskí Goralí.³⁷ O štyri dni neskôr, 14. novembra 1938, sa na stav a možnosti využitia nótou požadovanej cesty šiel pozrieť aj predseda poľskej časti komisie prof. dr. Bohdan Zaborski. Rovnako i on sa presvedčil o tom, že vybudovať z nej magistrálu, ktorá by viedla až do Szczawnica, ako si to pôvodne predstavovala poľská strana, by bolo „*vecou nielen finančne náročnou, ale z hľadiska ochrany prírody Pienin aj škodlivou*“. Gotkiewicz vo svojich spomienkach poznamenal, že v ten deň padlo tiché rozhodnutie „*domáhať sa pripojenia k Poľsku celých Pienin spolu s Lesnicou*“, pokiaľ by si zástupcovia poľského ministerstva zahraničia tiež osvojili toto stanovisko.³⁸

Na spoločnom rokovaní delimitačnej komisie 16. novembra 1938 v Žiline sa malo vyjasniť, či v interpretácii nóty z 1. novembra 1938 nie sú medzi oboma delegáciami nejaké rozdiely. Československí zástupcovia boli značne zaskočení, keď zistili, že hraničná čiara, ktorú mal ich partner na svojich mapách zakreslenú, vo viacerých prípadoch zvyšovala poľské požiadavky. V úseku Javoriny bola zakreslená viac na východ, približujúc sa k západnému okraju obce Ždiar, čo bolo v rozpore s nótou. Československí delegáti však boli najviac prekvapení rozdielom na úseku Dunajca. Nová hranica mala podľa Poliakov prechádzať nad severným okrajom Spišskej Starej Vsi a zabráť pre Poľsko okrem spomínanej cesty aj obce Smerdžonku a Lesnicu. Spolu to predstavovalo takmer celú Slovenskú prírodnú rezerváciu v Pieninách. Poľská strana počítala so zjednotením uvedeného územia s Pienińskim Parkom Narodowym. Voči takýmto zmenám československá strana kategoricky protestovala, keďže to podľa nej bolo „*hrubé porušenie nóty*“.³⁹

Prof. Zaborski o nesúhlase so zmenami informoval ministra zahraničia Becka, ktorého udivilo, že „*Slováci tak prudko reagovali*“, keďže podľa neho poľská strana mohla

37 Marian GOTKIEWICZ, *Wspomnienia z prac komisji delimitacyjnej polsko-słowackiej odbytych w listopadzie 1938 r. na odcinku Spisza, Orawy i Czadeckiego*, Wierchy, č. 6, 1998, s. 104.

38 Tamže, s. 112.

39 Jozef ŠIMONČIČ, *Denník dr. Františka Hrušovského, predsedu Delimitačnej komisie československo-poľskej roku 1938*, *Studia Historica Tyrnaviensia*, č. 3, 2003, s. 315–316; L. ŠEMORÁDIKOVÁ, *Zmena československo-poľských hraníc na Spiši*, s. 104.

požadovať oveľa viac, ale vzhľadom na dobrý pomer Poliakov k Slovákom postupovala Varšava v ich prípade inak ako voči Čechom. Poľská delegácia dostala právo vyhovieť slovenským požiadavkám, ktoré by boli prijateľné, v žiadnom prípade však nemohlo ísť o navrátenie niektorých obcí zabratých ešte v roku 1920 (napr. Kacvin). Slovenská strana teda predložila svoje návrhy. V úseku Pienin požadovala ponechanie cesty medzi Kalenbergom a Červeným Kláštorom na Slovensku, za čo bola Poliakom ponúknutá obec Lesnica.⁴⁰ S návrhom takejto výmeny prišiel Pavol Čarnogurský, k čomu sa priznával vo svojich spomienkach: „*Ako rodák tohto čarovného kúta Slovenska bol som vtedy menovaný československou vládou podpredsedom delimitačnej komisie poľsko-slovenskej. Chcel som zachrániť životnosť magurského kraja, preto som podal návrh výmeny. Za pravý breh rieky Dunajca a cestu po ňom vedúcu, navrhnul som obec Lešnica, ktorá leží za prielomom Dunajca, akoby v neprístupnom hniezde za Haligovskými vrchami. Len po dlhšom rokovaní a osobnom telefonickom rozhovore s M. Arciszewskim na MSZ vo Varšave dala poľská vláda súhlas k tejto výmene.*“⁴¹

Zásluhu na záchrane zmienenej cesty aj s obcami Kalenberg a Nižné Šváby si pohotovo začali pripisovať aj Nemci. Franz Karmasin, zástupca nemeckej menšiny na Slovensku, na zhromaždení v Nižných Šváboch vyhlásil, že sa tak udialo na zárok nemeckej vlády vo Varšave. Cieľom bolo okrem iného vyvolávať dojem, že jediným ochrancom slovenských záujmov je Berlín.⁴²

Na základe už uvádzaných spomienok Mariana Gotkiewicza sa zdá, že zámenu cesty za obec Lesnicu mali Poliaci už skôr pripravenú a oboje spolu žiadali len preto, aby mali z čoho zľaviť, čím by pred Slovákami mohli prejavíť svoju ústretovosť. V skutočnosti pre nich mala pieninská rezervácia s Lesnicou väčšiu cenu ako ťažko prebudovateľná cesta medzi Kalenbergom a Červeným Kláštorom. Veľmi rýchlo to pochopili i významní aktivisti za poľskosť Spiša a Oravy, akými boli Władysław Semkowicz, Jerzy Smoleński a Władysław Szafer, ktorí v tomto smere vyvíjali tlaky na vládu vo Varšave.⁴³

Slovenská časť delimitačnej komisie na čele s Františkom Hrušovským sa snažila pri rokovaníach s poľskou stranou zachrániť čo najviac „*slovenských duší*“, no taktiež čo najmenej poškodiť infraštruktúru v prihraničných oblastiach. Uhájením komunikácie spájajúcej zamagurské obce v okrese Spišská Stará Ves v úseku Kalenberg – Červený Kláštor – Smerdžonka ich uchránili pred „*úplným zabitím*“, ako vo svojej správe slovenskej

40 J. ŠIMONČIČ, *Denník dr. Františka Hrušovského*, s. 321.

41 František LUKEŠ, *Z memoárových statí Pavla Čarnogurského*, Slovanický přehled 71, 1968, č. 6, s. 503.

42 Tamže.

43 M. GOTKIEWICZ, *Wspomnienia z prac komisji delimitacyjnej*, s. 125.

vláde uvádzal František Hrušovský.⁴⁴ V širšom kontexte sa tak vlastne ani v tomto prípade neodklonili od tendencie uprednostniť pri rokovaniach záchranu čo najväčšieho počtu slovensky cítiaceho obyvateľstva.

Deň pred obsadením Lesnice z nej odišli učitelia Karol a Valéra Bukoví, s ktorými sa obyvatelia lúčili zasiahnutými silnými emóciami, ako to v obecnej kronike zaznamenal miestny farár Štefan Čurila: „*Pán učiteľ a pani učiteľka sa lúčili s občanmi s plačom a nárekmi vzájomne sa objímajúc. Ženy, deti, a muži sprievádzali ich mávaním ruky, a druhou si utierali slzy. Hrozné srdcervúce lúčenie.*“⁴⁵

Obsadzovanie Lesnice začalo 27. novembra 1938 ráno o 9. hodine tak, ako bolo uvedené v nóte z 25. novembra 1938. Poľské vojsko sa však nezastavilo na línii dohodnutej na rokovaniach delimitačnej komisie, ale pokračovalo ďalej. Dotklo sa to obce Smerdžonka a časti chotára Haligovce. V snahe predísť ďalším vojenským incidentom, ku ktorým došlo pri Čadci a Javorine, velenie česko-slovenskej armády vydalo rozkaz na ústup jej jednotiek. Po vyjednávaní sa ešte v ten istý deň poľské vojsko stiahlo na pôvodne dohovorенú líniu. Nová hranica bola oficiálne potvrdená zápisnicou delimitačnej komisie z 30. novembra 1938. Spolu s poľským vojskom vstúpili 27. novembra 1938 do Lesnice aj obyvatelia obcí Szczawnica a Krościenko.⁴⁶

Lesničania prichádzajúcich Poliakov prijali značne nepriateľsky, čo bolo pre poľskú stranu veľkým prekvapením. Obsadzovania obce sa zúčastnil aj poľský spisovateľ a nadšený obdivovateľ Pienin Jan Wiktor, ktorý svoje sklamanie a dezilúziu vyjadril v liste adresovanom prof. Semkowiczowi: „*Včera som bol v Lesnici. Keď sme kráčali v dave v ravel som: ‚aby po nás obyvateľstvo nakoniec nehádzalo kamene‘. Nehádzalo, ale prežil som jednu z najbolestnejších chvíľ... Takú nenávisť som už dávno nevidel, tak odporné veci o Poľsku, o vojsku, aké tam boli rozširované, som už dávno nepočul. Keby ste vedeli ako veľmi nás nenávidia, keby ste počuli, čo opakoval tamojší kňaz, tak by Vás striaslo. [...] Na druhej strane s radosťou musím potvrdiť, že Szczawničania ukázali toľko šlachetnosti a toľko vlastenectva, že to dojmalo, šli tam s chlebom a srdcom a za to ich čakalo uvítanie: ‚prišli ste nás okradnúť‘. Najchudobnejšie deti kupovali za pár halierov cukríky, aby ich odniesli deťom v Lesnici a za to boli ohadzované blatom.*“⁴⁷

Príchod obyvateľov Szczawnice do novozískanej obce zorganizoval ich kňaz Michal Matras. Na svojich bohoslužbách vyzval Szczawničanov, aby sa spoločne vydali do

44 SNA, fond Krajinský úrad – Prezídium (KU-P), šk. 265, Správa o výsledku delimitačných prác na hraniciach poľsko-slovenských.

45 L. ŠEMORÁDIKOVÁ, *Zmena československo-poľských hraníc na Spiši*, s. 105.

46 Tamže.

47 Biblioteka Jagiellońska Kraków, Oddelenie rukopisov, pozostalosť W. Semkowicza, list Jana Wiktora Semkowiczowi z 28. 11. 1938.

Lesnice, kde viacerí z nich mali ešte pred vojnou príbuzných alebo známych. Boli tiež inštruovaní, že tam majú ísť „s chlebom a inými božími darmi“, čo malo domácich presvedčiť o dobrých úmysloch. Napriek tomu, že Matras toto gesto organizoval predovšetkým preto, lebo predvídal komplikácie, reakcie Lesničanov ho predsa len značne zaskočili: „*Tí istí obyvatelia, ktorí stále po celé dlhé roky išli v procesiách na odpusty do Szczawnice či Krościenka, obyvatelia, ktorých sme spovedali po celé roky, ktorí sa s nami tak radi zúčastňovali púťí, ktoré sme organizovali do Częstochowej, tí istí na nás pozerali ako na nájazdníkov.*“⁴⁸

Návštevou Lesnice ho nikto oficiálne nepoveril, rozhodol sa tak na základe informácie, že tamojší kňaz z obce utiekol, a tak by obyvatelia v nedeľu, kedy bolo naplánované jej zabratie, zostali bez bohoslužby. Správu získalo veliteľstvo poľského vojska povereného obsadením Lesnice na základe prieskumu urobeného v neskorých nočných hodinách 26. novembra 1938. Ako sa ukázalo, informácia sa nezakladala na pravde: „*Po príchode sme zistili, že miestny kňaz sa na poslednú chvíľu rozhodol ešte zostať v Lesnici, ale je úplne zbalený a pripravený na okamžitý odchod.*“⁴⁹

Farárom v Lesnici bol už spomínaný Štefan Čurila, ktorý však bol na toto miesto menovaný len krátko pred tým. Úrad oficiálne prevzal 18. novembra 1938, deväť dní pred obsadením obce.⁵⁰ Je teda veľmi pravdepodobné, že veci mal skôr ešte nevybalené a na odchod nepomýšľal. Nasvedčovalo by tomu i to, že v obecnej kronike, ktorú písal, sa o tom vôbec nezmieňoval.⁵¹

Stretnutie oboch kňazov nebolo veľmi priateľské. Podľa Matrasa sa k nemu Čurila správal veľmi chladne: „*Vzťah k nám ako kňaza, tak aj obyvateľov sa ukázal horší než nepriateľský. V prázdnej fare sme dlhé hodiny nášho pobytu nemali dokonca na čo ani sadnúť (doslova), ani sme si nemohli od kňaza požičať pohár alebo hrnček, aby sme sa mohli napiť čaju, ktorý sme si pre každý prípad vzali so sebou.*“ Matras si to vysvetľoval štváňami a propagandou proti Poľsku, ktoré viedli Slováci, zvlášť kňazi s „*nepochopiteľnou zúrivosťou*“. Napätú atmosféru v obci sa poľský duchovný pokúsil uvoľniť večernou kázňou. Stretol sa však s veľkou neochotou Čurilu, ktorý podľa neho udržiaval v Lesničanoch zatrpknutosť voči Poľsku. Po dlhšom vyjednávaní sa mu ho ale podarilo presvedčiť, a tak nakoniec k domácim mohol prehovoriť. Prítomnosť Szczawničanov u príbuzných a známych, ako aj samotná kázeň, podľa Matrasa, napomohli k oslabeniu antipatií

48 Archiwum Diecezjalne w Tarnowie (ADT), fond Akta lokalne, Szczawnica 1911–1946, sygn. LS XXXVIII, list M. Matrasa dekanátu v Krościenku n/D. z 27. 11. 1938.

49 Tamže.

50 Archív biskupského úradu v Spišskej Kapitule (ABUSK), fond Korešpondencie 1938–1945, inv. č. 2893/1938.

51 L. ŠEMORÁDIKOVÁ, *Zmena československo-poľských hraníc na Spiši*, s. 106.

a tvrdohlavosti Lesničanov.⁵² Čurila si o jeho kázni poznamenal: „*Tendenčná bola reč dp. farára zo Ščavnice, ktorú mal v kostole, vraj na ukludnenie. Kostol nie je pre získavanie ľudí Poliakom, ale Bohu.*“

Nepriateľský postoj obyvateľstva k Poliakom však asi až takým prekvapením nebol pre poľské vojsko. Očakávali pravdepodobne väčší odpor, keďže v obci po obsadení zostali ešte asi týždeň. Mali dohliadať na bezpečnosť a v prípade incidentov okamžite zasiahnuť. Na potenciálne útoky sa pripravili aj vykopáním menších zákopov.

So zvyšujúcim sa tlakom polonizácie rástli i antipatie Lesničanov k poľskej správe. Snažili sa tomu čeliť žiadosťou o pridelenie učiteľa, ktorý by učil deti aspoň hodinu týždenne po slovensky. Žiadosť bola zamietnutá. Cirkevná škola bola zrušená a transformovaná na štátnu s poľským vyučovacím jazykom.⁵³ Školský inšpektor teda mohol farárovi zakázať učiť náboženstvo po slovensky. Čurila im v tom však nemohol vyhovieť, keďže po poľsky nevedel a ani nemal záujem učiť inak než v slovenčine. Vo výučbe teda pokračoval na fare, avšak aj to mu bolo zakázané. Rovnako ho žiadali, aby v kostole kázal po poľsky. Začali ho navyše neustále vyšetrovať.⁵⁴

Poľská správa sa od začiatku snažila o získanie priazne obyvateľstva na obsadených územiach. V tomto smere vydal inštrukcie aj okresný úrad v Nowom Targu pre starostov susedných poľských obcí ešte pred samotným zabratím Javoriny a Lesnice. Išlo v prvom rade o dostatočné zásobenie obyvateľstva základnými potravinami a surovinami, ktoré neboli vždy bežne dostupné (cukor, múka, soľ, petrolej), podať im informácie, kde a ako si môžu vymeniť československé koruny za zloté a pod.⁵⁵ Obyvatelia tiež dostávali dotácie na chlieb. Deti s dobrými študijnými výsledkami zasa mohli od Červeného kríža, ktorý tam bol na škole založený, dostať odmenu vo forme výletu do Krakova. Napriek tomu sa obyvateľstvo s pripojením k Poľsku nezmierilo, a tak poľské úrady siahali i po vyhrázkach, že neprispôsobivých vysťahujú do vnútrozemia.⁵⁶ Reakciou na to bol demonštratívny prechod Lesničanov na Slovensko, ktorý zorganizoval 11. decembra 1938 tamojší richtár Jozef Podolinský a jeho syn Michal.⁵⁷ Jedným z hlavných dôvodov bola správa, že v Spišskej Starej Vsi bude v tom čase na predvolebnom zhromaždení Jozef Tiso. Na intenzívne naliehanie Michala Podolinského, aby žiadosť o prinavrátanie obce ako jediný oprávnený predniesol ministerskému predsedovi ich slovenský kňaz, sa Štefan

52 ADT, list M. Matrasa dekanátu v Krościenku n/D. z 27. 11. 1938.

53 L. ŠEMORÁDIKOVÁ, *Zmena československo-poľských hraníc na Spiši*, s. 107.

54 ABUSK, inv. č. 3074/1938.

55 Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Nowym Sączu, fond Akta gminy Szczawnica, sign. 32/22/11, list Starostu okresu Nowy Targ starostom Chochołowa, Bukowiny a Szczawnice z 26. 11. 1938.

56 L. ŠEMORÁDIKOVÁ, *Zmena československo-poľských hraníc na Spiši*, s. 108.

57 Archiwum Narodowe w Krakowie (ANDK), fond Urząd Wojewódzki Krakowski (UWKr), sygn. UWKr 291, Sprawy graniczne z 14. 1. 1939, s. 619.

Čurila nechal presvedčiť. Spolu s demonštrantmi sa okolo obeda vybral do Veľkého Lipníka.⁵⁸ Údaje o počte osôb, ktoré sa na proteste zúčastnili, sa rôznia a pohybujú sa od 100 do takmer 400.⁵⁹ Na čelo sprievodu sa postavili muži nesúci česko-slovenskú a autonómnu zástavu. Hranicu prešli, spievajúc slovenskú hymnu *Hej Slováci*. Do obce Veľký Lipník vošli, vyvolávajúc pritom heslá „*Nech žije ČSR!*“ a „*Lesnica k Slovensku*“. Po príchode informovali tamojšieho obvodného notára Ferdinanda Hornáka, že cieľom ich demonštrácie je návrat Lesnice k Česko-Slovensku, pretože sa cítia byť Slovákmi. Š. Čurilu poverili, aby zavolať do Spišskej Starej Vsi a spojil sa s Jozefom Tisom. Namiesto neho sa však predvolebného mítingu zúčastnil odborový prednosta ministerstva školstva a osvetly Pavol Čarnogurský, ktorý však odmietol osobnú návštevu Veľkého Lipníka, aby vypočul ich prosby, ako ho o to žiadali. Argumentoval tým, „*že by z toho mohol nastať medzinárodný konflikt a situácia občanov by sa týmto tiež zhoršila*“.⁶⁰ Po skúsenostiach Čarnogurského s reakciou poľskej vlády na protesty obyvateľstva na Kysuciach a v Oravskom Podzámku, bola jeho odpoveď úplne pochopiteľná a vychádzala z reálnych možností, ktoré mala česko-slovenská strana v danom okamihu na riešenie problému k dispozícii.

Štefan Čurila sa ešte pokúsil presvedčiť okresného náčelníka v Spišskej Starej Vsi, aby našiel spôsob ako umiestniť na Slovensku asi 100 Lesničianov, ktorí sa nemienili vrátiť domov. Aj na toto dostali demonštranti zápornú odpoveď s odôvodnením, že pri tak veľkom počte by to okres nezvládol.⁶¹ K žiadosti niektorých Lesničianov o možnosť usadenia sa na Slovensku ešte dodal, „*že v prospech lesníckeho obyvateľstva sa nedá nič robiť, ba naopak, mohlo by sa stať, že by Poliáci mohli na ich majetky usadiť poľských občanov*“.⁶²

Pri návrate nespokojných Lesničianov domov došlo na hraniciach ku konfliktu s finančnou strážou, ktorá si chcela zapísať ich mená. Početnej presile však bola stráž nútená bez výstrelu ustúpiť. V obci sa začali šíriť správy vyvolávajúce obavy, že Š. Čurilu zatkne poľská polícia, preto radšej neprespával u seba. Farár bol nakoniec nútený

58 SNA, fond KU-P, šk. 265, Pomery v býv. slovenskej obci Lesnici, zápisnica z 30. 12. 1938.

59 ANDK, fond UWKr., sygn. UWKr 291, Sprawy graniczne z 14. 1. 1939, s. 619 – uvádza 150; SNA, fond KU-P, šk. 265, Zápisnica spísaná s obyvateľom obce Lesnica na Okresnom úrade v Spišskej Starej Vsi 20. 12. 1938 – uvádza 300; SNA, fond KU-P, šk. 265, Spravodajská služba. Manifestácia občanov z Lesnice za návrat k Slovensku z 16. 12. 1938 – uvádza 100; SNA, fond KU-P, šk. 265, Pomery v býv. slovenskej obci Lesnici, zápisnica z 30. 12. 1938 – uvádza 80 % z celkového počtu obyvateľov obce (479).

60 SNA, fond KU-P, šk. 265, Spravodajská služba. Manifestácia občanov z Lesnice za návrat k Slovensku z 16. 12. 1938.

61 Tamže.

62 SNA, fond KU-P, šk. 265, Pomery v býv. slovenskej obci Lesnici, zápisnica z 30. 12. 1938.

dostať sa 13. decembra 1938 na stanicu finančnej stráže.⁶³ Na obranu svojho kňaza sa okolo nej zhromaždil dav ozbrojený sekerami, vidlami a palicami, žiadajúci jeho prepustenie.⁶⁴ Rozohnaný bol až po tom, čo finančná stráž začala strieľať do vzduchu. Farár bol medzitým pod zámienkou, že ho vezú na vyšetrovanie do Szczawnice, dopravený do Nedece. Tam dostal dekrét o vyhostení z Poľska, v ktorom sa jeho vypovedanie oficiálne zdôvodňovalo tým, že ako česko-slovenský občan nemá platné vstupné vízum. Vyhrážali sa mu, že ak sa pokúsi vrátiť, ihneď ho zavrú a následne vyženú.⁶⁵ Čurila bol v neskorých večerných hodinách vysadený v slovenskej obci Kalenberg, odkiaľ bol nútený prejsť asi 3 km pešo na farský úrad v Spišskej Starej Vsi. Na druhý deň o celej záležitosti osobne informoval v Spišskej Kapitule biskupa Jána Vojsaša. Dočasným správcom fary v Lesnici bol ustanovený Michal Matras.

V nasledujúcich dňoch sa začalo v Lesnici vyšetrovanie s cieľom zistiť a potrestať organizátora protestného pochodu. Poľské úrady dali prehľadať domy obyvateľov, či nemajú ukryté zbrane a niekoľkých počas celého vyšetrovania zadržovali a vypočúvali.⁶⁶ Za demonstráciu bol nakoniec potrestaný richtár Lesnice Jozef Podolský zosadením z funkcie⁶⁷ a jeho syn Michal, ktorého po vyšetrovaní za buričstvo v Nowom Targu prepustili na kauciu a musel sa pravidelne hlásiť na policajnej stanici v Szczawnici a na stanici finančnej stráže v Lesnici. Poľské úrady mu naďalej zneprijemňovali život nočnými výsluchmi, a preto radšej ušiel na Slovensko.⁶⁸

Napriek tomu, že ekonomická situácia Lesničanov sa po pripojení k Poľsku nezhoršila tak, ako sa všeobecne predpokladalo, keďže dostali možnosť dobrého zárobku pri stavbe cesty z Lesnice do Szczawnice a v zimných mesiacoch boli zásobovaní ťažko dostupnými potravinami (cukor, soľ, múka), ich pomer k novej vlasti sa výraznejšie nezmenil. Naďalej vysielali deputácie na Slovensko s požiadavkou znovupripojenia Lesnice k Slovensku, pričom argumentovali svojím slovenským cítením a silnejúcou polonizáciou.⁶⁹ V čase mobilizácie zasa 26 mužov z obce uniklo pred službou v poľskej armáde útekem na Slovensko.⁷⁰

63 Tamže, Zápisnica spísaná s obyvateľom obce Lesnica na Okresnom úrade v Spišskej Starej Vsi 20. 12. 1938.

64 ANDK, fond UWKr., sygn. UWKr 291, Sprawy graniczne z 14. 1. 1939, s. 619–620.

65 ABUSK, inv. č. 495/1939, Odpis dekrétu o vyhostení Š. Čurila z 13. 12. 1938 vydaný starostom okresu Nowy Targ; list Krajinskému úradu z 30. 5. 1939.

66 SNA, fond KU-P, šk. 265, Zápisnica spísaná s obyvateľom obce Lesnica na Okresnom úrade v Spišskej Starej Vsi 20. 12. 1938.

67 ANDK, fond UWKr., sygn. UWKr 291, Sprawy graniczne z 14. 1. 1939, s. 619.

68 L. ŠEMORÁDIKOVÁ, *Zmena československo-poľských hraníc na Spiši*, s. 110.

69 Tamže, s. 110–111.

70 *Oslobodená Slovač sa teší, že opäť patrí k národnému celku*, Slovák, 26. 9. 1939, s. 3.

Vypuknutie druhej svetovej vojny 1. septembra 1939 ukončilo poľskú prítomnosť v Javorine aj Lesnici. Slovensko sa ako spojenec Nemecka podieľalo na poľskej kampani tromi divíziami a poskytnutím nástupného priestoru pre nemeckú armádu. Vďaka tomu získalo územia zabraté Poľskom v rokoch 1938 aj 1924 a 1920. Hoci oficiálne bolo pričlenenie zmienenej teritória potvrdené až slovensko-nemeckou zmluvou uzavretou 21. novembra 1939, s kreovaním politických a administratívnych štruktúr sa začalo už v prvej polovici septembra.⁷¹

Navrátenie obcí Javorina a Lesnica Slovensku sa po páde nášho severného suseda, na rozdiel od inkorporovaných území Spiša a Oravy, patriacich od roku 1920 a 1924 Poľsku, stalo trvalým a nemenným, keďže hranice medzi ČSR a Poľskom sa po roku 1945 vrátili do predmníchovskej podoby.

---

71 Igor BAKA, *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*, Bratislava 2006, s. 165.

Zusammenfassung

Der Anschluss von Javorina und Lesnice an Polen 1938–1939

Nach der Münchner Konferenz 1938 wandte sich Polen an die abgeschwächte Tschecho-Slowakei mit dem Anspruch an das Teschen-Land. Diesem Anspruch musste Prag entgegenkommen. Gegenüber der Slowakei, zu der Warschau eine freundliche Beziehung deklarierte, wurden zuerst keine territorialen Ansprüche gestellt. Die Situation hat sich geändert, als Preßburg nach der Erklärung der Autonomie mit einer völligen Trennung von Prag zögerte. Polen rechnete damit, dass es mit der Trennung von der Slowakei zum Zerfall der Republik kommt und dass Karpatenrusland an das befreundete Ungarn angeschlossen wird. Dadurch wäre es zur Entstehung einer ersehnten Grenze zwischen Polen und Ungarn gekommen. Warschau entschied, das zögernde Preßburg durch die territorialen Ansprüche an Spiš, Orava und Kysuca (dort sollte es nach Behauptung von Warschau polnische Bevölkerung „Górale“ geben) unter Druck zu stellen. Dies sollte auch trotz dem Fakt geschehen, dass sich die Mehrheit von Bevölkerung zu der slowakischen Nationalität meldete.

Preßburg musste schließlich den Drohungen seitens Polen nachgeben und die beanspruchten Gebiete nach einigen lokalen Kriegskonflikten und nach der Delimitation preisgeben. Auf der Spiš kam es also zur Trennung der Gemeinde Javorina und Lesnica. Die dortige Bevölkerung wurde damit jedoch nicht einverstanden und drückte es öffentlich z. B. durch ein demonstratives Übertreten der Grenze in die Slowakei aus. Eine ausschließlich feindliche Stellungnahme der Javorinaer und sogar noch mehr Lesnicaer gegenüber Polen war für die Polen eine große Überraschung. Der Pfarrer von Lesnica wurde wegen seiner antipolnischen Tätigkeit verwiesen und hinter die Landesgrenze gebracht. Die Polizei griff gegen die Proteste hart ein, besonders in Javorina, wo der polnische Präsident seine Freizeit auf einem dortigen Jägerschloss verbrachte. Nach dem Angriff Polens von Deutschland am 1. September 1939, an dem auch die slowakische Armee beteiligt war, wurden Javorina und Lesnica wieder an die Slowakei angeschlossen.

Jan NĚMEČEK

Československo-polská (kon)federace

Abstract: Czechoslovak-Polish Confederation

The study explains the plans for Czechoslovak-Polish Confederation starting by Czechoslovak-Polish declaration in November 1940. Negotiation between Czechoslovak and Polish government in exile went on 1942. In January 1942 there was proclaimed another Czechoslovak-Polish declaration, which concretized conditions of this project. Project of confederation was not realized because of the Soviet Union's resistance. Czechoslovak government was subordinated by Soviet standpoint.

Key words: Czechoslovak-Polish relations – confederation – Second World War – Diplomacy

---

Mnichovská dohoda, okupace českých zemí a další postup německé agrese, jenž vyústil ve vypuknutí druhé světové války, to vše znamenalo obrat v tradičně pojímané československé zahraniční politice, jejímž tvůrcem a realizátorem byl ministr zahraničních věcí a poté prezident Edvard Beneš. Politice, která byla založena na myšlence kolektivní bezpečnosti v Evropě, kterou se Beneš snažil po celé předválečné dvacetiletí prosazovat na půdě Společnosti národů. Nová situace, kdy Německo koncem třicátých let díky své agresivní politice pohlcovalo zpočátku za trpěného přihlížení ostatních evropských velmocí jeden stát za druhým, způsobila, že bylo nutno postavit novou koncepci československé zahraniční politiky, která se formovala jen pomalu a s obtížemi v omezených podmínkách československého exilu.

Myšlenka poválečné spolupráce mezi Československem a Polskem na konfederativním, resp. federativním principu byla poprvé oficiálně vyslovena na schůzce polského premiéra Władysława Sikorského s bývalým prezidentem a předsedou Československého národního výboru (ČSNV) v Paříži E. Benešem 18. listopadu 1939.¹ Již předtím, jak se zmiňuje tehdejší československý vyslanec u polské exilové vlády Juraj Slávik ve svých pamětech, při jeho prvním rozhovoru se Sikorským (z něhož se bohužel

---

¹ Eduard TÁBORSKÝ, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993, s. 104.

nezachoval záznam a jehož přesné datum nelze určit) byla federace zmíněna: „*Hned pri prvej návšteve rozhovorili sme sa o historických úkoloch, ktoré nám v exile nastávajú. Musíme napraviť, čo sto vekov bludných hodlalo. Z úst Sikorského už vtedy padlo slovo: federácia.*“²

Zcela zásadní otázkou však bylo, jaký charakter by mělo toto nové státní spojení mít. Je příznačné, že se o tomto problému hovořilo již na čtvrtém zasedání polské vlády 10. října 1939, kdy premiér Sikorski vyhlásil, že cílem války je nejen rozbití Německa, ale též vytvoření „*střediska*“ ve střední Evropě, které by mělo být protiváhou jak Německu, tak Sovětskému svazu. Příznačné je, že tento svazek měl být „*z Polską na czele*“, tedy Polsko v něm mělo hrát rozhodující roli.³ O dva dny později byla nutnost federativního uspořádání poválečné Evropy konstatována na jednáních polského ministra zahraničních věcí Augusta Zaleského v Londýně, kde mu britští vládní činitelé, zejména ministr zahraničních věcí lord Edward Halifax, sdělili britskou vizi „*nejužší spolupráce Poláků a Čechů*“, která by měla vyústit ve východoevropskou federaci spojující Polsko, Československo a Maďarsko.⁴ Zaleski i Sikorski pak v listopadu téhož roku znovu jednali v Londýně s britskými představiteli a znovu zde byla zmíněna nutnost úzké československo-polské spolupráce, zejména v rovině vojenské.⁵ Je tedy možno konstatovat, že iniciátorem myšlenky konfederace byla britská strana.

Polská vláda dala již v listopadu 1939 cirkulářem na vědomí svým diplomatickým a konzulárním úřadům svůj politický program federační přestavby střední Evropy jako jeden ze svých hlavních válečných cílů.⁶

Obecné úvahy na téma budoucího sblížení s Polskem se objevily i na straně československé. Místopředseda ČSNV Jan Šrámek v rozhovoru s belgickým profesorem Grégoirem již na počátku listopadu 1939 konstatoval: „*Že přirozeně nejdříve musíme mít obnovené Československo v plné jeho suverenitě a pak bude naším vlastním zájmem, abychom si udělali lepší dohodu, než byla Malá dohoda, a že jsme přesvědčeni, že dnešní Polsko půjde s námi do takové dohody. To je naše snaha a já sám osobně mohu říci, že*

2 Juraj SLÁVIK, *Moja pamäť – živá kniha*, rukopis uložen v Hoover Institution Archives (dále jen HIA) Stanford, Slávik Collection.

3 Wojciech ROJEK a Andrzej SUCHCITZ (edd.), *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, díl I (październik 1939 – czerwiec 1940), Kraków 1994, dok. č. 3, s. 12.

4 Stefania STANISŁAWSKA (ed.), *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej*, Warszawa 1965, dok. č. 69, s. 112–114, záznam E. Raczyńskiego z 12. 10. 1939.

5 Tamtéž, dok. č. 75, s. 119–120, Raczyńskiego zpráva o návštěvě W. Sikorského a A. Zaleského v Londýně z 20. 11. 1939; srov. Włodzimierz T. KOWALSKI, *Koncepcja konfederacji polsko-czechosłowackiej*, Zaganie Śląskie 1964, s. 668–669.

6 Eugeniusz DURACZYŃSKI, *Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945*, Warszawa 1993, s. 57–58.

*udělám vše, co bude možné udělat, abychom mohli říci ještě před mírovou konferencí, že jdeme ruku v ruce s Polskem.*⁷

Pro československou stranu bylo hlavním předpokladem vzájemné spolupráce uznání ČSNV, k tomu však po celé počáteční období války až do porážky Francie nedošlo. Základní překážkou pro pokračování československo-polských jednání až do pádu Francie v červnu 1940 však byla neochota polské vlády uznat ČSNV. Polské vládě bylo proti myslí i Benešovo úsilí o uznání československé prozatímní vlády, proti kterému polská strana protestovala i u Foreign Office. Teprve po britském uznání v červenci 1940 schválila i polská vláda 29. července 1940 uznání československé prozatímní vlády v čele s Msgre. Janem Šrámkem.

Teprve tento krok, který do značné míry vyrovnal postavení obou exilových reprezentací na mezinárodní scéně, se mohl stát předpokladem pro skutečné zahájení vyjednávání o bližším státním spojení. Série jednání z konce srpna až října 1940 mezi vrcholnými představiteli československého a polského exilu vyvrcholila 11. listopadu 1940 podepsáním československo-polské deklarace,⁸ v níž obě vlády vyhlásily, že „jsou rozhodnuty po ukončení této války vstoupiti jakožto nezávislé a suverénní státy do užšího politického a hospodářského sdružení, které by se mohlo státi základnou nového řádu ve střední Evropě“.⁹ Deklarace byla s potěšením přivítána britskou stranou.¹⁰

Ve vzájemných jednáních probíhaly diskuse nad připravovaným státním svazkem. Významným předělem v této diskusi bylo Benešovo memorandum o výměně názorů na československo-polskou spolupráci po válce z 1. listopadu 1940, v němž československý prezident navrhoval vytvořit „*confédération sui generis*“. Novým státním spojením nebyla dotčena suverenita obou zemí, byly zachovány oddělené hlavy obou států, vlády, parlamenty i armády. Omezení suverenity by se týkalo pouze hospodářských věcí, obchodní politiky a také celní a měnové unie, společná by byla také zahraniční politika a byla by koordinována i výzbroj a výstroj obou armád. Společnými orgány by podle Benešova návrhu měla být Rada, složená z delegátů obou států, která by řídila celkovou zahraniční i vojenskou politiku konfederace a koordinovala by zásady politiky hospodářské, obchodní, měnové a dopravní. Usnesení Rady měla být schvalována a prováděna oběma

7 *Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939/1940. Příloha*, Praha 1999, dok. č. 14, s. 84, záznam schůze Československého národního výboru 6. 11. 1939.

8 Bližší k československo-polským jednáním v tomto období Jan NĚMEČEK, *Od spojení k roztržce. Vztahy československé a polské reprezentace 1939–1945*, Praha 2003, s. 80–99 a Rudolf ŽÁČEK, *Projekt československo-polské konfederace v letech 1939–1943*, Opava 2002.

9 Ivan ŠTOVÍČEK – Jaroslav VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance*, Praha 1995, dok. č. 29, s. 64–65.

10 HIA Stanford, Poland. Ambasada Great Britain, folder 88/9, kart. 88, záznam S. Baliňského z 9. 11. 1940, v němž zachytil uspokojení úředníků Foreign Office, že „*došlo k tomuto kroku*“.

vládami. Společnými orgány by byly i společný hlavní štáb, výbor obou parlamentů a hospodářská a obchodní rada. V další části Beneš navrhol konkrétní předpoklady k realizaci svého návrhu i konkrétní formy okamžité spolupráce.¹¹ Jeho návrh vyvolal širokou odezvu na polské straně, kde se k memorandu obsáhle vyjádřili všichni členové polské vlády, kteří viděli problémy ani ne tak v otázce československo-polských hranic, jako spíše v hospodářském vyrovnání obou zemí, kde takřka jednotně vyjadřovali obavy z převahy československého průmyslu.¹² Z této obavy vycházela i odpověď premiéra Sikorského, v níž se zdůrazňovala mimo otázek hospodářských i neměnnost a trvalost polských nároků na polsko-sovětskou hranici podle stavu před 1. září 1939. Především je v ní však patrná polská snaha prosadit užší svazek obou zemí, než jak byl navrhován Benešem, byť Sikorski přistoupil na Benešův termín konfederace *sui generis*.

V organizační práci na polské straně sehrál nejnámennější roli Politický komitét ministrů, který pracoval na programu týkajícím se vybudování společného československo-polského svazku a připravoval vedení vzájemných politických jednání. Na československé straně zůstávala tato úloha zejména na prezidentu Benešovi a na československé vládě, zejména na státním ministrovi Hubertu Ripkovi.

Další vzájemná jednání probíhala v první polovině roku 1941 formou rozhovorů mezi představiteli obou zemí, reprezentovaných na československé straně Edvardem Benešem, Hubertem Ripkou, Jurajem Slávikem a Janem Masarykem, na polské straně Władysławem Sikorským, Edwardem Raczyńským a Augustem Zaleským. Posléze byly pro přípravu konfederace vytvořeny dva základní druhy výborů:

- a) Výbory pro stálou spolupráci, kam spadaly výbor koordinační, výbor politicko-právní, výbor hospodářsko-finanční, výbor sociálně politický, výbor vojenský a výbor pro kulturní spolupráci.
- b) Výbory pro běžnou spolupráci, kam spadaly tzv. smíšené výbory: diplomatický, vojenský a informační.

Obě strany, československá i polská, informovaly Brity o svém odhodlání utvořit poválečný státní svazek. Frank Savery, rada britského velvyslanectví u polské vlády, k tomu např. konstatoval, že „*polští vojáci jsou opravdu přesvědčeni o nezbytnosti budoucích velmi blízkých česko-polských vztahů za účelem odolání německým pokusům ovládnout střední Evropu*“.¹³

11 I. ŠŤOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 28, s. 59–63.

12 Reakce ministrů polské vlády uloženy v Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dále jen IPMS) London, Prezydium Rady Ministrów, sign. 19.

13 The National Archives (dále jen TNA) London, Foreign Office (dále jen FO) 688 (British Embassy to Poland), folder 29/2, F. Savery F. Robertsovi 7. 11. 1940.

Na jaře 1941 zahájily práci všechny výbory, nejčilejší aktivita ovšem byla u koordinačního výboru (jenž poprvé zasedal 31. ledna 1941), který byl zastřešujícím a – jak z názvu vyplývá – koordinujícím orgánem pro všechny ostatní výbory. Hlavním cílem prvních zasedání bylo stanovit úkoly pro rozvoj spolupráce obou zahraničních exilových reprezentací. Problémy, které se daly očekávat v otázkách československo-polských hranic, zejména na Těšínsku, i v odlišném pojetí konfederace na obou stranách, které Benešův termín „*sui generis*“ („svého druhu“, přijatý polskou stranou) odsouval jen na pozdější dobu a dovoloval různý výklad pojmu.

Stále větším problémem ve vzájemných jednáních se stávala otázka polsko-sovětské hranice, kde Sikorski naléhal na československou podporu ve věci polských nároků na hranice před 1. září 1939. Československé zahraniční vedení si však bylo vědomo ožehavosti polských nároků, kde i britská vláda zůstávala přinejmenším krajně zdrženlivou. Otevřeně se to projevilo po vstupu Sovětského svazu do války po německém útoku 22. června 1941. Otázka východních polských hranic, ačkoliv byla polskou stranou stále při vzájemných jednáních připomínaná, nebyla doposud v důsledku neutralitního sovětského postoje ve světovém konfliktu příliš aktuální. Po zapojení SSSR do řad protihitlerovské koalice však vystoupila s plnou naléhavostí.

Nebyl to však jediný problém ve vzájemných vztazích. Dalším byl poměr k Maďarsku, se kterým Polsko udržovalo v prvním období války přinejmenším korektní vztahy, vyplývající nejen z dlouhodobého trendu polské zahraniční politiky, ale také z velkého počtu polských uprchlíků, kteří po porážce Polska našli azyl na maďarském území. Zde naopak československá strana narazila při svých nárocích na restituci předmnichovských československo-maďarských hranic na velmi rezervovaný postoj polské vlády.

Obě strany si byly také vědomy zásadního československo-polského rozporu v otázce hranic na Těšínsku, takže při počátečních jednáních na podzim 1940 otázka vzájemných hranic ustupovala do pozadí. Avšak již v únoru 1941 polský premiér deklaroval prezidentu Benešovi, že polská vláda pevně trvá na hranicích v podobě před 1. září 1939, tedy včetně těch částí československého území, které Polsko získalo na podzim 1938. Otázka Těšínska pak zasahovala stále častěji a hlouběji do vzájemných vztahů obou zemí.¹⁴

Na jaře 1941 poslal prezident Beneš veliteli československé jednotky v Sovětském svazu, zbytku tzv. polského legionu, pplk. Ludvíku Svobodovi direktivu, týkající se vztahu československého zahraničního vedení ke konfederaci. V úvodu se konstatovalo, že prohlášení z 11. listopadu 1940 bylo vyvoláno potřebou vytvořit pro budoucnost silnější mezistátní společenství proti eventuálním útokům toho druhu, jako byl útok německý. Nesporně zajímavé však bylo tvrzení, že k přípravě konfederace přispěl pád Francie

14 Rudolf ŽÁČEK, *Těšínsko v československo-polských vztazích v letech 1939–1945*, Český Těšín 2000.

a nejistota, co s ní bude v budoucnosti. Beneš v direktivě deklaroval své stanovisko o věcech hraničních a o postoji k Sovětskému svazu: „*Ve věcech hraničních se každý partner stará o věci své a druhému není v ničem vázán. Také v jiných věcech, např. v poměru k Rusku je plná volnost. Náš poměr k Sovětům zůstává v podstatě tím, čím byl před Mnichovem, kdežto Poláci říkají, že jsou s Ruskem ve stavu válečném. My jsme formulovali svou poválečnou spolupráci s Polskem v tom smyslu, že podmínkou musí být jejich dohoda a přátelský poměr k Rusku, poněvadž Polsko nesnese, aby mělo oba své veliké sousedy za nepřátele. Dále, že naše konfederace se nikdy nesmí propůjčit ani Němcům, ani ostatní Evropě jako nástroj k nějaké antisovětské politice. Tedy už nikdy politiku pana Becka. To by bylo tím snazší pro Českoslováky, kdyby jejich území po této válce sousedilo s Ruskem. Proto i my máme životní zájem na tom, aby po této válce byl poměr mezi Ruskem a Polskem přátelský a chtěli bychom k dobrému poměru mezi Polskem a Ruskem napomáhat. Do žádné kombinace Rusku nepřátelské nikdy však nepůjdeme. Náš lid by to nepřipustil.*“¹⁵ Přitom ani Sikorski ve svých počátečních návrzích nebyl zaměřen proti SSSR: ve svém memorandu Benešovi z 3. prosince 1940 vyslovil souhlas s názorem československého prezidenta, že je důležité udržet co nejlepší sousedské vztahy mezi konfederací polsko-československou a Ruskem, dále pak že polská vláda je rozhodnuta nepokračovat v nepřátelské politice vůči SSSR.¹⁶

Polská strana vypracovala na jaře 1941 svůj plán pod názvem Ústavní teze konfederacího svazu Polska a Československa, který byl po dlouhých diskusích přijat na zasedání polského Politického výboru rady ministrů 21. května 1941. Polský premiér Sikorski však po svém návratu z USA v druhé polovině května plán označil jako předčasný a na zasedání polské ministerské rady prohlásil, že na druhé, tj. československé straně vidí tendence opačné, směřující k nahrazení polsko-československé federace unií naddunajskou. Nadto konstatoval, že „*dohoda s Čechy naráží na velké obtíže*“.¹⁷ To byl jeden z důvodů, proč ústavní teze, jeden z nejvýznamnějších dokumentů v projektu konfederace, byly předloženy na jednání Koordinačního výboru až o půl roku později. Dalším, ještě závažnějším důvodem byly události, které nastaly o měsíc později.

Dne 22. června 1941 zaútočilo Německo na SSSR a československo-polská jednání o konfederaci ustoupila poněkud do pozadí, protože obě exilové reprezentace se musely vyrovnat s novou situací. Jednodušší to bylo na straně československé, kde již necelý

15 Soukromá dokumentace Zoe Klusákové-Svobodové, pozůstalost gen. L. Svobody, E. Beneš L. Svobodovi 29. 3. 1941. Je zajímavé, že v oficiálních instrukcích pro československé zastupitelské úřady, které byly vydány o několik dní později, 8. 4., nebyly tyto výhrady vůbec zmíněny.

16 I. ŠŤOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 33, s. 69, Sikorského memorandum E. Benešovi z 3. 12. 1940.

17 Wojciech ROJEK – Andrzej SUCHCITZ (edd.), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, díl II (czerwiec 1940–czerwiec 1941), Kraków 1995, dok. č. 64, s. 358.

měsíc po vstupu SSSR do války byla 18. července 1941 podepsána československo-sovětská smlouva. O to komplikovanější to bylo na straně polské, kde konečný úspěch v podobě podepsání obdobné polsko-sovětské smlouvy 30. července 1941 znamenal krizi v polském vládním táboře. Pro polskou vládu totiž měl nový konflikt diametrálně odlišný rozměr od československého: Do střetu vstoupily dvě mocnosti, které svou agresí v září 1939 rozbily polský stát a okupovaly polské území.¹⁸

Krise však byla pro další postup konfедераčních jednání do určité míry přínosem, protože díky ní odstoupil dosavadní ministr zahraničních věcí Zaleski. Kvůli pověření diplomatickou misí v SSSR odešel z vlády také ministr vnitra Stanisław Kot, tedy lidé, kteří nepatřili k velkým příznivcům československo-polského dorozumění mezi exilovými vládami. Navíc Zaleského nahradil ve funkci ministra zahraničních věcí (byť jen ve funkci správce ministerstva) velvyslanec Raczyński, který od počátků v roce 1939 po celou dobu války otevřeně a iniciativně podporoval projekt československo-polského spojení.

Příznivý dopad těchto změn se projevil na podzim 1941, kdy se rozeběhlo nové kolo vzájemných jednání. Dalším krokem byla společná deklarace obou vlád k Atlantické chartě, která v duchu deklarace z 11. listopadu 1940 vyhlášovala, že československá a polská vláda jsou rozhodnuty „v duchu úzké a přátelské spolupráce“ pomáhat při realizaci základních cílů Roosevelt-Churchillovy deklarace při zabezpečení světa proti třetí světové válce a při zabezpečení ekonomické prosperity, zejména pak zabránit Německu, aby nemohlo zopakovat své agresivní plány. Deklarace byla vyhlášena Janem Masarykem na mezinárodní konferenci, která se konala 24. září 1941 v londýnském Saint James Palace, kde se k Atlantické chartě připojily i vlády Sovětského svazu, Jugoslávie, Norska, Holandska, Lucemburska, Belgie, Řecka a de Gaullovy Svobodné Francie.¹⁹ Zároveň pokračovala i výměna dopisů a memorand o československo-polské spolupráci mezi nejvyššími představiteli obou zemí – Sikorského, který po vládní krizi a reorganizaci vlády v létě 1941 ještě posílil své postavení v rámci polského exilu, a Beneše, který fakticky určoval další směřování československé zahraniční politiky, byť s korekcemi v podobě usnesení československé vlády v Londýně. Diskuse probíhala zejména na téma

18 Waldemar MICHOWICZ (red.), *Historia dyplomacji polskiej*, díl V. (1939–1945), Warszawa 1999, s. 211–228, Eugeniusz DURACZYŃSKI, *Układ Sikorski-Majski. Wybór dokumentów*, Warszawa 1990.

19 *Allied Chart Post-War Plans*, *The Inter-Allied Review. A Monthly Summary of Documents on the Allied Struggle for Freedom*, 1941, No. 9, 15. října, uloženo v National Archives and Record Administration (dále jen NARA) Washington, T 1244, roll 1, 760C.60F/354 I/2; Jan NĚMEČEK – Jan KUKLÍK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVÍČEK (edd.), *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941*. Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. B/2/2, Praha 2009, dok. č. 295, s. 168–169.

československo-polských hranic, které se ukazovaly jako komplikovaný a těžko řešitelný problém. Přesto obě strany dále zdůrazňovaly nutnost poválečné spolupráce.

Na zasedání koordinačního výboru 4. listopadu 1941 polská strana konečně – půl roku od schválení v Politickém výboru rady ministrů – předložila svůj plán pod názvem Ústavní teze konfедераčního svazu Polska a Československa.²⁰ Jde o dokument, který specifikoval blíže poválečné spojení obou zemí. Polsko a Československo mělo podle něj vytvořit svaz, na který by přenesly část svých suverénních práv. K tomuto svazu by mohly přistoupit i další (blíže však nespécifikované) země. Společnými záležitostmi, které měl svaz zastupovat, byla vnější reprezentace svazu, zahraniční politika, obrana, věci hospodářské a finanční. Vrcholným orgánem měla být Nejvyšší svazová rada (zřejmě jakýsi svazový parlament), složený „v rovné míře“ ze zástupců států, tvořících svaz. Výkonná moc měla náležet svazové vládě, která by byla jmenována Nejvyšší svazovou radou. Schvalování rozpočtu svazu mělo spadat do pravomoci Svazového shromáždění, přičemž není blíže specifikováno, podle jakého klíče by toto shromáždění mělo vznikat a jaké jiné pravomoci by mělo mít. Všechny další body totiž hovoří již jen o pravomocích svazové vlády, nejprve o oblasti zahraniční politiky, kde je ustanovení, podle něhož by zahraniční smlouvy byly uzavírány buď jménem svazu, nebo jménem jednoho anebo několika států v případě, kdy by šlo o výlučné zájmy toho anebo těch států. V případě války mělo vrchní velení být v rukou společného svazového vrchního velitele. V oblasti hospodářské je nesporně zajímavé přechodné období v oblasti sjednocení cel, kde se měla zavést přechodná vnitřní cla, tedy zde byla uplatněna jedna z hlavních výtek polských ministrů, kteří se obávali převahy československého průmyslu v novém státním útvaru. Návrh nepředpokládal sjednocení národních měn, ale výměnný kurs měl být stálý. Výstavba komunikačních sítí (železnice, silnice, vodní cesty, letecká doprava) měla být prováděna plánovitě a měla na nich být zavedena jednotná tarifní politika. Do určité míry se mělo sjednotit zákonodárství v tom směru, že měly být odstraněny předpisy, které by si navzájem odporovaly. V rámci svazu měl být volný pohyb pracovních sil se všemi náležitostmi, tedy absence pasů a víz v rámci svazu, svoboda pobytu a výdělečné činnosti, kterážto podmínka byla pochopitelně výhodnější pro průmyslově méně rozvinuté Polsko, kde by pracovní síly mohly odcházet za prací zejména na Ostravsko. V oblasti daňové politiky měly být příslušné systémy koordinovány, aby se vyrovnalo zatížení jak z titulu daní přímých, tak i daní nepřímých. V závěru byly uvedeny svobody, zajištěné v rámci svazu: svoboda svědomí, svoboda osobní, svoboda vyučování, svoboda

20 Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski*, Warszawa 2005, s. 142–143.

slova a tisku, svoboda shromažďovací a spolková, dále nezávislost soudů a kontrola vlády národním zastupitelstvem.²¹

Československá strana připravila koncem listopadu 1941 odpověď na polské ústavní teze a předala polské vládě návrh základních principů konfедераční asociace Československa a Polska. Základním rozdílem bylo terminologické označení: na rozdíl od polského pojmu svaz navrhovala československá strana pojem konfедераční asociace. Rozdíly nalezneme i v dalších bodech. V oblasti zahraniční politiky, kde polský návrh nechával poměrnou volnost uzavírání smluv jednotlivých států konfederace samostatně s dalšími státy, československý návrh předpokládal uzavření těchto smluv po dohodě s ostatními státy konfederace. Naopak v oblasti diplomatické služby, kde polský návrh předpokládal – byť v poněkud mlhavé formě – společný diplomatický aparát, československý návrh zachovává samostatnou zahraniční a diplomatickou službu jednotlivých zemí konfederace. Dále pak oblast vojenská, v polském návrhu zmíněná jen obecně, v československém návrhu předpokládá zachování samostatných armád jednotlivých států konfederace, ovšem s jednotnou vojenskou politikou a přípravou obrany. V oblasti cel československý návrh přirozeně nehovoří o přechodných vnitřních clech, která by byla pro československý průmysl nevýhodná, ale zmiňuje jednotná vnější cla a jednotnou obchodní politiku. Návrhy se shodují v nutnosti nijak neomezovat ani pasy ani vízy volný pohyb osob v rámci konfederace. Československý návrh však na rozdíl od polského, který se věnuje otázkám společným pro všechny státy konfederace, zdůrazňuje, že členské státy konfederace *„zůstávají vůči druhým státům i vůči sobě navzájem státy nezávislými se svou vlastní svrchovaností, tedy se svými vlastními hlavami států, vládami, parlamenty a jinými ústavními orgány, se svou mocí zákonodárnou, výkonnou a soudní, se svými vlastními armádami“*.

Zajímavé je, že sama polská strana hodnotila československý návrh jako mnohem propracovanější, když v polském návrhu zůstala řada myšlenek nevysvětlena, např. obrana svazku.²² Oba návrhy, jak československý, tak i polský, zůstávaly plně v linii dosavadní politiky obou stran: polské, která tíhla spíše k užšímu pojetí budoucího svazku, a československé, která spíše směřovala k volnějšímu pojetí *„konfederace sui generis“*.

Ve stejné době se prezident Beneš ve svém projevu při převzetí čestného doktorátu na univerzitě v Aberdeenu 10. listopadu 1941 vyjádřil k poválečnému uspořádání Evropy, kde by se základem nové organizace střední Evropy stala konfederace polsko-československá, k níž by se mohlo přidružit Maďarsko, Rakousko, popřípadě i Rumunsko, kdyby se nerozhodlo spíše pro účast v bloku balkánském. Je však třeba, aby se plně zařadil do

21 IPMS London, Ambasada RP w Londynie, sign. A.12.49/Cz/5; HIA Stanford, Poland. Poselstwo Czechoslovakia, kart. 1.

22 I. ŠŤOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 75, s. 154–156.

této nové evropské spolupráce Sovětský svaz a tak se vytvořila nová evropská rovnováha, jež by byla vyjádřena v dohodě Sovětského svazu s polsko-československou konfederací.²³

Další jednání v otázkách přípravy konfederace se přenášelo spíše na bedra jeho realizátorů – Edwarda Raczyńského a Huberta Ripky, protože otevřené projednávání některých otázek na schůzích koordinačního výboru by mohlo přinést nepříjemné komplikace na politické scéně, zejména na polské straně. Ze vzájemných záznamů jejich rozhovorů vyplývají i další problémy, které se objevovaly v průběhu přípravných prací. Především to byla stále živá polská historická snaha zařadit do společného státního svazku také Litvu, což ovšem vzbuzovalo stále hlasitější odpor Sovětského svazu. Na československé straně to byla naopak snaha začlenit do konfederace také Rakousko, především z důvodů hospodářských.

Přes tyto problémy je možno konstatovat, že československo-polská jednání dospěla na přelomu let 1941/1942 k dalšímu kvalitativnímu kroku: k podpisu československo-polské deklarace z 19. ledna 1942, která v 18 bodech obsahovala základní principy, na nichž měla být založena československo-polská konfederace. Její text vycházel z předchozích návrhů obou stran a byl vlastně jejich výslednou kombinací a doplněním. Obě vlády v prohlášení konstatovaly, že je třeba, aby konfederace zahrnovala také jiné státy „*té evropské oblasti, se kterou jsou spjaty životní zájmy Československa a Polska*“. Byla to formulace velmi mlhavá, která dovolovala oběma stranám si ji vyložit po svém, ale byla zřejmě jedinou cestou, jak deklarovat otevřenost konfederace pro připojení dalších zemí, aniž by se to dotklo zájmů jedné či druhé země a také velmocí, zejména Sovětského svazu.

V dalších bodech návrhu byly konkretizovány jednotlivé body společné politiky: otázky zahraniční, vojenské, hospodářské a finanční, sociální, komunikací, pošt a telegrafů. Byla konstатовána nutnost koordinace v oblasti zahraničního obchodu, měnové politiky a dalších, stejně jako doplnění ústavy všech zemí konfederace o svobody svědomí, osobní, nauky, slova a tisku, shromažďovací a spolkové, dále o rovnost občanů před zákonem, volný přístup všech občanů k vykonávání všech funkcí ve státě, o nezávislost soudnictví a o kontrolu vlády národním představitelstvem, svobodně zvoleným.²⁴ Deklarace měla být schválena oběma exilovými vládami (kde ovšem k meritornímu projednání a schválení došlo jen na schůzi československé vlády)²⁵ a poté 23. ledna 1942 zveřejněna,

23 J. NĚMEČEK – J. KUKLÍK – H. NOVÁČKOVÁ – I. ŠŤOVÍČEK (edd.), *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu*, dok. č. 340, s. 223–232.

24 I. ŠŤOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 86, s. 172–173 (český text); anglický text viz např. Archiv Národního muzea (dále jen ANM) Praha, Pozůstalost F. Hožší, inv. č. 42, kart. 2 nebo NARA Washington, T 1244, roll 1, 760.60F-356 I/2.

25 Jan NĚMEČEK – Ivan ŠŤOVÍČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Jan KUKLÍK – Jan BÍLEK (edd.), *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně 1942*, Praha 2011, záznam 44. schůze vlády, s. 42–47.

necelý týden poté, co byla v Londýně podepsána dohoda řecko-jugoslávská, týkající se vytvoření tzv. Balkánské unie. Polská strana považovala vytvoření dvou konfederací, jedné balkánské a další střeoevropské, za vytvoření skutečné bariéry jak proti německému, tak i proti sovětskému imperialismu. Sikorski o těchto záležitostech mluvil i s jugoslávským ministerským předsedou Božidarem Purićem, jak o tom informoval britského ministra zahraničních věcí Anthony Edena již v červenci 1941.²⁶

Oba vedoucí státníci, Beneš i Sikorski, považovali lednovou deklaraci za další krok směrem ke společné dohodě o konfederaci. Nezávisle na sobě oba v rozhovorech s americkým vyslancem u spojeneckých vlád v Londýně Anthony Drexel-Biddlem prohlásili, že finální československo-polská dohoda je záležitostí následujících dvou měsíců.²⁷

Leden 1942 tak znamenal krajní mez, kam až federační ideje v podobě dohody československo-polské a jugoslávsko-řecké za druhé světové války došly. Od této doby je možno spatřovat pomalý, ale o to ostřejší a nesmlouvavější nástup sovětské velmoci proti federačním idejím ve střední a jihovýchodní Evropě. Přelom let 1941/1942 je také vrcholným obdobím v postavení polského exilu na mezinárodní scéně.

Poslední společnou manifestací československé a polské vlády v otázce konfederace byla deklarace společného koordinačního výboru z 3. června 1942, v níž bylo zdůrazněno, že „vlády polská a československá, přikládající z hlediska evropské bezpečnosti a prosperity největší důležitost vytvoření všeobecné mezinárodní organizace všech národů mírumilovných a demokratických, pokládají přes to za jeden z předních a základních cílů své zahraniční politiky za války a po jejím skončení konfederaci Polska a Československa, která podle názoru obou vlád by sloužila za základnu pro regionální organizaci té části Evropy, se kterou jsou sloučeny životní zájmy Polska a Československa...“.²⁸

Na jaře 1942 se však stále zřetelněji začínal objevovat odmítavý postoj Sovětského svazu, pro který byla myšlenka jak československo-polské konfederace, tak i obdobně připravované jugoslávsko-řecké unie nepřijatelná. Zprvu šlo jen o diplomaticky opatrné projevy sovětských představitelů vyjadřující nedůvěru k těmto jednáním. Již takřka bezprostředně po veřejném vyhlášení lednové deklarace přišly první náznaky, že sovětská velmoc hledí na celý projekt s velkou nedůvěrou. Ačkoliv ještě v prosinci 1941 ujišťoval

V zápisech polské vlády z 15., 19., 20. a 23. 1. 1942 se o této deklaraci nehovořilo. Wojciech ROJEK – Andrzej SUCHCITZ (edd.), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, díl IV (grudzień 1941–sierpień 1942), Kraków 1998, dok. č. 104–106, s. 99–131.

26 George V. KACEWICZ, *Great Britain, the Soviet Union and the Polish Government in Exile (1939–1945)*, Hague – Boston – London 1979, s. 87. Rozhovor se konal 4. 7. 1941.

27 NARA Washington, T 1244, roll 1, sign. 760.60F/356 I/2, memorandum Department of State, Division of European Affairs z 29. 1. 1942. V telegramu A. Drexel-Biddla z 23. 1. 1942 se hovoří o uzavření dohody v následujících jeden a půl až dvou měsících. Tamtéž, sign. 760C.60F/354.

28 I. ŠTOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 109B, s. 211–212.

Stalin britskou stranu o tom, že Sovětský svaz není proti vytváření federací v Evropě,²⁹ sovětské stanovisko se začalo velmi brzy měnit. Sovětská strana zcela nedvojznačně naznačila, že jakákoliv kombinace počítající s integrací Litvy je pro ni nepřijatelná. Při Ripkově rozhovoru s Alexandrem Jefremovičem Bogomolovem, který se odehrál 30. ledna 1942, se jednání vyvíjelo tak nepříznivě, že v určitém okamžiku Ripka přerušil sovětského diplomata poznámkou, že „*se cítí velice překvapen, že je tu podroben výsledku, zkoumajícímu loajalitu československé vlády. Zdá se, že tu není plná důvěra, ačkoliv vláda ČSR projevila loajalitu dříve, než byl SSSR napaden Němci. Ripka se ptá, pokládá-li ho Bogomolov za ministra nezávislého státu. Nato Bogomolov, že k československé vládě je plná důvěra...*“³⁰ Přesto však Ripka sdělil Bogomolovovi, aby požádal sovětskou vládu o sdělení jejich oficiálních plánů o sovětské zahraniční koncepci.³¹ Je zřejmé, že sovětská strana se cítila dotčena faktem, že nebyla o lednové československo-polské deklaraci předem informována a nebylo vyžádáno stanovisko SSSR.

Právě v této době začalo docházet k formulování sovětského negativního postoje vůči (kon)federativním projektům v Evropě, zcela nepochybně právě pod vlivem ve stejné době podepsaných deklarací československo-polské a jugoslávsko-řecké, které začaly vytvářet ve střední a jižní Evropě konstelaci nepříznivou expanzivní sovětské zahraniční politice. Dne 6. února 1942 obdržel sovětský vyslanec Bogomolov direktivu z Moskvy, v níž se sdělovalo, že sovětská vláda studuje deklaraci o principech konfederace.³²

Z britských úředních kruhů se dostalo 5. března 1942 československé straně upozornění na nedávnou návštěvu Ivana Michajloviče Majského, která se týkala právě otázky svazků spojeneckých vlád sídlících na britském území, kde se sovětský velvyslanec dotázal, „... *zda anglická vláda zamýšlí provádět určitý, byť dobře myšlený nátlak na tyto vlády, aby vstupovaly do vzájemných jednání takové povahy, že tvoří předpoklady k řešení evropských poválečných poměrů, aniž by dříve v téže formě a tímž způsobem bylo jednáno*

29 Oleg A. RŽEŠEVSKIJ, *K istorii anglo-sovetskogo dogovora 1942g.*, in: Vtoraja mirovaja vojna, Moskva 1995, s. 139.

30 Julius FIRT, *Záznamy ze starých deníků*, Köln 1985, s. 71–72. Téměř stejnými slovy popisuje ve svém deníku setkání s Bogomolovem i další československý diplomat Ivo Ducháček (HIA Stanford, Ducháček Collection, kart. 1, záznam z 30. 1. 1942).

31 Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠTOVÍČEK – Miroslav TEJCHMAN (edd.), *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních*, díl 1, Praha 1998, dok. č. 136, s. 288–291. Tento Hejretův záznam o Ripkově rozhovoru s A. J. Bogomolovem, které se ze sovětské strany zúčastnil i I. A. Čičajev, je napsán poněkud v mírnějším tónu.

32 Archiv vněšnej politiky (dále jen AVP) RF Moskva, f. 0138, opis 255, papka 152, N. V. Novikov, Politika československé vlády ve vztahu k SSSR po obnovení vztahů (1941–1943), zpráva datována 14. 6. 1943.

s vládou sovětskou“.³³ I když Majskij zdůraznil, že jde pouze o informativní dotaz, potvrzuje to, že tento problém se na sovětské straně začal významnějším způsobem reflektovat. Navíc na dotaz Alexandra Cadogana, co konkrétně má na mysli, Majskij odpověděl, že především záležitost československo-polské federace, kde kritizoval fakt, že zatímco československá vláda podala Sovětskému svazu korektní informace o tomto projektu, vláda polská oznámila věc pouze obecně prostřednictvím diplomatické note, ovšem bez uvedení přesného stanoviska polského, zejména v otázce hraniční.

Ještě při návštěvě Vjačeslava Michajloviče Molotova v Londýně počátkem léta 1942 nebylo o sovětském postoji vůči československo-polské konfederaci zcela jasno: „*Položil jsem mu přímo přátelskou otázku, zda-li není u nich překážek proti naší konfederaci s Polskem. Plně a bez rezerv souhlasil, že musíme mít dohodu s Polskem a že se nevmešujeme do jeho sporů se SSSR*“, telegrafoval Ripka československým zastupitelským úřadům názor sovětského představitele vyslovený v rozhovoru s E. Benešem. Zároveň však na druhé straně lidový komisař zahraničních věcí vyjádřil nedůvěru k dalším velkým konfederacním plánům od Baltu až ke Středomoří.³⁴ Na prezidentův výklad o konfederaci Molotov – podle Benešova záznamu – řekl, že „*věc je zcela vyjasněna, že také chápe, že chceme být s Polskem v přátelství a dohodě, a že nic proti tomu nemají*“.³⁵ Ani sovětský záznam³⁶ není v zásadním rozporu s tímto stanoviskem, i když v některých peripetiích se obě vyjádření liší. Podle sovětského záznamu československý prezident sdělil sovětskému lidovému komisaři, že „*polská vláda byla připravena se dohodnout, ale v polských kruzích byli lidé, kteří měli stále protiruské resentimenty a existovala tu tendence využít československo-polskou konfederaci proti SSSR*“. Beneš souhlasil, že takovíto lidé mezi Poláky byli a řekl, že ČSR nevytvoří konfederaci, dokud nebudou splněny dvě podmínky: 1) demokratizace Polska a 2) vyřešení všech kontroverzních otázek mezi Polskem a SSSR. Každopádně konfederace se stane realitou, jen až budou oba státy

33 Archiv Ústavu T. G. Masaryka (dále jen AÚTGM) Praha, Edvard Beneš – válka (EB-V), kart. 169, tajná zpráva z 5. 3. 1942. Dle rukopisné Benešovy poznámky na dokumentu „*z kruhů anglických úředníků*“ lze soudit, že tyto informace získal právě on.

34 AMZV Praha, Telegramy odeslané 1942, č. 1391, H. Ripka Z. Fierlingerovi a V. Hurbanovi 12. června. Srov. též Detlef BRANDES, *Konföderation oder Ostpakt: Polnisch-tschechoslowakische Beziehungen während des Zweiten Weltkrieg*, in: *Polen und die böhmischen Länder*, München 1997, s. 259; TÝŽ, *Konfederace nebo Východní pakt? Polsko-československé vztahy za druhé světové války*, Slovanský přehled 78, 1992, č. 4, s. 438.

35 Viz Benešův záznam o rozhovoru s V. M. Molotovem 9. 6. 1942 v J. NĚMEČEK – H. NOVÁČKOVÁ – I. ŠTOVÍČEK – M. TEJCHMAN (edd.), *Československo-sovětské vztahy*, dok. č. 171, s. 348–351.

36 Oleg A. RZHESHEVSKY, *War and Diplomacy. The Making of the Grand Alliance. Documents from Stalin's Archives*, Amsterdam 1996, dok. č. 114, s. 285–288, záznam V. M. Molotova o rozhovoru s E. Benešem 9. 6. 1942, srov. záznam v ruštině (TÝŽ, *Vojna i diplomatija. Dokumenty i komentarii*, Moskva 1997, dok. č. 118, s. 260–262). Je zajímavé, že tento záznam chybí v oficiální ruské edici diplomatických dokumentů: *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, 1942, díl XXV, kniha 1, Moskva 2010.

osvobozeny a za podmínky, že se o konfederaci povede diskuse v demokratickém prostředí. Molotov s tímto názorem souhlasil, ale připomněl Benešovi, že existuje československo-polská dohoda o konfederaci, která byla publikována na počátku tohoto roku a ve které takovéto podmínky nebyly zmíněny. Beneš přispěchal, aby opravil Molotova s tím, že se nejednalo o smlouvu, ale o prohlášení, a pokusil se zmenšit význam tohoto dokumentu. Molotov nerozporoval název, ale řekl jasně, že po podpisu rezoluce polský ministr zahraničí Raczyński publikoval interview v *Sunday Dispatch*,³⁷ ve kterém interpretoval konfederaci poněkud šířeji jako unii mezi několika státy od Baltu k Černému moři a zahrnul Litvu, jednu ze sovětských republik, do této unie. Beneš nesouhlasil a řekl, že Československo nechce a nebude zasahovat do polsko-sovětských sporů, že považuje otázku Litvy jako sovětské republiky za neoddiskutovatelnou a velkou unii států jako neužitečnou. Mluvil o tom jako o obnově předchozí Malé dohody. Znovu zopakoval, že nebude souhlasit s konfederací, která by byla nepřátelská k SSSR, a kdyby si měl mezi Polskem a SSSR vybrat, že by si jistě vybral SSSR.³⁸

Ani v sovětském záznamu však nenacházíme slova o nesouhlasu sovětského zástupce s československo-polskou konfederací. V souvislosti s výše uvedenými dokumenty je nutno odmítnout domněnku Tyta Komarnického, že již při průběhu londýnských jednání Beneše s Molotovem vyslovila sovětská strana přání, aby se Československo nevázalo konfedačním svazkem s Polskem.³⁹

Nicméně v této době uzrávalo sovětské negativní stanovisko, ke kterému právě londýnské Molotovovy rozhovory přispěly. O měsíc později došlo ke zvratu v oficiálním postoji sovětské vlády: 15. července 1942 se dostavil Bogomolov k Masarykovi, aby mu sdělil, že ho „*sovětská vláda zmocnila, aby sdělil československé vládě, že sovětská vláda je toho mínění, že konfederace polsko-československá není na prospěch míru Evropy a že sovětská vláda je oficiálně proti jakémukoliv konfedačnímu počínu v této době*“.⁴⁰ Současně Bogomolov začal v tomto smyslu přesvědčovat všechny československé politiky. Státní ministr gen. Rudolf Viest si k tomu v záznamu z 15. července 1942 o rozhovoru se sovětským vyslancem napsal: „*Dalej sme mali rozhovor o československo-poľských rokovaniach. Veľmi ostro odmietol myšlienku konfederácie, ktorú označil ako protisovietsku. Tvrdil, že Poliaci nás chcú zaviesť do protisovietskej politiky a dokazoval, že za takýchto*

37 Šlo i interview Valentina Heywooda s E. Raczyńským, publikované pod názvem *The Key Position of Poland. Point Role with Czechs in Safeguarding Peace* v britském listu *The Sunday Times* 11. 1. 1942. Srov. Edward RACZYŃSKI, *W sojuszniczym Londynie 1939–1945*, Londýn 1960.

38 O. A. RZHESHEVSKY, *War and Diplomacy*, dok. č. 114, s. 286–287.

39 Tytus KOMARNICKI, *Próby stworzenia Związku Polsko-Czeskiego w okresie drugiej wojny światowej*, díl II., in: *Sprawy międzynarodowe* 1, 1947, č. 4, s. 63.

40 I. ŠTOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 120, s. 232.

*okolností konfederácia je nielen zbytočná, ale aj škodlivá pre nás.*⁴¹ Stejně tak sovětský vyslanec přesvědčoval ministra Eduarda Outratu při návštěvě 2. srpna 1942: „Co se týče Československa, zdůrazňoval velmi naléhavě, že Sovětský svaz se hodlá postavit proti zřízení konfederace československo-polské, tím více je proti dnešnímu jednání o tuto konfederaci, ježto toto jednání poškozují zájmy sovětské již během války, jak zdůrazňoval již při své poslední rozmluvě s ministrem Outratou... Přál by si, aby se Československo vzdalo myšlenky konfederace s Polskem a přerušilo jednání“, zapsal si Outrata slova sovětského diplomata.⁴²

Sovětské prameny obviňují Beneše, že on sám v rozhovoru s vyslancem Bogomolovem 13. července 1942 vystoupil proti konfederaci s Polskem a žádal, aby sovětský vyslanec vyřídil Molotovovi, že politika konfederace s Polskem je jen taktikou a manévrem, která je více podmíněna slabostí pozice československé vlády než nějakými jinými podmínkami.⁴³ Jak je tomu i v případě jiných záznamů, Benešův zápis o stejném rozhovoru je v úplně jiném duchu, kde i při uvedení z dřívějších známých československých podmínek uskutečnění (polsko-sovětská dohoda, schválení konfederace oběma národy a že Československo nepůjde do konfederace bez dohody se SSSR) československý prezident k otázce konfederace prohlásil: „Jasně jsem řekl, že mají pochopit, že my jednat s Poláky musíme. Jednak si to upřímně přejeme – na mapě jsem mu pak ukazoval, že je to jediná naše hranice, kde se můžeme pokusit o přátelství a o východisko z naší geografické izolace.“⁴⁴ Udělat závěr z tohoto rozhovoru lze jen stěží, máme dva odlišné záznamy, které si protiřekají. Nemůžeme vyloučit ani intriku sovětského diplomata, který osobně byl proti jakémukoliv československo-polskému spojení a na jehož rozporuplné a kontroverzní vystupování ostatně poukazovali i diplomaté dalších zemí, jak ukazuje i Bogomolovo pozdější diplomatické působení u Francouzského výboru národního osvobození v severní Africe. Není také vyloučeno, že šlo o hlášení vyprovokované na příkaz z Moskvy, nešlo by o záležitost v sovětské diplomacii ojedinělou. Bohužel – jako v mnoha jiných případech – narážíme na torzovitost poznatků z ruských archivů, které nedovolují vyslovit hodnověrné závěry.

Jisté však je, že o den později, 14. července 1942, obdržel sovětský vyslanec z Moskvy rozhodující direktivu k otázce konfederace: „Sovětské kruhy počítají s tím, že idea konfederace po vítězném ukončení války bude nepochybně neživotnou ideou, která nebude

41 Ján STANISLAV (ed.), *Zápisky generála Rudolfa Viesta (Exil 1939–1944)*, Bratislava 2002, s. 170, záznam z 15. 7. 1942.

42 AMZV Praha, Sekretariát ministra – tajný (SM–T), kart. 1, Outratův záznam o rozhovoru s A. J. Bogomolovem 2. 8. 1942 v Headley.

43 AVP RF Moskva, f. 0138, opis 255, papka 152, N. V. Novikov, Politika československé vlády ve vztahu k SSSR po obnovení vztahů (1941–1943), zpráva datovaná 14. 6. 1943.

44 I. ŠŤOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 119, s. 230–232.

představovat nějaký praktický zájem pro slovanské národy. Po skončení války se národy střední Evropy nebudou zabývat otázkou konfederace, nýbrž otázkami obnovení hranic a nezávislosti Hitlerem zničených zemí: Československa, Polska, Jugoslávie atd. ... Z druhé strany sovětské kruhy berou v úvahu zainteresovanost slovanských národů na upevnění svých vzájemných vztahů a pro sovětské kruhy by bylo pochopitelné, kdyby toto upevnění našlo svůj výraz v uzavření dohod o vzájemné pomoci mezi těmito národy, jak na období války s Německem a jeho spojenci, tak i na období poválečné. Pakt o vzájemné pomoci tohoto druhu by měl životní, pozitivní význam jak pro upevnění vztahů mezi slovanskými národy střední Evropy, tak i pro stabilitu organizace celé poválečné Evropy. Idea konfederace měla by nějaké ospravedlnění jako protiváha proti SSSR a Německu, kdyby bylo možné předpokládat, že SSSR může navázat spojení s Německem proti demokratickým zemím. Ale takový předpoklad ztrácí své odůvodnění, pokud se uváže taková všeobecně známá fakta, jako za první fakt, že je válka mezi SSSR a Německem, a za druhý fakt, že byla uzavřena smlouva na dobu války a i na dobu poválečnou mezi SSSR a Anglií, smlouva, upevněná spoluprací mezi Spojenými státy a SSSR... Proto i z této strany se jeví idea konfederace jako úplně neopodstatněná. Na základě všech těchto úvah se sovětské kruhy staví k ideji konfederace odmítavě.⁴⁵ Není třeba komentáře, stanovisko Moskvy bylo formulováno zcela jasně a ve světle této direktivy pak je jasné, že Bogomolov v následujících rozhovorech s československými politiky pouze přesně tlumočil stanovisko svých představených.

Navíc do československo-polských vztahů negativně zasáhla další věc: úspěšné úsilí československého zahraničního vedení o odzúnnání mnichovské dohody, završené 5. srpna 1942 nótou britského ministra zahraničních věcí Anthony Edena, která znamenala distancování se od Mnichova v politickém smyslu, a dále pak i ještě otevřenějším odmítnutím Mnichova Francouzským národním výborem gen. Charlese de Gaulla 29. září 1942. Polská vláda protestovala nótou ministra E. Raczyńského proti těmto aktům,⁴⁶ protože se obávala jejich dopadu na možnou restituci československo-polských hranic návratem k předmnichovskému stavu a její demarše se stala vážným problémem nejen v československo-polských, ale i československo-francouzských vztazích.⁴⁷

Všechny tyto události ve svém výsledku znamenaly zmrazení československo-polských jednání o konfederaci. Proto se nesetkala s odezvou ani polská nabídka z 24. září

45 AVP RF Moskva, f. 0138, opis 255, papka 152, N. V. Novikov, Politika československé vlády ve vztahu k SSSR po obnovení vztahů (1941–1943), zpráva datována 14. 6. 1943.

46 Archives du Ministère des Affaires Étrangères Paris, Guerre 1939–45, Londres CNE, vol. 291, nota E. Raczyńského z 9. 10. 1942.

47 Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Polsko-československý spor o „odzúnnání“ Mnichovské dohody na podzim 1942*, Právněhistorické studie 40, 2009, s. 263–277; Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Jaroslav ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, Praha 2011, s. 191–193.

1942 na uzavření československo-polské dohody, která by navazovala na obě předchozí deklarace. Článek 3) návrhu dohody totiž deklaroval: „Až do založení konfederace se obě vlády zavazují k dorozumění ve všech mezinárodních otázkách, životně důležitých pro jejich země. Mimo to budou podporovat svou činností své vzájemné zájmy a nebudou podnikat nic, co by mohlo poškodit ustavení konfederace.“⁴⁸ Toto ustanovení likvidovalo doposud oboustranně deklarovaný princip neutrality ve vztahu k problémům druhého státu, tedy neutralitu československé vlády ve vztahu k sovětsko-polským sporům a polskou neutralitu k problémům československo-maďarských vztahů. Polský návrh kromě tohoto ustanovení neznamenal žádný kvalitativní krok vpřed ve vzájemných vztazích a pro československou stranu byl očividně nevýhodný, neboť československá podpora v polsko-sovětském sporu by znamenala mnohem více než podpora polská ve sporu maďarsko-československém, kde Maďarsko (na rozdíl od SSSR) stálo v táboře nepřátelském a dalo se očekávat pozdější mírové řešení výhodné pro ČSR. Z těchto důvodů oficiální odpověď na polský návrh nepřišla a naopak Beneš začal uvažovat o modifikaci československo-polské konfederace na československo-polské spojenectví, fixované vzájemnou spojeneckou smlouvou. Dne 20. listopadu 1942 pak Masaryk navrhl Raczyńskému jako odpověď na polskou nótu ze září 1942, týkající se československo-polské dohody, uzavření spojenecké smlouvy mezi československou a polskou exilovou vládou na 20 let. Československý návrh byl však polskou stranou hodnocen jako nepostačující.⁴⁹

Vzájemná jednání o této dohodě narážela na stále živější problém Těšínska ve vztazích mezi oběma zeměmi, kde obě strany neústupně trvaly na svém: polská na tom, že nelze připustit restituci československo-polských hranic k září 1938, československá na tom, že záležitost Těšínska byla vyřešena arbitráží z roku 1920, která vymezila československo-polské hranice po I. světové válce.

Polská strana si sovětské veto i československou reakci na něj jasně uvědomovala. Zároveň se však stále zhoršovaly vztahy mezi polskou exilovou vládou a Sovětským svazem, které vyvrcholily roztržkou na jaře 1943 po německém ohlášení nálezů polských důstojníků zavražděných sovětskou NKVD v Katyňském lese. Poté, co se polská vláda obrátila na Mezinárodní červený kříž s žádostí o prošetření této kauzy, přišlo 25. dubna 1943 sovětské přerušování diplomatických vztahů s polskou exilovou vládou. Roztržka se odrazila i v československo-polských vztazích.

Československá Státní rada 19. května 1943 při projednávání československo-polských vztahů – do kterého už zasáhla velmi negativně nechuť československých komunistických

48 I. ŠŤOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 137, s. 262.

49 IPMS London, Ambasada RP w Londynie, sign. A.12.49/CZ/IC, Raczyńského záznam o rozhovoru s J. Masarykem 20. 11. 1942, Masarykův záznam o tomto rozhovoru publikován in: I. ŠŤOVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 149, s. 280–281.

zástupců k československo-polskému spojení – přijala rezoluci, která zněla až nediplomaticky ostře a znamenala ve svém výsledku zmrazení československo-polských jednání. Závěrečný odstavec rezoluce deklaroval, že „*jestliže dnes je Státní rada nucena vysloviti svou nespokojenost s postojem polské politiky vůči nám, a nemůže-li do nekonečna mlčet k tomu, že znesnadňuje vzájemný poměr, pak i nadále je přesvědčena, že i přes svůj nesouhlas s dnešní polskou politikou dojde po skončení této války k upřímné a trvalé spolupráci národa československého s národem polským*“.⁵⁰ Rezoluce Státní rady tak – i když to nebylo *verbis expressis* vyjádřeno – víceméně odsouvala další jednání o československo-polské spolupráci až na dobu poválečnou, a tedy přerušovala již beztak pozastavená vzájemná československo-polská jednání. Přišla i okamžitá polská odpověď v podobě oficiální rezoluce polské Národní rady, která konstatovala neměnné polské stanovisko v otázce hranic: obě strany, československá i polská, se dopustily v minulosti chyb a měly by je napravit. Nicméně polská rezoluce – i přes nesouhlas Sovětského svazu – nadále trvala na pokračování československo-polských jednání.⁵¹ Ačkoliv se Britové a zejména Churchill ideje federací ani na jaře 1943 stále ještě nevzdávali,⁵² výměna rezolucí obou národních rad byla v podstatě faktickou tečkou za jednáním o československo-polské konfederaci.

Československo-polská konfederace byla jedinou reálnou možností přípravy poválečného státního svazku za daného stavu věcí v dané době v oblasti střední Evropy. Ostatní země střední Evropy se pohybovaly od neutrality až po spojení se zeměmi Osy v roli satelitů a nebo vstoupily do tábora Spojenců až v době pozdější.

Problémy ve vzájemných československo-polských jednáních byly od samého počátku, ale dlužno k tomu dodat, že jejich původcem byly obě strany. Nešlo tu jen o otázky hraniční, šlo tu i o zatím opomíjený fakt, že polská vláda – bez ohledu na stav jednání mezi oběma vládami – po celou dobu války více či méně skrytě podporovala českou a slovenskou opozici proti oficiálnímu exilovému vedení, ať už to byla osoba Milana Hodži, gen. Lva Prchalý, Petera Prídavka či později Štefana Osuského.⁵³ Nešlo tu jen

50 I. ŠTŮVÍČEK – J. VALENTA (edd.), *Czechoslovak-Polish Negotiations*, dok. č. 181, s. 337.

51 HIA Stanford, Poland. Poselstvo Czechoslovakia, folder 15/6, kart. 15, rezoluce polské Národní rady.

52 W. Churchill ve svých pamětech ke svým rozhovorům ve Washingtonu v květnu 1943 poznamenal: „*Vyjádřil jsem též naději, že v jihovýchodní Evropě bude moci být vytvořeno několik federací – a třeba nějaká podunajská konfederace opírající se o Vídeň, který by dělala něco pro to, aby zaplnila mezeru, vzniklou zmizením rakousko-uherského mocnářství z mapy. K této skupině by se mohlo připojit i Bavorsko. Dále by mohla existovat i nějaká balkánská konfederace... Polsko a Československo by měly vystupovat společně a udržovat přátelské vztahy s Ruskem.*“ Winston Spencer CHURCHILL, *Druhá světová válka*, díl IV., Praha 1994, s. 796–797.

53 Blíže viz Jan NĚMEČEK – Jan KUKLÍK, *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v československém zahraničním odboji 1939–1945*, Praha 2004, kap. V – Polský exil a česká a slovenská opozice 1939–1945, s. 323–368.

o podporu morální, ale i finanční, která opozici umožňovala zejména propagandistickou činnost.

Je jisté, že politika československo-polské spolupráce byla politikou účelovou: Pro obě strany mělo spojení nepochybně velký význam, stejně jako v případě jiných velkých státních svazků, neboť mohla oběma zemím dodávat sílu k prosazování jejich zahraničněpolitických požadavků. To si uvědomovali zejména Poláci zápasící s problémem polsko-sovětské hranice, kde hledali podporu u československé strany. Jak polské, tak i československé vedení chtělo při svých rozhovorech s představiteli spojeneckých velmocí vystupovat s mandátem od druhé strany. Prvotní příčinou nerealizování tohoto projektu však nebyli – přes velké názorové diference obou stran – českoslovenští či polští politici. Lze plně souhlasit s jedním závěrem Tyta Komarnického ve vůbec první poválečné práci o konfederaci: Byla to politika velkých mocností, která byla příčinou rozbití federační koncepce ve střední Evropě.⁵⁴

Jednání o československo-polské konfederaci však – po „chladných“ vztazích v období meziválečném – znamenalo zcela nepochybně vrchol snah o československo-polské sblížení za celou první polovinu 20. století, i když po roce 1943 lze sledovat jen postupné ochlazování a konečnou roztržku československých vztahů s polskou exilovou vládou, stejně jako s později uznanou „lublinskou“ prozatímní vládou.

---

54 Tytus KOMARNICKI, *Próby stworzenia Związku Polsko-Czeskiego w okresie drugiej wojny światowej*, díl III, in: *Sprawy międzynarodowe* 2, 1948, č. 1, s. 56.

Summary

Czechoslovak-Polish Confederation

The aim of the study explains the plans for Czechoslovak-Polish Confederation starting by Czechoslovak-Polish declaration in November 1940. The Confederation was the project of post-war alliance of Czechoslovakia and Poland. Czechoslovak-Polish cooperation was during Second World War under the circumstances the only real alternative to the Central Europe. It is possible to agree with Polish historian Tytus Komarnicki: It was the policy of Great Powers, which caused the break up of plans for confederation concepts in Central Europe. The Czechoslovak and Polish governments differed also in their basic attitude towards the Great Powers. While the Czechoslovak Government and President Edvard Beneš was trying to balance their policies between the Western Powers and the Soviet Union, the Polish Government

tried to won maximum support from Great Britain and USA in their clash with the Soviet Union. In Czechoslovak-Polish relations had many problems: Czechoslovak-Polish boundaries on the Těšín territory, differences in the political systems, history, priorities and views and others. But both exile governments had the common aim: to re-establish the states in pre-Munich or pre-war boundaries. The entrance of the Soviet Union into the WWII in June 1941 means the milestone not only in the history of the Second World War but also in Czechoslovak-Polish relations. Project of confederation was not realized because of the Soviet Union's resistance in the summer 1942. Czechoslovak government was subordinated by Soviet standpoint. The preparation of confederation therefore ended in vain.

Krzysztof NOWAK

Zaolzie 1945. Wokół polskiej historiografii i historiograficznych kontrowersji

---

Abstract: Zaolzie (Olsaland) 1945. On Polish historiography and historiographical controversies

Zaolzie – a part of Cieszyn/Teschen Silesia – was always known as a conflicted area between Poland and Czechoslovakia, specially in the years 1918–1920, 1938, 1939–1945 (in exile) and 1945–1947. Because of the political situation, the objective reconstruction of the last conflict, started in the May 1945, was until the changes in Central Eastern Europe in 1989 impossible. The real breakthrough was the book of Marek Kamiński Polish Czechoslovak political relations 1945–1948 edited in 1990, which opened up a discussion about this forgotten period. Now, thanks to the books by Kamiński, Nowak, and Friedl a lot of so called “white patches” in the history of Zaolzie after WW II are dissolved. Probably the new facts about Zaolzie and the Polish minority in Czechoslovakia we can find only in the Russian archives. On the other hand, the historiography is still “bombed” by amateurish works which are typical example of the local emotions on the borderlands.

Key words: Zaolzie – Silesia – 20th century – Polish historiography

---

Śląsk Cieszyński wraz z Zaolziem¹ odgrywał ważną rolę w stosunkach między Warszawą a Pragą w I połowie XX wieku. Charakter przegranej Polaków w konflikcie granicznym z ČSR w latach 1918–1920, zajęcie Zaolzia przez Polskę w 1938 r., spory o Zaolzie na gruncie emigracyjnym w latach II wojny światowej, spory na tle przywództwa politycznego w Europie Środkowo-Wschodniej, czy kontrowersje wokół sytuacji mniejszości narodowych powodowały, iż część publikacji poświęcona problematyce zaolziańskiej cechował i cechuje spory ładunek emocji.

---

1 Termin „Zaolzie”, jako zachodniej części Śląska Cieszyńskiego, nie oznacza całego obszaru między granicą na rzece Olzie (wyznaczoną przez Radę Ambasadorów 28 VII 1920) a rzeką Ostrawicą na pograniczu z Morawami, lecz jedynie obszar zamieszkiwany za Olzą zwarcie przez ludność polskojęzyczną, w przybliżeniu obszar dawnych pow. Czeski Cieszyn i Frysztat, bez pow. Frydek. Terminy „Zaolzie”, „zaolziański”, „Zaolzianin” dotyczą tylko Polaków i przed 1920 r. nie występowały. Czesi używają najczęściej terminu „Těšínsko”, choć ostatnio pojawiają się także określenia „Zaolži”, „Zaolši”.

Jeszcze do niedawna polsko-czechosłowackie stosunki polityczne i dzieje mniejszości polskiej na Zaolziu po 1945 roku stanowiły temat zakazany dla historyków. Nic w tym dziwnego, gdyż okres ten wypełniał przede wszystkim toczący się w latach 1945–1947 kolejny spór graniczny między obu państwami, a więc kwestia nie za bardzo pasująca do „zadekretowanej” po wojnie przez komunistów przyjaźni między nimi. O ile w PRL i ČSR/ČSSR podejmowano temat Zaolzia po zakończeniu II wojny światowej (a wraz z nim etnicznego pogranicza polsko-słowackiego w Czadeckiem, na Orawie i Spiszu i dawnego pogranicza niemiecko-czeskiego w Kłodzkim, Głubczyckim i Raciborskim), to z reguły z istniała konieczność uwzględniania klasowego punktu widzenia, a więc przeciwstawienia dążących rzekomo do wzajemnej współpracy i przekreślenia negatywnej spuścizny „beckowskiej Polski” i I Republiki Czechosłowackiej polskich, czeskich i słowackich komunistów reprezentantom sił przedwojennych i burżuazyjnych. Tym ostatnim zależeć miało na podtrzymywaniu irredenty, nastrojów rewizjonistycznych i destabilizacji sytuacji na pograniczach. Próby bardziej obiektywnego podejścia do dziejów powojennych stosunków polsko-czechosłowackich był hamowane przez cenzurę, co w sytuacji, gdy oba państwa miały charakter totalitarny i nie były zewnątrznie suwerenne było oczywiste. Nie miało znaczenia, iż w badaniach chodziło o okres historycznie zamknięty. Stąd tych kilka ważniejszych opracowań na temat lat 1945–1947, które ukazały się w okresie komunistycznym, mimo iż zawierały niekiedy cenne poznawczo informacje, należy dziś lokować już co najwyżej w polu zainteresowań historii historiografii.²

Należy jednak oczywiście wspomnieć o stanowiącej już dziś historiograficzną klasykę i nadal chętnie cytowanej dysertacji doktorskiej warszawskiego historyka Marka Kazimierze Kamińskiego *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, której druk

2 Zob. np. fragmenty: Lidia BUCZMA – Eugeniusz GAJDA, *Stosunki polsko-czechosłowackie w latach 1944–1970*, *Sprawy Międzynarodowe*, 1970, nr 7; Włodzimierz T. KOWALSKI, *Polityka zagraniczna RP 1944–1947*, Warszawa 1971; Zbigniew OPOKA, *Stosunki polsko-czechosłowackie w latach 1944–1948*, in: *Polityka zagraniczna Polski. Wybrane problemy*, *Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej*, 1973, nr 75; Wiesław DOBRZYCKI, *Granica zachodnia w polityce polskiej 1944–1947*, Warszawa 1974; Karol FIEDOR, *Z dziejów polskiego szkolnictwa i życia kulturalno-oświatowego na Zaolziu w latach 1945–1975 w świetle Zwrotu*, w: *Z zagadnień oświaty i wychowania w Polsce i na Zaolziu*, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 495, Historia XXXII, Wrocław 1980, s. 145–199; L. ZARAŚ, *Polski Związek Zachodni – Obwód Cieszyński 1945–1950*, *Zaranie Śląskie*, 1980, z. 1; s. 89–91; Wiesław BALCERAK (red.), *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-czechosłowackich*, t. I: 1944–1960, cz. 1: 1944–1948, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985; Bogusław Sławomir KUNDA, *Polska mniejszość narodowa w Czechosłowacji w latach 1945–1950*, w: E. Kopcja (red.), *Z polsko-czechosłowackiego sąsiedztwa. Studia i szkice*, Katowice 1985; s. 75–91; Stanisław ZAHRADNIK, *Odbudowa życia organizacyjnego ludności polskiej na Śląsku Cieszyńskim w latach 1945–1947*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, 1987, nr 3, s. 457–476; Janusz SKODLARSKI, *Epilog układu Sikorski – Beneš. Z dziejów polsko-czechosłowackich w latach 1939–1949*, Łódź 1988.

w 1980 r. wstrzymała interwencja władz komunistycznych i została ona opublikowana dopiero w 1990 r.³ Trudno więc mówić o jawnych historiograficznych sporach i polemikach polsko-czesko-słowackich, czy obiektywnym dialogu na temat powojennych dziejów na podstawie prac sprzed 1989 r. W przypadku sporu o Zaolzie, Spisz, Orawę, Głubczyce, Racibórz i Kłodzko istniał bowiem problem: spór ten nie był po prostu naukowo rozpoznany, a część historyków unikała głębszej analizy tych wydarzeń. Zaolzie i w ogóle konflikty między „bratnimi” państwami należały do tzw. śliskich tematów.

Analizując polskie, czeskie i słowackie publikacje wydane przed 1989 r. należy jednak stwierdzić, że większe możliwości „przemycenia” rzetelnych informacji i opinii na omawiany temat istniały w PRL, zwłaszcza w drugiej połowie lat 80., co wynikało ze, znanej historykom, zróżnicowanej sytuacji wewnętrznej obu krajów. Jeśli nie dotyczyło to opracowań wydawanych w większych ośrodkach naukowych, to drukowane w lokalnych ośrodkach publikacje, także o charakterze popularyzatorskim, wносиły niekiedy już wówczas cenny wkład w proces stopniowej likwidacji historiograficznych „białych plam”.⁴ Z drugiej strony fakt, iż te ostatnie prace ukazywały się prawie wyłącznie na pograniczu a więc w bliskości Zaolzia, powodował, że przy ich lekturze należało brać również nawias na czynnik emocjonalny, który towarzyszył ich powstawaniu. W PRL pojawiła się także literatura drugoobiegowa,⁵ nie mająca odpowiednika w Czechosłowacji. Była dostępna również literatura emigracyjna.⁶ Z kolei w przypadku historiografii wydawanej w Czechosłowacji (głównie prace K. Kořalkovej) nie bez znaczenia był i inny odczuwalny fakt: jej mniejsze niż u historyków polskich zainteresowanie dziejami kontaktów z Polską, co bezpośrednio nie musiało wynikać z aktualnej sytuacji politycznej, czyli

- 3 Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, Warszawa 1990. W 1980 r. opublikowano jedynie zakończenie tej książki. Zob. Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Z dziejów stosunków polsko-czechosłowackich po II wojnie światowej przed wydarzeniami lutowymi 1948 r.*, w: Wiesław Balcerak (red.), *Stosunki polsko-czechosłowackie a rewolucje ludowo-demokratyczne*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, s. 75–93. Zob. także: Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Moje doświadczenia z komunistycznym aparatem represji wymierzonym w słowo pisane*, w: Zbigniew Romek (red.), *Cenzura w PRL. Relacje historyków*, Warszawa 2000, s. 113–119.
- 4 Poza wspomnianymi wyżej fragmentami prac naukowych warto wymienić artykuły prasowe: J. RUSNOK, *Zaolziańska Polonia po wyzwoleniu*, Kalendarz Cieszyński 1985, Cieszyn 1984, s. 81–84; *Z Bierutem i Gomułką o Zaolziu*, Głos Ziemi Cieszyńskiej, 1989, nr 2; J. TYSZOWIECKI [Krzysztof NOWAK], *Biała plama. Konflikt o Zaolzie po 1945 roku*, Katolik, [Katowice] 1989, nr 19.
- 5 Zob. Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne przed konferencją trzech mocarstw w Poczdamie (maj – czerwiec 1945 r.)*, Zeszyty Problemowe Myśli Niezależnej. Historia, 1986, nr 1, s. 20–33; A. BESKID, *Zaolzie*, Kierunek, 1986, nr 2, s. 3–11; TENŻE, *Zaolzie*, Jesteśmy 1988, styczeń-luty, s. 32–38.
- 6 Zob. przedruk A. BESKID, *Zaolzie*. Zeszyty Historyczne, [Francja] 1986; z. 78, s. 79–89 i Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne przed konferencją trzech mocarstw w Poczdamie (maj–czerwiec 1945)*, Zeszyty Historyczne, 1987, z. 81, s. 220–238; z. 82, s. 106–122. (Artykuł ten trzykrotnie odrzuciła cenzura w PRL.)

odczuwalnemu nięchętnemu stosunkowi władz czechosłowackich do bliższych kontaktów z PRL,⁷ lecz również z utrwalonej tradycji i stereotypów. Poza tym, merytorycznie błędne opinie w niektórych historycznych opracowaniach obu stron mogły także wynikać nie tyle z racji ideologicznych, ile ze zwyczajnej niewiedzy.

Wydrukowana w 1990 r. wspomniana praca Marka K. Kamińskiego stała się księgarskim bestsellerem. Wpisywała się znakomicie w panującą wówczas atmosferę walki z „białymi plamami” w historiografii. Polscy historycy uzyskali nieskrępowany dostęp do czechosłowackich archiwów. W obu podzielonych częściach Śląsku Cieszyńskiego zainteresowane historią polskie środowiska czekały na nowe publikacje, także na temat lat powojennych. Książka Kamińskiego została we fragmentach przedrukowana w ukazującym się w Cieszynie *Głosie Ziemi Cieszyńskiej*.⁸ Czujące się pokrzywdzone przez historię i historiografię środowiska polskie na Zaolziu domagały się od historyków i władz obu państw nowych badań historycznych nad dziejami regionu, a w *Głosie Ziemi Cieszyńskiej*, *Kalendarzu Cieszyńskim*, w wychodzącej na Zaolziu od 1945 r. gazecie *Głos Ludu* i wydawanym tam od 1949 r. miesięczniku *Zwrot* drukowano, wolne już od cenzury, wspomnienia, prywatne dokumenty i opracowania poświęcone dziejom najnowszym. Toczyła się także dyskusja związana z tą tematyką, w której wzięli udział historycy z Polski: W. Balcerak, J. Tomaszewski, K. Nowak.⁹ Pod auspiciami czeskich i polskich placówek,

7 Zob. Krzysztof NOWAK, *Cierpkie pobratymstwo – stosunki polsko-czechosłowackie w opiniach dyplomacji PRL*, w: Irena Stawowy-Kawka (red.), *Międzycywilizacyjny dialog w świecie słowiańskim w XX i XXI wieku. Historia – religia – kultura – polityka*, Kraków 2012, s. 257–272.

8 Zob. Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Spór o Zaolzie*, *Głos Ziemi Cieszyńskiej*, 1990, nr 23–41. Gazeta ta przedrukowała również fragmenty książki czeskiego historyka Karla KAPLANA, *Pravda o Československu*, Praha 1990 (w 1985 r. książka ukazała się w Monachium jako: *Poválečné Československo. Československo 1945–1948. Národy a hranice*). Zob. TENŽE, *Stosunki czechosłowacko-polskie 1945–1947*, *Głos Ziemi Cieszyńskiej*, 1990, nr 18–22.

9 Zob. *Lato 1945 nad Olzą*, *Głos Ziemi Cieszyńskiej*, 1989, nr 32; Krzysztof SZELONG, *Polskie flagi na Zaolziu*, *Głos Ziemi Cieszyńskiej*, 1990, nr 10; Krzysztof NOWAK, *Polski Komitet Zaolziański*, *Głos Ziemi Cieszyńskiej*, 1990, nr 17; W. OSZELDA, *Polski Komitet Zaolziański*, *Głos Ziemi Cieszyńskiej*, 1990, nr 22; Krzysztof NOWAK, *Cieszyn na arenie dyplomatycznej*, *Kalendarz Cieszyński* 1990, Cieszyn 1989, s. 55–57; Krzysztof SZELONG, *Jak handlowano Cieszynem*, *Kalendarz Cieszyński* 1990, Cieszyn 1989, s. 49–50; Krzysztof NOWAK, *Jak przegraliśmy Zaolzie*, *Kalendarz Cieszyński* 1991, Cieszyn 1990, s. 57–67; Karol MUSIAŁ, *Nie jestem szowinistą*, *Kalendarz Cieszyński* 1992, Cieszyn 1991, s. 69–71; Stanisław ZAHRADNIK, *Czy mamy naszą placówkę naukową?* *Głos Ludu*, 1991, nr 101; TENŽE, *Polityka narodowościowa względem polskiej grupy narodowościowej w Czechosłowacji po r. 1945 i wyniki jej realizacji*, *Głos Ludu*, 1990, nr 3. Zob. także cykl Stanisława ZAHRADNIKA, *Polska grupa narodowościowa w Czechosłowacji 1920–1990*, *Głos Ludu*, 1990, nr 18–97; cykl *Zaolzie w świetle faktów i dokumentów*, *Głos Ludu*, 1991 od nr 50 z przerwami do nr 129; Stanisław ZAHRADNIK, *Kronika czynów niegodnych*, *Zwrot* 1990, nr 3, s. 4–8; TENŽE, *Pierwsze chwile wolności*, *Zwrot*, 1990, nr 4; A. Kocur, *Wspomnienia nauczyciela*, *Zwrot*, 1990, nr 3; s. 27–29; Krzysztof NOWAK, *Andersowcy*, *Zwrot*, 1991, nr 3, s. 1–24; A. STRZYBŃY, *Agitator*, *Zwrot*, 1991, nr 6, s. 15–17; K. MRÓZEK, *Moja mistrzowicka mikroepopeja*, *Zwrot*, 1992, nr 2, s. 33–38.

towarzystw naukowych oraz dyplomacji obu państw powstawały komisje historyczne, odbyło się kilka polsko-czeskich konferencji historycznych, którym ze strony czeskiej ton nadawał, podobnie jak w polemikach prasowych, głównie J. Valenta.¹⁰ Materiał z dwóch takich spotkań na pograniczu ukazał się drukiem.¹¹ Jak się jednak okazało, celem niektórych dyskusji, zwłaszcza na szerszym forum, była nie tyle próba obiektywnego przedstawienia przeszłości, ile zapędzenie jednej czy drugiej strony w „kozi róg” lub zmuszenie jej do „posypania głowy popiołem” za decyzje polityczne z przeszłości.¹² Negatywne przyjęcie w Polsce i przez Zaolzian opublikowanej w 1992 r. w języku czeskim i polskim pracy *Nástin dějin Těšínska / Zarys dziejów Śląska Cieszyńskiego*¹³ wraz z toczącymi się, miejscami ostrymi, polemikami prasowymi na cieszyńskim pograniczu, na pewien czas zahamowały niektóre wspólne inicjatywy. W następnych dwóch latach podobne nastroje towarzyszyły dyskusji nad, uznaną przez część Zaolzian za zbyt jednostronną, książką historyka z Katowic E. Długajczyka *Tajny front na granicy cieszyńskiej*, poświęconej dywersji w latach międzywojennych.¹⁴ Nagromadzonego latami bagażu emocji nie udało się rozładować, choć oczywiście można ponownie postawić pytanie, czy, biorąc pod uwagę cały polsko-czechosłowacki kontekst historyczny, mogło być wówczas inaczej?

Praca Kamińskiego, oparta głównie na dokumentach polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, stała się w Polsce podstawą do prowadzenia dalszych badań nad problematyką Zaolzia po zakończeniu II wojny światowej. Już w 1990 r. w paryskich *Zeszytach Historycznych* ukazał się, oddany do druku latem 1989 r., artykuł H. Godulskiego

-
- 10 Zob. np. B. GLAC, *Wymazywanie białych plam*, Głos Ludu, 1990, nr 125; W. A. BERGER, *Seminarium*, Głos Ludu, 1990, nr 132; Jaroslav VALENTA, *Trudne lata 1918–1920*, Głos Ludu, 1990, od nr 123 z przerwami do nr 140; E. JONSZTA, *Jeszcze o trudnych latach 1918–1920*, Głos Ludu, 1990, nr 146; Stanisław ZAHRADNIK, *Zaolzie w oczach pana Valenty. Uwagi*, Głos Ludu, 1991, nr 89.
  - 11 Rudolf ŽÁČEK (red.), *Slezsko v československo-polských vztazích 1918–1947*, Opava 1991; Dan GAWRECKI i in. (red.), *Rola Śląska Cieszyńskiego w czechosłowacko-polskich stosunkach od 1918 do dziś. Úloha Těšínska v československo-polských vztazích od 1918 dodnes*, Bohumín 1991.
  - 12 (KN), *W cieniu polityki*, Głos Ziemi Cieszyńskiej, 1992, nr 29. Dyskusje te, wraz z innymi artykułami historycznymi z lat 1989–1992 w prasie na pograniczu polsko-czeskim omówił pokrótce także Mečislav BORÁK, *Očima Polaků. Historie a současnost československo-polských vztahů a polská menšina v Československu v zrcadle českého tisku na Těšínském Slezsku v letech 1989–1992*, Opava 2010.
  - 13 *Nástin dějin Těšínska*, Ostrava – Praha 1992; Mečislav BORÁK – Dan GAWRECKI (red.), *Zarys dziejów Śląska Cieszyńskiego*, Ostrava – Praga 1992. Zob. Stanisław ZAHRADNIK, *Rodzi się nowa publikacja o czechosłowackim Śląsku Cieszyńskim*, Głos Ludu, 1992, nr 37. Recenzje zob.: Pamiętnik Cieszyński, 1993, t. 7; s. 165–174 (autorzy: E. Buława, W. Gojniczek, K. Nowak, I. Panic, K. Szelong); Dzieje Najnowsze, 1993, nr 3, s. 97–102 (E. Buława, K. Nowak, K. Szelong); Studia Historyczne, 1995, nr 2, s. 280–283 (J. Grygiel).
  - 14 Edward DŁUGAJCZYK, *Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919–1939*, Katowice 1993. Opinie zob. m. in: *Zwrot*, 1994, nr 4, s. 51–53; nr 6, s. 62–64; nr 8, s. 67; *Głos Ludu*, 1994, nr 42.

(K. Nowaka) rozszerzający dzieje konfliktu granicznego o pewne aspekty regionalne.¹⁵ Od połowy lat 90., gdy wcześniejsze emocje nieco opadły, ukazywały się kolejne pozycje na temat dziejów konfliktu o Zaolzie po 1945 r., w których wykorzystywano także nowe archiwalia.¹⁶ Były wśród nich także opracowania autorów zaolziańskich.¹⁷ Powstały

-
- 15 H. GODULSKI [Krzysztof NOWAK], *Na Zaolziu. 1 maja 1945 – marzec 1947*, Zeszyty Historyczne, 1990, z. 91, s. 37–54. Z innych prac wydanych w tym okresie w Polsce zob. fragmenty: Urzula KACZMAREK, *Aktywność kulturalno-oswiatowa Polonii w Bułgarii, Czechosłowacji, Niemieckiej Republice Demokratycznej, Rumunii i na Węgrzech w latach 1945–1989*, Poznań 1991; Wojciech WRZESIŃSKI (red.), *W stronę Odry i Bałtyku. Wybór źródeł (1795–1950)*, t. IV: *Od Poczdamu do Zgorzelca (1945–1950)*, wybór i oprac. Tadeusz MARCZAK, Wrocław – Warszawa 1991; Stanisław ZAHRADNIK – Marek RYCZKOWSKI, *Korzenie Zaolzia*, Warszawa – Praga – Trzyniec 1992 (ostatnią książkę można uznać za odpowiedź na *Zarys dziejów Śląska Cieszyńskiego*).
- 16 Zob. fragmenty: Krzysztof NOWAK, *Z zaolziańskich raportów do Jakuba Bermana*, Pamiętnik Cieszyński, 1993, t. 6, s. 104–113; Jacek GOCLON, *Sytuacja ludności polskiej na Zaolziu w latach 1945–1947 – w relacjach polskich działaczy niepodległościowych Śląska Cieszyńskiego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego, 1996, *Historia*, z. 33; s. 93–120; Andrzej KASTORY, *Rewanż za Monachium. Z dziejów czechosłowackiej polityki wobec sąsiadów w latach 1945–1947*, Kraków 1996; Tadeusz MARCZAK, *Granica zachodnia w polskiej polityce zagranicznej w latach 1945–1950*, Wrocław 1995; Krzysztof NOWAK, *Próby przejścia władzy na Zaolziu przez Polaków w 1945 roku*, Studia i Materiały z Dziejów Śląska, 1996, t. 21; Piotr PAŁYS, *W kwestii czechosłowackiej akcji zbrojnej w Kłodzkiem i polskiej na Śląsku Cieszyńskim w 1945 roku*, Pamiętnik Cieszyński, 1998, t. 13; Tadeusz SIWEK – Stanisław ZAHRADNIK – Józef SZYMECZEK, *Polská národní menšina v Československu 1945–1950*, Praha 2001; Stanisław MROWCZYK, *Sztab zaolziański. Wspomnienia z działalności grupy powołanej w 1945 r. mającej poczynić przygotowania do przejścia Zaolzia przez Polskę*, Przegląd Historyczny, 2002; nr 2, s. 211–236; Z. KONIECZNY, *Nieudana próba osadnictwa reemigrantów polskich z Czechosłowacji w powiecie jarosławskim*, Rocznik Historyczno-Archiwalny, 2003, t. XVII; s. 129–137; Józef SZYMECZEK (ed.), *Stát, církev a národ v československé části Těšínského Slezska (1945–1953)*, Český Těšín 2004; Wojciech MATERSKI, *ZSRR wobec polsko-czechosłowackiego sporu terytorialnego*, w: Zbigniew Karpus – Jarosław Kłaczek – Mariusz Wołos (red.), *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Mieczysławowi Wojciechowskiemu*, Toruń 2005, s. 627–654; Wojciech MATERSKI, *Dyplomacja Polski „lubelskiej” lipiec 1944 – marzec 1947*, Warszawa 2007; Józef SZYMECZEK, *Kościół Ewangelicki w czechosłowackiej części Śląska Cieszyńskiego w latach 1945–1950*, Cieszyn 2008; *Zaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński 1918–2008*. Koordynator projektu Grzegorz GAŚSIOR, oprac. red. A. KNYT, Warszawa 2008; Wojciech MATERSKI – Waldemar MICHOWICZ (red.), *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, Warszawa 2010. Spór o Kłodzko, Głubczyce, Racibórz opracował głównie P. Pałys. Zob. Piotr PAŁYS, *Czechosłowackie roszczenia graniczne wobec Polski 1945–1947. Racibórz, Głubczyce, Kłodzko, Opole* 2007; TENŽE, *Skupiska czeskie w Kłodzkiem, Raciborskiem, Głubczyckiem i Żytawskim wobec planów zmiany granic państwowych po II wojnie światowej*, Toruń 2009 (tam podano jego wcześniejsze i inne opracowania). Zob. także Paweł SZYMKOWICZ, *Polsko-czechosłowacki konflikt graniczny na odcinku Śląska Opolskiego i Opawskiego w latach 1945–1947*, Opole 2002. W przypadku sporu na pograniczu polsko-słowackim ostatnio zob. zwłaszcza fragmenty Julian KWIEK, *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945–1957*, Kraków 2002.
- 17 Zob. fragmenty wymienionych wyżej prac T. Siwka, S. Zahradnika, J. Szymeczka, G. Gąsiora, R. Barona.

również polskie omówienia stanów badań z związanych z tą problematyką.¹⁸ Na dzień dzisiejszy w przypadku historiografii polskiej, nie licząc pracy Kamińskiego, najobszerniejszym materiałowo ujęciem wydarzeń rozgrywających się wokół Zaolzia w 1945 r. i latach następnych są fragmenty publikacji K. Nowaka z 2010 i 2012 r. *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a ideą internacjonalizmu*, która zawiera także obszerny stan badań polskich, czeskich i słowackich.¹⁹ Jeśli do wymienionych wyżej prac dodamy publikacje wraz z ich bibliografiami czeskiego historyka J. Friedla²⁰ możemy stwierdzić, że wiele „białych plam” w rekonstrukcji dziejów Zaolzia po 1945 r. i szerszych stosunków polsko-czechosłowackich w tym okresie w zasadzie już nie istnieje.

Dzięki wykorzystaniu nowych bądź niedostępnych wcześniej źródeł i powstałym po stronie polskiej i czeskiej (przede wszystkim dzięki pracom Friedla) artykułom, fragmentom szerszych monografii i syntez, odrębnym monografiom i syntezom a także dzięki edycjom źródłowym i opublikowanym wspomnieniom tematyka wydarzeń związanych z Zaolziem w 1945 r. i latach następnych (a także z Orawą, Spiszem, Kłodzkiem, Głubczycami i Raciborzem) jest już w miarę dobrze rozpoznana. Więcej publikacji ponownie jest przy tym po stronie polskiej. Dotyczy to zarówno aspektów dyplomatycznych, jak i regionalnych. Także pewne dyskusyjne kwestie, które krótko po „jesieni ludów” wywoływały polemiki wśród polskich badaczy i pasjonatów historii, uległy dezaktualizacji. W przypadku Zaolzia chodziło m.in. o takie sprawy jak zasadność polskich postulatów terytorialnych a więc i etnograficznych na tym terenie także w 1945 r., geneza aktywności polskich władz komunistycznych w sprawie Zaolzia, zbytnia ideologizacja konfliktu czyli spychanie odpowiedzialności za napięcie na pograniczu głównie na siły „reakcyjne”, rola Zaolzia w powojennej polityce zagranicznej Polski i Czechosłowacji,

18 Zob. fragmenty: Krzysztof NOWAK, *Zaolzie w historiografii polskiej po 1989 roku*, w: Mečislav Borák (ed.), *Slezsko v dějinách českého státu. Sborník příspěvků z vědecké konference k 50. výročí Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*, Opava 1998, s. 349, 354–355; Roman BARON, *Polsko-české / československé vztahy a polská menšina v zahraniční historiografii (stav bádání na počátku 21. století)*, w: Irena Stawowa-Kawka (red.), *Obraz konfliktů między narodami słowiańskimi w XIX i XX wieku w historiografii*, Kraków 2007, s. 89–93; Roman BARON, *Wzajemne stosunki u progu współczesności. Stan badań na początku XXI wieku*, w: tenże, *Między Polską a Czechami. W optyce historyka z Brna*, Toruń 2009, s. 119–125.

19 Krzysztof NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a ideą internacjonalizmu*, Katowice – Cieszyn 2010; II wyd. zmienione Cieszyn 2012.

20 Zob. fragmenty: Jiří FRIEDL (ed.), *Zaolzie w świetle szyfrogramów polskiej placówki dyplomatycznej w Pradze oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (1945–1949)*, Czeski Cieszyn 2007; TENŽE, *Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949*, w: Zdeněk Jirásek – Jiří Friedl, *Rozpáité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949*, Praha 2008, s. 11–339; Jiří FRIEDL (ed.), *Státní politika vůči polské menšině na Těšínsku v letech 1945–1949. Výběrová edice dokumentů*, Praha – Český Těšín 2011; TENŽE, *Češi a Poláci na Těšínsku 1945–1949*, Praha – Brno 2012.

problem tzw. polskich okupantów i volkslisty na Zaolziu, czy nawet taki „drobiazg” jak problem rzekomej mniejszości czeskiej między Cieszynem a Bielskiem. Najwięcej nowych i poszerzonych od czasów książki Kaplana z 1985 i 1990 r. oraz Kamińskiego z 1990 r. informacji o Zaolziu a więc aktywności dyplomacji obu państw i sytuacji na obszarze spornym zawierają publikacje Friedla i Nowaka.

Dobrze obecnie rozpoznana jest geneza powojennego konfliktu granicznego, niue tylko na odcinku Zaolzia, jego etapy od wiosny 1945 r., a więc wzrost napięcia w maju i czerwcu 1945 r., rokowania moskiewskie w czerwcu 1945 r., polskie inicjatywy dyplomatyczne z listopada 1945 r., po działania środowisk politycznych, społecznych i kulturalnych z nim związanych w obu państwach, postawy i aktywność Polaków i Czechów na Zaolziu, reakcje na konflikt w Polsce i Czechosłowacji, kolejne dwustronne rokowania, przyczyny wzrostu i opadania napięcia między Warszawą a Pragą do 1947 r. Być może wątpliwości u części polskich historyków będą jednak wzbudzać wprowadzone przez J. Friedla zmiany w periodyzacji opisywanych wydarzeń z lat 1945–1947 lub 1945–1948 na lata 1945–1949, co historyk ten odpowiednio stara się uzasadnić. Cenne jest również to, że polscy historycy wykorzystują w swoich badaniach coraz częściej także źródła czeskie, czego nie można niestety powiedzieć o penetracji archiwów polskich przez historyków czeskich, poza J. Friedlem. Wydaje się, że również i obecnie wynika to po części z mniejszego zainteresowania historią Polski ze strony czeskiej niż odwrotnie, czego potwierdzeniem może być choćby fakt, iż do dnia dzisiejszego nie ukazała się czeska synteza dziejów Polski.

Aktualnie nie ma więc już sporów co do tak często wcześniej ukrywanego bądź rozmywanego faktu, iż w 1945 r. to komuniści z Polskiej Partii Robotniczej najgłośniejszy domagali się utrzymania Zaolzia w granicach powojennej Polski, licząc na zdobycie większego poparcia w polskim społeczeństwie, które, niezależnie od przekonań politycznych, uznawało decyzję Rady Ambasadorów z 28 VII 1920 r. za krzywdzącą. Z podobnych motywów czeski komuniści optowali za przyłączeniem do Czechosłowacji Kłodzkiego, Głubczyckiego i Raciborskiego, a słowaccy za pozostawieniem w Czechosłowacji nabytków Państwa Słowackiego z 1939 r. na północnym Spiszu i górnej Orawie. Ważną rolę grały też emocje, które udzielały się obu stronom. Próba przejścia władzy na Zaolziu przez Polaków w pierwszym tygodniu maja 1945 r. nie powiodła się, a władze czechosłowackie przystąpiły do pacyfikacji aktywności politycznej ludności polskiej, sondując jednocześnie możliwości tworzenia własnej administracji między Kłodzkiem a Raciborzem. Między 15 a 18 czerwca 1945 r. zaistniała groźba starcia zbrojnego, zażegnana przez stronę sowiecką. Należy podkreślić, że historycy są zgodni, iż Pradze nie zależało, wbrew nadziejom wielu Słowaków, na utrzymaniu na Spiszu i Orawie granicy z lat 1939–1945. Nawet w przypadku gdyby z polskiej strony padła zgoda na taką linię graniczną

w zamian za przynajmniej część Zaolzia, odpowiedź dyplomacji ČSR byłaby negatywna. Czechosłowacja oficjalnie nie brała pod uwagę rewizji granicy 1920 r. na Śląsku Cieszyńskim, jedynie końcem 1945 r. w ścisłym kręgu K. Gottwalda i E. Beneša chwilowo pojawiły się propozycje drobnych korekt. Istotne było również, że pretensje do byłych ziem poniemieckich Praga nie traktowała jako przeciwwagi dla polskich roszczeń na Zaolziu, ale jako odrębne zagadnienie. Nie ma już również dziś wśród poważnie traktujących swoją profesję polskich czy czeskich historyków wątpliwości co do faktu, iż Polacy na Zaolziu w większości są ludnością autochtoniczną. Historycy są także zgodni, że tzw. Morawcy w Głubczyckiem i Raciborskiem oraz Czesi w Kotlinie Kłodzkiej w większości nie posiadali czeskiej świadomości narodowej. Nieco inaczej jest w przypadku pogranicza polsko-słowackiego. Choć stwierdzenia części zainteresowanych historią osób o autochtonicznej ludności narodowości polskiej w Czadeckiem i w słowackich obecnie częściach Orawy i Spisza jest merytorycznym błędem, to jednak takim samym błędem jest negowanie etnicznie polskich korzeni wśród części tej ludności (tzw. *gorali*), mimo jej słowackiej tożsamości narodowej. W przypadku części badaczy słowackich w grę wchodzi także przypisywanie słowackiego pochodzenia etnicznego tym orawskim i spiskim autochtonom w Polsce, którzy uważają się za Polaków, co świadczy o nieznajomości, lub celowej ignorancji procesów narodowościowych zachodzących w warunkach pogranicza²¹.

Analizując publikacje dotyczące pogranicza polsko-czechosłowackiego po zakończeniu II wojny światowej można jednak dodatkowo zasugerować, aby przyszli autorzy kolejnych publikacji na ten temat więcej uwagi poświęcali międzynarodowym uwarunkowaniom konfliktu granicznego i próbowali częściej umiejscawiać go w szerszym kontekście historycznym. Wybuch konfliktów na pograniczach między Polską a Czechosłowacją wiosną i latem 1945 r. okazał się bowiem jednym z wielu lokalnych zatargów, które komplikowały wówczas stosunki między krajami o wzajemnych zadawnionych nieporozumieniach, przede wszystkim w Europie Środkowo-Wschodniej. Dotyczyło to zarówno obszarów, które zmieniły swoją przynależność państwową w latach 1938–1939 (np. pogranicze słowacko-węgierskie) jak i obszarów obciążonych balastem konfliktów narodowościowych, które zmieniły przynależność państwową podczas wojny (Maramuresz, Kriszana, północno-zachodni Siedmiogród, południowa Dobrużda). Niepewni przyszłości byli także mieszkańcy ziem wcielonych w czasie wojny i po wojnie do imperium sowieckiego oraz ziem wcielonych w czasie wojny do III Rzeszy. Nacjonalistyczne dziedzictwo przeszłości, cień konferencji monachijskiej oraz tragiczne wydarzenia lat wojny i okupacji komplikowały położenie tych społeczności, które ponownie znalazły

21 Ze strony polskiej o sytuacji na tych obszarach po II wojnie światowej ostatnio por. zwłaszcza fragmenty J. KWIEK, *Z dziejów*; ze strony czeskiej J. FRIEDL, *Vztahy mezi Československem a Polskem*; ze strony słowackiej Martin GAREK, *Horná Orava a severní Spiš v rokoch 1945–1947*, Krakov 2007.

się w roli mniejszości narodowych. Z drugiej strony, dążący do zdobycia popularności wśród własnych rodaków komuniści już podczas wojny zdali sobie sprawę z popularności haseł narodowych w mobilizowaniu ludności do walki z okupantami. W odezwach podziemia komunistycznego pojawiły się więc nagle zabarwione narodowo i nacjonalistycznie, a w odniesieniu do niemieckiego okupanta zabarwione często ideologią słowiańską hasła i odezwy dla rodaków pod okupacją bardziej zrozumiałe. Odwoływano się do zasłużonych w dziejach danego narodu postaci historycznych i wzywano do tworzenia ponadpolitycznych i ponadklasowych sojuszy, frontów czy bloków „narodowych”. Głoszone przez komunistów hasła walki o niepodległość miały wyciszyć padające pod ich adresem oskarżenia o lekceważenie spraw narodowych. Komuniści zaczęli kreować się także na jedyne spadkobierców tych niepodległościowych tradycji i jedyne siłę zdolną do zjednoczenia i poprowadzenia własnego narodu do zwycięstwa. Zgodnie z przyjętą taktyką, unikano głoszenia haseł kojarzących się z komunizmem a kwestia narodowa stała się istotnym czynnikiem służącym legitymizacji politycznej obecności komunistów w życiu konspiracyjnym. Na tej bazie padały również hasła budowy państw narodowo homogenicznych, co również nie sprzyjało nowemu ułożeniu stosunków narodowościowych w powojennej Europie, jak i plany pozostawienia w powojennych granicach bądź przyłączenia dawnych obszarów spornych. Nie przypadkiem więc po zakończeniu II wojny światowej odżyły stare konflikty. Propaganda wokół tej problematyki podkreślać miała winę reżimów przedwojennych w skonfliktowaniu robotników i chłopów na pograniczach. Nowa rewizja granic, pomijając oczywiście obszary wcielone do ZSRR, miała odbywać się „w duchu braterstwa i przyjaźni” a sukces w sprawach, o które bez powodzenia zabiegali w latach międzywojennych politycy „burżuazyjni” miał dodatkowo wzmocnić pozycję komunistów. Jak jednak wiadomo, w ostatecznym rozrachunku argumentacja, którą posługiwali się komuniści i panująca na pograniczach atmosfera nie odbiegały od poprzednich konfliktów. Dotyczyło to nie tylko aktywności PPR i KSČ, ale i partii komunistycznych w innych krajach. Należy więc umiejscawiać spory polsko-czechosłowackie i politykę narodowościową obu państw w szerszym ideologicznym i politycznym tle specyfiki pierwszych lat powojennych i dokonywać porównań sytuacji w poszczególnych państwach, jak i porównań z wcześniejszymi sporami granicznymi między nimi.

Ze wspomnianą specyfiką lat 1945–1947 wiąże się także pewien ważny problem, którego historyczna rekonstrukcja wydaje się być, mimo wszystko, jeszcze wciąż niezadowolająca. Chodzi o dotarcie do szerszych informacji na temat roli Moskwy w konflikcie między Warszawą a Pragą, gdyż to Sowieci faktycznie zadecydowali o jego zakończeniu. Niezależnie od stale ograniczanej suwerenności obu państw przez Stalina, analizując mniej widoczną aktywność Kremla po czerwcu 1945 r. a przed latem 1946 r. w tym

konflikcie, można bowiem zapytać jeszcze chociażby o pewne, zasygnalizowane przez niektórych historyków sprawy, jak choćby dalsze szanse Polski na wynegocjowanie zmiany sowieckiego nastawienia do rewizji granicy na Olzie po czerwcu 1945 r., czy możliwość zmiany tego nastawienia w przypadku przegranej KSČ również na obszarze Czech w wyborach parlamentarnych w maju 1946 r.²² Odpowiedzi na te pytania mogą przynieść jednak jedynie współczesne archiwa rosyjskie.

Pomijając dyskusje w stylu „jaki obszar komu się należał” oraz opisaną wyżej kwestię roli ZSRR w konflikcie, można więc zapytać czy w odniesieniu do problemu Zaolzia oraz szerszych stosunków polsko-czechosłowackich po zakończeniu II wojny światowej istnieją jeszcze między historykami polskimi a czeskimi jakieś kontrowersje. Po lekturze wymienionych wyżej publikacji, wydaje się, że ich źródłem mogą stać się obecnie raczej jedynie jakieś wynikające z nieznamomości źródeł opinie, abstrahując oczywiście od wypowiedzi emocjonalnych, fałszywych, czy tendencyjnych. Te ostatnie od czasu do czasu będą się jeszcze zapewne pojawiać, co przy delikatnej z natury kwestii granic i mniejszości narodowych oraz płynnej niekiedy granicy między historią a polityką jest raczej nie do uniknięcia.²³

---

22 Zob. M. K. KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie*; W. MATERSKI, *ZSRR wobec polsko-czechosłowackiego*; TENŹE, *Dyplomacja Polski „lubelskiej“*.

23 Zob. Krzysztof NOWAK, *Zwischen Gesichte und Politik. Zur Historiographie der Teschener Schlesien, w: Geteilte Regionen-geteilte Geschichtskulturen? Muster der Identitätsbildung im europäischen Vergleich*, red. Burkhard OLSCHOWSKY, Oldenburg 2013, s. 32–39.

Summary

Zaolzie (Olsaland) 1945.

On Polish historiography and historiographical controversions

Zaolzie (Śląsk za Olzą, Śląsk Zaolziański, in German Olsa-Gebiet) is a Polish name that was given to the western part of Cieszyn Silesia behind the border river Olsa after 1920 when it was connected to Czechoslovakia. However, it was inhabited by Polish population. This region (together with Spiš/Zips and Orava/Arwa) is mainly known for the Polish-Czechoslovak border disputes that took place in 1918–1920, 1938, 1939–1945 (in exile) and 1945–1947. The last mentioned events also concerned Kłodzkie (in German Glatz), Głubczyckie (Leobschutz) and Raciborskie (Ratibor). The course of the last border dispute that began in the last days of World War II was – due to the communist system ruling in both the states – considered for a taboo and it could not be dealt with in an appropriate historical way. After 1989 the situation changed; in Polish historiography the book of Warsaw historian Marek K. Kamiński *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948 / Polish-Czechoslovak Political Relations 1945–1948* / appeared in 1990 (it was actually written in 1980) and it started the wave of interest in the history of Zaolzie after the WW II. The most of books, articles and memoirs was created in the Polish-Czecho-Slovak border region, of course. Several scientific conferences dealing with the events from

1945–1947 were also organized in Poland and the Czech Republic in 1990s (in particular Marek K. Kamiński and Wiesław Balcerak from Poland and Jaroslav Valenta from the Czech Republic took part). Only after 1989 it was possible to confirm publicly that these were first of all the members of the communist parties who were involved and interested in the question of boarder changes after 1945. They used this strategy (intentional play with national emotions) to gain more votes for their party in the forthcoming elections. In 2010 (2nd edition in 2012) the book of Krzysztof Nowak *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a ideą internacjonalizmu / Polish Minority in Czechoslovakia 1945–1989. Between Nationalism and Internationalism* / appeared. It has been the largest work dealing with the post-war conflict since the Kamiński's book from 1990. It seems that – thanks to the books by Kamiński, Nowak, or Jiří Friedl's monograph *Češi a Poláci na Těšínsku 1945–1949 / The Czechs and the Poles in the Těšín Region 1945–1949* / (2012), etc. – the Polish and Czech historiographies have no longer had bigger disputes on the topic of Zaolzie in 1945. It is expected that some new data should bring the research in Russian archives only.

Tomáš JIRÁNEK

V Americe za války „před válkou“. Působení plk. gšt. Oldřicha Španiela v USA v letech 1939–1941

Abstract: The Activity of Col. GS Oldřich Španiel in the USA in 1939–1941

During the Second World War, the Czechoslovak exile authorities were building military units which should have supported the efforts of the anti-fascist coalition. Shortly after the beginning of the war, colonel of the General Staff Oldřich Španiel was sent out to the USA to recruit among the local compatriot colonies and obtain the ranks for these units. The study deals with the ways of his work, co-operation with the local authorities, the relations among compatriots and the reasons why the results of the recruitment were relatively weak.

Key words: the Second World War – Czechoslovak exile – the United States of America – Oldřich Španiel – Czechoslovak troops

---

Po 15. březnu 1939 se řada Čechů a Slováků odmítala smířit s novým uspořádáním. Většina zůstala u pasivního odporu, ale mnozí se zapojili do odboje jak na domácí půdě, tak v zahraničí, kam někteří začali odcházet již před okupací. Nejprve v Polsku, později ve Francii, na Předním východě, ve Velké Británii a v Sovětském svazu se utvářely československé vojenské jednotky, které se dříve či později zapojily do bojů proti Německu a jeho spojencům. Účast na vojenském boji představovala důležitou oporu pro politiky, kteří v exilu usilovali o poválečné obnovení Československé republiky v předmnichovských hranicích. Odtud pramenila snaha postavit v zahraničí co nejpočetnější vojenské jednotky, které by se na bojištích mohly uplatnit a jejichž činnost by byla nepřehlédnutelná. Lidské zdroje pro tyto oddíly byly různorodé. Jednalo se o uprchlíky z Protektorátu Čechy a Morava a ze Slovenské republiky, důležitým pramenem posílaly krajské kolonie předválečných vystěhovalců, někdy i v druhé či třetí generaci, a v menší míře i zajatci z německé armády, kteří se do německého stejnokroje dostali nedobrovolně, protože například pocházeli ze smíšeného manželství nebo jim bylo

vnuceno říšské občanství.¹ Nelze pominout zajatce či přeběhlíky ze slovenské armády na východní frontě a z protektorátního vládního vojska v Itálii² a početné uprchlíky židovského původu.³

Největší možný zdroj vojáků představovali předváleční vystěhovalci a jejich potomci. Početné skupiny krajanů žily ve Francii a na Volyni (ti ovšem nepřípadali v úvahu pro jednotky na Západě), především však za Atlantikem, kam tradičně směřoval velmi silný vystěhovalecký proud.

Činnost československých exilových institucí ve vztahu k USA i přímo na jejich území byla ovlivněna čtyřmi základními prvky: jednak postojem samotných Spojených států amerických k válce, jednak vlastními možnostmi, dále poměry mezi americkými krajanly a konečně schopnostmi a povahou osobností, které Čechoslováky na americké půdě v dané době zastupovaly.

Cílem této studie je posoudit všechny uvedené okolnosti a zhodnotit výsledky, jichž československý zahraniční odboj na území Severní Ameriky dosáhl do konce roku 1941, kdy USA samy vstoupily do války.

USA na prahu války

Zahraněční politika Spojených států amerických v meziválečném období do značné míry vycházela ze zkušenosti s „Velkou válkou“. Je obecně známo, že Američané hodnotili účast své země v první světové válce rozporně. USA ztratily desetitisíce vojáků, ale také významně podpořily vítězství dohodových států a jednoznačně prokázaly svoji hospodářskou sílu. Okřídlená věta říká, že USA se během války z dlužníka Evropy staly jejím věřitelem a dostaly se na místo nejpřednější ekonomické velmoci světa. Přesto se po skončení první světové války v politické rovině stáhly zpět do izolace – hospodářských otázek se to netýkalo – a věnovaly se převážně svým vlastním záležitostem, případně americkému kontinentu, ale za jeho břehy vyhlížely jen výjimečně. Nestaly se ani členem Společnosti národů, u jejíhož zrodu v roce 1919 stál i americký prezident Woodrow Wilson. Takový postoj ke světovému dění si po celé meziválečné období uchovala převážná

1 O tom viz například František EMMERT, *Češi ve Wehrmachtu. Zamlčované osudy*, Praha 2012.

2 Viz např. Pavel MIČLANIK, *Slovenská armáda v tažení proti Sovětskému svazu I–IV (1941–1944)*, Banská Bystrica 2007–2012; Charles K. KLIMENT, *Slovenská armáda 1939–1945*, Praha 2003²; Jindřich MAREK, *Háchovi Melody Boys: Kronika českého vládního vojska v Itálii 1944–1945*, Cheb 2003; Jaroslav KUDRNÁČ, *Písecký prapor protektorátního vládního vojska (Československé samostatné brigády) v Itálii v letech 1944–1945*, Písek 1997; Ivo PEJČOCH, *Za Háchu i za Beneše: Ztráty příslušníků vládního vojska 1939–1945*, Praha 2013.

3 Erich KULKA, *Židé v československé Svobodově armádě*, Praha 1990²; TÝŽ, *Židé v československém vojsku na Západě*, Praha 1992.

část Američanů, jak široká veřejnost, tak politikové. Trvala neochota zasahovat do evropských záležitostí, zejména vyvozovat potřebné závěry z kroků Adolfa Hitlera, který zkoušel po nástupu k moci své možnosti.

Část amerických politiků si ve třicátých letech přece jen začínala uvědomovat, že se schyluje k novému střetu, že se rodí nové nebezpečí hrozící demokracii a že je třeba postavit se mu. Významné místo mezi nimi zaujímal Franklin Delano Roosevelt, jehož varovný hlas ale nebyl dostatečně vnímán, jakkoliv se jednalo o prezidenta těšícího se velké oblibě.⁴ V USA byly v letech 1935–1939 schváleny čtyři zákony o neutralitě (*Neutrality Acts*) a současně americká diplomacie vyvíjela snahu odvrátit válečný střet hrozící v Evropě. Právě od Roosevelta vyšel zprostředkovaný podnět k uspořádání mírové konference v září 1938,⁵ ten měl však nakonec spíše nežádoucí účinek. Došlo k paradoxní situaci, kdy dočasné oddálení začátku války, zpečetěné mnichovskou dohodou, poskytlo další časový prostor k posilování nedemokratických režimů a jejich válečným přípravám. Jakmile se krátce po mnichovské krizi ukázalo, že Hitlerovy mírové sliby byly plané, začal Roosevelt důrazněji naléhat na schválení vyšších částek na zbrojení, zvláště na posílení amerického letectva. Začátkem srpna 1939 Roosevelt varoval telegramem Stalina, aby nevyjednával s Německem.⁶ Marně.

I po začátku války v Evropě zůstávali Američané spíše zdrženliví, ale ne všichni. Spory mezi antiintervencionisty – či izolacionisty – a Rooseveltem, potažmo jeho vládou probíhaly na půdě Kongresu i mimo ni a skončily až japonským útokem na Pearl Harbor.⁷ Týkalo se to veřejnosti i řady vysokých politiků a významných diplomatů. Jedním z předních izolacionistů a Rooseveltových odpůrců byl slavný letec Charles A. Lindbergh, hlavní řečník antiintervencionistického hnutí, který těžil ze své velké obliby u veřejnosti, ale současně využíval podpory krajně pravicových antisemitů a xenofobních skupin.⁸ Jako další příklad může posloužit tehdejší americký vyslanec ve Velké Británii Joseph P. Kennedy,⁹ který nevěřil v možnost, že se po porážce Francie osamělá Británie ubrání, a otevřeně to dával najevo. Rooseveltův vliv nakonec naštěstí zvítězil a vedl ještě před oficiálním vstupem USA do války k významné hmotné podpoře Velké Británie

4 O zahraniční politice USA ve třicátých letech viz např. Jan WANNER, *Pevnost Amerika. Spojené státy a evropská válka 1939–1945*, I. díl, Praha 2001, s. 65 an. Texty Rooseveltových projevů ze třicátých a počátku čtyřicátých let obsahuje ze starších prací např. Stanislav BUDÍN, *F. D. Roosevelt*, Praha 1965.

5 Podrobněji viz J. WANNER, *Pevnost Amerika*, I, s. 87 an.

6 Viz William O'NEILL, *A Democracy at War. America's Fight at Home & Abroad in World War II*, Cambridge – London 1999³, s. 15–16.

7 Podrobněji viz např. Justus D. DOENECKE, *The Battle against Intervention, 1939–1941*, Malabar 1997. Zde je uvedena i řada dokumentů, proslavů atd.

8 Více viz W. O'NEILL, *A Democracy at War*, s. 33–50.

9 Joseph Patrick Kennedy (1888–1969), otec pozdějšího prezidenta USA Johna F. Kennedyho.

a později Sovětského svazu.¹⁰ Samotné Spojené státy také začaly navyšovat vojenský rozpočet a připravovat se na možnost vlastního vstupu do války.¹¹

Velmi důležitou byla v té souvislosti otázka vojenské služby, až dotud v USA v mírové době postavené na základě dobrovolnosti. Přelomovou změnu přineslo září 1940, kdy byl schválen zákon o povinné vojenské službě a výcviku (*The Selective Training and Service Act*),¹² podle kterého měli všichni muži od 21 do 36 let povinnost zaregistrovat se u místních odvodních komisí. Týkalo se to nejen amerických občanů, ale i v Americe žijících cizinců. V případě potřeby je pak mohl prezident povolát do služby. Povinnost zapojit se do výcviku se vztahovala na americké občany a na cizince, kteří prohlásili, že se občany USA chtějí stát. Z toho vyplývaly dvě skutečnosti, jež bylo nutno vzít v úvahu: zaprvé americká mužská mládež – včetně krajanů – nebyla zvyklá na povinnou vojenskou službu, tak jako tomu bylo v meziválečném Československu a v mnoha dalších evropských státech, a zadruhé mohla vojenská služba urychlit cestu k získání amerického občanství. Oba tyto prvky spolu s dalšími zřejmě ovlivňovaly postoj mladých krajanů v USA k vojenské službě v zahraničních československých jednotkách.

Američtí krajané

Pro československý politický exil měly Spojené státy význam jednak jako možný spojenec protifašistické koalice, jednak jako zdroj lidských sil pro zahraniční vojenské jednotky.

Ve Spojených státech amerických v meziválečném období žila z celosvětového hlediska nejpočetnější krajanská kolonie Čechů a Slováků. Její základ byl vytvořen převážně před první světovou válkou, protože po jejím skončení USA začaly s omezováním přistěhovalectví. Dne 19. května 1921 vstoupil v platnost tzv. tříprocentní zákon, jenž – zjednodušeně řečeno – povoloval pro každý stát určitou kvótu, odvozenou od počtu lidí daného původu již žijících v USA. Pro Československo tato kvóta činila nejprve 14 282 osob ročně, od roku 1924 pak byla snížena na 3 073 osob.¹³ V každém případě se celkový

10 O politických souvislostech a diplomatických postupech v tomto směru podrobněji viz J. WANNER, *Pevnost Amerika*, I, s. 107 an.

11 Tamtéž, s. 169 an.

12 Tento zákon, známý též jako Burke – Wadsworth Act, byl schválen 16. 9. 1940, č. 783. Viz URL: <<http://www.legisworks.org/congress/76/publaw-783.pdf>> [cit. 2014-09-04].

13 Alfred M. MAYER, *Československé vystěhovalectví a jeho příčiny*, in: *Československé vystěhovalectví s hlediska potřeb naší doby*, Praha 1934, s. 3–11, zde s. 7. O českém vystěhovalectví do USA v obecnější rovině viz zejména Josef POLIŠENSKÝ, *Úvod do studia dějiny vystěhovalectví do Ameriky I. Obecné problémy českého vystěhovalectví do Ameriky 1848–1914*, Praha 1992; TÝŽ s pomocí Lumíra NESVADBIKA, *Úvod do studia dějiny vystěhovalectví do Ameriky II. Češi a Amerika*, Praha 1996;

počet vystěhovalců původem z českých zemí a Slovenska a jejich potomků na půdě USA ve třicátých letech 20. století pohyboval kolem jednoho milionu.¹⁴ Krajané se sdružovali v různých spolcích, z nichž nejvýznamnější bylo Československé národní sdružení, vydávali řadu tiskovin, které se většinou na svých stránkách vyslovovaly pro podporu československého odboje. Jednoznačně proti se stavěly hlavně tiskové orgány Slovenské ligy *Jednota a Slovenská obrana*, zastávající se samostatné Slovenské republiky.

S ohledem na tradici první světové války, v jejímž průběhu se poměrně značné množství vystěhovalců přihlásilo do československých legií, se předpokládalo, že podobného úspěchu se podaří dosáhnout i o 25 let později. Poměry v krajanském hnutí se za tu dobu ovšem změnily, jak zjistil mimo jiné Vojta Beneš, bratr Edvarda Beneše a rovněž „veterán“ prvního odboje,¹⁵ který v druhé polovině roku 1938 podnikl cestu do USA. Do Evropy se pak nakrátko vrátil, ale na jaře 1939 odešel z protektorátu a zapojil se do zahraničního odboje. Jeho hlavním působištěm se logicky staly opět Spojené státy, kde mimo jiné podporoval právě nábor vojenských dobrovolníků do československých zahraničních jednotek. Od léta 1940 Vojta Beneš vedl americké oddělení nově zřízené Československé tiskové kanceláře v Londýně.¹⁶

Československá diplomacie v USA

Československý zahraniční odboj se rodil těžko, protože v Evropě zpočátku obtížně hledal základnu. Velká Británie a Francie si po 15. březnu 1939 sice začínaly uvědomovat, že Hitlerovy sliby byly plané, ale významnějším datem se stal teprve den německého útoku na Polsko, kterým začala válka. Až poté bylo povoleno vytvoření československého vojska ve Francii a československé exilové instituce získaly poněkud na vážnosti, i když musely překonávat počáteční spory, než se jednoznačnou vůdčí osobností stal Edvard Beneš.¹⁷

Leoš ŠATAVA, *Migrační procesy a české vystěholectví 19. století do USA*, Praha 1989; dále viz práce Ivana Dubovického, Josefa Opatrného a porůznu studie např. ve sbornících *Slováci v zahraničí a Češi v cizině*.

14 Koncem třicátých let se k českému a slovenskému původu hlásilo 1 004 800 Američanů, z toho 520 440 k českému a 484 360 k slovenskému. B. ZEMEK, *Češi a Slováci v Americe*, Praha 1947, s. 10. Cit. dle: Jiří JOŽÁK, *Američtí krajané a Mnichov*, Slováci v zahraničí 11, 1985, s. 27.

15 Vojta Beneš (1878–1951) vydal řadu knih týkajících se 1. a 2. zahraničního odboje. O jeho cestě do USA na podzim 1938 viz Vojta BENEŠ, *První vojáci nezápadnější fronty*, Praha 1946.

16 Jan NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit československé diplomacie. 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*, Praha 2008, s. 482–483.

17 O Benešových počátcích v tzv. druhém odboji viz např. J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit*, s. 56 an. Viz též Milan HAUNER, *Edvard Beneš v Chicagu 1939 a počátky druhého odboje*, *Historie a vojenství* 2, 1996, s. 31–55; Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Hodža versus Beneš: Milan Hodža a slovenská otázka*

Ve vztahu k USA měli českoslovenští exiloví politikové postavení ztížené tím, že zastupovali malou zemi s poměrně nepatrným vlivem v rámci protifašistického boje. Je ale třeba připomenout, že zcela stranou pozornosti Československo nestálo. Události pozdního léta 1938 týkající se ČSR měly v USA určitý ohlas a Američané vytvořili příznivé podmínky pro udržení československých zastupitelských úřadů ve Spojených státech po 15. březnu 1939.

Americké úřady totiž neuznaly vytvoření Protektorátu Čechy a Morava a československé diplomaty podpořily, i když spíše opatrně. Vladimír Hurban, československý vyslanec ve Washingtonu, odmítl vyhovět pokynu z Prahy a odevzdat svoji agendu Němcům. Na základě jeho příkazů pak podobně postupovali diplomaté z jemu podřízených úřadů, tj. generálních konzulátů v New Yorku a v Chicagu, konzulátů v Clevelandu a Pittsburgu, devíti honorárních konzulátů v USA, tří honorárních konzulátů mimo území Spojených států (Kuba, Haiti a Dominikánská republika) a dalších dvou na americkém kontinentu, které nepatřily do zájmové oblasti československého vyslanectví ve Washingtonu (Kostarika, Guatemala).¹⁸ Tyto úřady tedy mohly pokračovat ve své činnosti a významně v pozdější době podpořily snahy zahraničního odboje na americké půdě.

Američané se ve válce oficiálně dlouho drželi stranou, ale i tak bylo možno pozorovat jejich rozdílný přístup k jednotlivým účastníkům konfliktu. Evropské protivníky fašistických států stále více podporovali, ovšem vůči československému zahraničnímu odboji zaujíмали zdrženlivý postoj. Edvard Beneš se dlouho bezúspěšně snažil tento stav změnit,¹⁹ ale než se tak stalo, usiloval o co největší využití prostoru, který Spojené státy československému zahraničnímu odboji poskytovaly. V každém případě se změnami osazenstva výše zmíněných zastupitelských úřadů v USA až do vstupu Ameriky do války byly určité potíže, což na vlastní kůži poznal také plk. gšt. Oldřich Španiel, jenž do země přicestoval na podzim 1939. Později vzpomínal, že Američané tehdy byli vzhledem ke své stávající neutralitě opatrní a projevovali jen určitou míru tolerance. Nové jméno do

---

v zahraničním odboji za druhé světové války, Praha 1999; Jiří JOŽÁK, *K historii československé zahraniční akce v USA (15. 3. – 1. 9. 1939)*, *Historie a vojenství* 5, 1991, s. 43–76; František HANZLÍK, *Pomoc krajanů v USA československému zahraničnímu odboji za druhé světové války*, in: *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 43, 2008, s. 246–257; Edvard BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, Praha 1948, s. 96 an.

18 J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit*, s. 382 an. Dle Zudové–Leškové nebylo v březnu 1939 Němcům vydáno 22 z celkem 74 efektivních československých zastupitelských úřadů. Viz Zlatica ZUDOVÁ–LEŠKOVÁ, *Zapomenutá elita. Českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945*, Praha 2011, s. 64.

19 J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit*, s. 388 an.

seznamu pracovníků vyslanectví odmítli zapsat a Španiel musel pracovat takovým způsobem, aby na sebe příliš neupozorňoval.²⁰

Oldřich Španiel

Kdo byl Oldřich Španiel a s jakými úkoly byl do USA vyslán? Jednalo se o jednoho z bratrů známého sochaře Otakara Španiela. Jako mnozí další účastníci první světové války patřil k mužům, již spojili navzdory původním plánům svůj život s armádou. Narodil se 11. února 1894 ve východočeské Jaroměři, ještě před válkou vystudoval učitelský ústav v Hradci Králové, kde maturoval v roce 1913, a věnoval se učitelskému povolání. Koncem října 1914 narukoval, prošel školou pro důstojníky v záloze a na východní frontě v Haliči byl jako kadet – čekatel 11. zeměbranceckého pluku 13. června 1915 zajat. V zajetí pobýval ve Voroněžské gubernii a 25. dubna 1917 se přihlásil do československého dobrovolnického vojska. Dne 6. srpna 1917 byl zařazen k 8. pluku ruských legií, kde se jako bývalý rakouský důstojník stal kandidátem hodnosti praporčíka. V září téhož roku byl odeslán na západní frontu s prvním, tzv. Husákovým transportem,²¹ cestou byl povýšen na podporučíka a 14. listopadu dorazil do Francie, kde se stal příslušníkem 21. pluku francouzské legie. Podobně jako řada dalších prošel školou pro velitele čet v St. Maixent, ale pak pro něj nadřízení našli jiné uplatnění.²² V květnu 1918 byl vybrán do vojenské mise, která měla odjet do USA provádět mezi krajany nábor dobrovolníků pro československé legie. Proč právě Španiel, je otázkou. Snad hrálo úlohu jeho vzdělání a schopnost jednat s lidmi, jazykové předpoklady v dané době pro anglofonní prostředí totiž zřejmě neměl. Před válkou uváděl znalost češtiny, němčiny a francouzštiny, během války přibyla ruština, ale angličtinu i po válce uváděl až na pátém místě a její znalost jen jako částečnou. Misi velel por. A. Holý, dále k ní kromě Španiela náleželi ppor. M. Niederle a ppor. J. Horvat, všichni z 21. pluku československých legií ve Francii. Z Francie odpluli na lodi Espagne 26. května 1918, 5. června zakotvili v New Yorku a tam se druhého dne sešli s T. G. Masarykem, který jim dal pokyny k propagační a náborové

20 Tamtéž, s. 385. Zde jsou také velmi podrobně zhodnoceny americko-československé diplomatické vztahy v daném období a americké pohledy na vývoj československé otázky – viz s. 385 an. Stručně o této záležitosti též Z. ZUDOVÁ–LEŠKOVÁ, *Zapomenutá elita*, s. 84–87.

21 Podrobněji viz např. Dalibor VÁCHA, *Českoslovenští dobrovolci na cestě z Ruska do Francie. Severní cestou na západní frontu – sonda do válečné každodennosti*, Slovanský přehled 1–2, 2013, s. 187–215.

22 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (dále jen VÚA – VHA), Kvalifikační listiny (1784–1932), Oldřich Španiel.

práci. V USA mise spolupracovala s českými krajanskými organizacemi a s americkým i krajanským tiskem a zdržela se až do prosince 1918.²³

Po skončení války a po návratu do vlasti se Oldřich Španiel rozhodl zůstat v armádě jako důstojník z povolání. Získal vyšší vojenské vzdělání, stal se štábním důstojníkem a zastával různá, často dosti významná místa. Na přelomu dvacátých a třicátých let například působil jako vojenský přidělenec ve Varšavě, později vyučoval na Vysoké válečné škole, byl velitelem pluku či náčelníkem štábu Zemského vojenského velitelství v Košicích. K 1. lednu 1935 byl povýšen na plukovníka generálního štábu.²⁴ Několik měsíců po okupaci odešel z protektorátu, zapojil se do zahraničního odboje a na podzim 1939 byl vyslán do USA, kde mohl uplatnit zkušenosti jednak z prvního pobytu, jednak ze svého působení ve vojenské diplomacii.

Španielova činnost v Americe od roku 1939

Jak už bylo řečeno, československé exilové úřady pohlížely na USA v dané době především jako na zdroj vojáků pro zahraniční jednotky. S náboem dobrovolníků v zámoří se počítalo hned od začátku války, již v září 1939 byla vydána směrnice pro soupis krajanů, kteří by přicházeli v úvahu.²⁵ Do USA byl krátce nato odeslán plk. gšt. Oldřich Španiel, jenž měl na tomto soupisu pracovat a současně se starat o organizaci dobrovolníků v Kanadě.²⁶ K 1. říjnu 1939 byl plk. Španiel ustanoven zmocněncem Československého národního výboru v New Yorku, Montrealu a Washingtonu.²⁷ V této souvislosti velmi brzy poznal, že i velkorysost amerických úřadů má své hranice. Američané Španielovo jmenování dlouho oficiálně nebrali na vědomí a uznali je až o dva roky později v souvislosti s nástupem amerického vyslance u československé exilové vlády.²⁸

23 Podrobněji viz Oldřich ŠPANIEL, *K cestě čs. vojenské mise do Spojených států v roce 1918. (Několik vzpomínek)*, in: Československé legie ve Francii, I, Praha 1928, s. 266–270.

24 VÚA – VHA, Kvalifikační listiny (1784–1932), O. Španiel, č. I.

25 VÚA – VHA, Čs. vojenská správa národního výboru (dále jen Čs. VSNV) – Francie, kart. 2, inv. č. 23, sign. CI/1a/2, č. j. 025, 12. 9. 1939. Směrnice pro soupis měla č. j. 019/39.

26 VÚA – VHA, Čs. VSNV – Francie, kart. 2, inv. č. 23, sign. CI/1a/2, č. j. 0255, Vojenský a letecký atašé v Londýně pplk. J. Kalla F. Pavláskovi, čs. gen. konzulovi v Montrealu, 5. 10. 1939.

27 VÚA – VHA, Kvalifikační listiny (1784–1932), O. Španiel, č. I, s. 3. V kvalifikační listině je uvedeno, že k 1. 11. 1939 byl Španiel ustanoven vojenským atašé Republiky československé ve Washingtonu. Tento údaj je ovšem poněkud v rozporu s pozdějším vývojem – viz níže. Buď se jedná o chybu v záznamu, nebo šlo o jednostranný krok československého exilu, který byl z americké strany uznán až o dva roky později.

28 Viz Z. ZUDOVÁ–LEŠKOVÁ, *Zapomenutá elita*, s. 141. Vojenským přidělcem v USA zůstal plk. Španiel až do poloviny září 1944, kdy byl jmenován přednostou vojenské kanceláře prezidenta republiky. Viz VÚA – VHA, Kvalifikační listiny (1784–1932), O. Španiel, č. I, s. 4.

Španiel se tedy nacházel v jakémsi provizorním postavení. Musel být opatrný, ale neztrácel ze zřetele úkol, s nímž do Ameriky přicestoval. Zahájení náboru dobrovolníků do československých zahraničních jednotek se připravovalo na vhodnou chvíli. Proto se také posilovaly styky s americkým krajanským hnutím, jehož představitelé podávali podněty americkým vládním a zastupitelským orgánům.²⁹ Vše ale muselo probíhat s velkou obezřetností. Španiel do jisté míry mohl navázat na své poznatky z doby první světové války a zpočátku, než poznal, jak se myšlení krajanů a jejich potomků během dvaceti let změnilo, byl optimistický a domníval se, že v USA existují poměrně příhodné podmínky pro nábor. Z jeho zpráv je ovšem i tak zřejmá opatrnost: „[...] Z těch, kteří přišli po 15. březnu 1939, je velká většina Židů. Mnozí se sice dali hned nebo už po Mnichovu k dispozici čs. konsulátu, ale nyní, kdy se skutečně armáda staví a kdy se mnozí z nich již existenčně uchytili, zdá se, že prvotní elán poněkud ochladl. Je také otázka, zda přítomnost mnohých z nich v naší armádě by byla užitečná, neboť mnozí [...] ani pořádně česky neumějí. Naproti tomu je tu řada jednotlivců, čs. záložních důstojníků (hlavně mladších, kteří mají náš výcvik a kteří také sloužili za mobilisace), kteří urgují vstup do armády, ba někteří za tím účelem odesli již do Kanady v domnění, že odtamtud se jim podaří dostat se dříve do Francie. V souhrnu tedy můžeme říci, že z čs. příslušníků ve Spojených státech získáme jako dobrovolníky několik desítek jednotlivců, a kdybychom mohli provést mobilisaci, snad bychom sehnali i několik set mužů. V žádném případě není tu však velký reservoir, který by podstatně mohl armádu rozšířit. [podtrhl T. J.] Amerika je přísně neutrální. Celé veřejné mínění kromě Němců a Irčanů je ale radikálně na straně Spojenců. Němci zde střeží každý krok těch kruhů, které by eventuálně chtěly vojensky pomoci Spojencům a přirozeně také střeží každou akci naši, aby ji mohli zkompromitovat. Americká vláda zatím neuznala Československo jako stát bojující. Nepovoluje nábor ani Polákům, ač uznala polskou vládu. Musíme si v Americe počínat tak, abychom vládním úřadům nezpůsobili jakékoliv nepříjemnosti. Nelze využít tisku ani veřejných přednášek, jen krajanské spolky, Sokol. Dále by asi byly potíže s dopravou do Evropy, bylo by lepší, aby byli dobrovolníci z USA jako soukromníci směřováni do Kanady, tam přihlášení a odtamtud dopravováni do Evropy. Hned s vypuknutím války čs. vyslanectví (Hurban) nařídilo soupis našich příslušníků.

Kanada. V Kanadě je příznivější situace než v USA, je tam více čs. příslušníků [myšleno čs. státních příslušníků, kteří ještě nezískali kanadské občanství, pozn. T. J.]. Kanada je ve válce s Německem, proto je tam možnost volného projevu. Někteří jednotlivci začali provádět „vojenskou akci“ na vlastní pěst (dr. Gellner z Brna). Trochu zmatečné, ale na druhé straně ovlivnili veřejné mínění krajanů v Kanadě, „kde se dnes hromadně hlásí dobrovolníci

29 J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit*, s. 407 a porůznu.

a kde se v krajanských spolcích pilně, byť nesoustavně cvičí.³⁰ Španiel dále hlásil, že dal československému generálnímu konzulovi v Montrealu Pavláskovi pokyny k další činnosti v tomto směru, to jest provést evidenci a učinit další nutné kroky. Vzhledem k výše zmíněným lepším podmínkám pro nábor v Kanadě než v USA Španiel žádal o pověření pro vojenské věci v Kanadě, jež muselo být potvrzeno Londýnem, aby mohl intervenovat u kanadské vlády. Zatím měl jen pověření pro československé zastupitelské úřady. Poukazoval na to, že je třeba vyřešit otázku podpor manželek a příbuzných, kteří jsou závislí na dobrovolném nebo mobilizovaném vojákovi, v opačném případě by mohl zatím posílat jen svobodné muže, a zdůrazňoval také nutnost zabývat se dopravou do Evropy. Se soupisem hodlal začít v nejbližších dnech.³¹

Z výše uvedeného je patrné, že Španiel se skutečně snažil obsáhnout jak USA, tak Kanadu, a to bylo velmi náročné, i když se mohl spolehnout na přeživší československé zastupitelské úřady. Kanada vůbec hrála v náborových plánech československého exilu významnou úlohu, ještě v srpnu 1940 ji gen. Ingr označil za „největší náborový zdroj“.³² Španielovi se v tomto ohledu poněkud ulevilo až po příjezdu československé vojenské mise do Kanady v polovině roku 1941.³³

Na konci roku 1939 plk. Španiel hlásil, že se u generálního konzulátu přihlásilo již 111 mužů, z toho asi jedna polovina židovského vyznání, včetně 14 lékařů. Odhadoval, že asi 35–40 z celkového počtu by mohlo bez obtíží projít zdravotní prohlídkou. Poukazoval ovšem na značnou závadu u mnoha záložních důstojníků, a to, že sloužili v prvních letech republiky, a díky tomu nezažili moderní výcvik. Někteří z nich byli ve věku, který je poněkud vzdaloval činné vojenské službě. Nejstarším byl plk. v zál. dr. Hess, bývalý pobočník gen. Syrového v ruských legiích, který již přesáhl padesátku.³⁴ Z toho je patrný základní rozpor mezi předpoklady – nebo spíše nadějemi – exilových politiků o velkých možnostech náboru za Atlantikem, a skutečností: pevnější vztah k bývalé vlasti měli mezi krajany většinou muži starší generace. Mládež, k vojenské službě samozřejmě vhodnější, již více tíhla k novému domovu.

30 VÚA – VHA, Čs. VSNV – Francie, kart. 5, inv. č. 55, sign. C II/1a, č. j. 1 166/II, Plk. Španiel gen. Ingrovi 9. 10. 1939, Zpráva č. 2.

31 Tamtéž.

32 Jan NĚMEČEK – Ivan ŠŤOVÍČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Jan KUKLÍK (eds.), *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně I. (1940–1941)*, Praha 2008, s. 113, zápis ze 3. schůze exilové vlády dne 16. 8. 1940.

33 O tom podrobněji viz Tomáš JIRÁNEK, *Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války – předhistorie*, in: *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 163–176; TÝŽ, *Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války – práce a výsledky*, in: *Theatrum historiae* 8, 2011, s. 247–278; Z. ZUDOVÁ--LEŠKOVÁ, *Zapomenutá elita*, s. 161–174.

34 VÚA – VHA, Čs. VSNV – Francie, kart. 5, inv. č. 55, sign. C II/1a, č. j. 1 405 – dův., Přednosta I. oddělení pplk. gšt. Vlček přednostovi II. odboru 27. 12. 1939.

Po prvotním „návalu“ v posledních měsících roku 1939 se nábor značně zpomalil, někteří z přihlášených se, zřejmě kvůli velkým průtahům, vzdálili. Do října 1940 shromáždil plk. Španiel pouze 35 svobodných mužů ve věku do 40 let, již ovšem prozatím neprošli lékařskou prohlídkou, která mohla ještě další vyřadit. Španiel doporučoval, aby alespoň někteří z nich byli již do Británie odesláni, neboť by to podpořilo jeho další propagační činnost. Bylo ale třeba vyřešit finanční stránku přepravy přes oceán. Pro československé exilové úřady by znamenala přeprava dobrovolníků – za předpokladu jejich velkého počtu – na vlastní náklady velké zatížení, čehož si byl Španiel vědom, a hledal proto jiné způsoby. Paroplavební společnosti by například mohly vzít dobrovolníky na palubu zdarma jako repatrianty, pro něž existovaly určité početní kvóty. Španiel tedy doporučoval exilové vládě intervenci u těchto společností.³⁵ V případě, že by kanadská vláda československou exilovou vládu uznala, bylo by vše jednodušší a také kanadská armáda by spolupracovala v otázce odvodů, výstroje, dopravy, ubytování atd. Na toto uznání se ale ještě muselo čekat, a proto Španiel dostával z Londýna i další pověření pro Kanadu, například měl spolu s generálním konzulem Pavláskem v Montréalu jednat o zajištění úvěru právě pro dopravu dobrovolníků a jejich udržování v přístavech, pro podporu jejich rodin a podobně.³⁶ To dokládá jednak šíři Španielových úkolů, jednak nesnadné finanční poměry československého exilu.

Mezi dalšími Španielovými úkoly hrálo významnou úlohu sledování vývoje situace, nutné k tomu, aby vše bylo v pravé chvíli co nejlépe připraveno a aby byly za všech okolností zvoleny co nejhodnější postupy.

V polovině října 1940 plk. Španiel hlásil do Londýna: „[...] *Materielní úsilí Ameriky je dnes již grandiosní. Momentálně by nebylo ziskem, aby Amerika do války šla, protože ještě není vyzbrojena a průmysl teprve kolem nového roku bude po všech přípravách přicházet do plného chodu. Znalci tvrdí, že je ještě zapotřebí, aby Anglie nesla tíhu celé války, alespoň šest měsíců. V té době příliv materiálu z Ameriky bude se stále sesilovat. [...] Zdejší bursa je často velmi nervosní a při každém sebemenším úspěchu německém stále citlivě reaguje. [...] Nálada mezi obecným lidem je dobrá a počítá se všeobecně s tím, že Amerika do války bude muset jít. Všechny přípravy, pokud jde o veřejné mínění, byly již dávno provedeny a propaganda pro Brity a válku den ze dne se sesiluje. Je litovat, že Velká*

35 Španiel uvedl jmenovitě společnosti Gunard White Star Line a Canadian Pacific Steam Ships. VÚA – VHA, Ministerstvo národní obrany (dále jen MNO) Londýn, kart. 11, inv. č. 26, fasc. 20, Plk. Španiel gen. Ingrovi 24. 10. 1940.

36 J. NĚMEČEK – I. ŠTŮVÍČEK – H. NOVÁČKOVÁ – J. KUKLÍK (eds.), *Zápisy ze schůzí*, s. 332, zápis z 19. schůze exilové vlády dne 21. 2. 1941.

Británie s vlastní propagandou začala zde v Americe velmi pozdě a že i nyní občas neumí najít ten pravý tón. [...] Ale i to se podstatně lepší [...]“³⁷

V té době se již v Británii připravovala výše zmíněná československá vojenská mise pro Kanadu a londýnské Ministerstvo národní obrany (MNO) o tom zpravilo jak Španiela, tak československé diplomaty v USA a v Kanadě. Přípravy ovšem trvaly velmi dlouho a různé další průtahy způsobily, že mise, již vedl plk. gšt. Čeněk Kudláček – Hutník, do Kanady dorazila až v polovině roku 1941.

Přestože plk. Španiel odváděl velký kus práce, byl ochoten převzít ještě další. Ve své zprávě č. 21 počátkem roku 1941 uvedl, „že by ev. práci zvládl sám“.³⁸ Byl zřejmě zpraven o potížích, které se při přípravě kanadské mise vyskytly, a nabízel touto cestou případné východisko. Plk. Španiel ostatně byl již od svého příjezdu do Ameriky schopen uvažovat v širších – tedy americko-kanadských – souvislostech. Průběžně sděloval, že kanadské ministerstvo války schválilo československé požadavky ve věci náboru, souhlasilo s přísunem dobrovolníků z USA a poskytlo slevy v železniční dopravě a že americké úřady nebrání dobrovolníkům ve vstupu do spojeneckých armád.³⁹ Jestliže si ale uvědomíme, s jakým nasazením později několikačlenná mise v Kanadě působila,⁴⁰ bylo by něco takového pro jednoho člověka pravděpodobně příliš velkým břemenem. Uvědomovali si to i členové exilové vlády v Londýně, kteří v srpnu 1941 projednávali návrh gen. Ingra na ustanovení československé vojenské mise v USA. Vést ji měl Španiel, k ruce měl dostat dva až tři další důstojníky, nebo i více. Ingr navrhoval, aby v případě odmítnutí z americké strany byla americká vláda požádána o uznání plk. Španiela československým vojenským přidělcem v USA. Jako takovému by mu pak byl přidělen jeden nebo dva důstojníci.⁴¹ Členové vlády – do diskuse se zapojili státní tajemník gen. Viest a Jan Masaryk – ovšem návrh na vyslání další mise vzhledem k trvající neutralitě USA zpochybnili, stejně tak padla zmínka o tom, že ani Kanada zřejmě nenaplní očekávání. „*Nemyslím, že by kanadská mise mohla přinést výsledky, jež čekáme. Byla pozdě vyslána, nutno uvažovat o tom, abychom neposílali zbytečně mnoho lidí do Ameriky*“, prohlásil Jan Masaryk.⁴²

37 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 11, inv. č. 26, fasc. 20, Plk. Španiel gen. Ingrovi 15. 10. 1940.

38 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 13, inv. č. 28, fasc. 2, č. j. 146-I/2, odd. 1941, 28. 1. 1941.

39 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 17, inv. č. 28, fasc. 11, č. j. 1 362-I/1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 9. 5. 1941.

40 Podrobněji o kanadské misi viz T. JIRÁNEK, *Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války – práce a výsledky*.

41 J. NĚMEČEK – I. ŠŤOVÍČEK – H. NOVÁČKOVÁ – J. KUKLÍK (eds.), *Zápisy ze schůzí*, s. 586, příloha D k zápisu z 31. schůze exilové vlády dne 8. 8. 1941.

42 Tamtéž, s. 569, zápis z 31. schůze exilové vlády dne 8. 8. 1941.

„Americká mise“ nakonec v navrhované podobě nevznikla. Plk. Španiel ve své práci pokračoval i po příjezdu Kudláčkovy mise do Kanady, v jeho pravomoci zůstal nábor na území USA. Aby se zvýšila jeho autorita, byl jmenován vojenským a leteckým atašé při československém vyslanectví ve Washingtonu. Službu v tomto úřadu nastoupil 21. října 1941.⁴³ Americko-československé vztahy však stále provázely nejasnosti. Přestože vláda USA uznala československou exilovou vládu v Londýně v notě předané ministru zahraničí Janu Masarykovi dne 31. července 1941, určité výhrady nadále přetrvávaly. Výraznější změnu přinesl až vstup Spojených států amerických do války.⁴⁴

Španiel a možnosti spolupráce s Poláky

Příjezd československé vojenské mise pro Kanadu, vedené plk. gšt. Čeňkem Kudláčkem, se z různých důvodů poněkud opozdil,⁴⁵ a to Španielovi poskytlo delší čas k tomu, aby připravoval půdu pro práci mise. Podařilo se mu navázat spolupráci s polskou vojenskou misí, jež v Americe rovněž prováděla nábor. Podle Španielovy zprávy – i podle jiných zdrojů – měli Poláci velkorysejší plány než Čechoslováci. Počítali, že výstroj a výzbroj dostanou v rámci amerického programu o půjčce a pronájmu (*Lend and Lease Bill*), protože to prezident Roosevelt slíbil gen. Sikorskému. Poláci prý chtěli požádat i o tanky a bombardovací letadla. „[...] V nejbližších dnech přijede do Kanady z Anglie polská vojenská skupina 70 osob, v níž jsou důstojníci a poddůstojníci s válečnými zkušenostmi, kteří budou rámcem tohoto polského dobrovolnického oddílu zde v Kanadě [...]“, psal Španiel v květnu 1941.⁴⁶ Finanční výdaje spojené s nábořem si Poláci museli hradit sami, složili celkem 2 000 000 dolarů. Počítali hlavně s dobrovolníky z USA, z Kanady méně. Plk. Španiel jednal s náčelníkem polské vojenské mise v Kanadě plk. F. Arciszewskim o možném využití polského vojenského tábora v Owen Sound v Kanadě pro československé dobrovolníky a o dalších možnostech spolupráce.⁴⁷ Tato dohoda však později nebyla

43 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 22, inv. č. 28, fasc. 30, č. j. 3 676-I/2. odd., Plk. Španiel gen. Ingrovi 2. 12. 1941. K úřadu vojenského atašé v USA byl jako major v záloze přidělen např. MUDr. Karel Steinbach, který se o dané době a o náboru v USA stručně zmínil ve své vzpomínkové knize Karel STEINBACH (zpr. Viktor FISCHL), *Svěděk téměř stoletý*, Praha 1990, s. 69 an.

44 J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit*, s. 409–411.

45 Podrobněji viz T. JIRÁNEK, *Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války – předhistorie*.

46 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 17, inv. č. 28, fasc. 11, č. j. 1 362-I/1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 9. 5. 1941. Pro exilovou vládu v Londýně to jistě nebylo novinkou, protože s Poláky jednala už dříve. Viz Jan NĚMEČEK, *Od spojení k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1945*, Praha 2003; viz též např. J. NĚMEČEK – I. ŠŤOVÍČEK – H. NOVÁČKOVÁ – J. KUKLÍK (eds.), *Zápisy ze schůzí*, s. 338–339, zápis z 19. schůze exilové vlády dne 21. 2. 1941.

47 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 17, inv. č. 28, fasc. 11, č. j. 1 362-I/1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 9. 5. 1941.

dostatečně naplněna, a je sporné, zda o užší součinnost rozhodující místa na obou stranách vůbec stála.

Velkorysé plány Poláků však i přes lepší hmotné a personální zajištění jejich náboru nakonec nedošly naplnění. V USA měli zhruba pětimilionovou krajanskou kolonii, od níž si původně slibovali získat alespoň 50 000 branců. Získali ale podobnou zkušenost jako Čechoslováci a na konci léta 1941 se někteří z nich vyjadřovali, že budou rádi, když dosáhnou alespoň 4 000 mužů.⁴⁸

Metody práce plk. Španiela

Plk. Španiel spolupracoval s krajanskými organizacemi, s jednotlivými důvěrníky, rozšiřoval propagační materiál, který mu zasílalo MNO z Londýna, a poskytoval krajanskému tisku texty uveřejňované v Británii. „*„Naše noviny“ jsou nejvyhledávanějším časopisem z Anglie, jehož články všechny čs. noviny v Americe rády přetiskují*“, psal v srpnu 1941 gen. Ingrovi.⁴⁹

Kromě toho pro propagační účely Španiel sám napsal knihu o dosavadních výsledcích československého odboje, jejíž úvod je datován v Montréalu 31. května 1941 a jejíž první vydání vyšlo o několik měsíců později téhož roku v Chicagu péčí Československé národní rady v Americe.⁵⁰ Autor na zhruba 150 stranách shrnul, co se událo od března 1939, psal o útěcích do zahraničí přes Polsko, co se dělo na francouzských bojištích, o evakuaci do Velké Británie, o práci exilových politiků, ale také o československých vystěhovalcích ve světě, zvláště na americkém kontinentu, a o jejich podpoře poskytované československému odboji. Krajané, z nichž někteří mimochodem již před Mnichovem posílali do Československa peněžité dary na obranu republiky, připravili například k Vánocům roku 1939 celkem 5 600 balíčků pro československé vojáky ve Francii, později od nich docházely zásilky – mimo jiné velké množství cigaret – také do Británie. V srpnu 1940 se ustavil Ústřední Československý pomocný výbor v Chicagu, střechová organizace všech krajanských pomocných výborů. Jeho prostřednictvím pak jen do konce roku 1940 putovalo do Británie 28 zásilek, skládajících se z celkem 237 beden s obsahem v celkové hodnotě 38 000 \$.⁵¹ Španiel chtěl jednak ocenit velké úsilí krajanů

48 VÚA – VHA, MNO Londýn, sign. 28/20/20, č. j. 2 524 – I/2. odd. 1941, plk. gšt. O. Španiel gen. S. Ingrovi 4. 9. 1941.

49 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 20, inv. č. 28, fasc. 20, č. j. 2 525-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 27. 8. 1941.

50 Oldřich ŠPANIEL, *Československá armáda druhého odboje*, Chicago 1941. Podruhé knihu vydal pražský Orbis v roce 1945.

51 Tamtéž, s. 128–129.

o pomoc, která u mnohých z nich byla spojena s odříkáním, ale dalším cílem nepochybně bylo také zdůraznit soudržnost Čechoslováků, což mělo v krajanech povzbudit vůli hlásit se do československých jednotek. Tady ale je rozpor: z hmotné pomoci krajanů nebylo možno dělat závěry ohledně vojenských dobrovolníků. Dary posílali lidé všech generací, lze předpokládat, že hlavně těch starších, ti ale současně již nebyli vhodní pro vojenskou službu.

I když si to plk. Španiel stále více uvědomoval, nevzdával se. Na přelomu srpna a září 1941 se v Chicagu konal 2. sjezd Československého národního sdružení v Americe za účasti 265 delegátů, příležitost, jíž bylo nutno využít. Ostatně i pořadatelé se snažili dodat události lesku tím, že pozvali řadu osobností spojených s Československem: Vojtu Beneše, Vladimíra Hurbana, Jána Papánka⁵² a také plk. Španiela. Ten ve svém projevu shrnul účast československých jednotek v dosavadních bojích v Evropě a zmínil se i o náboru. Poukázal na jiné podmínky pro získávání dobrovolníků na území Britského impéria, upozornil na vojenskou misi v Kanadě, která tam prováděla odvody, a současně nastínil podmínky (věk, zdraví atd.) pro úspěšný odvod. To mělo být nasměrováním pro ty americké krajany, kdo by chtěli výzvy k nástupu využít, protože na vlastním americkém území to oficiálně nebylo možné. Španiel dále ocenil hmotné příspěvky, které z Ameriky československým jednotkám do Evropy dosud byly odeslány, tedy léčiva, teplé prádlo, různé dárky, ale také moderní ambulance, požádal o další pomoc v tomto smyslu a také o podporu náboru.⁵³ Té se mu na sjezdu dostalo, ale spíše v omezené míře, což jen dokreslovalo rozdílnost názorů různých generací krajanů. Jarka Jelínek, náčelník Americké obce sokolské a člen vedení Československého národního sdružení, to vyjádřil jasně: „*My, kteří jsme prošli minulou válkou, my, kteří jsme za to Československo bojovali, my opět jdeme do toho první. Ti, kteří se hlásí do československé armády, jsou bratři ve stáří 50 let a více. [...] Slyšeli jste však bratra Španiela, že s vojáky ve věku přes 45 a 50 let může armáda těžko bojovat. [...] Byl bych rád, aby si každý uvědomil, že doplňování naší československé armády v Anglii je nutností. Je to věc svědomí každého našeho člověka, aby si uvědomil, kde je dnes jeho místo. [...]*“⁵⁴ Jenže Jelínek byl asi jediný, kdo se vyjádřil pro dobrovolný vstup do československých jednotek tak jednoznačně. Ostatní řečníci se vyslovili spíše pro splnění vlasteneckých povinností vůči USA a ani v závěrečných provoláních sjezdu se neobjevila žádná výzva ve prospěch Španielova snažení.

Až do vstupu USA do války představovala hlavní potíž nemožnost provádět nábor tak veřejně, jak se to dělo v Kanadě. Řada československých státních příslušníků, kteří

52 Ján Papánek (1896–1991), československý diplomat, účastník prvního, druhého i třetího odboje.

53 *Druhý sjezd Československého národního sdružení v Americe*, Chicago 1941, s. 67–73. Sjezd se konal od 30. 8. do 1. 9. 1941.

54 Tamtéž, s. 194.

se hlásili u amerických úřadů k činné válečné službě, byla podle sdělení československého generálního konzulátu v New Yorku odmítána. Také o ty se měl postarat plk. Španiel.⁵⁵ Přesto se zdá, že zástupci některých dalších národů postupovali ještě zdrženlivěji než Čechoslováci. Například polský atašé se podívoval, že plk. Španiel provozuje propagaci veřejně v tisku, a to přes dřívější přání amerických úřadů, aby postupovali umírněně.⁵⁶ Zdá se, že každý si stanovil určitou hranici. Poláci byli opatrnější, ale Čechoslováci při své větší otevřenosti nikdy nedostali ze strany Američanů žádné upozornění, že by se měli poněkud stáhnout. I tak se muselo spoléhat hlavně na těsnější spolupráci s krajanskými organizacemi a také na osobní styk s jednotlivci, což akci zpomalovalo. Ani krajanské spolky nemohly obsáhnout všechny krajany, zejména ne ty mladší, kteří se takto sdružovali méně. Zejména v rámci amerického Sokola se to zřetelně projevovalo. Předáci této organizace původně slibovali značný počet dobrovolníků a připravili rozsáhlou akci v tomto smyslu. Po celých USA byla z řad sokolů, legionářů a z členstva různých krajanských spolků vytvořena síť důvěrníků, kteří se starali výhradně o nábor a jichž bylo na podzim 1941 asi 160.⁵⁷

Španiel dokázal využít různých dalších prostředků, například zhoršení poměrů v protektorátu po nástupu Reinharda Heydricha do úřadu zastupujícího říšského protektora, aby apeloval na krajany, že vstup do armády může být jejich odpovědí na násilí páchané na jejich národě ve vlasti.⁵⁸ Spolupracoval s rozhlasovými stanicemi v New Yorku a v Baltimoru, poskytoval výtahy ze zpráv o činnosti československé mise v Kanadě, jež mu zasílal její náčelník plk. Kudláček – Hutník, krajanskému tisku, který o misi poměrně často psal a Španielovu úsilí tak nepřímou napomáhal.

Nábor v Latinské Americe a v dalších zemích

Pravomoc plk. Španiela a později československé mise v Kanadě nezůstala ohraničena americkými, případně kanadskými hranicemi. Těžiště práce samozřejmě spočívalo na americkém kontinentu, ale přes Kanadu odcházeli do Británie i dobrovolníci z jiných zemí a světadílů. V rámci přípravy kanadské mise v květnu 1941 požádalo exilové MNO ministerstvo zahraničí, aby prostřednictvím svých ostatních zastupitelských úřadů v případě

55 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 30, inv. č. 28, fasc. 53, č. j. 11 576-I/2. odd., MZV ministerstvu národní obrany 6. 8. 1941, MNO ministerstvu zahraničí 14. 8. 1941.

56 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 24, č. j. 3 012-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 2. 10. 1941.

57 Viz VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 22, inv. č. 28, fasc. 30, č. j. 3 672-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 2. 12. 1941.

58 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 24, č. j. 3 012-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 2. 10. 1941.

potřeby misi podporovalo. V tomto smyslu byly vyrozuměny nejen zastupitelské úřady v Severní Americe, ale také generální konzulát v Sydney, konzulát v Bombaji, konzulární agencie v Singapuru a důvěrníci v Argentině, Brazílii, Guatemale, Chile, Kolumbii, Mexiku, Venezuele, Uruguayi, Číně, Japonsku, Nizozemské Východní Indii a Portugalsku.⁵⁹ Další spolupracovníci působili v Peru, Ekvádoru, na Kubě a na San Domingu. Mezi nimi hrál důležitou úlohu pplk. František Beneš, který dočasně pobýval v Ekvádoru a zprostředkoval styk s důvěrníky v jiných latinskoamerických státech. Nebylo v silách československých exilových úřadů najít spolupracovníky ve všech částech světa, ale i tak přicházeli dobrovolníci také z jiných než z výše zmíněných zemí. Přes tento velmi široký záběr a přes podporu ze strany britských zastupitelských úřadů nebyly výsledky nábory nijak vysoké: během roku 1941 se podařilo získat celkem 124 osoby, které do Británie přišly z Kanady, USA, Brazílie, Argentiny, Chile, Nigerie, Maroka, Španělska, Švédska, Švýcarska, ze zemí Středního východu a ze St. Lucie.⁶⁰

Španielova pravomoc se však přece jen týkala na prvním místě amerického kontinentu. V Kanadě působila od poloviny roku 1941 samostatná mise, a proto se jeho pozornost zaměřila především dále na jih. Do států Latinské Ameriky přicházeli přistěhovanci z českých zemí a Slovenska hlavně v meziválečném období, často s nadějí, že se bude jednat jen o přestupnou stanici na cestě do USA. Mnozí byli v tomto ohledu zklamáni a ve státech Střední a Jižní Ameriky zůstali trvale. Ve většině zemí dosáhly počty krajanů nejvýše řádu stovek, existovaly jen dvě výjimky: Argentina a Brazílie. V latinskoamerických státech se větší část československých zastupitelských úřadů po 15. březnu 1939 nepodařilo udržet, a v průběhu války tedy bylo nutno je se značnými obtížemi obnovovat.⁶¹ To se také odrazilo na podmínkách, za nichž byl mezi tamními krajaný prováděn nábor do československých jednotek v Británii.

Mohlo by se zdát, že z hlediska velikosti krajaných kolonií by nábor mohl dosáhnout dobrého výsledku právě v Argentině a Brazílii. Do podzimu 1941 ale přišlo z Argentiny, kde se počet krajanů dle odhadů blížil počtu Čechů a Slováků v Kanadě, to jest několika desítkám tisíc, pouhých šest dobrovolníků. Jednou z příčin takového výsledku

59 V Argentině v tomto smyslu působil F. Kadeřábek, v Brazílii V. Nosek, v Guatemale F. Kraška, v Chile V. Smetana, v Kolumbii V. Trčka, v Mexiku L. Poláček, ve Venezuele O. Modrák, v Uruguayi J. Sýkáček, v Číně J. Štěpán, v Japonsku F. Havlíček, v Nizozemské Východní Indii R. Staněk a v Portugalsku F. Čejka. VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 16, inv. č. 28, fasc. 9, č. j. 1 146 taj./1941, MNO ministerstvu zahraničí 7. 5. 1941.

60 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 22, inv. č. 28, fasc. 30, č. j. 3 657 dův. I/1. odd. 1941, Počty čs. zahraniční armády, 16. 12. 1941.

61 O diplomatických vztazích československých exilových institucí a latinskoamerických zemí v dané době více viz J. NĚMEČEK, *Soumrak a úsvit*, s. 413–441. Viz též Vladimír NÁLEVKA, *Československo a Latinská Amerika v letech druhé světové války*, Praha 1972.

byla osobnost československého zástupce v Argentině dr. Kadeřábka, který byl podle Španiela nevhodný, neuměl jednat s lidmi. Dle názorů některých lidí také nábor nijak zvlášť nepodporoval z obavy, že by mohli být odvedeni jeho synové.⁶² Situace v Argentině skutečně nemohla být dobrá, jestliže plk. Španiel napsal: „[...] *Pokud jde o státy Jižní a Střední Ameriky, jakož i některé státy ostrovní a Čínu, [...] lze říci, že mimo Argentinu* [podtrhl T. J.] *všude naše akce uspokojujivě postupuje. Jde většinou o méně početné kolonie, zato však ale mladší a ve velké většině s velmi vřelým vztahem k staré vlasti. Proto skoro všude se najdou jednotlivci, kteří se do armády hlásí. [...]*“⁶³ V Argentině se v roce 1941 celkem přihlásilo 69 dobrovolníků, z nich ale do Británie odcestovalo jen 12.⁶⁴

Brazílie „dodala“ ve stejné době tři muže, tam byly ovšem ve srovnání s Argentinou, alespoň teoreticky, předpoklady k náboru výrazně horší. Jednak kvůli menší početnosti krajauské kolonie (podle brazilské statistiky se do země v meziválečném období přistěhovalo asi 5 000 československých státních příslušníků), jednak kvůli tomu, že zhruba polovinu z těchto přistěhovalců tvořili čeští Němci, kteří ve velké míře podlehli nacistické propagandě a k bývalé ČSR se nehlásili.⁶⁵ Jako další důvody uváděl plk. Španiel, že „[...] *je málo lidí ve věku 18–41 let, mnozí trpí tropickými chorobami, značná část je ženatých. Značná demoralizace v naší kolonii, protože do Brazílie šly živly ne nejlepší a v tamním drsném prostředí a při nedostatku kontaktu s domovem se morálně oslabily. [...]*“⁶⁶ Další dobrovolníci se přihlásili ve Venezuele, na San Domingu, Haiti a v Chile.⁶⁷

62 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 25, č. j. 3 096-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 20. 10. 1941.

63 Tamtéž.

64 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 47, inv. č. 31, fasc. 4, č. j. 7 148-I/2. odd., Přehled úřední činnosti vyslanectví ČSR v Montevideu se sídlem v Buenos Aires za rok 1941 z 31. 1. 1942.

65 K tomu viz například Tomáš JIRÁNEK, *Německé vojenské přípravy v Argentině*, Historie a vojenství 4, 2000, s. 874–884. V úvodu k editovanému dokumentu je několik zmínek i o poměrech v Brazílii.

66 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 20, inv. č. 28, fasc. 22, č. j. 2 853-I/2. odd, Plk. Španiel gen. Ingrovi 23. 9. 1941.

67 Zpráva ze 7. 3. 1942 uvádí jmenový seznam 19 dobrovolníků z Venezuely, dále jsou zde zmínky o dobrovolnících z ostrova Mauritius a z Mombasy. Viz VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 47, inv. č. 31, fasc. 4, č. j. 7 529-I/2. odd., MNO ministerstvu zahraničí 3. 4. 1942. Viz též VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 22, inv. č. 28, fasc. 30, č. j. 3 672-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 2. 12. 1941, v němž hlásil, že do československé armády do Británie nebo do Egypta odjeli 3 muži ze San Dominga, 3 z Brazílie, 10 z Argentiny, 1 z Venezuely, 1 z Haiti, 17 ze Šanghaje a 1 z Chile, v Indii se přihlásilo 13 batovců. Proč se Španiel ve svých zprávách zmiňoval také o dobrovolnících přicházejících z jiných oblastí než z amerického kontinentu, není jasné. Ve většině případů se jednalo o jednotlivce.

Z pozdějšího období, přesahujícího již časový rozsah tohoto příspěvku, je třeba jako zajímavou osobnost mezi těmi, kteří přišli z Latinské Ameriky, připomenout por. Ing. J. Ševčíka, který před válkou působil jako konstruktér tanků v ČKD a v roce 1938 odjel do Peru, kam bylo několik tanků z ČSR vyvezeno. Následující čtyři roky působil jako poradce peruánské vlády v Limě, ale od začátku války se snažil dostat do československých zahraničních jednotek. Na přelomu let 1942 a 1943 přijel na

Odvody

V USA prováděly odvody československé konzuláty. Španiel všem rozeslal přesné pokyny o provádění lékařských prohlídek a seznamy jak občanů, kteří se do armády hlásili dobrovolně, tak všech, již byli v evidenci a do armády se dosud nepřihlásili. Těm se pak zasílaly individuální výzvy s upozorněním, že československá armáda přijímá dobrovolníky. Jako první zaznamenal určité výsledky generální konzulát v New Yorku. Při té příležitosti je vidět, jak se původní počet dobrovolníků ztenčoval. V první vlně dostali v obvodu newyorského úřadu předvolání k odvodu 43 muži, z nich se dostavili 34, odvedeno pak bylo jen 22 dobrovolníků.⁶⁸

Odvedení dobrovolníci byli odesíláni do Kanady, a to bez jakýchkoliv potíží ze strany kanadských úřadů, jež od těchto mužů nepožadovaly vstupní víza. Stačilo jim potvrzení o lékařské prohlídce a sdělení, že dotyčný bravec byl uznán schopným služby v československé armádě. Každý konzulát kromě toho vystavil odvedenci anglicky psaný průvodní list.⁶⁹

Plk. Španiel ale neměl přiděleny žádné zvláštní fondy pro odvody, a tak musel nějak vyřešit otázku úhrady peněz za cesty k odvodům a zpět a případně pak dále do Kanady. Vzhledem k poměrně malému počtu dobrovolníků se v počátečním období dařilo najít zdroje ve vlastních rezervách.

V nejbližší době se výsledky k lepšímu příliš nezměnily, a to i vzhledem k dalším okolnostem. Například československý konzul v Clevelandu dr. Gardavský podle Španielova hlášení neměl dobré vztahy s místní krajskou kolonií, což se odráželo na počtu dobrovolníků. Na konci roku 1941 se objevila další potíž, tentokrát v oblasti spolupráce s kanadskou misí: plk. Kudláček požádal plk. Španiela, aby dočasně přestal s odesíláním dobrovolníků do Kanady, protože nemá vyřešenou otázku stejnokrojů. „[...] *Tábor má sice k dispozici a poměrně laciné stravování. Sděluje mi však, že je zapotřebí, aby tam bylo vždy alespoň 30 branců, ale v tom případě nechce je mít v občanských šatech z hlediska kázně a také propagačního. Tato okolnost má zde neblahý ohlas, neboť ti, kteří čekají na odjezd, mají zde existenční potíže. vzdali se míst a někteří opravdu nemají z čeho žít. [...] Žádal jsem plk. Hutníka, zda by i jednotlivci nemohli zatím v tábore přečkat dobu před odtransportováním vzhledem k tomu, že je to poměrně laciné, 35 cts denně. Plk. Hutník*

---

vlastní náklady do Kanady. VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 53, inv. č. 33, fasc. 7, č. j. 735 dův.-I/2. odd., Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany 31. 1. 1943.

68 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 25, č. j. 3 096-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 20. 10. 1941.

69 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 24, č. j. 3 012-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 2. 10. 1941; tamtéž, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 25, č. j. 3 096-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 20. 10. 1941.

mi sdělil [...], že to není možné, protože je potřeba v táboře dohled a jen pro větší počet se to vyplatí. [...] prosím, aby MNO zařídilo po strážce finanční všechno, aby naše soustředovací akce v Montréalu nenarázela na překážky. Souhlasím s plk. Hutníkem, že je zapotřebí, aby dobrovolníci měli stejnokroje. [...] Všechny vojenské cizí mise v Kanadě, které provádějí nábor, zásadně odvedené brance hned vybaví stejnokroji. [...] Konečně je tu i otázka zdravotní [...]. Branci z Kanady jsou chudí a povětšinou špatně ošaceni, a ti, kteří přicházejí ze Spojených států, kde je poměrně tepleji, nemají povětšinou ani prádla, ani zimních šatů [...]“⁷⁰ Aby tento stav dlouhodobě nepůsobil mezi krajanů špatným dojmem, rozhodl se plk. Španiel po dohodě s ministrem zahraničních věcí Masarykem odesílat odvedené brance prozatím spojeneckými loděmi z USA do Británie jako jednotlivce. Španiel také Masaryka požádal, aby se při své cestě do Kanady pokusil s místními úřady potíže co nejdříve vyřešit, protože je nesporné, že působily velmi nepříznivým dojmem. Při příjezdu mise do Kanady se hlásalo, že nic nebrání tomu, aby dobrovolníci byli odesláni k vlastní armádě, ale skutečnost byla poněkud jiná.⁷¹ Tyto potíže měly za následek ztrátu několika dobrovolníků, kteří si během čekání našli nové zaměstnání a nakonec odmítli do armády vstoupit. Plk. Španiel připomněl, že původně vyjednal s Poláky využití jejich táborů i pro československé dobrovolníky, čímž by se mnohé zjednodušilo. Nyní ale již bylo pozdě.⁷²

Byla tu ještě jedna nejasná záležitost, a to otázka péče o manželky, pozůstalé a invalidy. Ta zůstávala dlouho nevyřešena a mnoho krajanů odrazovala. Československá obec legionářská v Americe se sídlem v Clevelandu přímo upozornila plk. Španiela dopisem, že nemohou dát svému členstvu výzvu ke vstupu do československé armády, „*pokud není vyřešena spolehlivě otázka invalidity a podpor rodinám*“.⁷³ Legionáři poukazovali na vlastní špatné zkušenosti po minulé válce a žádali závazné prohlášení od československých činitelů, že podobný stav nebude po této válce. I na tuto otázku plk. Španiel upozorňoval s předstihem, a to krátce po svém příjezdu do USA v říjnu 1939.

70 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 22, inv. č. 28, fasc. 27, č. j. 3 372 dův.-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 4. 11. 1941. V téže zprávě hlásil plk. Španiel, že 20 dobrovolníků se přihlásilo v Keni, Kadeřábek z Argentiny prý ohlásil 59 dobrovolníků, z nichž ovšem 10 nevyhovujících a další, převážně Slováci, se nedostavili, v Kolumbii byli uznáni za schopné 4 muži a 3 dobrovolníci se nacházejí na San Domingu.

71 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 22, inv. č. 28, fasc. 30, č. j. 3 672-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 2. 12. 1941.

72 Tamtéž.

73 Tamtéž.

Národnostní a sociální složení dobrovolníků

Vzhledem k národnostní povaze předválečného Československa se muselo počítat s tím, že se do zahraničních jednotek nebudou hlásit jen Češi a Slováci. Demokratické uspořádání státu přesvědčilo i řadu příslušníků menšin, že Československo si zaslouží obnovu, a tito lidé se také hlásili do zahraničního vojska. Tento stav nemohl uniknout londýnskému MNO, které na jedné straně potřebovalo vojáky, ale současně naléhalo na to, aby se poměr přijímaných změnil výrazněji ve prospěch Čechů a Slováků: „[...] *Pokud jde o nábor dobrovolníků dle národnosti, bude lépe věnovat pozornost hlavně Čechům a Slovákům, a ostatní pokud možno omezit*“, psal ministr národní obrany gen. Ingr plk. Španielovi.⁷⁴ Totéž doporučení platilo i později pro československou misi v Kanadě, i když se nedá říci, že by byli příslušníci jiných národností odmítáni. Jednalo se pouze o pragmatický přístup, vycházející ze zkušeností zejména s českými Němci v československých jednotkách v Británii. Ostatním vojáků vadilo užívání němčiny v soukromých rozhovorech, objevovaly se i rozpory v náhledu na budoucí řešení menšinové otázky v obnově Československu, a konečně se muselo počítat s tím, že mezi příslušníky německé menšiny se mohou vyskytovat vyzvědači či záškodníci. Proto například Němci nebyli přijímáni k letectvu.

Tab. 1: Věkové a sociální složení dobrovolníků do října 1940⁷⁵

		Oblast NY	Oblast Chicaga a Pittsburghu	Kanada
Dle věku	18-19			3
	20-40			51
	40-50			24
Dle hodnosti	kpt.	3	1	
	npor.	5		
	por.	9		
	ppor.	7	1	
	rtm.	7	1	2
	svob., des. čet.	20	6	8
	bez hodn.	29	12	21
	aktivní			
	záložní			31
	nevojáků	25	30	8
	lékařů	20		2

74 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 11, inv. č. 26, fasc. 20, č. j. 3 834/40, Rukopisné odpovědi gen. Ingra plk. Španielovi na dopisy z 15. 10., 24. 10. 1940 aj.

75 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 11, inv. č. 26, fasc. 20, Plk. Španiel gen. Ingrovi 24. 10. 1940.

Tabulka sice bohužel není úplná, nicméně z ní lze vyčíst, že vzdělanější dobrovolníci, tedy ti s vyššími hodnotami, v dané době většinou žili na východním pobřeží, v širším okolí New Yorku a v městě samém. Tato oblast nabízela i nejvyšší počet poddůstojníků a příslušníků mužstva. Snad se z toho dá usuzovat, že mezi nimi měli větší podíl čerství imigranti, kteří mysleli na brzký návrat domů, a proto po svém příjezdu do USA ne-směřovali dále do vnitrozemí. Podobně lze zdůvodnit poměrný úspěch náboru v Kanadě, kam vystěhovalci z českých zemí a Slovenska přicházeli hlavně v meziválečném období, a starou vlast tedy měli v čerstvé paměti. Nejslabší podíl naopak vykázaly vnitrozemské oblasti Chicaga a Pittsburgu, kde žil sice podstatně vyšší počet krajanů, ale přišedších do Ameriky z větší části již dříve, a tudíž více zdomácnělých.

Výsledky náboru v USA do prosince 1941

V průběhu času se stále více ukazovalo, že nábor v Americe nebude příliš úspěšný. Nekritické původní předpoklady klesaly ke konečným výsledkům přes několik stupňů. Podle Španielova hlášení z počátku září 1941 se do evidence československých zastupitelských úřadů přihlásilo necelých 3 000 československých občanů. K dobrovolnému vstupu do československé armády se rozhodlo 186 mužů, z toho 126 příslušníků mužstva a 27 důstojníků a lékařů ve věkovém rozmezí 18–41 let, resp. 22 a 11 v rozmezí 42–45 let.⁷⁶ Do 1. prosince téhož roku generální konzulát v New Yorku předvolal k lékařským prohlídkám 74 muže. Z toho 37 bylo uznáno za schopné, 12 bylo shledáno neschopných, ostatní se nedostavili, z toho 13 s omluvou, sedm bez omluvy, pět jich kvůli změně adresy neobdrželo předvolání.⁷⁷ Do Británie jich ale do té doby dorazila zatím jen malá část, gen. Ingr na schůzi exilové vlády v Londýně 5. prosince 1941 oznámil, že dosud zpoza Atlantiku přišlo 35 mužů z Kanady a pouhých osm z USA.⁷⁸ Vzhledem k početné krajanské kolonii v USA se jednalo o mizivý výsledek, potvrdily se pesimističtější předpovědi, které poukazyvaly na rozdíly ve smýšlení mezi různými generacemi krajanů. „Ukazuje se“, psal Španiel začátkem září 1941, „že československá mládež amerického původu je úplně

76 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 24, č. j. 2 524 – I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingroví 4. 9. 1941.

77 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 22, inv. č. 28, fasc. 30, č. j. 3 672-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingroví 2. 12. 1941.

78 J. NĚMEČEK – I. ŠTOVÍČEK – H. NOVÁČKOVÁ – J. KUKLÍK (eds.), *Zápisy ze schůzí*, s. 809, zápis ze 41. schůze exilové vlády dne 5. 12. 1941. Přitom i někteří představitelé amerických krajanů původně odhadovali mnohem lepší výsledek, náčelník amerického Sokola J. Jelínek usuzoval, že by se mohlo najít až 1 200 – 1 300 mužů pro pozemní vojsko a 100 pro letectvo. Naproti tomu například Vojta Beneš po rozhovorech s krajanskou mládeží takový optimismus nesdílel. Viz VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 20, č. j. 2 482-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingroví 18. 8. 1941.

stejného názoru na situaci jako ostatní američtí občané a že podléhá stejným výkyvům v náladách jako tito. Vliv mohutné současné propagandy prováděné hlavně ve střední a jihozápadní Americe proti vstupu do války neblaze se odráží i na naši mládeži zde narozené. Není valné chuti jít do armády a zatím jenom několik jednotlivců prohlásilo, že by šli do leectva. [...]“⁷⁹ Podle Španielova názoru by se situace změnila, pokud by Amerika byla ve válce a nábor by mohl být prováděn veřejně. Jenže o několik měsíců později se ukázalo, že ani to nebyl správný odhad. Mladých mužů schopných vojenské služby bylo mezi krajany dost, ale jejich smýšlení už bylo jiné než u jejich otců. Podle jednoho údaje americké úřední statistiky v létě 1942 uváděly, že v armádě USA slouží asi 50 000 vojáků českého a slovenského původu,⁸⁰ v pozdější době toto číslo jistě ještě stoupl. Počet dobrovolníků získaných pro československé jednotky byl proti tomu naprosto mizivý.

Závěr

Jak zhodnotit Španielovu práci a výsledky náboru v USA před vstupem Spojených států do války? Čemu přičíst malý úspěch náboru mezi početnou krajanskou komunitou v Americe? Je třeba mít na zřeteli ne zcela jednoduché podmínky, za nichž tehdy Španiel pracoval, ale v tomto ohledu je možno říci, že prostor poskytnutý americkými úřady využil velmi dobře. Vlastní nábor dobrovolníků pro československou zahraniční armádu mezi krajany příliš úspěšný nebyl, podařilo se získat jen řádově desítky mužů z milionové krajanské kolonie. Proč? Důvody byly patrně podobné jako u Kanady:⁸¹ Starší generace krajanských předáků vycházela zřejmě z vlastních názorů a vztahů ke staré vlasti, vyjadřovala podporu československému zahraničnímu odboji, ale její příslušníci již většinou s zdravotním stavem nespĺňovali podmínky pro vojenskou službu, z dalších mnozí byli ženatí, což představovalo také překážku. Kromě toho je třeba připomenout, že po první světové válce Československá republika nedokázala řadu let vyřešit otázku invalidních rent pro legionáře, a to si starší generace krajanů pamatovala.⁸² Posuzovala se výše služebních požitků u vojska v Británii, úhrady cestovného k lékařským prohlídkám a k místům odvodů a každá nejistota či zaváhání na straně náborářů znamenaly úbytek

79 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 24, č. j. 2 524 – I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 4. 9. 1941.

80 Stanislav BUDÍN, *Věrní zůstaneme. Druhý odboj amerických Čechů ve východních státech Unie 1939–1945*, Praha 1947, s. 7.

81 Viz T. JIRÁNEK, *Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války – práce a výsledky*.

82 VÚA – VHA, MNO Londýn, kart. 21, inv. č. 28, fasc. 24, č. j. 2 524 – I/2. odd. 1941, Plk. Španiel gen. Ingrovi 4. 9. 1941.

potenciálních dobrovolníků. Nepřátelský postoj zaujímala velká část slovenských přistěhovalců, stojící na straně samostatného Slovenska.

Současně je třeba vzít v úvahu, že mladá generace krajanů se již hodně amerikanizovala a na zemi svého původu nahlížela jinak, pokud ji vůbec výrazněji brala v úvahu. Tito mladí muži, kteří vyrostli za Atlantikem, za svoji vlast považovali USA a byli ovlivněni americkým veřejným míněním, jež účast ve válce z velké části odmítalo. Mladým krajanům se nechtělo prodělavat složité – a navíc díky americké neutralitě poněkud choulostivé – procedury a cestu do Evropy k jednotkám tehdy neexistujícího státu, o němž měli většinou patrně jen mlhavé povědomí a s nímž nespojovali svoji budoucnost.

Naskýtá se ještě další důležitá otázka, a to, zda je možno věkovou skladbu účastníků druhého československého zahraničního odboje, zejména těch na vyšších místech, spojit s chybným předpokladem o velkých možnostech nábora dobrovolníků za Atlantikem? Pravděpodobně to je: nositeli významnějších funkcí v politických orgánech odboje a vyšších vojenských hodností byli muži, kteří v dospělém věku zažili již první světovou válku, mnozí měli za sebou zkušenost z legií. Podle sebe a své ochoty jít znovu do boje za československé zájmy usuzovali, že velké množství podobně smýšlejících najdou i v početných krajanských koloniích na americkém kontinentu. Jenže podobně jako oni smýšleli jen jejich vrstevníci, starší vystěhovalci, kteří se již nehodili jako mužstvo do bojových jednotek. A právě mužstva se nedostávalo nejvíce, protože tělesně zdatná krajanská mládež se do armády své staré vlasti příliš nehrnula. Z výše řečeného je patrné, že podobné obavy na začátku války existovaly. Mělo za těch okolností smysl vysílat do USA a Kanady náboráře, jejichž měsíce a léta trvající práce nakonec přinesla jen několik desítek dobrovolníků? Odpověď zní spíše „ano“, protože posily pro československé zahraniční jednotky byly potřebné a předem nebylo možno odhadnout, jaké výsledky nábor přinese. Bylo nutno „alespoň to zkusit“. Úspěch se nedostavil, ale podobně dopadly mise dalších národů, jež v Americe v dané době působily se stejným cílem.

Summary

In America during the War „before the War“.

The Activity of Col. GS Oldřich Španiel in the USA in 1939–1941

The participation in the military struggle against Germany and its allies during World War II was the important support for the exile politicians who strived for the post-war restoration of the Czechoslovak Republic within the pre-Munich borders. Hence, they made an effort to build abroad large military units which would be able to do well on the battlefields and whose activities would be highly visible. Human resources for these troops were represented by the refugees from the Protectorate of Bohemia and Moravia and the Slovak Republic, the compatriot colonies of the prewar emigrants, sometimes even of the second or third generation, and to a lesser extent by the war prisoners of the German Army who involuntarily wore German uniforms. We cannot ignore the war prisoners or deserters from the Slovak Army on the Eastern Front and the Protectorate government troops in Italy and numerous Jewish refugees.

The largest possible source of soldiers was represented by the flow of the prewar emigrants,

especially overseas, and their descendants. Therefore, in the autumn 1939, a military representative, colonel of the General Staff Oldřich Španiel, was sent out to the USA to recruit among the local compatriots for the Czechoslovak troops in Great Britain. Španiel made a great deal of effort to cooperate with the Czechoslovak representative offices, compatriot organizations, and later also with the Czechoslovak military mission in Canada, to persuade as many young compatriots as possible to fight for the restoration of Czechoslovakia with weapons in their hands. The results of these efforts did not meet the projections because the older, more conscious generation of the countrymen did not fit for military service any more, and younger compatriots no longer had a strong relationship to the „old country“ and did not apply in large numbers to join the Czechoslovak Army.

Jaroslav MILLER

Organizace českého exilu v Austrálii v letech 1948–1989¹

Abstract: Organisation of Czech exile in Australia between 1948 and 1989

The communist coup in Czechoslovakia in 1948 produced a huge emigration wave to Western Europe, America and, rather surprisingly, Australia. Based upon yet not studied sources from Czech and Australian archives and libraries, the article examines the organisational platforms of Czech exile in Australian cities and regions, the disputes within its central body (Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandu) and the disharmony between post-February and post-August refugees over activities and the ultimate goals of exile movement.

Key words: Australia – exile – Czechoslovakia – exile organisation – exile after 1948 – exile after 1968

Studie se zabývá problematikou organizační struktury českého exilu v Austrálii a její proměny ve světle stranických a politických zájmů i generačních rozdílů mezi poúnorovou a posrpnovou uprchlickou vlnou. Tato tématika dosud v odborné literatuře nebyla předmětem zkoumání a pouze okrajově se jí dotkla obecněji zaměřená a spíše sociologicky pojatá práce Michaela Ciglera *The Czechs in Australia* a také v roce 2014 vydaná monografie Jaroslava Millera *Zapadlí vlastenci – Český exil v Západní Austrálii (1948–1989)*.²

V jakékoliv diskusi o českém a slovenském exilu (nejen) v Austrálii nelze pominout několik jeho základních charakteristik. První z nich byla převažující pasivita u značné části exilové komunity. Ačkoliv po roce 1948 přijala Austrálie více než 10 000 uprchlíků z Československa, zdaleka ne všichni splňovali elementární nároky kladené na politický exil. Drtivá většina Čechů a Slováků se soustředila na ekonomickou a sociální integraci do australské společnosti a v exilových aktivitách se nijak neangažovala. Maximem jejich

---

1 Studie je dílčím výsledkem projektu GA ČR P410/12/1294 *Český exil v Austrálii a jeho kultura*. Text koncepčně navazuje na monografii Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci: Český exil v Západní Austrálii, 1948–1989*, Praha 2014.

2 Michael CIGLER, *The Czechs in Australia*, Melbourne 1983.

identifikace s „československou otázkou“ bylo většinou odebrání *Hlasu domova*, *Pacificu* nebo *Slovenského štítu*, popřípadě příležitostná návštěva ochotnického představení či jiné kulturní události. Občasnou výjimku dále tvořily jednorázové účasti na demonstracích či oslavách 28. října a i těchto akcí se obvykle zúčastňoval pouhý zlomek československé komunity žijící v jednotlivých australských městech.

Členské základny největších exilových organizací (Nový jižní Wales, Viktorie, Jižní Austrálie) se v padesátých letech většinou pohybovaly mezi třemi až čtyřmi stovkami osob, přičemž počet členů měl většinou klesající tendenci. Například *Československé národní sdružení* ve Viktorii mělo na konci padesátých let okolo tří set členů, avšak v roce 1973 (tedy již po srpnové přistěhovalecké vlně) klesl stav členské základny téměř o polovinu na 166 osob.³ V každém spolku navíc podíl skutečně aktivních členů obvykle nepřesahoval jednu pětinu. Pokud bychom uplatnili nejpřísnější definici politického exilu, která (mimo jiné) zahrnuje celé spektrum aktivit za účelem boje proti komunismu a s tím související vysokou míru organizovanosti, hovořili bychom v kontextu Austrálie pouze o několika stovkách osob legitimně spadajících do této kategorie. Protikomunistický étos jako součást identity pouónorové uprchlické vlny se ještě více rozměnil po roce 1968, což bylo často jedním z důvodů neporozumění mezi „starousedlíky“ a posrpnovými přistěhovalci. Řada neaktivnějších exulantů navíc po čase opustila z geografického i politického ohledu poněkud periferní Austrálii a snažila se zapojit do exilové práce ve Spojených státech či v Evropě. To byl případ v Austrálii politicky velmi aktivního Leopolda Rozbořila (1916–2007), který v roce 1954 odplul do USA, kde vedl *Československou obec legionářskou* a posléze se stal i předsedou *Československé národní rady americké*.

Druhým snadno rozpoznatelným rysem života exilové komunity byla dlouhodobá mentální závislost na tradičních organizačních platformách a politických paradigmatech první československé republiky. Pouónorový český i slovenský exil měl obecně tendenci navazovat na kulturní a sociální tradice, bohatý spolkový život i politické organizace meziválečného Československa. S jistou nadsázkou lze dokonce říci, že československý exil si v zahraničí vytvářel vlastní virtuální první republiku s jejími ctnostmi i neduhy. Této strategii či zvyklosti koneckonců odpovídala i koncepce a složení nejvyššího exilového orgánu *Rady svobodného Československa*. Exilovou vládu totiž tvořili téměř bez výjimky osobnosti buď patřící k politickému či vojenskému establishmentu meziválečného Československa či lidé mentálně zcela spojení s étosem masarykovské republiky. Protože si *Rada svobodného Československa* alespoň zpočátku udržovala jistý vliv

3 Zpravodaj demokratických Čechů a Slováků ve Viktorii, 1973, č. 20, s. 23.

na chování a organizaci exilu v Americe, Evropě i Austrálii, rezonoval zděděný princip prvorepublikového stranictví i politické rivality v exilovém životě kdekoliv na světě.⁴

Struktura exilu po roce 1948

Rovněž v Austrálii se výrazně projevovalo vědomé úsilí o vzkříšení ducha masarykovského Československa. Vedle zakládání organizací, jako byl *Sokol*, *Orel*, *Skaut* či *Československá obec legionářská*, se jednalo především o hluboce zakořeněný princip politického stranictví, který všude ve světě štěpil československý pouónorový exil a zásadním způsobem ochromoval jeho činnost. V roce 1953 napočítaly exilové noviny *Hlas domova* celkem 11 politických stran založených československými exulanty.⁵ V kontextu českého exilu v Austrálii zastávala na počátku padesátých let nejsilnější pozici Národně socialistická strana, která byla krátkodobě zastoupena ve všech státech s výjimkou Severního teritoria (*Northern Territory*). Ostatní politické organizace, včetně Živnostenské strany, Národně demokratické strany či sociální demokracie, byly zakládány pouze v několika největších městech.⁶ Své zájmy a ideové cíle se partaje, podobně jako v Československé republice, snažily i v exilu prosazovat prostřednictvím stranického tisku. Například Národní demokracie v roce 1955 krátce vydávala dvouměsíční periodikum *Jiskra* (později *Liberální listy*), které ovšem po několika vydaných číslech zaniklo. Podobně byly v polovině padesátých let krátkodobě vydávány časopisy Živnostenské strany *Náš cíl* a *Naše zprávy*. Cyklostylový časopis českých sociálních demokratů *Nový den* existoval zřejmě pouze v roce 1954.⁷ Stejný osud potkal i politické strany samotné. Ty buď záhy ukončily svou činnost, nebo přestaly vyvíjet jakoukoliv aktivitu. Důvodů bylo hned několik. K nejzávažnějším zřejmě patřil nedostatek lidí ochotných sdružovat se na stranické bázi, a to jak vzhledem k roztržitém a izolovanosti jednotlivých exilových komunit na rozlehlém australském území tak vzhledem k tomu, že většina uprchlíků neviděla ve stranické politice v exilu žádný smysl.

Hluboce zakořeněný duch prvorepublikového stranictví i tradiční politická rivalita ovšem přežívaly i nadále a značně komplikovaly efektivitu exilové práce. Výmluvným

4 Ke stranické rivalitě uvnitř československého exilu a Rady svobodného Československa v posledním období především Pavel KOSATÍK, *Ferdinand Peroutka – pozdější život (1938–1978)*, Praha 2011; Milada POLIŠENSKÁ, *Zapomenutý „nepřítel“ Josef Josten*, Praha 2009, s. 141–253.

5 Libri prohibiti, *Hlas domova*, 21. 9. 1953, s. 8.

6 Michael Joseph CIGLER, *The 1948 and 1968 Czech Refugee Settlers: A comparison of the settlement and integration processes among two waves of settlers*, Deakin University 1986, s. 91–93. Nepublikovaná dizertační práce.

7 Lucie FORMANOVÁ – Jiří GRUNTORÁD – Michal PŘIBÁŇ, *Exilová periodika: Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajaných tisků vydávaných po roce 1945*, Praha 1999, s. 18–48.

případem byl smutný osud zastřešujícího orgánu *Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě*, který měl původně ambici reprezentovat všechny exilové organizace na tomto teritoriu a vyjednávat jejich jménem s *Radou svobodného Československa*. *Ústředí* bylo založeno na sjezdu 17. – 18. listopadu 1950 v Melbourne, přičemž prvním předsedou se stal zřejmě nejzkušenější český politik v Austrálii, lidovec a bývalý poslanec Jindřich Nermuť (1917–1990), který se usadil na Tasmánii.⁸ Nermuť a Hugo Rauš z Hobartu se zároveň stali i australskými členy zastupitelstva *Rady svobodného Československa*. Podle stanov mělo *Ústředí* zastřešovat nejenom zájmy českého, ale rovněž slovenského i rusínského exilu. Tomu odpovídaly i jednací jazyky, kterými byly kromě češtiny a slovenštiny rovněž karpato-rusínština a angličtina. Stanovy zároveň přesně vytyčovaly pět hlavních důvodů existence této zastřešující organizace českého exilu v Austrálii: „a) *Sdružení československé, demokratické, protikomunistické organizace v Austrálii a na Novém Zélandě*. b) *Spolupracovati co nejúžeji s Radou svobodného Československa*. c) *Spolupracovati s demokratickými organizacemi všech ostatních národnostních skupin na celém světě*. d) *Pomáhati potřebným krajanům, zvláště pak nově přecházejícím [Sic!]*. e) *Shromažďovati a rozšiřovati informace o světových událostech, zvláště o poměrech v Československu a bojovati tím, jakož i ideologicky proti komunismu*.“⁹

Ačkoliv již v návrhu sjezdové rezoluce ihned po ustavení tohoto politického orgánu bylo jasně zmíněno, že budou „*odvržena všechna úzká hlediska osobní, stranickopolitická, náboženská a národnostní*“, od samého počátku činnost *Ústředí* ochromoval svár mezi principy politickými (zastoupení dle politické příslušnosti) a teritoriálními (zastoupení dle počtu členů v jednotlivých organizacích).¹⁰ Širší platnost proto zřejmě měl názor jednoho ze čtenářů exilového periodika *Hlas domova* z konce roku 1952: „*O nějakém Ústředí jsem slyšel před dvěma lety, když se zakládalo, a teď se dovídám, že opět schůzkuje. Mezi tím asi nebylo nic*.“¹¹ Hluboké vnitřní spory se Jindřichu Nermuťovi nepodařilo překonat, a proto bylo o dva roky později na sjezdu v Sydney ve značně rozjitřené atmosféře, pro kterou byly charakteristické „*Fráze, osobní a stranické útoky, nevyjasněná pověření, předem připravená zásadní prohlášení čtená až ku konci sněmování, či neuznávání*

8 K založení *Ústředí* např. Petr HRUBÝ, *Nebezpeční snílci: Australská levice a Československo*, Brno 2007, s. 82–83. Komunistický režim v Československu se o tuto organizaci začal zajímat až v červnu 1951, kdy byl Generální konzulát požádán o bližší informace. Viz Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (dále jen Archiv MZV), Teritoriální odbory – obyčejné 1945–1968, Austrálie, zpráva z 16. 6. 1951, č. j. 125.801/A-b/51.

9 Centrum pro československá exilová studia (dále ČČES), Univerzita Palackého v Olomouci, Josef Kučík, neinventarizováno, *Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě – Stanovy*, Adelaide 1. 1. 1958.

10 Literární archiv Památníku národního písemnictví, František Váňa a *Hlas domova*, *Návrh sjezdové rezoluce*, 19. 11. 1950, s. 2.

11 *Hlas domova*, 24. 11. 1952, s. 8.

Ústředí neúspěšnými kandidáty“, zvoleno nové vedení v čele s Leopoldem Rozbořilem z Brisbane (1916–2007) a Slovákem Jánem Violou z Melbourne, který se stal místopředsedou.¹² Volba nového předsedy ovšem nezůstala bez negativních následků pro jednotu celé organizace, protože Čs. Národní sdružení v Hobartu v Tasmánii, které ztratilo své silné postavení v celoaustralském exilovém orgánu, záhy oznámilo své vystoupení z Ústředí.¹³ Právě mocenské boje a neochota ke konsenzuálním řešením se staly předmětem šízravé ironie a posměchu ze strany mnoha australských Čechů. Satirou na politické vztahy v exilu se zabýval v letech 1953–1955 například humoristický časopis *Plzeňský prazdroj politiky, vědy a umění*. Konflikty uvnitř exilového hnutí, stranickou rivalitu, osobní antipatie i touhu po funkcích ovšem tematizoval exilový tisk obecně. V předvečer sydneyského sjezdu Ústředí například exilový měsíčník *Pacific* otiskl posměšné čtyřverší:

„Koleda, koleda Matěji,
Každý jede k Sydney,
Koledovat nepřestane,
Dokud funkci nedostane.“¹⁴

Leopold Rozbořil se pokoušel práci Ústředí zefektivnit a dát jí konkrétní a jasně viditelnou náplň. Na počátku roku 1953 proto ohlásil zřízení sociálního fondu pro rodiny exulantů v nouzi, přičemž do konce června bylo vybráno 61,4 liber a vyplaceno formou sociální pomoci 12 liber. Výše příspěvků do fondu podle jednotlivých teritorií přitom paradoxně příliš neodpovídala geografickému rozvrstvení československého exilu v Austrálii. Například z československými uprchlíky „hustě zalidněné“ Viktorie přišlo méně peněz než ze Severního teritoria, v němž žilo pouze několik desítek Čechů a Slováků.¹⁵

Sociální otázky byly ostatně v první polovině padesátých let jasně převažující agendou Ústředí. Důvodem byla skutečnost, že řada Čechů potřebovala finanční pomoc a mnoho vysokoškolsky vzdělaných přistěhovalců nemohlo najít práci odpovídající jejich kvalifikaci, a to ani po skončení dvouletého období, které museli strávit manuální prací v klíčových sektorech australské ekonomiky. Navíc se Ústředí snažilo pomoci českým a slovenským uprchlíkům, kteří tou dobou ještě čekali na repatriaci v německých nebo rakouských přistěhovaleckých táborech. Proto Ústředí nejčastěji korespondovalo se sociální komisí *Rady svobodného Československa*, kterou vedl prvorepublikový politik Juraj Slávik.

12 *Hlas domova*, 8. 12. 1952, s. 8.

13 *Hlas domova*, 9. 2. 1953, s. 8.

14 *Pacific*, 11/1952, s. 5.

15 Sešly se tyto prostředky: New South Wales přispěl 42 librami, Victoria 3 librami; Queensland 10 librami a 4 šilinky; Western Australia 1 librou a Northern Territory 5 librami. *Hlas domova*, 10. 8. 1953, s. 8.

Druhým nejčastějším předmětem korespondence potom byly žádosti do New Yorku o poskytnutí finanční podpory exilovým organizacím v Austrálii. Sociální fond byl ovšem zřejmě provozován pouhých několik let, protože v roce 1958 nový předseda *Ústředí* František Nový informoval v *Hlasu domova*, že nízký počet přispěvatelů způsobil konec institucionalizované pravidelné výpomoci sociálně slabým Čechoslovákům.¹⁶

V roce 1954 Leopold Rozbořil opustil Austrálii a přestěhoval se do Ameriky, kde se stal později předsedou *Československé obce legionářské* a později i *Československé národní rady americké*. Po jeho odjezdu byl zvolen do čela *Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě* Josef Vávra ze Sydney a později František Nový z Adelaide, zatímco místopředsedou zůstal v obou případech Ján Viola. Dvojice Nový a Viola zůstala ve vedení organizace až do osmdesátých let 20. století, kdy ovšem *Ústředí* již nehrálo v exilovém životě žádnou roli a existovalo pouze formálně. Konec jakýchkoliv aspirací na vůdčí roli v aktivitách československého exilu v Austrálii však přišel již na konci padesátých let. První rozpory vypluly na povrch již v kontextu celo-australského sjezdu v roce 1957, na kterém se delegáti z Queenslandu (Brisbane) a Nového jižního Walesu (Sydney) ohradili proti snahám organizací z Jižní Austrálie (Adelaide) a Viktorie (Melbourne) dosáhnout početní převahy ve vedení *Ústředí*.¹⁷ V důsledku tak delegáti z Brisbane a Sydney na protest odmítli aktivně hlasovat a přistoupili na sjezdu k politice „pasivního odporu“. K zásadnímu ideologickému rozkolu uvnitř *Ústředí* však došlo až v roce 1959, které později vyvrcholilo jeho rozštěpením na dvě autonomní organizace s centry v Adelaide (František Nový) a Brisbane (Stanislav Pokorný).¹⁸ Zatímco pod původním *Ústředím* zůstala především Jižní Austrálie, Viktorie a Západní Austrálie, nové (vzdoro) *Ústředí* sdružovalo české organizace v Queenslandu, Novém jižním Walesu a rovněž část členské základny z Viktorie. Ani k jedné ze dvou organizací se nehlásilo *Československé národní sdružení na Tasmánii*, které z *Ústředí* vystoupilo již na počátku roku 1953.¹⁹

Rozbuškou celého konfliktu, který velmi negativně poznamenal akceschopnost československého exilu v Austrálii, se stalo obvinění, že v průběhu Festivalu české hudby v Adelaide v červenci 1959 jednali dosavadní předseda *Ústředí* František Nový a místopředseda Ján Viola s exponenty komunistického režimu v Československu a že adelaidský

16 *Hlas domova*, 6. 10. 1958, s. 7.

17 *Hlas domova*, 7. 1. 1957, s. 7.

18 Příčinou rozkolu byla obvinění z údajně prokomunistických sympatií *Ústředí* pod vedením Františka Nového, která byla vznesena výrazně pravicově orientovaným křídlem. Viz rovněž polemika v soudobém exilovém tisku v *Výzva – The Challenge Československého klubu v Queenslandu* 10, září – říjen 1960, s. 5–7; *Organizační věstník – Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na N. Zélandě* (dále jen *Organizační věstník*), říjen 1960, s. 11–12.

19 *Hlas domova*, 9. 2. 1953, s. 8.

klub se aktivně na celé akci, organizované místní univerzitou, podílel, přestože na ní vystupovali také zástupci komunistického Československa.²⁰ Aféru rozpoutal vcelku nevinný dotaz otištěný v *Hlasu domova* ze strany člena Cyrilometodějské ligy Stanislava Hofírka z Melbourne, zda-li se *Československý klub* v Jižní Austrálii hodlal na hudebním festivalu přiživit, nebo měl místo své aktivní účasti spíše demonstrovat za svobodu českých a slovenských umělců.²¹ Proti tomuto tvrzení se František Nový rezolutně ohradil, avšak Stanislav Hofírek upozornil, že dle oficiálního programu se na festivalu podílel jak *Československý klub* v Adelaide tak zástupce komunistického Československa, hudební teoretik Pavel Eckstein (1911–2000), a obvinil klub z faktické spolupráce se zločinným režimem.²² Hofírkovo obvinění vyvolalo na stránkách *Hlasu domova* vzrušenou a značně zjitřenou diskusi trvající několik let. Současně Stanislav Hofírek podal návrh předsednictvu a výboru *Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě* na vyslovení nedůvěry *Československému klubu* v Adelaide (vedenému opět Františkem Novým), ke kterému se přidali především zástupci české exilové organizace z Queenslandu.²³ Celý konflikt měl pro organizaci australského exilu závažné důsledky, k nimž musel zaujmout stanovisko rovněž nejvyšší exilový orgán, totiž *Rada svobodného Československa*. K němu se odvolaly obě strany a výkonný výbor *Rady* v červenci 1960 nakonec „konstatoval, že nezjistil v činnosti obou jmenovaných [Nový, Viola] nic závadného, co by jim mohlo být ze stanoviska národního a politického právem vytýkáno“. Naopak queenslandská organizace byla pokárána za „zkreslené zprávy a tendenční jich zbarvování“, které naopak poškozují společný boj proti komunismu.²⁴ *Rada svobodného Československa* však nebyla jediným orgánem, který se k případu vyjadřoval, protože spolek v Brisbane adresoval stížnost rovněž Shromáždění porobených evropských národů (ACEN), jejímž českým zástupcem v Austrálii byl právě František Nový.²⁵

Rozbor jiných tištěných pramenů však ukazuje, že spor o účast na adelaidském festivalu byl pravděpodobně pouze zástupným důvodem. Příčiny rozkolu uvnitř exilového vedení v Austrálii byly mnohem hlubší a spočívaly v tradiční stranické rivalitě a v odlišném postoji k *Radě svobodného Československa*. Tento vrcholný orgán československého exilu sídlící ve Washingtonu sám trpěl zásadními národnostními (vztah Čechů

20 CČES, Josef Kučik, neinventarizováno, 1960, Ústředí čs. Demokratických organisací v Austrálii a na Novém Zélandě, č. j. I/60, 7. 1. 1960.

21 *Hlas domova*, 27. 7. 1959, s. 7.

22 *Hlas domova*, 10. 8. 1959, s. 7; 24. 8. 1959, s. 7.

23 CČES, Josef Kučik, neinventarizováno, 1960, Výsledek hlasování o návrhu Dr. S. Hofírka, 7. 1. 1960, č. j. I/60.

24 CČES, Rada svobodného Československa 1949–1983 (dále jen RSČ), kart. L85, dopis Petra Zenkla a Juraje Slávika Františku Novému z 25. 7. 1969.

25 Tamtéž, nedatovaný dopis Ústředí podepsaný B. Chaloupkovou, F. Novým a J. Violou.

a Slováků) a politickými (složení *Rady* dle stranického klíče) rozpory, které následně ochromovaly práci i jednotu exilových organizací všude ve světě, včetně Austrálie. Navlas stejné důvody zazněly v únorovém čísle *Organizačního věstníku* z roku 1961, který byl tištěným periodikem nového *Ústředí* v Brisbane. V něm byl František Nový, předseda starého *Ústředí*, obviněn z toho, že „je příslušníkem bloku, vedeného v RSC dr. Zenklem. Je i t.zv. pověřencem této *Rady* v Austrálii, ovšem nikoliv v Austrálii voleným, nýbrž skupinou dr. Zenkla exilovému hnutí v Austrálii nadiktovaným“.²⁶ V říjnovém čísle téhož periodika potom brisbanské *Ústředí* vyjádřilo svůj odmítavý postoj k tzv. Zenklovu národněsocialistickému křídlu v *Radě svobodného Československa*, které podle nich provádí nepřijatelnou politiku koexistence s komunismem namísto nesmiřitelného boje s touto totalitní doktrínou. Adelaide *Ústředí* tak bylo přímo označeno za stoupence smířlivé politiky *Rady* reprezentované Zenklem, zatímco nové *Ústředí* v Brisbane označilo za jediného věrohodného bojovníka proti komunismu dr. Jána Papánka.²⁷ Na stejnou notu ovšem hrál rovněž *Věstník* vydávaný v Adelaide. V jarním vydání z roku 1961 totiž upozornil, že „Rozkladná činnost Pokorného a dr. Mikla je založena na stranicko-politické koncepci [...] Oba jmenovaní jsou býv. příslušníky strany agrární. První byl redaktorem krajského tisku agrární strany v Břeclavi, druhý pochází z bývalé známé agrární rodiny v Lanžhotě.“²⁸

Celou anabázi rozštěpení českého exilu v Austrálii je tak nutné chápat jako přímý důsledek a odraz dlouhotrvajícího stranického a ideologického rozkolu uvnitř samotného reprezentativního orgánu československého exilu, *Rady svobodného Československa*. Ostatně již mnohem dříve, v první polovině padesátých let, bylo napětí uvnitř *Rady* v rámci australského exilu tématem politických diskusí. Například z ankety pořádané exilovými novinami *Pacific* jasně vyplynulo, že značná část českého exilu v Austrálii odsuzuje spory o funkce a požaduje buď urychlenou dohodu mezi odtrženým křídlem Petra Zenkla (*Národní výbor svobodného Československa*) a zbytkem *Rady*, nebo naprosto reorganizaci vedení exilu.²⁹ Přesvědčení, že rozkol uvnitř exilu v Austrálii je důsledkem rozkolu uvnitř samotné *Rady*, ostatně dokazuje i korespondence (zřejmě) Juraje Slávika s Františkem Novým a Janem Violou z října 1960. Autor v dopise oběma výše zmíněným činovníkům zmiňuje, že Stanislav Pokorný informoval *Radu* o založení nového *Ústředí* v Brisbane a varoval, že „*protežanti pp. Pokorného a Schwetza vec nastolia na*

26 *Organizační věstník*, únor 1961, s. 3.

27 *Organizační věstník*, říjen 1961, s. 8–18.

28 *Organizační věstník*, duben – červen 1961, s. 9.

29 *Pacific*, 15. 12. 1951, s. 2.

*zastupitelstve Rady [...]. Netajím sa osobne názorom, že k všetkému tomuto pp. Pokorný a Schwetz dostali typ odialto.*³⁰

V samotné Austrálii mělo dlouholeté napětí, doprovázené vyostřenými osobními útoky i vzájemnými žalobami, zcela katastrofický dopad na renomé celoaustralské exilové organizace, jejíž vliv poklesl v průběhu šedesátých a sedmdesátých let téměř na nulu. Lapidárně situaci vystihl již v roce 1963 jeden z přispěvatelů do *Hlasu domova*, který uvedl, že „mimo hrstku krajanů, nemá dnes v Sydney prakticky nikdo zájem ani o Ústředí č. 1 ani o Ústředí č. 2“.³¹ Celá aféra byla navíc propírána i v exilovém tisku mimo Austrálii. Například kulturně-politický měsíčník *Modrá revue* vydávaný Janem Beranem v Rotterdamu psal v březnu 1960 o rozkolu v článku s výmluvným názvem *Úspěchy komunistické taktiky*.³² Celý politicky motivovaný spor nakonec vedl i k rozštěpení místních exilových spolků v Adelaide i v Brisbane. V prvním případě se v roce 1963 od *Československého klubu* odtrhlo *Sdružení demokratických Čechoslováků v Jižní Austrálii*, přestože část členské základny obě organizace sdílely i nadále. K opětovnému spojení obou spolků došlo až v reakci na srpnovou okupaci Československa v roce 1968.³³ V Brisbane doutnaly spory uvnitř *Československého klubu v Queenslandu* pod povrchem až do přelomu šedesátých a sedmdesátých let, kdy klub vyloučil ze svých řad Františka M. Vávru a Stanislava Pokorného, kteří vzápětí založili konkurenční sdružení.

V tomto období již byly některé exilové organizace pevně přesvědčeny, že *Ústředí* již definitivně zaniklo. Například *Československý klub v Queenslandu* obhajoval suspendaci svého člena a bývalého předsedy Stanislava Pokorného tím, že „*St. Pokorný se vydává před veřejností a úřady neoprávněně za Presidenta čsl. Demokratického Ústředí pro Austrálii a Nový Zéland, které po dobu 13 roků neexistuje, neboť nekonalo se Valné hromady, tak i výborové schůze, jak bylo uvedeno ve stanovách Ústředí.*“³⁴ Další etapa konfliktu nicméně pokračovala groteskní snahou o zcela nové sjednocení českého exilu v Austrálii, a to ve formě tzv. *Koordinačního výboru československých demokratických exilových organizací v Austrálii a na Novém Zélandu*, který měl sdružovat exilové organizace na platformě ostrého antikomunismu. *Koordinační výbor*, jenž měl za cíl nahradit obě zdiskreditovaná *Ústředí*, byl z iniciativy Františka M. Vávry z Brisbane formálně ustaven 26. ledna 1975 na sjezdu v Sydney, přičemž předsedou se stal J. A. Forester.³⁵ Úlohu tištěného informačního zdroje plnil především oběžník *Výzva*, který byl nepravdělně

30 CČES, RSČ, kart. L85, dopis Juraje Slávika (?) Františku Novému a Jánovi Violovi z 12. 10. 1960.

31 *Hlas domova*, 4. 2. 1963, s. 7.

32 CČES, RSČ, kart. L85, *Modrá revue*, č. 5, březen 1960, s. 11–14.

33 Dagmar BALCÁRKOVÁ, *Kronika Československého klubu v Jižní Austrálii, 1949–1997*, Adelaide 1999, s. 53–54.

34 *Výzva*, březen – duben 1973, nestránkováno.

35 *Výzva*, č. 1, březen 1975, nestránkováno.

v Brisbane vydáván Františkem M. Vávrou. V tomto období se nicméně jednalo již o málo vlivnou aktivitu pouhých několika desítek jedinců, i když formálně se vedení organizace skládalo ze zástupců reprezentujících většinu australských států. V roce 1978 vykonával funkci předsedy Petr Lánský ze Sydney a pět místopředsedů zastupovalo Queensland (Stanislav Pokorný), Západní Austrálii (Miroslav Kubíček), Jižní Austrálii (Květoslav Eliáš), Viktorii (Jaroslav Jelínek) a Tasmánii (Jindřich Nermut). Publikačně velmi aktivně za *Koordinační výbor* vystupoval dlouholetý činitel *Cyrlometodějské ligy* Stanislav Hofírek, který byl pověřen funkcí sociálního a politického referenta.³⁶ Drtivá většina Čechoslováků v Austrálii se v tomto období o existenci celoaustralského exilového sdružení již ovšem absolutně nezajímala a některé organizace zaujaly k této myšlence dokonce jasně negativní postoj. Například *Československý klub v Queenslandu*, s nímž se František M. Vávra názorově rozešel, zpochybnil legitimitu *Koordinačního výboru* a odmítl jakoukoliv účast na celé akci.³⁷ Spor doutnal ještě na samém počátku osmdesátých let, kdy skupina okolo Stanislava Pokorného otevřeně označovala jak *Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě* tak *Radu svobodného Československa* za organizace kolaborující s komunismem.³⁸ V tomto období však již šlo o zcela marginální polemiku bez jakéhokoliv významu jak pro český exil, tak pro české komunity usazené v Austrálii.

Nefunkčnost a rozhádanost *Ústředí* i obrovská rozloha Austrálie zapříčinily, že jádro exilových aktivit se odehrávalo v místních sdruženích, které postupně vznikaly v hlavních australských městech. Z této skutečnosti ovšem pramenil poměrně vysoký stupeň atomizace exilových aktivit, které po dlouhou dobu zůstaly dominantně omezeny na jednotlivé regiony a celoaustralská spolupráce se začala více rozvíjet až v souvislosti s přistěhovaleckou vlnou po srpnu 1968. Hrozba partajničení uvnitř exilu stejně jako nebezpečí národnostních česko-slovenských třenic vedly k tomu, že většina spolků byla koncipována jako nadstranická a nadnárodní. Například sydneyjská organizace *Pravda vítězí* ve svém svolání k Čechoslovákům v Novém jižním Walesu uvedla, že „byla založena proto, aby na nadstranicko-politické základně sdružila všechny dem. Čechy, Slováky a Podkarpatské Rusíny v Sydney a okolí“.³⁹ Stejný étos vtiskl západoaustralskému *Sdružení Lidé dobré vůle* jeho zakladatel Josef Kučík, který sice uznával existenci politických, ideových a náboženských rozdílů, avšak nad nimi stojí „to, co nás po věky [...] spojuje: krev, řeč, historie, kultura, tradice“. Účelem sdružení tak mělo „být spjati v jednotu“.⁴⁰

36 *Výzva*, č. 1, únor 1978, nestránkováno.

37 *Krajanský list*, únor 1975, nestránkováno.

38 ČČES, RSČ, kart. L88, dopis Jaroslava V. Zicha Stanislavu Pokornému z 3. 2. 1981.

39 *Hlas domova*, 23. 3. 1953, s. 14.

40 ČČES, Josef Kučík, neinventarizováno, 1953, Důvod vzniku a účel: Sdružení lidí dobré vůle (říjen 1953).

Na rozdíl od Spojených států amerických nemohly české a slovenské exilové organizace v Austrálii kontinuálně navazovat na předchozí spolkovou tradici. V Melbourne a Sydney sice existovala předválečná krajanská sdružení, která však nesdílela protikomunistický étos pouónorového exilu a mezi oběma přistěhovaleckými vlnami tak zela nesnadno překonatelná propast. Ta se projevovala především v Sydney, kde se předválečný spolek a nové vzniklé pouónorové exilové organizace okázale a dlouhodobě ignorovaly.

Jednotlivá sdružení v hlavních australských městech začala vznikat již na konci čtyřicátých let. Například v Adelaide byl *Československý klub v Jižní Austrálii* založen novými přistěhovanci již na konci roku 1949.⁴¹ O něco málo později byly založeny *Československý klub v Queenslandu*, *Československé národní sdružení na Tasmánii*, *Československé národní sdružení „Pravda vítězí“* v Sydney a také *Československé sdružení v Canbeře*, které ovšem časem zaniklo kvůli zmenšující se členské základně (k obnovení klubu došlo až na konci šedesátých let). Ve stejném období vznikl rovněž *Československý klub T.G. Masaryka na Novém Zélandě* ve Wellingtonu, který se ovšem hlásil k australskému *Ústředí*. Co se týče *Československého národního sdružení ve Viktorii*, to vzniklo přetvořením předválečného krajanského kroužku, v němž pouónorová exilová vlna již na samotném počátku padesátých let početně zcela převládla.⁴² V důvěrné zprávě vicekonzula z února 1950 jsou poměrně detailně popsány okolnosti převzetí melbournského krajanského spolku pouónorovými exulanty. Podle jeho informace vykonávala funkci předsedkyně kroužku manželka zástupce Koh-i-nooru, paní Wostrá, která „*při příchodu čs. uprchlíků po únoru 1948 [...] zjevným způsobem tyto osoby prosazovala ať už tím, že jim dala možnost státí se členy klubu [...], anebo tím, že je přímo vyzývala, aby projevíli svůj názor o ČSR na členských schůzkách, kde tyto osoby vystupovaly nepřátelsky vůči ČSR [...]. na základě politiky, kterou v klubu prováděla, dostalo se mnoho emigrantů /pouónorových/ a uprchlíků do výboru klubu a do velké míry se zmocnili vedení.*“⁴³ Poslední regionální exilové sdružení založené na myšlence boje proti komunismu vzniklo v západoaustalském Perthu v průběhu června 1953, které přijalo název *Sdružení Lidé dobré vůle*.⁴⁴ Jediné teritorium, v němž v tomto období (zřejmě) nedošlo k založení regionální exilové organizace, byla řídko osídlená divočina Severního teritoria. Česká a slovenská (mini)komunita v Darwinu o situaci na počátku roku 1952 referovala v *Hlasu domova* a okomentovala ji lakonicky: „*Žádný náš Klub, Sdružení nebo Sokol zde není, nikdy zde*

41 D. BALCÁRKOVÁ, *Kronika Československého klubu*, s. 1.

42 *Hlas domova*, 20. 8. 1951, s. 7.

43 Archiv MZV, Teritoriální odbory – obyčejné, 1945–1968, Austrálie, zpráva vicekonzula z 24. 2. 1950, č. j. 566/50.

44 CČES, Josef Kučík, neinventarizováno, 1953, zápis Josefa Kučíka z ustavující schůze 20. 6. 1953.

ve skutečnosti nebyl a těžko asi bude. Mezi hrstkou našich lidí zde není o to zájem a kromě toho se zde naši krajané dosti střídají. Přijedou si sem vydělat 100–200 liber a jedou někam jinam. Toho času je zde 25 svobodných mužů a 2 rodiny, které zakládají banánové firmy.⁴⁵

O tři roky později přinesl *Hlas domova* nadějnější informaci: „V Darwinu [...] je přes 100 Čechoslováků [...]. Je tu několik českých firem, několik našich taxikářů, dvě české jídelny.“⁴⁶ Tento pozvolný početní nárůst vyústil v roce 1959 ve zprávu o chystaném založení české exilové organizace, avšak její skutečný vznik není nikde přesvědčivě doložen.⁴⁷

Jedním z posledních národních sdružení založených poúnorovou exilovou vlnou byla organizace v průmyslovém městě Geelong nedaleko Melbourne, která vznikla v roce 1959, a to pod vedením Antonína Slabíka, za války člena partyzánské skupiny *Olga*, který před útěkem do exilu krátce vedl protikomunistickou odbojovou organizaci *Světлана*.⁴⁸ Tato organizace byla později přejmenována na *Jednotu Jana Palacha* v Geelongu.

Národní exilové organizace v jednotlivých městech většinou čítaly maximálně několik stovek členů, avšak aktivitu vždy vyvíjelo pouhých několik desítek jedinců, zatímco zbytek členské základny zůstával spíše pasivní. Převažující pasivitu a pohodlnost větší části krajské obce ironicky glosoval v periodiku *Hlas domova* na konci roku 1953 jeden z českých přistěhovalců žijících v Perthu: „Češi a Slováci, i ti liknaví, by se tu velice rádi účastnili každého čs. podniku, kdyby: 1. je tam zadarmo [...] odvážely autobusy a zase až do postele je přivezly. 2. kdyby se na každém kulturním podniku tančilo [...]. 4. kdyby tam bylo hodně pití. Víc už těch přání nemají.“⁴⁹ Nízký zájem o spolkovou činnost a aktivity v exilových organizacích však byly obecným jevem v celé Austrálii. V dubnu 1954 tomuto problému věnovaly pozornost i exilové noviny *Pacific* v článku nazvaném *Krise australského exilu*. Autor v něm uvedl čtyři důvody pasivity většiny Čechoslováků: „1. Existenční starosti v nové zemi. 2. Znechucení nad malichernými osobními hádkami a osočováním při práci v čs. organizacích. 3. Mnozí exulanti našli v Austrálii lepší či spokojenější životní podmínky a snaží se pokud možno zapomenout na pohnuté doby bídy a pronásledování v Evropě. 4. Zásadní odpůrci organisování, kteří za jedinou účinnou akci proti těm, kteří je vyštvali z domova, považují boj s puškou v ruce.“⁵⁰

Například únorové číslo *Hlasu domova* z roku 1955 obsahovalo postesknutí, že Československé národní sdružení ve Viktorii má sice 350 členů, ale na poslední členskou schůzi

45 *Hlas domova*, 7. 1. 1952, č. 1, s. 13.

46 *Hlas domova*, 10. 1. 1955, s. 8.

47 *Hlas domova*, 18. 5. 1959, s. 6.

48 *Hlas domova*, 7. 9. 1959, s. 7. Ostrou kritiku Slabíka obsahuje kontroverzní monografie Jaroslav POSPÍŠIL, *Hyeny v akci*, Vizovice 2003.

49 *Hlas domova*, 30. 11. 1953, č. 24, s. 17.

50 *Pacific*, 9. 4. 1954, s. 5.

se jich dostavilo pouhých 19.⁵¹ Podle *Věstníku Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě* z července 1958 měl *Československý klub v Jižní Austrálii* 354 řádných členů, *Československé národní sdružení „Pravda vítězí“* v Novém jižním Walesu 308 členů a *Československé národní sdružení* ve Viktorii celkem 304 členů.⁵² Tyto tři organizace byly v Austrálii zároveň početně největšími, zatímco spolky v Queenslandu, Západní Austrálii a na Tasmánii měly členskou základnu o něco menší.

Národní exilové organizace v jednotlivých australských státech ovšem tvořily pouhý zlomek z celkového počtu československých spolků a sdružení, které živelně vznikaly na počátku padesátých let a které byly převážně kulturního, sportovního či křesťanského zaměření. Pouhých několik let po příjezdu pounorové uprchlické vlny do Austrálie tak byla síť exilových sdružení a spolků v hrubých rysech dotvořena. Skutečnou expanzi spolkového života nejlépe dokládá pokus redakce hlavního exilového periodika *Hlas domova* o evidenci všech organizovaných aktivit Čechoslováků v Austrálii, a to k září roku 1953: „*Ústředí čs. dem. organ. 1, čs. kluby a nár. sdružení 8, okrsek Sokola TGM 1, sokolské jednoty 6, OREL – oblast Tichomoří 1, Orelská jednota 1, Skaut 1, Cyrilometodějská Liga 3, Křesťanská akademie 3, Nábož. obec protest. 1, Sport. kluby 7 (včetně 2 slovenských), Klub přátel české kultury 1, Svaz vysokoškolského studentstva 1, Svaz polit. vězňů 1, Spolek komerčních inženýrů 1, Sdružení austr. Slovákov /sep./ 1+4, organizace čs. politických stran a hnutí /celoaustr./ 11, čs. sekce austr. Liberální strany /Blaník a Vltava/ 2, čs. sekce austr. Strany práce 1, Jednota čs. uprchlíků 1, Hospodářská rada svob. Čs. 1, kluby starousedlíků 2, celkem tedy 60!*“⁵³

Z přehledu je vidět, že československé exilové organizace měly různé zaměření. Kromě prvorepublikových politických stran, které ale vesměs zanikly do poloviny padesátých let, a národních exilových organizací byly nejagilnější organizace sportovní. Poměrně záhy se v Austrálii konstitovala exilová pobočka katolické organizace *Orel* a v Tichomoří vznikla v rámci Svatováclavské župy *Oblast kardinála Josefa Berana*. Dle dochovaného seznamu z konce padesátých let měl *Orel* v Austrálii a na Novém Zélandu celkem 87 členů, ovšem autonomní jednoty vznikly pouze v Sydney, Melbourne a Adelaide, zatímco v Perthu byla zřízena pouze hlídka *Orla* čítající pět osob.⁵⁴ V celoaustralském stejně jako v celosvětovém kontextu však byl zdaleka nejrozšířenější a nejpočetnější českou exilovou organizací nepochybně *Sokol*, jehož první regionální jednoty vznikaly na samém počátku padesátých let, tedy o něco dříve než samotné *Ústředí československého sokolstva v zahraničí*, které zahájilo svou činnost 1. ledna 1952. Ačkoliv jednoty

51 *Hlas domova*, 21. 2. 1955, s. 8.

52 *Organizační věstník*, červenec 1958, s. 10–12.

53 *Hlas domova*, 21. 9. 1953, s. 8.

54 Josef PAPEŽ, *Československý Orel v exilu – Župa svatováclavská*, Brno 2005, s. 144–146.

Sokola v Austrálii vytvořily *Australský okrsek T. G. Masaryka*, jejich spolupráce a vzájemné kontakty zůstaly z důvodů rozlehlosti kontinentu velmi omezené a navíc se záhy po svém založení potýkaly se značnými personálními i finančními problémy. Ještě v padesátých letech tak většina regionálních jednot kvůli vysoké mobilitě přistěhovalců a převládající pasivitě členské základny zcela nebo dočasně zanikla a jedinou kontinuálně existující organizací zůstal do konce osmdesátých let pouze *Sokol* v Sydney. Již v roce 1956 tak Vojtěch Vávra, zástupce australského okrsku v *Ústředí československého sokolstva v zahraničí*, byl ve své souhrnné zprávě nucen uvést: „Zprávu [...] chtěl jsem zaslat již dříve, neučinil-li jsem tak, bylo to jen proto, že jsem stále doufal o zlepšení poměrů. Bohužel, doposud se tak nestalo a musel bych být velkým optimistou, kdybych ještě věřil, že se tak stane.“ Zároveň pisatel zprávy naznačil, že krize sokolského hnutí v Austrálii byla zapříčiněna i interními spory uvnitř výboru australského sokolského okrsku („*Okrsek nejen že nesplnil to, v co jsme při jeho zakládání doufali, ale v důsledku osobních intrik ve vedení, měl přímo zhoubný vliv na sokolský život*“).⁵⁵

Zcela netypicky vznikly první dvě sokolské jednoty v Austrálii v menších sídlech s nepočetnou českou a slovenskou komunitou, a to v Canbeře a v Darwinu. V hlavním městě byla organizace založena již v lednu 1950, avšak již po prvním roce bojoval canberský *Sokol* s pozvolným úbytkem členů, kteří vesměs odcházeli za prací do lidnatějších australských měst. O úpadku canberrského *Sokola* lakonicky referoval v srpnu 1954 jeden z přispěvatelů do *Hlasu domova*: „V Canbeře se naprosto nic neděje, ani v Sokole, ani v žádném sdružení. Lidé se více méně jeden druhému vyhýbají.“⁵⁶ V roce 1955 se canberrská sokolská jednota zcela rozpadla a byla obnovena až v roce 1975, ovšem pouze jako pobočka *Sokola* Sydney.⁵⁷ Ještě kratší životnost měla sokolská organizace v severoaustralském Darwinu založená v červnu 1950. Ve městě s pouhými několika desítkami Čechů a Slováků se jednota formálně udržela pouze jeden rok a poté přestala vykazovat jakoukoliv činnost.⁵⁸

V Melbourne byla organizace založena 11. listopadu 1950, mimo jiné na popud Františka Váni, budoucího vydavatele hlavních australských exilových novin *Hlas domova*. O pět let později měl melbournský *Sokol* sice celkem 110 členů, avšak větší část členské základny zůstávala trvale pasivní. Navíc byl život jednoty negativně poznamenán rozpory jak v Sokolské župě v exilu tak uvnitř samotné *Rady svobodného Československa*. Od poloviny padesátých let tak pozvolna ustávaly veškeré aktivity, avšak *Sokol* v Melbourne formálně existoval do roku 1961, kdy byl vyškrtnut ze seznamu sokolských

55 Jan WALDAUF, *Sokol – malé dějiny velké myšlenky* II, Luhačovice 2010, s. 194.

56 *Hlas domova*, 23. 8. 1954, s. 17.

57 J. WALDAUF, *Sokol*, s. 156, 625.

58 Tamtéž, s. 43.

jednot. Ke znovuobnovení činnosti melbournské organizace došlo pod vedením starosty Františka Vozábala až na podzim roku 1975 a během jednoho roku získal *Sokol* okolo 250 členů.⁵⁹ Od poloviny sedmdesátých let lze hovořit o kontinuální činnosti melbournské sokolské organizace, která v roce 1983 začala rovněž vydávat strojepisný *Sokolský list* a od roku 1989 svůj vlastní časopis *Kvart*.⁶⁰

Poněkud odlišným vývojem prošla jednota v jihoaustralském Adelaide založená v březnu 1951. I v tomto případě se postupný úbytek členů negativně projevoval na sportovních a kulturních aktivitách *Sokola*, který se ve druhé polovině padesátých let integroval do *Československého klubu v Jižní Austrálii*.⁶¹

Ve stejném období byly ustaveny přípravné výbory pro založení sokolských jednot v Brisbane, Newcastleu a také v Bonegille, proslulém shromažďovacím táboře pro evropské Novoaustralany.⁶² Nakonec však organizace vznikla pouze v Brisbane, a to až v roce 1966. Vážné onemocnění tehdejšího starosty *Sokola* a dirigenta Rudolfa Pekárka však činnost jednoty ochromilo a na počátku sedmdesátých let byla organizace dokonce považována za zaniklou. V roce 1973 však došlo k jejímu krátkodobému obnovení, nicméně o několik let později se jednota opět fakticky rozpadla.⁶³

Konečně v Sydney došlo z iniciativy Zdenka Slouky k založení sokolské jednoty na počátku července 1950 a o měsíc později se uskutečnilo první cvičení v tělocvičně organizace YMCA. Díky vysokému počtu Čechoslováků usazených ve městě a v jeho okolí mohl *Sokol* v Sydney přistoupit k založení šesti odborů – hudebního, jezdeckého, společenského, sportovního, šachového a turistického. V polovině roku 1951 měl *Sokol* již 110 členů a o rok později 168 členů. Podobně jako v Melbourne však veškeré aktivity zůstávaly na bedrech pouhých několika osob a stejně jako ostatní sokolské jednoty zažívala i organizace v Sydney několik let po svém vzniku krizi, která byla ještě prohloubena spory uvnitř výboru jednoty. V polovině padesátých let tak kronikář sydneyjské organizace lakonicky uvedl: „*Funkci jednatele i pokladníka vykonával bratr František Kříž. Bombardoval a prosil členy výboru, aby si alespoň navrhli termín, kdy jsou ochotni se dostavit do výborové schůze. Došlo k ní až 26. ledna 1955 za účasti 5 členů. Jediná věc, o níž se jednalo, bylo přijetí rezignace starosty bratra L. Rokyty, který prakticky rezignoval 13. května 1954 [...]. Po této schůzi se jednota po celý rok 1955 uložila ke spánku.*“⁶⁴ Situace se postupně zlepšila teprve ve druhé polovině padesátých let, kdy byla při jednotě

59 Tamtéž, s. 625.

60 L. FORMANOVÁ – J. GRUNTORÁD – M. PŘIBÁŇ, *Exilová periodika*, s. 29, 38.

61 J. WALDAUF, *Sokol*, s. 253.

62 Tamtéž, s. 47.

63 Tamtéž, s. 402, 513, 550, 583, 602, 625.

64 Tamtéž, s. 43–44, 156

založena největší česká knihovna v Austrálii a zároveň došlo ke zřízení české doplňovací školy a k podstatnému rozšíření okruhu čtenářů nového sokolského periodika nazvaného *Věstník*.⁶⁵

Přibližně ve stejném období jako v Novém jižním Walesu, tedy od poloviny roku 1950, probíhaly přípravné práce na založení tělocvičné jednoty *Sokol* i v Perthu. Díky šťastné souhře okolností lze počátky *Sokola* v Západní Austrálii rekonstruovat na základě dochovaného torza kroniky z klíčového období 1950–1951, kterou jeho členové po zániku organizace věnovali do opatrování sesterské jednoty v Sydney, v jejíž knihovně se nachází dodnes.⁶⁶ Z kroniky vyplývá, že první úvahy o založení *Sokola* se objevily již v červenci roku 1950, avšak k samotnému vzniku organizace došlo až v pozdním létě a v průběhu podzimu. Přípravnému výboru, ustanovenému 13. srpna, předsedal Karel Bauer a o týden později byly vypracovány stanovy, které vycházely ze stanov zaslanych do Západní Austrálie činiteli sydneyjského *Sokola*. Samotná ustavující schůze tělocvičné jednoty *Sokol* v Perthu proběhla až 9. září, a to za přítomnosti všech 18 členů a devíti hostů. Prvním starostou spolku se stal Karel Bauer, náčelnicí Jiřina Wohlmutová, náčelníkem Jiří Wild a zapisovatelem Lily Wildová. Ihned od počátku své existence začal perthský *Sokol* rozvíjet řadu aktivit, včetně pravidelného cvičení a organizování výletů do okolí města. Zdaleka největším sportovním úspěchem jednoty v prvním roce jejího působení bylo vítězství ve volejbalovém turnaji organizovaném pro Novoaustralany.⁶⁷ Jisté úspěchy sklízel rovněž hokejový odbor jednoty, který ovšem musel v první polovině roku 1952 ukončit svou činnost, protože jediný lední stadion v Perthu byl uzavřen.⁶⁸ Ačkoliv v lednu roku 1951 se *Sokol* mohl pochlubit již 23 členy a 13 čekateli, jeho řízení zůstalo fakticky záležitostí čtyř manželských párů, jmenovitě manželů Bauerových, Markových, Wildových a Wohlmutových. V létě 1951 se do výboru *Sokola* dostal ing. Karel Kosina, který o něco později jako starosta stanul v jeho čele spolu s Jiřím Wildem a náčelníkem Jaromírem Markem.⁶⁹

Jednota v Perthu navázala kontakty i se sokolskými organizacemi jak v jiných australských městech, tak v zámoří. Za výrazného přispění náčelnice *Ústředí čs. Sokolstva v zahraničí* Marie Provazníkové (1890–1991) získala jednota z USA řadu knih do nově zřizované knihovny, která měla být zároveň obohacena o svazky ze zrušené knihovny *Sokola* v Ludwigsburgu.⁷⁰ V tomto období zažívala sokolská organizace v Perthu zřejmě

65 Tamtéž, s. 253.

66 Knihovna *Sokola* Sydney, neinventarizováno, Kronika tělocvičné jednoty *Sokol* v Perthu, 1950–1951. Fotokopie k dispozici v ČČES, Josef Kučík, neinventarizováno.

67 J. WALDAUF, *Sokol* II, s. 45.

68 *Hlas domova*, 17. 3. 1952, s. 8.

69 *Hlas domova*, 1. 10. 1951, s. 8. Obsahuje informaci o volbě Karla Kosiny starostou *Sokola* v Perthu.

70 J. WALDAUF, *Sokol* II, s. 45–46.

nejintenzivnější období své činnosti. Jiřina Wohlmutová v srpnovém vydání *Hlasu domova* hovořila ve své zprávě o československém *Sokolu* dokonce jako o „nejvyspělejší tamní národní skupině *Novoaustralanů*“. Pisatelka referovala o senzačním úspěchu ukázky cvičební hodiny v městské radnici a uvedla, že „už nástup byl pro Australany tak nevídaný, že vypukli v jásot a potlesk pak nebral konce“, přičemž pokračovala sdělením, že „Na hockeyovém či fotbalovém zápase cítili byste se skoro jako v Praze. ‘Deset-deset-deset’, ozývá se ze všech stran.“ Jiřina Wohlmutová však nejvíce oceňovala na *Sokole* nikterak samozřejmou skutečnost, že „jsme všichni svorně vedle sebe: Češi, Slováci, příslušníci všech polit. stran. Sokol je tu pojátkem a opravdovou radostí všech upřímných a slušných Čechoslovaků.“⁷¹ Perthský *Sokol* nicméně o několik let později rovněž zanikl, bohužel přesnou dobu nelze s jistotou určit. V korespondenci z konce padesátých let Josef Kučík uvedl, že organizace přestala existovat jako živý spolek již v roce 1952,⁷² což však bylo ve zjevném rozporu se skutečností, protože podle zpráv otištěných v *Hlasu domova* organizace ještě na počátku tohoto roku zvažovala otevření své pobočky ve městě Albany na jihu Západní Austrálie.⁷³ Ta byla pod vedením Karla Kosiny v polovině roku 1952 skutečně založena, přičemž podle Jana Waldaufa, autora dějin sokolského hnutí v zahraničí, měla tato pobočka nejméně 10 členů a pět žáků.⁷⁴ V roce 1954 však počet aktivních členů klesl pod kritickou mez a jednota o rok později zcela zanikla.⁷⁵ Za spolehlivý nelze považovat ani údaj Michaela Ciglera, který kladl zánik sokolské organizace do roku 1953,⁷⁶ protože v listopadovém čísle *Zpravodaje* vydávaném *Radou svobodného Československa* nalezneme zprávu z Perthu, že členové tamějšího *Sokola* uctili výročí vzniku republiky položením vavřínového věnce k pomníku padlých v King's Parku.⁷⁷ Poslední pramenně doložený doklad o existenci *Sokola*, který se podařilo nalézt, je totiž datován 21. března 1954 a nijak nenaznačuje, že by se organizace nacházela v krizi. Dopis adresovaný Josefu Kučíkovi se týká objednávky knih pro děti navštěvující Československou doplňovací školu v Perthu a oznámení o existenci školy uveřejněné v ústředním exilovém periodiku *Hlas domova*.⁷⁸ V témže roce navštívil Jiří Wild hlavní sokolské jednoty v Austrálii, a to v Adelaide, Melbourne, Canbeře a Sydney, přičemž usiloval o vyšší míru spolupráce mezi regionálními pobočkami *Sokola*, které by vedly ke znovuoživení pozvolna upadajících sportovních a kulturních aktivit organizace v celoaustralském měřítku. O snaze

71 *Hlas domova*, 20. 8. 1951, s. 8.

72 CČES, Josef Kučík, neinventarizováno, 1957, dopis ze dne 15. 9. 1957.

73 *Hlas domova*, 17. 3. 1952, s. 8.

74 *Hlas domova*, 7. 7. 1952, s. 8; J. WALDAUF, *Sokol II*, s. 73.

75 J. WALDAUF, *Sokol II*, s. 112.

76 M. J. CIGLER, *The 1948 and 1968 Czech Refugee Settlers*, s. 98.

77 CČES, RSC, kart. L20, *Zpravodaj Rady svobodného Československa*, č. 4, 15. 11. 1953, s. 7.

78 CČES, Josef Kučík, neinventarizováno, 1954, korespondence *Sokola* č. j. 37/54 (21. 3. 1954).

Sokola v Perthu zintenzívnit činnost *Australského okrsku T. G. Masaryka* svědčí i skutečnost, že v roce 1954 byl Jaromír Marek zvolen do výboru *Ústředí čs. sokolstva v zahraničí*.⁷⁹

Sokol v Perthu tak nejspíše přestal vyvíjet jakoukoliv aktivitu až na sklonku roku 1954, protože „pro [blíže nespecifikované] *malicherné osobní třenice byl neschopný projevovat jakoukoliv další činnost*“, jak uvedl ve své retrospektivní zprávě o organizaci exilového života v Západní Austrálii Josef Kučík v roce 1969.⁸⁰ Jak podotýká Jan Waldauf, jiným závažným důvodem mohl rovněž být postupný odliv členů, způsobený odchodem do USA nebo do jiných australských měst. Podobnému problému ovšem čelily i jiné australské sokolské jednoty, a to především v Canbeře a v Adelaide. Zdá se, že v procesu postupné dezintegrace *Sokola* hrála jistou roli i ohromná rozloha Západní Austrálie a geografická rozptýlenost členské základny. Ve své zprávě z roku 1954 na tento specifický problém upozornil starosta Jiří Wild, ve které uvedl, že „*Sokol Perth má jistě světový sokolský rekord co do velikosti území, kde se nyní nalézají jeho činovníci. Starosta a jednatelka jsou toho času v Sydney ve státě Nový Jižní Wales, tj. asi 4,000 km od sídla jednoty, kronikář je v Albany, asi 600 km od Perthu, zapisovatelka někde za Geraldtonem a možná již také v Sydney a jen náčelník a pokladník zůstávají v Perthu.*“⁸¹ Domněnce o faktickém zániku *Sokola* v Perthu v tomto období nahrává i fakt, že za rok 1955 jednota již nezaslala do *Ústředí* žádnou zprávu o stavu členské základny a o svých aktivitách.⁸² Formálně však byla jednota rozpuštěna až v roce 1958, kdy dosavadní starosta Jaromír Marek odešel do Spojených států amerických, přičemž kronika organizace, její knihovna a další majetek byly darovány *Sokolu* v Sydney, kde jsou uloženy dodnes.⁸³

Vedle místních sokolských sdružení vznikly v několika městech československé fotbalové kluby. V Adelaide a také v Canbeře fungovaly na počátku padesátých let krátkodobě oddíly s názvem *Bohemians*. Klub stejného jména byl ostatně založen na počátku sedmdesátých let i v severoaustralském Darwinu.⁸⁴ Mnohem delší existenci se mohl pochlubit *S.K. Praha* v Sydney, který účinkoval v různých australských soutěžích až do první poloviny sedmdesátých let a který patřil k nejlepším sydneyjským fotbalovým oddílům nakupujícím hráče i v Evropě.⁸⁵ Klub byl ovšem dlouhodobě spojen se jménem úspěšného, nicméně kontroverzního podnikatele Jana Domabyly, který provozoval síť obchodů s pornografií a spolupracoval s československou tajnou službou pod krycím

79 J. WALDAUF, *Sokol* II, s. 111–112.

80 CČES, Josef Kučík, neinventarizováno, 1953, zpráva o založení Sdružení Lidé dobré vůle, září 1969.

81 J. WALDAUF, *Sokol* II, s. 113.

82 Tamtéž, s. 195.

83 Tamtéž, s. 253.

84 *Hlas domova*, 27. 7. 1970, s. 12.

85 *Hlas domova*, 4. 5. 1959, s. 7. Informace o nákupu rakouských hráčů pro klub.

jménem „Dionýs“. Jeho srdečné vztahy s československým konzulátem v Sydney i diskutabilní povaha Domabylova podnikání zapříčinily, že značná část Čechoslováků fotbalový klub bojkotovala a oddíl postupně ztrácel nálepku reprezentanta československého exilu na sportovním poli. Podobnými problémy ovšem trpěl i další úspěšný fotbalový klub *Slavia* v konkurenčním Melbourne. Na konci roku 1967 totiž *Hlas domova* uveřejnil informaci, že vedení klubu udržuje těsné vztahy s diplomatickými zástupci československého komunistického režimu a na protest již nebude o oddíle a jeho zápasech nijak informovat.⁸⁶ Provázanost mezi klubem a zastoupením ČSSR v Austrálii ostatně potvrdila i tajná zpráva Generálního konzulátu z téhož roku, která zmiňuje, že „zejména klub *Slavia* v Melbourne zahrnuje velký počet slušných lidí, kteří k nám mají dobrý, nezištný vztah a v kterých máme své přátele“.⁸⁷ Bojkot ze strany nejvlivnějšího českého exilového periodika v Austrálii nicméně odstartoval proces dalekosáhlých vnitřních změn, protože v listopadu 1969 valná hromada zvolila zcela nové vedení oddílu v čele s Františkem Vozábalem, které se distancovalo od praktik předchozích zástupců klubu a požádalo československou komunitu o opětovnou podporu.⁸⁸

Přestože fotbal zůstal hlavní organizovanou sportovní aktivitou českého exilu, Češi zakládali rovněž volejbalové (Melbourne, Sydney) nebo tenisové (Sydney) kluby. Raritou, vzhledem k australskému klimatu, byly hokejové kluby, které několik let existovaly v Sydney a také a v západoaustralském Perthu.⁸⁹ K organizacím sportovního typu konečně patřil i *Československý skautský oddíl* v Sydney, který byl založen na přelomu let 1952/1953.⁹⁰

Na rozdíl od národních sdružení a sportovních organizací zůstaly nábožensky orientované exilové spolky spíše okrajovou záležitostí. Nepočítáme-li protestantskou *Kongregaci Jana Husa*, která existovala v Melbourne v letech 1951–1954, byla v této kategorii zdaleka nejúspěšnější *Cyrlometodějská liga*, jejíž pobočky vznikly na počátku padesátých let nejprve v Melbourne a posléze v Adelaide a Brisbane.⁹¹ Jednotlivé regionální odnože *Cyrlometodějské ligy* se pokoušely vydávat i vlastní tiskoviny, které však obvykle neměly dlouhého trvání. Například v Brisbane vycházel od roku 1953 nepravidelně *Cyrlometodějský věstník* redigovaný E. N. Waldmannem, jehož stopy však v letech 1954/1955 zcela mizí.⁹² Mezi osobnostmi, které se rozhodující měrou podílely na aktivitách *Cyrlometodějské ligy* v Austrálii, vynikal především Stanislav Hofírek z Melbourne, katolický

86 *Hlas domova*, 18. 12. 1967, s. 15.

87 Archiv MZV, Politické zprávy 1945–1977, Austrálie, Politická zpráva – Čs. emigrace v Austrálii, č. 091/67, Sydney 29. 11. 1967, s. 16.

88 *Hlas domova*, 24. 11. 1969, s. 9.

89 M. J. CIGLER, *The 1948 and 1968 Czech Refugee Settlers*, s. 99.

90 *Hlas domova*, 8. 12. 1952, s. 8; 9. 3. 1953, s. 8.

91 Tamtéž, s. 103.

92 Viz L. FORMANOVÁ – J. GRUNTORÁD – M. PŘIBÁŇ, *Exilová periodika*, s. 21.

aktivista a pozoruhodný politický myslitel, který patřil k neoriginálnějším autorům politologických a filozofických a politologických úvah publikovaných v exilovém tisku. Hofírek vydával, a to většinou vlastním nákladem, celou řadu exilových periodik např. *Studijní archy*, *Diskusní archy*, *Exilový zápisník* či *Rozpravy*,⁹³ v nichž uvažoval o podobě nových společenských poměrů ve světě po porážce komunismu nebo se ostře vymezoval proti Tigridově teorii gradualismu, která předpokládala okolnostmi vynucený dialog Západu s Východem a v důsledku postupné zmírňování brutality komunistických režimů v Evropě. Především v sedmdesátých a osmdesátých letech Hofírek, ve snaze o propagaci svých myšlenek, posílal své publikace na náhodně vybrané adresy do komunistického Československa s prosbou o jejich další šíření.⁹⁴

Z kulturně zaměřených poúnorových exilových spolků jasně vynikalo *České ochotnické divadlo* v Melbourne, jehož kontinuální existence od roku 1954 do druhé poloviny osmdesátých let neměla v australském kontextu paralelu. Kronikář tohoto sdružení, Alfred Rosenberg, uvádí, že v průběhu tohoto období *České ochotnické divadlo* inscenovalo pod režisérským vedením 23 osob celkem 101 představení více než šesti desítek her.⁹⁵ Divadelní tradice byla sice v různých obdobích pěstována i v Sydney, Adelaide, Perthu a Canbře, avšak do podoby autonomní organizace se vyvinula pouze v Melbourne.⁹⁶

Poslední skupinu poúnorových exilových organizací v Austrálii tvořily *Československá obec legionářská* a *Svaz bývalých politických vězňů*, který se pod vedením M. Janoviče konstitoval na jaře 1954.⁹⁷ Obě tyto organizace vznikly pouze v Sydney a Melbourne a životaschopnější se ukázala být první z nich. Zatímco *Svaz bývalých politických vězňů* přestal být ještě v padesátých letech činný, *Československá obec legionářská* existovala v obou městech ještě v osmdesátých letech 20. století, a to přesto, že pamětníci legionářské tradice postupně umírali.

Organizace exilu po srpnu 1968

Poměrně silná přistěhovalecká vlna po srpnu 1968 výrazně zasáhla do poměrů i koncepce českého a slovenského exilu v Austrálii, a to v negativním i pozitivním smyslu.

93 Tamtéž, s. 18–48.

94 M. J. CIGLER, *The 1948 and 1968 Czech Refugee Settlers*, s. 96.

95 Alfred ROSENBERG, *Kronika českého ochotnického divadla v Melbourne*, Melbourne 1995. Nepublikovaný rukopis uložený v knihovně Sokola v Melbourne. Údaj převzal rovněž Otakar FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, in: Věra Bořkovec (vyd.), *Czech and Slovak Theatre Abroad: In the USA, Canada, Australia and England*, New York 2006, s. 91.

96 Více k dějinám exilového divadla v Austrálii Jaroslav MILLER, *Divadelní aktivity českého exilu v Austrálii, 1948–1989*, *Moderní dějiny* 21, 2013, č. 2, s. 185–204.

97 *Hlas domova*, 31. 5. 1954, s. 8.

Na jedné straně přijímal pouónorový exil nové příchozí s jistou nedůvěrou pramenící především z přesvědčení, že mnozí posrpnovní uprchlíci zůstali v principu věrní komunistické ideologii či jí byli alespoň po dvě desetiletí negativně ovlivňováni. Tento postoj mimochodem nepostrádal reálné základy, protože podle oficiálních statistik opustilo ČSSR v období srpen 1968 – leden 1969 celkem 1 727 členů KSČ. Silný byl rovněž pocit, že tato druhá vlna emigrace má často nejenom politické, nýbrž primárně materiální motivy.⁹⁸

Existenci hranice, dané odlišnou mentalitou, charakterem i strukturou pouónorového exilu a uprchlické vlny z roku 1968, přesvědčivě dokládá nepublikovaná dizertace sociologa českého původu Michaela Ciglera z roku 1986. Podle jeho výzkumu pocitovali sami posrpnovní přistěhovalci jistou zdrženlivost ze strany „starousedlíků“, danou jak nedůvěrou k nově příchozím tak i značnými kulturními rozdíly vzniklými dvacetiletým odtržením od československé každodenní reality.⁹⁹ Značná část respondentů z řad posrpnové emigrace například uvedla, že exulanti z roku 1948 „myslí jinak“ (38 %) či „si od nás drží odstup nebo nám dokonce nevěří“ (22 %), případně, že „Československo se změnilo a politické plány pouónorového exilu jsou dnes nerealistické“ (13 %).¹⁰⁰ Ve svém rozsáhlém sociologickém výzkumu Cigler navíc poukázal na rozdílné motivace vedoucí k opuštění Československa. Zatímco v případě pouónorových uprchlíků hrál naprosto dominantní roli strach z perzekuce ze strany komunistického režimu (73,8 %), u posrpnové vlny byl tento faktor zcela zanedbatelný (1,9 %) a převažovala frustrace z normalizačního vývoje, nechuť k životu pod sovětskou okupací a touha po uplatnění se ve svobodném světě.¹⁰¹ Osobní zkušenost se rovněž promítala i do vztahu ke komunistické ideologii, vůči níž se jasně vymezilo pouhých 13 % přistěhovalců po srpnu 1968.¹⁰² Jistou roli zřejmě sehrála i rozdílná profesní a sociální skladba obou uprchlických vln. Zatímco u exilu po roce 1948 bylo univerzitní vzdělání poměrně vzácné (16 %) a dominovaly osoby se základním vzděláním (39 %), v případě posrpnových emigrantů byly naopak velmi silně zastoupeny skupiny s vysokoškolským (40 %) a středoškolským vzděláním (34 %) zatímco kategorie „základní vzdělání“ zahrnovala pouhou čtvrtinu nových přistěhovalců.¹⁰³ Konečně značně rozdílné byly i motivy výběru Austrálie jako cílové země exilu. Většina uprchlíků po roce 1948 uvedla, že důvodem jejich rozhodnutí byla skutečnost, že Austrálie měla nejkratší čekací dobu na repatriaci a že se nacházela daleko

98 K hranici mezi pouónorovou a posrpnovou emigrací na příkladu Západní Austrálie více J. MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 59–75.

99 M. J. CIGLER, *The 1948 and 1968 Czech Refugee Settlers*, s. 172.

100 Tamtéž.

101 Tamtéž, s. 162–163, 186.

102 Tamtéž, s. 186.

103 Tamtéž, s. 77, 165.

od válkou zpusťosené Evropy. Naopak u emigrantů z roku 1968 hrálo značnou roli, že v Austrálii se hovořilo anglicky a bez důležitosti nebylo rovněž slunečné klima kontinentu.¹⁰⁴

O jisté distanci mezi pouňorovým exilem a posrpnovou přistěhovaleckou vlnou referoval do Československa v únoru 1969 také generální konzul v Sydney Karel Franc,¹⁰⁵ který ve své hodnotící zprávě uvedl, že „činnost [exilových] klubů je většíně z nově příchozích cizí, že si navzájem nerozumí. Zůstává mezi nimi velká přehrada 20 let a našeho socialistického života v ČSSR.“¹⁰⁶ Ještě další rozdíl mezi exulanty po roce 1948 a emigrační vlnou po ruské okupaci v roce 1968 zdůraznila Zora Kašpárková v anketě *Hlasů Čechů a Slováků v Austrálii* z konce osmdesátých let. Ve své odpovědi respondentka uvedla, že „osmačtyřicátníci odcházeli do exilu s vědomím návratu [...]. Naproti tomu osmašedesátníci přišli s vědomím, že cesta zpět domů nevede a jejich budování existence mělo ráz trvalého pobytu.“ S tímto závěrem korespondovaly také odpovědi čtenářů na otázku, nakolik se změnil jejich postoj k rodné zemi. Většina z nich patřila k posrpnové emigraci a tito respondenti se již mnohem více identifikovali s Austrálií než s Československem.¹⁰⁷ Mentální a kulturní rozdíly mezi dvěma československými uprchlickými vlnami vyústily v některých případech v rozkol uvnitř exilových spolků (Západní Austrálie) či generovaly dočasná napětí, přičemž plná integrace posrpnových přistěhovalců často trvala několik let. Například Kronika Československého klubu v Jižní Austrálii v Adelaide, tedy pramen spíše panegyrického charakteru, zmiňuje, že „Starousedlíci viděli v nově příchozích lidi poznamenané komunismem“, zatímco posrpnoví přistěhovalci „Starousedlíkům vytýkali, že jsou staromódní, ustrnulí na roce 1948“.¹⁰⁸ Rezervovanost pouňorových starousedlíků ve vztahu k nové vlně emigrace ovšem nebyla pouze československým specifíkem. Například polský exilový týdeník *Przełład katolický* se na počátku osmdesátých let v obdobném duchu vyjadřoval ke vztahu mezi poválečným polským exilem a uprchlíky z Polska po vyhlášení stanného práva v roce 1981: „...setkání dvou vln lidí téže národnosti, ale rozdělených po dobu 30 let [...], prozatím je přijímáme s rezervou, s jakýmsi stínem podezření v duši, že tito lidé možná nevědomky přijali některé prvky bezbožné [...] filozofie života, které se učili od kom. živilů“.¹⁰⁹

104 Tamtéž, s. 74, 163.

105 Generální konzul Karel Franc sympatizoval s Dubčekovou politickou linií a z tohoto důvodu se na počátku normalizace, ve druhé polovině roku 1969, rozhodl s celou rodinou zůstat v Austrálii. Pozn. aut.

106 Archiv MZV, Politické zprávy 1946–1972, Sydney, politická zpráva č. 3, 24. 2. 1969, č. j. 1516/69, s. 4.

107 *Hlasý Čechů a Slováků v Austrálii*, 11. 8. 1988, s. 7–9.

108 D. BALCÁRKOVÁ, *Kronika Československého klubu*, s. 84.

109 Citováno v *Hlasech Čechů a Slováků v Austrálii*, 13. 1. 1981, s. 8.

Na straně druhé však příliv Čechů a Slováků po srpnu 1968 znamenal podstatný impuls pro oživení často skomírajícího exilového života, což se velmi výrazně projevilo například na fungování ústředního exilového periodika *Hlasu domova*, do něhož začali svými texty pravidelně přispívat bývalá redaktorka Mladé fronty Marcela Čechová a pod pseudonymem Vít Donát také veterinář Miloš Ondrášek. Nově příchozí rovněž oživilo ochabující aktivity exilových organizací v jednotlivých australských státech, ať se jednalo o Petra Hrubého či Dagmar Šimkovou v Západní Austrálii nebo Jaroslava Kovářička či manžele Reichovy v Sydney. Právě v Západní Austrálii došlo pod vlivem nových přistěhovalců k poměrně dramatické změně v charakteru a činnosti dosavadní exilové organizace *Sdružení Lidé dobré vůle*, která se přejmenovala na *Sdružení Čechoslováků v Západní Austrálii*.¹¹⁰ V některých případech byly dokonce vzkříšeny exilové organizace, které zanikly ještě v padesátých letech. To byl především případ organizace v hlavním městě Austrálie, která byla v březnu 1969 obnovena pod názvem *Sdružení Čechoslováků v Canbeře*. Již v roce 1970 začalo *Sdružení* díky iniciativě Jana P. Tučka (na počátku padesátých let vedl v Brisbane klubový oběžník *Slovo* a v letech 1954–1955 časopis *Revue*) vydávat vynikající kulturně zaměřený časopis *Beseda*, který si udržel vysokou úroveň až do osmdesátých let 20. století.¹¹¹

Posrpnová imigrační vlna především zcela zásadním způsobem ovlivnila charakter a náplň činnosti českých spolků a organizací v Austrálii, a to především ve srovnání se zaměřením exilových aktivit padesátých a šedesátých let. Zatímco pounorový exil si udržoval ostrou protikomunistickou rétoriku a politické aktivity namířené proti komunismu a režimu v Československu zůstávaly hlavní prioritou, imigrace po roce 1968 se mnohem více orientovala na kulturní a vzdělávací činnost, zatímco politické cíle zůstaly pouze jednou z aktivit posrpnové imigrace.

Důvodů tohoto posunu priorit, který byl patrný v činnosti exilových organizací ve všech australských státech, bylo hned několik. Obecně lze říci, že motivace odchodu z Československa byla po sovětské invazi mnohem různorodější než v případě pounorové exilové vlny. Zatímco po roce 1948 odcházela drtivá většina osob primárně z politických příčin a odpor proti komunismu tak přirozeně zaujímal stěžejní místo v programech exilových spolků a organizací od Západní Evropy přes USA až po Austrálii, v případě posrpnové emigrace hrály mnohem silnější roli rovněž faktory ekonomické, sociální a rodinné. Navíc vůdčí politická role *Rady svobodného Československa*, reprezen-

110 Podrobněji k proměně činnosti československé exilové organizace v Perthu viz J. MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 63–73.

111 *Beseda* Queanbeyan, Archiv *Besedy* v Canbeře, neinventarizováno. Fotokopie relevantní části archivu *Sdružení Čechoslováků v Canbeře* se nachází rovněž v ČČES, neinventarizováno. Nekompletní řada vydání časopisu *Beseda* z let 1970–1985 k dispozici rovněž v knihovně Libri prohibiti.

tativního exilového orgánu, byla v sedmdesátých letech již značně oslabena v důsledku přetrvávajících neshod a dlouhodobých vnitřních rozporů. Tato postupná rezignace na jednotné politické vedení exilu se projevila i na rapidně slábnoucí pozici *Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě*, které samo utrpělo ránu odštěpením organizace v Brisbane. Výsledkem byla skutečnost, že povědomí o existenci celoaustralského exilového orgánu bylo v sedmdesátých a osmdesátých letech, především v řadách posrpnové emigrace, již velice nízké a mnoho nových přistěhovalců nemělo o působení *Ústředí* vůbec žádné informace. Vystěhovalecká vlna po roce 1968 se lišila od pouňorového exilu ještě v jednom ohledu. Na rozdíl od uprchlíků po roce 1948, pro které byl komunismus jasně definovaným nepřitelem, byla přistěhovalecká komunita po potlačení pražského jara v tomto směru mnohem méně vyhraněná a řada nově příchozích do Austrálie se rekrutovala z bývalých členů komunistické strany, kteří často i nadále věřili v možnost reformy režimu a nesmiřitelná rétorika pouňorového exilu jim zůstávala cizí.

Vpád sovětských vojsk do Československa navíc způsobil v řadách exilu značný šok a nastupující období tzv. normalizace obecně oslabilo naděje na brzký pád komunistického režimu. Ztráta víry, že komunismus bude záhy poražen, se přirozeně projevila i na poklesu politických aktivit exilových skupin a organizací. Tuto skutečnost ostatně neopomněl zmínit i Generální konzulát v Sydney ve své pravidelné zprávě z roku 1970: „*Také myšlenka jakéhosi boje za svobodné Československo, lépe řečeno za návrat kapitalistického zřízení do naší země, se vzhledem k upevnování socialistického zřízení u nás – zejména pak po zmaření plánu protisocialistických a kontrarevolučních sil v r. 1968 – stává i pro zapálené emigranty ilusorní a není schopna přitáhnout nové členy.*“¹¹²

Konečně posledním důvodem částečného utlumení politických cílů a aktivit exilových organizací v sedmdesátých a osmdesátých letech byla – především ve srovnání s padesátými lety – snižující se míra brutality a jistá liberalizace komunistického režimu. Tento vývoj měl jeden významný vedlejší efekt, totiž zvyšující se oboustranný zájem o hospodářskou i kulturní spolupráci mezi komunistickým Československem a levicově orientovanou Austrálií, kde v tomto období opakovaně ve volbách vítězili labouristé. Z iniciativy australské strany se například v létě 1987 uskutečnila návštěva předsedy vlády Západní Austrálie Briana Burkeho v Československu, přičemž hlavním cílem bylo posílení spolupráce ve strojírenském a petrochemickém průmyslu.¹¹³ Postupné prolomování ledů se projevilo rovněž v kulturní oblasti. Ve druhé polovině sedmdesátých let byl Generální konzulát v Sydney například pověřen získáním bližších informací o The

112 Archiv MZV, Politické zprávy 1945–1977, Austrálie, Činnost čs. emigrace v Austrálii – politická zpráva č. 7, č. 063/70, Sydney 5. 8. 1970, s. 3.

113 Archiv MZV, TO-T 1980–1989 Austrálie, kart. 1, inv. č. 2.

Baptist Theological College of Western Australia v Perthu, která projevila zájem o spolupráci s Pedagogickým ústavem ČSAV v souvislosti se studiem díla Jana Amose Komenského.¹¹⁴

V roce 1977 se navíc objevila možnost tzv. úpravy právních vztahů k ČSSR, která za jistých okolností legalizovala postavení emigrantů a povolovala např. jejich vycestování do Československa.¹¹⁵ Tuto příležitost využila celá řada australských Čechů a Slováků, ovšem taková strategie v exilových kruzích zároveň vzbudila ostrou kritiku a obvinění z kolaborace (často faktické) s normalizačním režimem. Exilové periodikum *Hlasy Čechů a Slováků v Austrálii* se tématu zevrubně věnovalo na počátku osmdesátých let, kdy na jeho stránkách probíhala živá diskuse o etice podobného počínání. Nejostřeji snahu některých emigrantů o úpravu vztahů se socialistickým Československem kritizoval v exilovém tisku hudebník Jaroslav Kovářiček, avšak i tón většiny ostatních příspěvků byl spíše kritický.¹¹⁶

Dílčí posun v zaměření exilové práce od politiky ke kultuře byl symbolizován v první řadě založením několika australských poboček *Společnosti pro vědy a umění*, které se především v Sydney a Perthu staly silnými centry kulturních aktivit exilu. V sedmdesátých letech měla SVU, jako exilová organizace založená v USA a podporující i propagující ve světě československou kulturu a vědu, za sebou již bohatou historii. Od roku 1958, a za předsednictví Václava Hlavatého, Reného Welleka, Jaroslava Němce, Jana Mládka, Františka Schwarzenberga, Miloslava Rechcígl ml., Jana Třísky a Leopolda Pospíšila, se stala vskutku celosvětově působící organizací. Vedle řady poboček v USA a v Kanadě byly založeny místní skupiny SVU rovněž v Mnichově (1961), Londýně (1967), Stuttgartu (1972), Švýcarsku (1972), Wellingtonu (1976), Pretorii (1979) či Vídni (1980).¹¹⁷

Pod patronací tehdejšího předsedy SVU Jana Mládka vznikly v roce 1972 dvě australské pobočky, a to v Melbourne pod vedením Oty Sitnaie (a později Ivana Kolaříka) a v Sydney za předsednictví Olivera Fialy.¹¹⁸ Třetím a zároveň posledním místním sdružením v rámci australské SVU se stala organizace v Perthu, založená 26. listopadu 1983 z iniciativy Petra Hrubého, který v tomto období přednášel na Curtin University. V Brisbane ani v Adelaide ani v Port Moresby na Nové Guineji k založení dalších poboček, navzdory řadě pokusů, již nedošlo. Rozsah činnosti jednotlivých skupin SVU obvykle závisel na

114 Archiv MZV, TO-T 1975–1979 Austrálie, Nový Zéland, kart. 1, inv. č. 8, korespondence pracovního rázu.

115 Viz Směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k emigraci ze dne 16. 3. 1977.

116 *Hlasy Čechů a Slováků v Austrálii*, 7. 4. 1981, s. 5.

117 Miloslav RECHCÍGL ml., *Pro vlast – padesát let Společnosti pro vědy a umění (SVU)*, Praha 2012, s. 475, 479.

118 Tamtéž, s. 480.

nasazení jednotlivých osobností a kumulaci intelektuálních kapacit. V tomto ohledu hrála v australském kontextu dominantní roli nepochybně *Společnost pro vědy a umění* v Sydney v čele s dramatikem Oliverem Fialou, Janem Jiráskem a manželzy Reichovými, kteří iniciovali řadu kulturních a vědeckopopulárních aktivit, z nichž posléze těžily i české komunity v Queenslandu, Jižní či Západní Austrálii.¹¹⁹ V roce 1986 například sydneyjská organizace SVU zorganizovala návštěvu písničkáře Karla Kryla, který poté na pozvání západoaustralské pobočky zahrnul do svého programu rovněž koncert v Perthu.¹²⁰ Úzká spolupráce mezi jednotlivými organizacemi *Společnosti pro vědy a umění* se projevila již v souvislosti s návštěvou herce Pavla Landovského v dubnu 1985 či ještě o rok dříve, kdy SVU v Sydney připravila v Seymour Center celoaustralskou výstavu českého a slovenského výtvarného umění.¹²¹

Nová imigrace z Československa na konci šedesátých a na počátku sedmdesátých let rovněž zvýšila finanční sílu českých a slovenských komunit v jednotlivých australských městech, což se mimo jiné projevilo investicemi do vlastních pozemků a budov. Před rokem 1968 se podařilo zakoupit či postavit vlastní budovu pouze *Československému klubu v Jižní Austrálii*, který v roce 1959 otevřel Národní dům v Adelaide.¹²² V roce 1972 byl iniciativou *Československého klubu v Queenslandu* otevřen Národní dům v Burbanku. V Melbourne sice s myšlenkou vlastní budovy přišla sokolská jednota, avšak na finanční sbírce se podílely všechny československé krajanské organizace v Melbourne a Národní dům zde byl uveden do provozu v roce 1979. V největším australském městě, Sydney, založila sokolská jednota stavební fond již v roce 1959, avšak vhodný pozemek ve Frenchs Forrest se podařilo získat teprve v roce 1975. První část budovy, tělocvična, byla otevřena o dva roky později, avšak celá stavba, zhotovená částečně svépomocí, byla slavnostně otevřena až na konci října 1982.¹²³

Závěr

Analýza organizace exilu v Austrálii odhalila několik zásadních zjištění, z nichž na prvním místě je třeba zmínit absenci silného a jednotného ústředního exilového vedení. Pokus o ustavení *Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém*

119 Oliver FIALA – Jan JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění – Czechoslovak Society of Arts and Sciences, SVU Sydney 1972–1992*, Sydney 1992.

120 Tamtéž, s. 105. K návštěvě Karla Kryla v Perthu viz *Oběžník*, leden 1986. State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

121 O. FIALA – J. JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění*, s. 99; *Oběžník*, říjen 1984. State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

122 D. BALCÁRKOVÁ, *Kronika Československého klubu*, s. 34.

123 *Věstník Sokola Sydney*, 6/16, 15. 6. 1982, s. 7.

Zélandu skončil názorovým střetem, který Ústředí zcela ochromil a marginalizoval jeho význam v celoaustralském kontextu. V tomto ohledu sehrála jednoznačně negativní roli rovněž rozpolcenost a nefunkčnost vrcholného exilového orgánu, jímž byla *Rada svobodného Československa*. Veškeré exilové aktivity tak byly atomizovány a realizovaly se většinou prostřednictvím regionálních sdružení a organizací v jednotlivých australských státech. Většina těchto spolků přitom postupně rezignovala na stranický princip, ačkoliv politická rivalita a odlišné pohledy na boj proti komunismu komplikovaly činnost mnoha sdružení až do konce osmdesátých let.

Poměrně silný příliv posrpnových přistěhovalců na konci šedesátých let měl silný vliv jak na organizaci exilu, tak na charakter a ideové zaměření jeho aktivit. Zatímco pouňorová vlna se zaměřovala dominantně na politické cíle, v sedmdesátých a osmdesátých letech převládly ve většině sdružení aktivity orientované kulturně a sociálně, přestože politický étos exilu byl, alespoň rétoricky, pěstován i nadále. Dokladem této „změny paradigmatu“ bylo především zakládání poboček *Společnosti pro vědy a umění*, které se především v Sydney a do jisté míry i v Perthu staly dominantními a nejviditelnějšími exilovými organizacemi.

Summary

Organisation of Czech exile in Australia between 1948 and 1989

After the communist coup in Czechoslovakia, thousands of exiles found their new home in Australia. Within months, the Czech exile community created its own (sub)culture embodied by a number of cultural, religious and sporting associations and regional societies. Besides the Sokol (Melbourne, Sydney, Perth) and Společnost pro vědy a umění (Society for Sciences and Arts) there were also numerous politically oriented associations embracing Czech immigrants mostly in five large Australian cities. Due to persistent political dis-

exile (Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandu), most activities remained on the regional level and decentralization featured the life of Czech communities dispersed throughout Australia. While the “post-February” exile retained its zealous anti-communist rhetoric and it followed mostly political goals, the post-1968 immigration wave put an emphasis rather upon cultural and social activities. Disputes between the two generations as to ultimate goals of exile and their often uneasy co-existence, however, faded out during the 1970s.

Pavel BOŠTÍK

Velká krize kolektivizace v Pardubickém kraji¹

Abstract: *The Great Crisis of Collectivisation in the Pardubice Region*

After Stalin's and Gottwald's death in March 1953 political changes occurred in the states of Eastern Bloc. These essential changes were called the New Course, which put emphasis on political liberation of regimes and an increase of standard of living. The crisis of collectivisation started at the same time in Czechoslovakia and the Pardubice Region. The Tenth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia held in June 1954 was very important for further development of agriculture. The state provided support for peasants in collective farms, as well as in the private sector. The increase of agriculture production, broadening of arable land and the comeback of workers, who had been recruited to factories, back to agriculture were among the most important directives of the Tenth Congress. Nevertheless, the application of the congressional directives was refused by the national committee and communist party organization on lower level.

Key words: *Crisis – collectivisation – the New Course – the Tenth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia – Pardubice Region – collective farms – collective farm members – peasants – agriculture production*

Kolektivizace v Československu patří k nejsledovanějším tématům dějin komunistického režimu. V období let 1949–1960 proběhly pod řízením režimu na venkově zásadní společenské změny. První etapa kolektivizace mezi lety 1949–1953 spadá do éry stalinismu, kdy se národní hospodářství včetně zemědělství podřídilo těžkému průmyslu. Nutně prováděná modernizace zemědělství s sebou přinesla mnohé oběti. Nedostatek mechanizace, odliv pracovních sil a všeobecný zmatek v jednotných zemědělských družstvech (JZD)² způsobil značný pokles výroby. První etapa skončila

---

1 Tento článek je výstupem Specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové č. 2101 za rok 2013.

2 Užívání pojmů, které úzce souvisí s JZD, s sebou nese určité nesnáze. V textu se vyskytují označení JZD nebo družstvo a členové JZD nebo družstevníci, i přestože nemůžeme mluvit o družstevnictví nebo družstevním členství v pravém smyslu slova. Např. Jana Burešová odmítá toto pojmenování,

s koncem éry stalinismu. Po ní následoval rozpad mnoha JZD a útěk jejich členů. X. sjezd Komunistické strany Československa (KSČ) v červnu 1954 řešil podstatné otázky zemědělství. Hlavní sjezdový úkol zvýšení zemědělské výroby stanovený směrnicemi platil pro zemědělce bez ohledu na to, zda patřili k členům JZD, nebo soukromým zemědělcům. Období ukončilo zasedání ÚV na konci června 1955. Tímto zasedáním začala poslední etapa československé kolektivizace s vrcholem v létě 1957, kdy přihlášku do JZD podepsalo největší množství zemědělců.

Krise let 1953–1955 tvořila období kolektivizace, které se odlišovalo přístupy k zemědělcům a členům JZD oproti éře stalinismu. Nový kurz zahájil vstřícnější politiku a X. sjezd vše shrnul do požadavků na zvýšení zemědělské výroby. Tento článek sleduje období jednoho roku po X. sjezdu a analyzuje způsoby, jakými plnily národní výbory a stranické organizace na krajské, okresní a místní úrovni zvyšování zemědělské výroby v rámci Pardubického kraje. Snahy o zvyšování výroby se týkaly především rozšiřování a vyhledávání orné půdy a získávání pracovních sil do zemědělské výroby. Článek pokládá důležité otázky v souvislosti se sjezdovými směrnicemi. Především nakolik se podařilo prosadit změnu zemědělské politiky na nižších úrovních národních výborů a stranických organizací a jakým způsobem reagovali jejich funkcionáři na novou podobu politiky. Článek se zaměří na problémy spojené s aplikací směrnic X. sjezdu v zemědělství, důležitou otázkou nebude pouze zdůrazňované zvýšení zemědělské výroby, ale také uplatňování směrnic o rozšiřování orné půdy a doposud opomíjené téma návratu pracovních sil z průmyslových podniků do zemědělství.

Politická opatření v krizi kolektivizace

Krise kolektivizace mezi lety 1953 a 1955 měla kořeny především ve změnách ve východním bloku po Stalinově smrti v březnu 1953. První výrazné změny přišly při zahájení politiky tzv. nového kurzu v Německé demokratické republice (NDR) v polovině června 1953. Došlo k opuštění dosavadní politiky, přiznání chyb v posledních letech, zastavení zvyšování cen a propuštění politických vězňů. I přes vyhlášení této politiky se v Berlíně vzbouřili stavební dělníci proti zvyšování pracovních norem a NDR v následujících

---

místo JZD hovoří o „*kolektivních výrobních zemědělských organizacích*“, členství jako takové popírá, protože JZD postrádala samosprávu, členské podíly nikdo po vstupu neřešil a konečně samotní členové se cítili „*jako zaměstnanci a ne jako praví družstevníci*“. Viz Jana BUREŠOVÁ, *Združstevňování nebo kolektivizace po roce 1948?*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 223–228.

dnech zasáhla značná vlna protestů.³ Na konci června zahájili nový kurz i maďarští komunisté.⁴ Zprávy z NDR a Maďarska začaly zneklidňovat vedení KSČ. S okamžitou nutností přijetí nové politiky poté seznámilo moskevské vedení i Antonína Zápotockého, pro kterého adaptace na novou podobu politiky neznamenala výraznější problém.⁵ Nový kurz neměl vliv jen na obměnu politiky, ale také na průběh kolektivizace ve všech státech východního bloku, kde nastal odliv členů z JZD, popř. jejich rozpad.⁶

Počátek krize kolektivizace v Československu spadá k nastoupení nového kurzu v NDR a Maďarsku, kdy družstevníci pod tlakem bídných podmínek a nadějí na podobný obrat jako v sousedních státech začali opouštět JZD. Výstupy ještě více zesílily po projevu Antonína Zápotockého na Klíčavské přehradě 1. srpna 1953. Jeho výroky jednak přispěly ke krizi kolektivizace a masovým výstupům družstevníků, ale také se díky nim výrazně zhoršil prezidentův vztah s Antonínem Novotným. K nesouladu mezi oběma čelními představiteli přispělo i Zápotockého další veřejné vystoupení k zemědělské otázce ve Stěžerách u Hradce Králové. „V reakci na něj dal [Novotný] prý okamžitě pokyn do Prahy, aby mu zorganizovali veřejnou schůzi, kde bude hovořit o nezbytnosti kolektivizace a o nutnosti udržet dosavadní JZD.“⁷ Novotný kritizoval Zápotockého smířlivý postup v kolektivizačních otázkách, trval na opačném stanovisku, na pokračování v kolektivizaci za každou cenu. Novotný kritiku Zápotockého stupňoval. Spory mezi předními

3 Více o povstání v NDR: Hubertus KNAUBE, *Německá demokratická republika – 17. červen 1953*, *Securitas Imperii* 24, 2014, s. 144–155.

4 Geoffrey SWAIN – Nigel SWAIN, *Eastern Europe since 1945*, Basingstoke 2009, s. 88–93.

5 Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005, s. 69–73.

6 Krize a ústup z dosavadní formy násilné kolektivizace nastaly v roce 1953 kromě Československa v Maďarsku, Bulharsku, ale také v Albánii nebo Jugoslávii. Novou vlnu kolektivizace zahájili komunisté v Maďarsku, ale okolnosti krizového roku 1956 ji opět zastavily, až rok 1958 přinesl rozhodující krok k dokončení kolektivizace. Československo přistoupilo k závěrečné etapě kolektivizace v roce 1955, stejně jako Bulharsko. V Albánii se ke kolektivizaci opět nastoupilo v roce 1957. Po neúspěších Tito zastavil kolektivizaci v Jugoslávii v roce 1953. Poměrně jiná situace nastala v NDR, kde kolektivizace postupovala velmi pozvolna, komunisté sáhli k zostření tempa a rychlému dokončení až v roce 1960. V Rumunsku po obdobném průběhu jako v NDR dokončili kolektivizaci v roce 1962. Zlomový okamžik pro kolektivizaci v Polsku přišel v kritickém roce 1956, kdy zdejší komunisté od kolektivizace upustili (G. SWAIN – N. SWAIN, *Eastern Europe*, s. 124). V březnu 1930 podobná přestávka v kolektivizaci po dvouměsíčním ostrém tempu postihla i Sovětský svaz po vydání Stalina článku *Závrať z úspěchů*, avšak ještě na podzim stejného roku se přistoupilo k nové, rozhodující kolektivizační vlně (Lynne VIOLA, *The Best Sons of the Fatherland. Workers in Vanguard of Soviet Collectivisation*, New York 1989, s. 121–151; Lynne VIOLA – Viktor Petrovič DANILOV a kol., *The Tragedy of the Soviet Countryside (Vol. 1). The War Against the Peasantry 1927–1930*, New Haven 2005, s. 264–318).

7 Jiří URBAN, *Tváří k venkovu. Vystoupení Antonína Zápotockého ve Stěžerách*, *Paměť a dějiny* 3, 2013, s. 44.

představiteli se následně projevovaly ve všech úrovních státní správy a stranických organizacích.⁸

Po Zápotockého moskevském jednání v červenci 1953 bylo jasné, že národní hospodářství včetně zemědělství čekají korektury. Moskevské požadavky představil prezident na zasedání ÚV KSČ v tzv. srpnových tezích, které mimo jiné obsahovaly kritické komentáře k násilnému způsobu kolektivizace. Po konzultaci tezí s Moskvou došlo k určitým úpravám. Moskva se vymezila především proti nedostatečnému zvyšování životní úrovně obyvatelstva, a také proti slabé podpoře upevňování JZD. Text srpnových tezí následně schválil ÚV KSČ na začátku září a 15. září 1953 vláda představila nový kurz v Československu.⁹ Mimo změny v politice KSČ se jednalo o předznamenání výrazných obrátů v národním hospodářství. Komunisté plánovali na základě nového kurzu rozsáhlé změny v hospodářství, preferovali především zbrzdění tempa výstavby těžkého průmyslu. Při rapidní industrializaci na počátku padesátých let vznikly výrazné rozdíly mezi jednotlivými úseky ekonomiky, hlavním úkolem v rámci nového kurzu bylo odstranit tyto rozdíly. Mezi zaostávající úseky patřilo i zemědělství, to se mělo dočkat díky nové politice výraznější státní podpory.

Posun k zemědělství představili českoslovenští komunisté na X. sjezdu KSČ mezi 11. a 15. červnem 1954. Ve sjezdových směrnicích zdůraznili vzrůst zemědělské výroby v následujících dvou až třech letech. Dále komunisté stanovili zvýšení počtu pracovních sil, lepší využití půdního fondu, zrychlení mechanizace a chemizace zemědělství, a také přihlídnutí k místním podmínkám při plánování výroby.¹⁰ Ve zvýšení zemědělské výroby se nesoustředili pouze na živočišnou výrobu jako v předchozích letech, ale také na výrobu rostlinnou, o čemž svědčila snaha popsat ve směrnicích lepší využití půdy, chemie a mechanizace. Produkce živočišné výroby se v předchozích letech nezvyšovala také vzhledem k nedostatku krmiv. Posuny v národním hospodářství nesměřovaly pouze k zemědělské výrobě, ale podle nového kurzu měly na jejím základě přispět i k lepší životní úrovni obyvatelstva. Zvyšování životní úrovně se mělo projevat nejen u obyvatelstva ve městech, ale také na venkově zajištěním produktů spotřebního průmyslu, kterých zde byl nedostatek.

Růst zemědělské výroby znamenal také zvýšení životní úrovně zemědělců. X. sjezd stanovil toto zvýšení v následujících dvou až třech letech a tato opatření se poté promítla do dalšího plánování výroby. V první řadě přišlo mírné uvolnění centrálního plánování,

8 Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov*, Praha 2012, s. 256–259.

9 Michal BARNOVSKÝ, *Prestávka mezi prvou a druhou etapou kolektivizácie*, in: B. Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví*, s. 236–237.

10 Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl – období 1945–1992*, Brno 2009, s. 291.

ale i přesto ministerstvo zemědělství nadále rozepisovalo plán výroby pro kraje, v kraji pro okresy a v okresech pro obce. Každé JZD připravilo na konci roku 1954 kromě celoročního výrobního plánu na rok 1955 i výhledové plány rozvoje na jednotlivé roky 1955–1957. Mezi červnem 1954 a červnem 1955 existovala snaha prosadit směrnice X. sjezdu nejen mezi družstevníky, ale i mezi soukromé zemědělce. Zvýšení zemědělské výroby patřilo mezi hlavní témata konferencí družstevníků, které probíhaly od počátku ledna ve všech okresech Pardubického kraje, každé konference se zúčastnili družstevníci společně s malými a středními zemědělci v počtu 200–250. Pro zdárný průběh se nejdříve konala vzorová konference v Pardubicích v prosinci 1954. Vše směřovalo k II. celostátnímu sjezdu družstevníků ve dnech 18. – 20. února 1955, kde sjezdové směrnice a rozvoj JZD představovaly hlavní témata.¹¹ Sjezd ovšem proběhl až po kritice plnění směrnic X. sjezdu z úst předsedy vlády Viliama Širokého na zasedání ÚV KSČ 10. a 11. února. Z kritického vystoupení Širokého vzešla opatření na důslednější plnění směrnic v oblastech zvýšení zemědělské výroby, rozšíření zemědělské půdy, získávání pracovních sil do zemědělství nebo opatření týkající se státních a strojních stanic (STS) a Československých státních statků (ČSSS).¹²

Motivovat družstevníky a soukromé zemědělce měla nová akce na zvýšení zemědělské výroby – uzavírání závazků k desátému výročí osvobození republiky sovětskou armádou. Na krajské konferenci KSČ na konci března 1955 předseda Krajského národního výboru (KNV) Jaroslav Lochman potvrdil, že se do akce zapojilo celkem 20 000 družstevníků a soukromých zemědělců s 26 000 závazky na zvýšení výroby a využívání pokrokových metod.¹³ Někteří účastníci konference však pochybovali o přínosu tolika závazků,¹⁴ naopak kritizovali upuštění od dosavadní linie zakládání družstev a nastoupení politiky nového kurzu v září 1953. Označili závazky za ustupování zemědělcům, nesouhlasili také se snižováním dodávek a zvyšováním výkupních cen produktů od soukromých zemědělců. Na jedné straně mnozí účastníci konference vyjádřili obavy, že taková podpora nemusí vést k navýšení zemědělské výroby. Na druhé straně předpokládali, že ekonomické posilování soukromých zemědělců zabraňuje dalšímu pokračování v kolektivizaci.¹⁵

11 Státní oblastní archiv Zámrsrk (dále jen SOA Z), Krajský národní výbor Pardubice 1949–1960 (dále jen KNV P), kniha (dále jen kn.) 51, s. 135, zpráva zemědělské správy z 26. 10. 1954 *Zimní kampaň JZD a STS*.

12 *Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ*, Praha 1958, s. 68–75: O plnění směrnic X. sjezdu Komunistické strany Československa pro podstatné zvýšení zemědělské výroby v nejbližších dvou až třech letech. Usnesení plenárního zasedání ÚV KSČ z 11. 2.

13 SOA Z, KSČ – Krajský výbor Pardubice (dále jen KV KSČ P), karton (dále jen kart.) 3, signatura (dále jen sign.) 17/3/8/4, s. 103, Krajská konference KV KSČ 25. 3. – 27. 3. 1955, diskuzní příspěvky.

14 Tamtéž, s. 152.

15 Tamtéž, s. 98–99.

V období krize kolektivizace, ve snaze plnit sjezdové směrnice za zvýšení zemědělské výroby, nabyl na důležitosti vztah režimu k malým a středním soukromým zemědělcům. Pohled na ně se musel od základů změnit, protože byli objemem své produkce v zemědělství nejnvýznamnější silou. „*Tato změna se oficiálně zabalila do ideologické šablony o upevňování svazku dělníků a rolníků.*“¹⁶ Podpora malých a středních zemědělců, jak ji zdůraznil na X. sjezdu Antonín Novotný,¹⁷ se týkala především hmotného zajištění. Tito zemědělci obdrželi subvence v podobě sadby a hnojiv, dostávali pobídky k vyšší produkci v podobě zmíněných závazků nebo slevy na dodávky. Snaha o pozvednutí malých a středních zemědělců v hospodaření vyvolávala další nejasnosti v zemědělské politice na nižších úrovních. Pro mnohé funkcionáře strany i státní správy znamenala změna vztahu k zemědělcům z předchozích let velké obtíže. Jako jedinou cestu přechodu od zemědělské malovýroby k velkovýrobě viděli útlak za pomoci zvýšených dodávkových norem a snížení životní úrovně všech soukromě hospodařících zemědělců. U nejednoho funkcionáře na okresní a místní úrovni vyvolával nový přístup a snaha podporovat malé a střední zemědělce deziluzi.¹⁸

Rada KNV i Krajský výbor (KV) KSČ často kritizovaly postup nižších úrovní státní správy a stranických organizací vůči malým a středním zemědělcům. Jejich prohrěšky na rolnících nazývaly narušováním tzv. dělnicko-rolnického svazku. Toto označení obsahovalo nejrůznější nařčení. Svazek mimo jiné narušoval smířlivý postup při vymáhání dodávek u zemědělců s výměrou zemědělské půdy nad 15 ha, které režim hanlivě nazýval „vesničtí boháči“ nebo „kulaci“.¹⁹ Krajsští funkcionáři obviňovali z narušování

16 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 274. „Základní otázkou rozvoje zemědělství a výstavby socialismu na vesnici, základní otázkou politiky strany a vlády je svazek dělnické třídy s pracujícím rolnictvem. Svazek dělnické třídy s pracujícími rolníky je politickým základem lidově demokratického zřízení, zdrojem vnitřní síly a pevnosti našeho státu. Udržení a upevnění svazku je podmínkou úspěchů v socialistické výstavbě, podmínkou vítězství socialismu v naší zemi...Stále ještě dochází ke křivení politiky strany v rolnické otázce a k porušování svazku dělníků a rolníků.“ *Odstranit příčiny zaostávání JZD*, in: Nová mysl, 1955, s. 210–211.

17 Antonín Novotný na X. sjezdu KSČ k podpoře malých a středních zemědělců řekl: „Všem drobným a středním rolníkům je nutno poskytovat soustavnou podporu a pomoc. Máme na naší vesnici širokou masu drobných a středních rolníků, kteří hospodaří jednotlivě. Musí být naší starostí, aby i tito rolníci dosahovali dobrých výsledků, aby byla zabezpečena výroba v jejich hospodářstvích... Uvědomme si, že poskytování pomoci je správnou cestou, abychom jednotlivě hospodařící rolníky získali pro družstevnictví. Je chybou se domnívat, že je snáze získáme, když je necháme sami sobě a bez pomoci. Pravý opak je pravdou.“ *Rudé právo*, 12. 6. 1954, s. 5.

18 SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 98, Krajská konference KV KSČ 25. 3. – 27. 3. 1955, diskuzní příspěvky.

19 Tamtéž, s. 2 – případy se v největším množství vyskytovaly v okresech Lanškroun a Holic. Podrobněji popsal problematiku termínů „vesnický boháč“ a „kulak“ v kapitole *Pojmenování nepřítele* ve své knize *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy* Karel Jech (Karel JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008, s. 59–63).

svazku i JZD. Družstevníci při vystoupení a vydělení své půdy z družstva často nedostali svůj původní výměr, ale nekvalitní půdu při okrajích lánů, o kterou nemělo JZD zájem kvůli špatné dostupnosti nebo nízké bonitě.²⁰ Další narušení mohlo být způsobeno izolací družstevníků prosperujících menšinových družstev od ostatních rolníků ve snaze udržet si vysoké příjmy.²¹

Jak bylo zmíněno výše, mnozí funkcionáři nechtěli zaujmout smířlivý postoj a přistoupit k podporování malých a středních zemědělců. Sjezdové směrnice obsahovaly celkovou podporu zemědělské výroby a patřily sem i slevy na dodávkách v roce 1955, které se netýkaly pouze JZD jako v předešlých letech, nýbrž i soukromých zemědělců.²² Mezi další výhody pro rolníky patřilo zvýšené zásobování hnojiv, sadbou a osivem. Těchto výhod ale zemědělci zneužívali. Na přelomu let 1954 a 1955 docházelo k situacím, kdy soukromí zemědělci i družstevníci použili přidělenou bramborovou sadbu určenou na jarní sázení k vykrmení prasat. Jejich maso poté prodávali na volný trh, tím si samozřejmě výrazně finančně přilepšili.²³ Právě podobná podpora nebo zneužívání podpory vedlo mnohé funkcionáře k obavám z ekonomického posílení malých a středních zemědělců a k následně neochotě ke vstupu do JZD. Podporu soukromých zemědělců vnímali jako „odklon od kolektivizace.“²⁴

V průběhu krize kolektivizace došlo také ke změně vztahu režimu ke „kulakům“. Určité zmírnění tvrdého postupu přišlo s celkovou krizí kolektivizace v polovině roku 1953 společně s pozastavením Akce „Kulak“.²⁵ Podle přehledů se v rámci akce nuceně přesunulo za hranice Pardubického kraje celkem 168 rodin.²⁶ Ke konci celé akce přispěl stav konfiskovaných „kulackých“ hospodářství, se kterými si JZD po převzetí nedokázala poradit, výrazně poklesla jejich výroba a JZD v mnohých případech nedodávala

20 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 95, hlavně v okrese Lanškroun.

21 SOA Z, KNV P, kn. 4, koreferát ze zasedání pléna KNV 18. 12. 1954, s. 2. Mezi jmenovanými byla JZD Dolní Újezd (okres Litomyšl) a Raná (okres Hlinsko).

22 V Pardubickém kraji klesly výrazněji dodávky u mléka, u velkých a středních zemědělců to bylo až o 12 % oproti dodávkám v roce 1954 (v roce 1954 dodali v krajském průměru 623,5 l mléka na 1 ha zemědělské půdy, v roce 1955 obdrželi plán na 550,9 l). JZD však měla za úkol dodat pouze 331,4 l mléka z 1 ha. U zrnin byl pokles dodávek u velkých zemědělců o 14 % (z 641 kg na 1 ha půdy na 550 kg), u JZD o 10 % (z 318 na 286 kg). SOA Z, KNV P, kn. 50, s. 478–483.

23 SOA Z, KNV P, kn. 58, s. 227.

24 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 274.

25 Více o Akci „Kulak“: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK a kol., *Akce „K“: Vyhnání sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*, Praha 2010; K. JECH, *Kolektivizace a vyhnání*. Více k útlaku „kulaků“ v oblasti východních Čech a především ze sousedního Královehradeckého kraje: Jiří URBAN, *Venkov pod kolektivizační knutou. Okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*, Praha 2010.

26 Karel JECH, *Seznam vystěhovaných z jednotlivých krajů*, in: P. Blažek – K. Jech – M. Kubálek a kol., *Akce „K“*, s. 499.

potřebné množství zemědělských produktů. Vedení KSČ chtělo nedostatek zemědělských produktů na trhu řešit jiným způsobem. Celou akci po půl roce nečinnosti v lednu 1954 oficiálně ukončilo²⁷ a revidovala dosavadní útlak „kulaků“. Kritizovala především špatné pochopení třídní politiky a záměnu slov potlačování a likvidace „třídního nepřítele“. Likvidace byla při zpětném pohledu nepřijatelná z několika důvodů. Podle jednoho názoru spíše posilovala pozice „kulaků“, protože vzbuzovala lítost ostatních zemědělců nad jejich smutným osudem.²⁸ Další důvod odmítání odstranění „kulaků“ více souvisel se směrnicemi X. sjezdu. V případě odstranění „kulaka“ z jeho vlastního hospodářství zajistily národní výbory zemědělskou výrobu pouze přerozdělením do nucených nájmu, nebo zřízením náhradní výroby. Tyto možnosti však nevedly k cíli zvýšit zemědělskou výrobu.²⁹ Uvolnění ve vztahu ke „kulakům“ nastínila stížnost na postup ONV Holice: „*V tomto okrese na příklad dlouho neodhalili záškodnickou činnost a nepotrestali žádného kulaka za nesplnění dodávkových povinností, jako kdyby na okrese kulaků nebylo.*“³⁰ Straničtí funkcionáři dávali v mnohých případech „kulaky“ do spojitosti s rozpadem JZD.³¹ Propagandistické články v tisku představovaly „kulaky“ jako důvod odchodu mnoha družstevníků, popř. rozpadů JZD.³² Vztah KSČ ke „kulakům“ se postupně měnil. KSČ sice upustila od likvidace celé společenské vrstvy, ale „kulaci“ s sebou v následujících letech nesli těžkou ekonomickou zátěž způsobenou vysokou dodávkovou povinností nebo pokutami za jejich neplnění. Díky tomu se z jejich zemědělských usedlostí postupně staly tzv. úpadkové statky. Majitelé těchto statků nemohli zajistit produkci rostlinné a živočišné výroby také kvůli svému stáří a nemoci. Jejich děti po většinou opustily rodný statek, odešly do průmyslu a statek nemohl nikdo hospodářsky zajistit a provozovat. Úpadkové statky tvořily potom velký problém se zemědělskou půdou v druhé polovině padesátých let. V období krize musely národní a stranické výbory řešit také otázky nezajištěné nebo rezervní půdy a hromadné odchody družstevníků z JZD.

27 Petr BLAŽEK – Michal KUBÁLEK, *Akce „Kulak“*. *Přijetí, uplatňování a zrušení směrnice tří ministrů*, in: P. Blažek – K. Jech – M. Kubálek a kol., *Akce „K“*, s. 131.

28 SOA Z, KNV P, kn. 58, s. 249.

29 SOA Z, KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 16, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1955.

30 SOA Z, KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 1, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 13. 11. 1954. Podobný případ se kromě Holic vyskytl i v okrese Litomyšl. (SOA Z, KNV P, kn. 4, koreferát ze zasedání pléna KNV 18. 12. 1954, s. 2).

31 SOA Z, KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 64, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1955.

32 Mezi mnohými – *Zář: list KSČ pardubického kraje* (dále jen *Zář*), 29. 6. 1954 – *Bojovat proti kulakům; Zář*, 2. 7. 1954, *Jak si kulaci představovali hospodaření v JZD Turov; Zemědělské noviny*, 29. 9. 1954, s. 5 – *Nedodržování stanov, špatná organizace práce a kulaci v družstvu brání rozvoji společného hospodaření – Proč bude mít JZD v Opatovicích málo sena?*

Odchody z družstev a problém s půdou

Výstupy družstevníků a rozpady JZD představovaly nejvýraznější problém krize kolektivizace, který začal už roku 1953 a do jeho vývoje zapadla prohlášení prezidenta Zápotockého ze srpna z Klíčavské přehrady a ze září ze Stěžer u Hradce Králové. Zápotocký dodal svými slovy družstevníkům odvalu, aby vystupovali hromadně. Rozpady JZD v celém Československu i v Pardubickém kraji postihly především JZD II. typu, tedy JZD, kde družstevníci podle provozního řádu hospodařili na scelených lánech a podle vložné výměry půdy družstevníci obdrželi odměnu. JZD III. a IV. typů, v nichž družstevníci hospodařili podle provozního řádu JZD společně v rostlinné i živočišné výrobě a dostávali výplatu na základě pracovních jednotek, se potýkala spíše s odchody svých členů než s rozpady družstev.³³ Právě JZD vyšších typů v období krize přecházela v mnoha případech na menšinová družstva. Mezi příčiny rozpadů, na které bývalí družstevníci nejčastěji poukazovali, patřily slabé vedení družstva, špatná organizace, slabá morálka, špatná práce národního výboru a přítomnost „kulaků“ v družstvu. Přibývaly stížnosti zemědělců na vstup do JZD pod tlakem, a také „*nespokojenost družstevníků s jejich sociální situací i se zemědělskou politikou vůbec a nevíru v budoucnost družstevního hospodaření*“.³⁴ KNV naopak poukazoval na problém roztržité rostlinné a živočišné výroby u JZD I. a II. typů.³⁵ O závažnosti vystupování členů JZD vypovídaly počty jejich členů

- 33 V celém Československu se rozpadala nejvíce JZD II. typu. Jejich počet klesl mezi červnem 1953 a zářím 1954 o 75,9 % (z 1 246 na 300), přišla o 84,3 % členů a 85,8 % půdy. JZD vyšších typů – III. a IV. – vlivem krize a odchodů ztratila 7 % ze svého počtu (494 JZD), 23 % ze svých zemědělských závodů a 20,4 % půdy (Národní Archiv v Praze (dále jen NA Praha), Ministerstvo zemědělství – schůze kolegia ministrů zemědělství 1949–1962 (dále jen MZ – kolegium), kart. 51, sign. 428, 404. schůze kolegia dne 11. 12. 1954, Zpráva Hlavní správy JZD o hospodaření JZD za třetí čtvrtletí 1954, s. 1). V Pardubickém kraji se za celý rok 1954 rozpadlo 12,6 % JZD (53), 3,7 % JZD III. a IV. typu (11), z II. typů přežilo pouze jediné JZD, zbylých 77 JZD I. typu ve skutečnosti vyvíjela minimální činnost nebo existovala pouze „na papíře“. V roce 1954 přišla JZD III. a IV. typu o 12,9 % zemědělských závodů (1 080), 15,8 % členů (2 111) a 18,4 % půdy (13 931 ha). Navíc bylo z JZD vyloučeno v roce 1954 307 členů (SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 42, Zpráva organizačního a kontrolního odboru rady KNV o plnění směrnic X. sjezdu KSČ do konce roku 1954 z 1. 2. 1955). Na začátku roku 1955 začal další úbytek, kvůli špatným ekonomickým výsledkům se rozpadlo JZD III. typu v Herálci (okres Hlinsko), 167 družstevníků z 50 JZD s 1 113 ha ohlásilo mezi lednem a březnem 1955. Odhlášky převažovaly v západní části kraje v úrodnějších okresech Čáslav, Chrudim, Pardubice a Přelouč (SOA Z, KV KSČ P, kart. 73, sign. 17c/2/57, s. 31, zápis ze schůze sekretariátu KV KSČ z 29. 4. 1955).
- 34 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 262. O důvodech družstevnických výstupů se hovořilo na začátku roku 1955 na plénu KNV Pardubice: „*Těch příčin bylo několik, ale jako hlavní příčiny je nutno hledat v tom, že jsme se ještě nenaučili dobře řídit JZD, vést je k tomu, aby zvyšovala svoji výrobu a tím zlepšovala celkovou hospodářskou situaci.*“ SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 441.
- 35 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 57, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955.

v Pardubickém kraji. Před začátkem krize v lednu 1953 JZD měla celkem 17 033 členů.³⁶ Na konci prosince 1954 počet členů spadl na nejnižší hranici 11 031 osob,³⁷ počet družstevníků tedy celkem poklesl o 6 002 členů (35,2 %).³⁸

K nesnázím s vystupováním členů je však nutné přičíst závažnější okolnosti, které vyplávaly na povrch v pozdějším období krize kolektivizace – vydělování půdy a vyúčtování s družstevníky. Vzorové stanovy JZD popisovaly vydělování půdy jako dlouhodobější proceduru. Povinností družstevníka bylo nahlásit svůj odchod nejméně půl roku dopředu a jeho vydělení mohlo proběhnout až po sklizni. I přesto však převažovala snaha o nepřetržité vydělování půdy z JZD.³⁹ Vystupující zemědělci sice ve většině případů trvali na okamžitém vydělení své půdy a mnohdy neváhali ihned soukromě hospodařit, dlouhý proces ale dával příležitost družstvům, národním výborům a stranicovým organizacím, aby přiměli vystupujícího změnit názor. V Pardubickém kraji v roce 1954 přesvědčili okolo 500 družstevníků – tedy přibližně jednu pětinu vystupujících, aby stáhli svou odhlášku.⁴⁰ Další příležitost k odvrácení družstevníkovy záměru vystoupit dávaly opět vzorové stanovy. Nevyjadřovaly se dostatečně jasně v bodě, zda bývalý družstevník obdrží při vydělení vloženou půdu, nebo mu družstvo přidělí jinou.⁴¹ Na jedné straně to mohlo vést k nátlaku v podobě vrácení nekvalitní půdy, která původně družstevníkovi nepatřila. Družstevníci byli postaveni před otázku, zda hospodařit soukromě, ale s velkou pravděpodobností na nekvalitní půdě. Kvůli protahování nebo špatnému postupu se na ministerstvu zemědělství nebo národních výborech hromadily stížnosti, které družstevníci často využívali pro vyjádření nespokojenosti při výstupu z JZD.⁴² Současně JZD dostala příležitost částečně stabilizovat krizovou situaci za pomoci vydělení nekvalitní půdy. Využití těchto metod stabilizace dokumentují stížnosti

36 SOA Z, KNV P, kn. 34, s. 203, Plnění úkolů v zemědělství, zpráva IX. referátu KNV z 27. 1. 1953.

37 SOA Z, KNV P, kn. 66, s. 94, Zpráva o kontrole a hodnocení hospodaření JZD za I. pololetí 1955, zpráva zemědělské správy KNV z 9. 8. 1955. Počet vystupujících však do jisté míry zkrsluje okolnost, že už probíhal nábor do zemědělství podle sjezdových směrnic.

38 V sousedním Královohradeckém kraji klesl počet členů do konce října o 4 756 členů (J. URBAN, *Tváří k venkovu*, s. 46), v Pardubickém kraji klesl počet členů JZD k 1. 11. 1953 o 2 882 členů.

39 Jan DOLEŽAL – Josef KMONÍČEK – Jiří PEKÁREK, *Když mizely meze. Kapitoly z kolektivizace východočeského zemědělství*, Hradec Králové 1987, s. 74.

40 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 442. Např. v okrese Chrudim se podařilo ze 175 přesvědčit 100 družstevníků, v obci Skupice nedaleko Chrudimi se podařilo získat 32 družstevníků zpět.

41 J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze*, s. 73–74.

42 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 270–271. Kontrolně-inspekční skupina ministerstva zemědělství se zabývala v roce 1955 celkem 4 859 stížnostmi, vydělení půdy tvořilo čtvrtinu případů, stížnosti podobně zahltily i KNV a ONV. Stížnost Josefa Tvrdíka z JZD Chlum v okrese Čáslav poukazovala na dlouhodobé vydělování. Tvrdík podal odhlášku 23. 10. 1953, ale členská schůze schválila jeho vydělení až 10. 12. 1954. Tvrdík byl neúnavný a postupně si stěžoval na ONV, KNV, ministerstvu zemědělství a nakonec svou stížnosti zaslal prezidentovi Zápotockému. (SOA Z, KNV P, kart. 703, sign. 048.3, s. 178–187).

především z okresů Lanškroun a Litomyšl. Na situaci na Lanškrounsku si v únoru 1955 na schůzi rady KNV stěžoval i náměstek předsedy KNV.⁴³

Kromě výstupů také probíhalo přijímání nových členů. Družstvům přibývali především členové – bezzemci. Noví pracovníci bez půdy JZD vyhovovali, neboť jim přicházela nová pracovní síla bez nutnosti navýšit náklady na obdělávání půdy.⁴⁴ Nárůst členské základny odrážel strategii náboru nových družstevníků. V roce 1954 vstoupilo do JZD v Pardubickém kraji 374 nových členů, ale pouze 39 vlastnilo půdu o celkové výměře 208,9 ha.⁴⁵ Obdobná situace nastala v prvním čtvrtletí následujícího roku. Do JZD vstoupilo okolo čtyř set nových družstevníků, ale z toho jen 18 vlastnilo 64 ha půdy.⁴⁶ Nízký počet vstupů družstevníků s půdou v období mezi červnem 1954 a červnem 1955 napovídá, že během této doby nevzniklo žádné nové JZD.⁴⁷ Stávající družstva ale částečně posilovala díky vyhlášenému náboru podle směrnic X. sjezdu. Příchod bezzemků mohl snížit počet hektarů na jednoho pracovníka v JZD a také pomoci stabilizovat ekonomickou situaci. Ale na družstva spadla stejně jako na soukromé zemědělce povinnost zajistit novou půdu a hospodařit na přidělené rezervní půdě.

Jeden z hlavních bodů X. sjezdu týkající se zvýšení zemědělské výroby v následujících dvou až třech letech odkazoval na rozšíření orné půdy. Jednak kvůli jejímu postupnému úbytku, ale také kvůli většímu zaměření na rostlinnou výrobu oproti minulým rokům. Stav orné půdy rapidně klesal, od roku 1938 do roku 1954 ubylo v celém Československu 612 150 ha (10,9 % stavu 1938), v Pardubickém kraji „zmizelo“ za kratší časový úsek mezi lety 1948 a 1954 celkově 7 292 ha (3,4 % stavu 1948).⁴⁸ Úbytek půdy měl mnoho příčin. Předně se poukazovalo na zabránění půdy armádou, bytovou a průmyslovou výstavbu nebo na prosté zanechání půdy ladem. Z půdy odcházeli především zemědělci

43 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 95, zápis ze schůze 15. 2. 1955. Podobný případ zaznamenal ONV v okrese Litomyšl, zemědělci v obci Čistá naléhali na ONV kvůli návratu původních polí místo nekvalitních na okraji lánů, ONV jim sdělil jako důvod odmítnutí, že se nesměla narušovat hospodářsko-technická úprava půdy. Podle ONV zemědělci dostali půdu, na které dříve hospodařili v družstvu a zodpovídali za její kvalitu, proto nebylo podstatné, jakou část pole dostanou nazpět. Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, Okresní národní výbor Litomyšl, kn. 17, s. 533.

44 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 14, zápis ze schůze 15. 3. 1955.

45 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 57, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955.

46 SOA Z, KV KSČ P, kart. 73, sign. 17c/2/57, s. 28, zápis ze schůze sekretariátu KV KSČ z 29. 4. 1955.

47 SOA Z, KNV P, kn. 58, s. 244.

48 Úbytek zemědělské půdy na úkor vyjmenovaného tvoří v podstatě normální jev v moderních společnostech. Ale pouze za předpokladu, že současně stoupají i výnosy z půdy. Na počátku 50. let o stoupání výnosů nemůžeme mluvit, funkcionáři KNV naopak poukazovali na nízké výnosy, které dále způsobily ekonomické potíže JZD v Pardubickém kraji. SOA Z, KNV P, kn. 37, s. 45, Zpráva o místním hospodářství – zemědělství, zpráva IX. referátu KNV z 14. 4. 1953.

v pohraničních oblastech s nedostatkem obyvatel.⁴⁹ Svou vinu na úbytku půdy nesli i samotní zemědělci, kteří předělávali svá pole na louky nebo sady kvůli snížení dodávkových povinností.⁵⁰ Národní výbory přidělily nezajištěnou půdu povětšinou do správy JZD, soukromníků nebo MNV. Ve všech případech se však z takové půdy vyprodukovalo málo. Družstevníci o tuto půdu kvůli nedostatku pracovních sil nejevili zájem. Soukromí zemědělci půdu obdrželi do povinného nájmu, který národní výbory často využívaly jako formu útlaku. MNV plnily z přidělené půdy pouze dodávky na rostlinnou výrobu. Kvůli zvýšení počtu hektarů orné půdy se chystaly dvě akce – první vyhledávala potenciální půdu k rozorání, druhá pak měla za úkol přidělit ladem ležící půdu a půdu bez hospodáře, tzv. rezervní.

První akce na vyhledání, rozorání a rozšíření stavu půdy dala v Pardubickém kraji za úkol vyhledat 7 724 ha orné půdy do konce roku 1957.⁵¹ ONV a MNV ale zpočátku nejevily o akci a rozšíření orné půdy vůbec zájem. Plán rozšíření vyplýval ze sjezdových směrnic a rozpis putoval z ministerstva zemědělství na KNV. Zde došlo k dalšímu rozpisu na okresy, ale funkcionáři ONV neprovedli podrobný průzkum v obcích a hektary k rozšíření bez rozmyslu přidělili. Mnohé MNV poté odmítly půdu na svém katastru vyhledávat.⁵² Některé okresy určený plán téměř neplnily. V březnu 1955 byl roční úkol pro kraj splněný z 52,3 % (1 133 ha), ale v okresech Litomyšl a Lanškroun se dohromady rozoralo 11 z přidělených 300 ha (3,6 % úkolu).⁵³ S rozšířením orné půdy o 7,2 ha ne souhlasil MNV v Horní Sloupnici v okrese Litomyšl.⁵⁴ KNV hledal řešení, jak donutit národní výbory spolupracovat v otázce vyhledávání orné půdy, a přišel s několika možnými způsoby. Již na podzim 1954 rada KNV navrhla, aby se úkolu zhostil přímo

49 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, sign. 412, 389. schůze kolegia dne 26. 8. 1954, Návrh na zajištění rozšíření a plné využití orné a zemědělské půdy a na ochranu půdy, s. 2.

50 SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka Ladislava Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 5.

51 Největší část rozpisu obdržely horské okresy Chotěboř (1 233 ha), Polička (1 091 ha) a Hlinsko (784 ha), na jejichž území se nacházely především velké pastviny určené k rozorání. SOA Z, KNV P, kn. 50, s. 129, Směrnice pro zajištění úkolů vyplývajících z usnesení X. sjezdu KSČ v zemědělství pro kraj Pardubice.

52 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 194, zápis ze schůze z 25. 2. 1955.

53 SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/9/2, s. 12–13. Zpráva o činnosti krajské organizace KSČ v Pardubicích z krajské konference KV KSČ z 25. 3. 1955. Plnění akce záleželo na okrese – např. k 20. 11. 1954 neplnila Litomyšl plán vůbec, Hlinsko na 27 %, Ústí nad Orlicí na 13 %, naproti tomu Holice plán splnily. SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 2.

54 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 69, Zpráva o průběhu zimní kampaně JZD a MNV, zpráva zemědělské správy z 1. 2. 1955.

KNV a vyjednával s MNV.⁵⁵ Určité zlepšení přišlo s vystřídáním funkcionářů ONV za agronomy zaměstnané u STS v čele akce.⁵⁶

Vyhledávání orné půdy z velké části ztížila druhá akce na zvýšení zemědělské výroby – plné využití rezervní a ladem ležící půdy. V případě rezervní půdy šlo o pozemek bez řádného hospodáře a úkolem národního výboru bylo zajistit obhospodařování půdy v plné míře. Velké množství leželo v pohraničí, méně pak ve vnitrozemí. Půda pocházela buď z nevyužitého pozemkového fondu, nebo ji zemědělec opustil. Rezervní půda se také vytvořila při konfiskaci majetku „kulaka“ nebo při neschopnosti majitele ji obdělávat kvůli nemoci či stáří.⁵⁷ Plán přidělení rezervní a ladem ležící půdy s sebou nesl vždy určitou obtíž. Přidělením soukromému zemědělci hrozilo připomenutí útlaku nuceným nájmem, zemědělec totiž nemusel stačit přidělenou půdu spravovat. U mnohých JZD nastal vzhledem k nízkému počtu pracovních sil obdobný problém. Nová půda mohla znamenat snížení hodnoty pracovní jednotky a dále vést k poklesu morálky u družstevníků. Vzniklo i větší riziko – postupný rozklad JZD. MNV dostaly půdu jen v nejnужnějším případě. Navíc měly na tuto půdu uvaleny dodávky pouze z rostlinné výroby. S odstupem času chyběly nejen dodávky z živočišné výroby, ale ani zemědělská produkce z půdy nestoupala. Postupně ztrácela kvalitu, protože při absenci dobytka chybělo hnojivo.⁵⁸

V Československu podle průzkumů z roku 1955 existovalo celkem 152 917 ha půdy určené k přidělení (84,3 % v českých zemích). Nejvíce nepřidělených hektarů, celkem 20 088, leželo v pohraniční oblasti v Karlovarském kraji, naopak Pardubický kraj s 3 924 ha patřil ke krajům s nejmenší výměrou půdy k přidělení.⁵⁹ Zprávy KNV Pardubice mluví o 3 990 ha zemědělské půdy (z toho 3 192 ha orné) k přidělení řádnému hospodáři, 1 192 ha ležící ladem a 2 798 ha rezervní půdy. Půda se jednotlivým hospodářům přerozdělovala podle dispozic okresu. V horském okrese Polička vzhledem k nízkému počtu 14 JZD národní výbory přerozdělily půdu o velikosti 378 ha (62,1 %) mezi soukromé zemědělce. V okrese Vysoké Mýto naopak rozdělily mezi 35 JZD 139 z 208 ha (66,8 %), soukromníkům připadly pouhé 2 ha. Rezervní a ladem ležící půda se v celém kraji přidělovala především JZD, z 3 990 ha obdržela do své správy 1 537 ha (38,5 %), soukromý

55 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 13, schůze z 12. 10. 1954.

56 SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka předsedy KNV Ladislava Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 2.

57 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, sign. 412, schůze kolegia dne 26. 8. 1954. Návrh na zajištění rozšíření a plné využití orné a zemědělské půdy a na ochranu půdy, s. 2.

58 Tamtéž, s. 4. Náklady na 1 ha půdy ve správě JZD byly vysoké, např. v obci Dolní Újezd MNV obhospodařovalo 9 ha za pomoci STS. Náklad na 1 ha dosáhl 5 000 Kčs, kdežto výnosy na 2 500 Kčs. SOA Z, KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 25, Zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1954.

59 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 55, sign. 428, schůze kolegia dne 5. 5. 1954. Zpráva o plnění vládního usnesení a o rozšíření a plném využití orné a zemědělské půdy ve vnitrozemí i pohraničí a průběhu akce pomoci mládeže v pohraničních okresech.

sektor 986 ha (24,7 %), ČSSS 670 ha (16,8 %), tzv. ostatní ústředně plánované závody 230 ha (5,8 %) a pokud půdu nezajistil žádný zemědělec, připadla pod správu STS. Stanice spravovaly ke 12. květnu 1955 celkem 557 ha (14 %).⁶⁰ Pro lepší přidělení půdy zemědělce motivovaly různé slevy dodávek na přidělenou půdu.⁶¹

Výstupy členů, vydělování nebo přebírání půdy, ale také příchod nových členů, to vše výrazně ovlivnilo situaci v JZD. Ekonomická situace se vlivem těchto faktorů, ale také vlivem státní politiky zaměřené na zvýšení zemědělské výroby, postupně zlepšovala. O výsledcích vypovídalo zvyšování hodnoty pracovní jednotky v JZD. V krajském průměru se podle celoročních výrobních plánů původně v roce 1954 počítalo s výsledkem 15,25 Kčs za jednu pracovní jednotku, ale nakonec bylo dosaženo 16 Kčs. Oproti roku 1953 nastal podstatný nárůst o 4,15 Kčs. Snížil se také počet JZD, která nedosáhla hodnoty jednotky 8 Kčs; ještě v roce 1953 jich 14,6 % spadlo pod tuto hodnotu, v roce 1954 už pouze 3,4 % družstev. Naopak nad 16 Kčs mělo pracovní jednotku 48 % JZD oproti 13,1 % v roce 1953.⁶² Lepší ekonomické výsledky JZD mohly napomoci v akci nábory pracovníků do zemědělství vyhlášené X. sjezdem. Pošramocená pověst zemědělství, ze kterého pracovníci odcházeli, potřebovala vylepšit.

Pracovní síly

Doplnění pracovních sil v zemědělství bylo jedním z důležitých bodů X. sjezdu pro zvýšení zemědělské výroby v následujících dvou až třech letech. V zemědělství se projevil nedostatek pracovníků především kvůli velkému množství odchodů zemědělců do průmyslových závodů mezi lety 1948 a 1953.⁶³ Původní plán na zvýšení mechanizace v zemědělství nevyšel, stroje lidskou pracovní sílu nenahradily. Naopak v zemědělství nastal

60 SOA Z, KNV P, kn. 62, s. 45–46, Závěrečná zpráva o umístění rezervní půdy – zpráva zemědělské správy rady KNV ke 12. 5. 1955.

61 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 193, zápis ze schůze z 25. 2. 1955.

62 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 61–62, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955. Nejlepší krajské JZD Okřesaneč dosáhlo na hodnotu 36,50 Kčs. Naopak mnohá JZD s nízkou hodnotou jednotky musela žádat KNV o schválení nouzového řešení v podobě menšího financování nedělitelného fondu a přesunutí peněz na zvýšení hodnoty jednotky, tuto variantu KNV schválila u 40 JZD.

63 Účastníci konference KV KSČ Pardubice mezi 25. a 27. 3. 1955 důrazně upozornili na odliv pracovních sil. Zazněly názory, že odčerpávání zdrojů do průmyslu ze zemědělství v předchozích letech se vedlo „lehčí cestou odporu“. Nejvýrazněji odčerpával pracovní síly rychle rostoucí průmysl (hlavně chemický) v okolí krajského města, v roce 1954 vycházelo v JZD okresu Pardubice 6 ha na jednoho zemědělce, což následně mimo jiné způsobilo zvýšené náklady na zemědělskou výrobu. SOA Z, KSČ – KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 17, Krajská konference KV KSČ 25. – 27. 3. 1955, diskuzní příspěvky.

všeobecný nedostatek pracovníků.⁶⁴ Situace vyžadovala nutné posílení zemědělství pracovními silami. Hlavní zdroje tvořili průmysloví pracovníci, kteří přišli do závodů ze zemědělství v předchozích letech, pracovníci z venkova nebo venkovské ženy v domácnostech. Jednou z cílových skupin náboru byla také školní mládež, která měla přinést v budoucnu do zemědělství zejména odbornost.⁶⁵ Podle směrnic X. sjezdu potřebovalo zemědělství posílit v následujícím roce a půl po sjezdu. KSČ počítala podle plánu do konce roku 1955 s 190 000 pracovníky, do roku 1957 potom s dalšími 130 000, celkem tedy se zvýšením počtu pracovníků v zemědělství o 320 000.⁶⁶

Kromě náboru pracovníků z průmyslu a žen z venkova probíhaly i další akce, např. tzv. organizovaný nábor zaměřený především na získání lidí do dolů nebo nábor na posílení problémových pohraničních oblastí novými osídlenci a brigádami. Vzhledem k úkolům vytyčeným sjezdovými směrnicemi nabyl na důležitosti zejména nábor do zemědělství a pohraničí, a proto národní výbory prováděly organizovaný nábor do dolů v čím dál menším měřítku. Nábor do pohraničí narážel v Pardubickém kraji na podstatný problém. Zahájená spolupráce s Českobudějovickým krajem na dosídlení jihočeských pohraničních okresů vážla především na nevyhovujících bytových podmínkách pro nové osídlence. V tom spočívala hlavní příčina, proč se nábor do pohraničí nedařilo plnit podle plánu. Národní výbory splnily na konci června 1955 29,6 % ročního plánu náboru, přičemž do STS a ČSSS mělo zájem přejít 41 osob (48,8 %) a do JZD nebo do soukromého hospodaření na půdě jen 33 (19,9 %).⁶⁷ Mnohem větší počet pracovníků projevil zájem o práci v ČSSS než v JZD. K 30. červnu 1955 plnění do státních statků dosáhlo 319 nových

64 Rychlé vyčerpání zdrojů pracovních sil na počátku 50. let v Československu zavinilo následování sovětského vzoru. V Sovětském svazu ve 30. letech uvolnila kolektivizace velké množství pracovních sil z venkova. Obrovské kvantum nových pracovníků umožnilo aplikovat metodu tzv. extenzivního růstu, Sovětský svaz se snažil využít obrovského počtu pracovníků k urychlení hospodářského růstu. Československo doplatilo použitím této metody při rapidní industrializaci v 50. letech na všeobecný nedostatek pracovníků. Vhodnější využití v Československu by našla intenzivní metoda růstu, která znamená zkvalitnění (např. zvýšení kvalifikace) pracovních sil za účelem zvýšení hospodářského růstu.

65 Byl např. nedostatek agronomů, na jednoho agronoma vycházelo v průměru až sedm JZD, mnohem horší situace panovala v pohraničních oblastech. NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, sign. 409, 386. schůze kolegia dne 29. 7. 1954, O opatřeních k dalšímu rozvoji STS, s. 1.

66 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 277. Později byl náborový úkol snižen na 10 556. – Přesto tvořilo 320 000 tisíc obyvatel obrovské číslo, v roce 1950 po prvním poválečném sčítání pracovalo v zemědělství celkem 1 996 000 obyvatel. V průběhu kolektivizace ubylo podle sčítání lidu v roce 1961 celkem 423 290 lidí ze zemědělství. Viz Alois ANDRLE – Vladimír SRB, *Industrializace a deagrarizace Československa 1950–1991 podle okresů*, in: Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje 1999/1, s. 8–9.

67 SOA Z, KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/68/551, s. 51, zápis ze schůze předsednictva KV 15. 7. 1955.

pracovníků (162,8 %).⁶⁸ Důvody velké úspěšnosti náboru by se daly najít ve snaze zemědělců zajistit si jistotu finančního příjmu ve státních statcích. Nábor do ČSSS však představoval jen zdánlivé úspěchy, neboť k nim přispívala velká fluktuace zaměstnanců.⁶⁹ Nábor do STS nepřinesl tolik úspěchů. Práce traktoristy nebo opraváře ve stanicích příliš nelákala. Výsledek v polovině roku 1955 dosáhl na 56,8 % plánu se 167 novými zaměstnanci. Podobná čísla jako u náboru do STS vykazoval nábor z průmyslu a venkova do JZD. Za první pololetí roku 1955 dosáhl nábor z průmyslu s 351 novými pracovníky 55,5 % a s 599 z venkova 58,9 % plánu.⁷⁰

Náborová kampaň do zemědělství prošla v první polovině roku 1955 značnými výkyvy způsobenými politickými rozhodnutími z centra. V lednu a únoru nábor v celostátním měřítku zdaleka nedosáhl očekávaných výsledků. Po Širokého kritice plnění směrnic X. sjezdu na zasedání ÚV KSČ 10. a 11. února národní výbory všech úrovní zvýšily produktivitu, ale v květnu a červnu nábor opět poklesl.⁷¹ Stejný vývoj nastal podle statistik i v Pardubickém kraji mezi březnem a červnem 1955. Od začátku března do konce dubna nábor pracovních sil do ČSSS, STS i JZD stoupl ze 443 na 1 061 nových pracovníků (o 25,9 % plánu), mezi začátkem května a koncem června zaznamenal s počtem 441 pokles (18,8 %).⁷²

Vzhledem k velkým plánům a přesunům náborová akce vyžadovala značné finanční prostředky. Mezi lety 1954–1956 narostla suma potřebná na nábor na 150 milionů Kč v celém Československu. Finance směřovaly různými směry, např. k financování propagace, k náhradě původních platů pro nové zemědělce nebo na úpravu potřebných bytů v pohraničí. Důležitou součástí financování akce a jednou z možných variant, jak průmyslové pracovníky do zemědělství nalákat, byla přislíbená finanční náhrada za rozdílné příjmy v průmyslu a zemědělství. Proto se v případě přechodu vyplácela jednorázová částka v hodnotě tří měsíčních platů, které dostával nový zemědělec za svou dosavadní

68 Tamtéž. V celorepublikovém výsledku náborová akce do ČSSS získala 8 405 pracovníků. NA Praha, Ministerstvo pracovních sil (dále jen MPS), kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z IX. schůze vládní komise pro řízení náboru do zemědělství dne 9. 7. 1955, s. 1.

69 Tamtéž, s. 2.

70 SOA Z, KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/68/551, s. 51, zápis ze schůze předsednictva KV 15. 7. 1955. V celém Československu nábor dosáhl 40 % plánu z průmyslu a 28 % z venkovského obyvatelstva. K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 389.

71 NA Praha, MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z IX. schůze vládní komise pro řízení náboru do zemědělství dne 9. 7. 1955, s. 1.

72 Zatímco nábor do STS mezi začátkem března a koncem června stoupl na 56,8 % plnění plánu úkolu, v ČSSS došlo k odlišnému vývoji; na začátku března nábor dosáhl 59,2 a na konci června 162,8 % plnění. V ostatních směrech plnění – do JZD z venkova a z průmyslu bylo plnění obdobné jako u státních statků. Nejhůře NV plnily náborový plán do pohraničí, kde od března do konce června vystoupl z 9,6 na 29,6 % plánu.

práci v závodu.⁷³ Finanční stránka patřila při návratu k rozhodujícím činitelům. O snaze zemědělců zachovat si určitý standard svědčí volba JZD, která vykazovala vysokou hodnotu pracovní jednotky.⁷⁴

Značné finanční prostředky spotřebovala další důležitá složka náborové akce – propagace. Především při náboru pracovních sil z průmyslu do zemědělství nebo náboru mládeže do zemědělských škol měli dostat zaměstnanci národních výborů, stranických organizací nebo složek Národní fronty kvalitní oporu v dobře připravených informacích o pracovních příležitostech v zemědělství. Noviny, letáky nebo brožury obsahovaly propagandistické texty a články. Svůj úkol plnil film a rozhlas. Jeden z prostředků cílené propagace při náboru měly tvořit příklady přechodů pracovníků ze zemědělství do průmyslu v krajském tisku. Během období mezi červnem 1954 a červnem 1955 se v něm ale objevily pouze tři krátké články s příklady přechodů.⁷⁵ Noviny využívaly ve větší míře propagaci náboru pracovních sil do pohraničí. V krajském stranickém tisku *Zář* bylo otištěno mnoho článků o odchodu členů Československého svazu mládeže (ČSM) do pohraničí na půlroční nebo roční brigády.⁷⁶ Slabé výsledky propagace dokonce donutily uvažovat členy rady KNV o umístění velkého poutače na nábor pracovníků z průmyslu na jednom z náměstí v Pardubicích.⁷⁷

Náborové nesnáze způsobila též ztráta prestiže zaměstnání v zemědělství v první polovině padesátých let. Ani pracovníky ani mládež před dokončením školní docházky příliš nelákalo pracovat v zemědělství. O nápravu se pokusila náborová akce do zemědělských škol. Na zemědělské vysoké, střední technické, učňovské, mistrovské nebo zimní školy mělo v Československu nastoupit celkem 205 000 žáků.⁷⁸ Před vládou, národními výbory, stranickými organizacemi a složkami Národní fronty nepochybně stanul těžký úkol, protože se měly nejen zvýšit počty pracovních sil v zemědělství, ale měla se také zlepšit jejich věková struktura a kvalifikace.

První čtyři léta kolektivizace neznamenal pro zemědělské pracovníky jenom početní úbytek, ale i jejich věková struktura se nacházela v nelichotivém stavu. V roce 1954 tvořila nejmladší věková skupina pracovníků v zemědělství (mezi 15 a 20 lety) v Pardubickém

73 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, signatura 409, 386. schůze kolegia dne 29. 7. 1954, O opatřeních k dalšímu rozvoji STS, s. 1.

74 SOA Z, KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/65/536, s. 17, zápis ze schůze předsednictva KV 12. 4. 1955.

75 *Dělník Martínek se rozhodl pro zemědělství*, in: *Zář*, 23. 6. 1954, s. 3; *Nová družstevnice v JZD Parník*, in: *Zář*, 18. 1. 1955, s. 1; *Znovu do zemědělství*, in: *Zář*, 4. 2. 1955, s. 5.

76 Mezi mnohými např. *Z našeho kraje se hlásí 375 chlapců a děvčat do pohraničí*, in: *Zář*, 11. 3. 1955, s. 1; *První brigády mládežníků odjely na Kaplicko*, in: *Zář*, 25. 3. 1955, s. 3.

77 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 15, zápis ze schůze rady KNV 15. 3. 1955.

78 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, sign. 409, 386. schůze kolegia dne 29. 7. 1954, vládní usnesení, s. 6 – Bilance náborových úkolů a zdrojů pracovních sil pro zemědělství v letech 1954–1957, z celkového počtu 320 000 pracovníků (64,1 %).

kraji 4,6 %, mezi 21 a 40 lety 13 %, od 41 do 50 let 28 %, mezi 51 a 65 roky 33,8 %.⁷⁹ Kdyby tento trend pokračoval, pak by nastal výrazný nárůst průměrného věku pracujících v zemědělství. Ve věkové struktuře výrazně scházeli členové generace mezi 21 a 40 lety. V předchozích letech totiž právě tato generace odcházela ze zemědělství do průmyslových odvětví.

Nábor do zemědělského školství měl výrazně posílit nejmladší věkové skupiny pracovníků. Zemědělské školství ale také zasáhla výrazná krize. Mladí lidé jak z vesnic tak i měst, dokončující povinnou školní docházku, upřednostňovali při výběru budoucího studia či práce především populární obory v kovoprůmyslu.⁸⁰ Volba svědčila o záměru mladých nebo jejich rodičů zajistit svou budoucnost ekonomicky. Práce v průmyslu jim přinášela lepší živobytí než v zemědělství.⁸¹ Výběr mladých ale neodpovídal potřebám hospodářství, proto bylo zapotřebí zasahovat do možnosti zvolit si zaměstnání. V lepším případě mohl režim ovlivnit mladé propagací. V dlouhodobém horizontu plánoval cíleovou výchovu mládeže pro zemědělské obory.⁸² Mladí lidé měli na výběr v Pardubickém kraji po dokončení povinné školní docházky dvě zemědělské technické školy v Čáslavi a Litomyšli, účetní školu v Ústí nad Orlicí a další zemědělské učňovské školy. Pro zemědělce, především pro družstevníky, existovaly nejrůznější podoby dalšího zemědělského vzdělávání. Patřily mezi ně např. družstevní školy práce, zimní zemědělské školy nebo mistrovské školy. Studenti projevíli zájem o zemědělské technické školy, s počtem 92 překročili o pět míst plán KNV pro školní rok 1954/1955. Účetnická škola v Ústí nad Orlicí přijala 35 žáků z plánovaných 40. Učňovské obory lákaly méně. Z chystaného počtu 600 žáků na ně nastoupilo pouze 471. Zimní zemědělské školy pro mládež pracující v zemědělství měly přijmout 1 000 žáků, plán ale s 899 nesplnily. Zdaleka nejhorší situace panovala v mistrovských školách, kam se místo naplánované kvóty 206 studentů přihlásilo pouze 17!⁸³ Úspěšněji proběhla práce s mládeží při akci na získání mladých

79 SOA Z, KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 44, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 17. 11. 1954.

80 *Pracovní síly*, Praha 1954, č. 9, s. 279.

81 V Chrudimi na základní škole končilo v roce 1954 celkem 87 žáků, 36 pokračovalo na střední školu, 35 odešlo pracovat do průmyslu, 2 do hornictví a 14 do zemědělství. Autor článku zdůraznil, že v mnoha případech zakročili rodiče proti nástupu do zemědělství. *Mládež tam, kde je jí zapotřebí*, in: *Zář*, 6. 7. 1954, s. 3.

82 Na propagaci zemědělského školství se podílelo i ministerstvo kultury. Jeho úkol spočíval v seznamování občanů s potřebami jednotlivých povolání za pomoci osvětových zařízení, mělo také seznamovat s uplatněním žáků a „*bojovat proti předsudkům při volbě povolání*“. Viz NA Praha, MPS, kart. 85, sign. 10-1001-4 – Nábor dorostu, zpráva o rozmístění mládeže v roce 1954 a návrh některých opatření k rozmístování mládeže a zajištění její výuky v příštích letech, s. 2.

83 SOA Z, KNV P, kn. 50, s. 718. Ministerstvo zemědělství zrušilo výnosem technickou školu v Chrudimi k 1. 9., její studenty přesunulo do zemědělských technických škol v Čáslavi, Litomyšli, ale i v Táboře nebo Moravské Třebové. Srov. SOA Z, KV KSČ P, kart. 49, sign. 17b/59/502, s. 125, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ ze 4. 10. 1954.

lidí s ukončenou povinnou školní docházkou do zemědělství. Z celkového plánu 1 100 se jich přihlásilo 1 097.⁸⁴ U mladých lidí i u jejich rodičů ale stále převažoval názor, že – s ohledem na výdělky – spočívala jejich budoucnost v průmyslové výrobě. Přesto se podařilo po X. sjezdu zvednout plnění náboru do zemědělského školství. Při výběru škol platilo, že čím menší dosažená úroveň vzdělání škola nabízela, tím měla menší počet zájemců.

V rámci směrnic X. sjezdu na zvýšení zemědělské výroby se vyskytl i požadavek na posílení kvalifikace pracovníků v zemědělství. Jejich odborná stránka závisela právě na vzdělávání, ať už se jednalo o výchovu nových pracovníků na středních zemědělských školách nebo v pozdějším doplňování vzdělání v různých kurzech a školách. Zvýšená kvalifikace měla pozitivně ovlivnit kvalitu zemědělské výroby. Potíže s kvalifikací však netrápily pouze pracovníky v zemědělství, ale i zaměstnance národních výborů. Podle šetření ONV Pardubického kraje v roce 1953 dosáhli vysokoškolského vzdělání v zemědělských oborech pouze čtyři zaměstnanci z celkového počtu 292. Střední zemědělskou školu dokončilo 30 lidí a dalších 36 mělo dvouletou zemědělskou školu, tedy pouze čtvrtina zaměstnanců ONV absolvovala alespoň některý stupeň zemědělského vzdělání. V zemědělských oborech pracovalo nebo studovalo celkově 59,2 % zaměstnanců ONV (173).⁸⁵ Zemědělství tedy nutně potřebovalo odborné posílení. V roce 1954 mohl být za kvalifikovanou sílu považován kdokoli s dokončeným středoškolským zemědělským vzděláním. Ve stejném roce stoupla aktivita v rámci získávání odborníků do zemědělství. V kraji se podařilo získat 220 nových odborníků, z čehož 195 absolvovalo vysokou školu a 20 vyšší odbornou zemědělského směru.⁸⁶

Náborová akce pracovníků do zemědělství prošla ve svém ročním průběhu velkým množstvím problémů. Velkou nesnáz představovalo přerozdělení úkolů náboru, ministerstvo zemědělství pověřilo úkolem odbory pracovních sil společně se zemědělskými správami a odbory národních výborů. Spolupráce však narážela na nepřesně vymezené úkoly a situaci nepomohlo ani zřízení náborové komise v čele s vedoucími obou odborů

84 SOA Z, KNV P, kn. 50, s. 718, zpráva zemědělské správy pro radu KNV 28. 9. 1954 – *Plnění plánu na úseku zemědělství*.

85 SOA Z, KNV P, kn. 3, Zápis schůze pléna z 9. 1. 1954, zpráva Za další rozvoj zemědělské výroby – o opatřeních k úspěšnému plnění výkupu zemědělských výrobků v roce 1954, s. 13.

86 NA Praha, MPS, kart. 85, sign. 10-1001-4 – Nábor dorostu, zpráva o rozmístění mládeže v roce 1954 a návrh některých opatření k rozmístování mládeže a zajištění její výuky v příštích letech, příloha – odborníci do zemědělství. V českých krajích se podařilo získat víc odborníků do zemědělství pouze v Ústeckém kraji (238), náborové akce získaly celkem 1 302 odborníků (16,9 %), v celém Československu 2 479 odborníků.

na základě vládního usnesení z 2. prosince 1954.⁸⁷ Ministerstvo pracovních sil si na začátku roku 1955 stěžovalo na nízkou aktivitu odborů pracovních sil, zemědělské správy a odbory dokonce nevyvíjely podle stížnosti téměř žádnou činnost. Nejhorší situace z pohledu ministerstva nastala na zemědělské správě rady KNV v Pardubicích. Ta k zajištění náborů vyslala do okresů nedostatečný počet pouhých dvou zaměstnanců z celkového počtu 63.⁸⁸ KNV poté kritizoval přístup nižších úrovní národních výborů v kraji, mnohé ONV neposkytly potřebné množství nových pracovníků pro JZD, vypracování seznamů skončilo v mnohých případech u neochoty MNV vyhledávat vhodné kandidáty pro nábor z průmyslu do zemědělství.⁸⁹

Obtíže poněkud jiného rázu přišly ihned po vydání směrnic X. sjezdu. Funkcionáři národních výborů si s nimi nevěděli zpočátku rady. Nebylo úplně jasné, zda by měl nábor provádět odbor pracovních sil, nebo zemědělský odbor při ONV.⁹⁰ Další problém v náborové akci způsobili funkcionáři z ONV a ze závodů, často porušovali svou pravomoc a společně nutili průmyslové pracovníky k návratu do zemědělství. Používali jednoduchých postupů, např. rozvázali s dělníkem pracovní poměr, nebo vedoucí podniků zdůvodnili propuštění snížením výrobního úkolu.⁹¹ V Pardubickém kraji přibývaly případy stížností proti „*násilnému převodu pracovníků do zemědělství*“ hlavně v okrese Lanškroun, první obvinění se objevila na samotném počátku náboru v červenci 1954.⁹² Stížností proti násilným převodům se na základě upozornění komise pro všeobecné řízení národních výborů při Úřadu předsednictva vlády (ÚPV) zabýval náměstek ministra pracovních sil. Docházelo podle ní k tzv. administrativnímu nátlaku. Hlavní iniciativa

87 NA Praha, MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z II. schůze vládní komise pro řízení náboru do zemědělství ze dne 17. 1. 1955. Návrh statutu okresních a krajských komisí pro řízení náboru pracovníků do zemědělství, s. 1.

88 NA Praha, MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Odbor organizovaného náboru – informace pro ministra PS ve věci: Nábor do zemědělství (za měsíc leden) ze dne 23. 2. 1955, s. 6.

89 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 41, zpráva odboru pracovních sil z 15. 3. 1955 – *Zpráva o plnění úkolů organizovaného náboru a náboru do zemědělství*.

90 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 140, zpráva zemědělské správy z 26. 10. 1954 – *Agrotechnické otázky – pracovní síly*.

91 Stížnost na propuštění ze závodu v Lanškrouně kvůli snižování výrobního úkolu podala Dana Gottwaldová z nedalekých Rudoltic. Tamtéž.

92 Tamtéž. Na násilný převod si u prezidenta stěžovali už v červenci 1954 převedení pracovníci Jaroslav Mrázek a Marie Urbanová. V obou případech ale kancelář prezidenta republiky požadovala po KNV pouze vysvětlení, proč převod řešila zemědělská správa, a nikoliv odbor pracovních sil. Na žádost pracovního odboru KNV se případem konkrétněji zabývala rada ONV Lanškroun, v obou případech se shodla, že se nejednalo o administrativní nátlak a oba byli přesvědčováni. SOA Z, KNV P, kart. 703, sign. 048.3, Stížnosti všeobecného rázu s replikami z okresů Lanškroun, Litomyšl, Pardubice město, s. 354–356.

při nátlaku nejčastěji přicházela z předsednictva ONV.⁹³ Jedním z hlavních motivů při převodu pracovních sil do zemědělství bez přesvědčování nebo pod nátlakem mohla být pouhá snaha naplnit plánovaný počet, funkcionáře na ONV zajímalo pouze splnění plánu, méně už potřeby zemědělství. Podle šetření z února 1955 bylo celkem 97 pracovníků vystaveno administrativnímu tlaku.⁹⁴

Některé závody se snažily být v průběhu akce aktivní, např. na počínání Tesly Lanškroun přišla stížnost: „Nyní probíhá v našem nár. podniku akce rozvazování pracovních poměrů s těmi zaměstnanci, kteří mají – neb jejich rodiče – hospodářství ať již soukromé [...] nebo v JZD.“⁹⁵ V Tesle Pardubice vypracovalo vedení podniku na základě požadavků MNV okresu Pardubice seznam možných pracovníků pro nábor, kteří přišli do závodu v letech 1950 a 1951 ze zemědělství.⁹⁶ Mnoho podniků však odmítlo své zaměstnance propustit. Jejich odpor proti rozhodnutí převodu pracovníků plynul především z celkového nedostatku pracovních sil v padesátých letech. Motiv nepouštět pracovníky zpět spočíval také v udržení osvědčených pracovních sil. Mnoho lidí přišlo do podniku už na začátku padesátých let a samotný podnik se těchto zkušených pracovníků nechtěl zbavovat.⁹⁷ Podniky se nestavěly na odpor pouze proti trvalému uvolňování pracovních sil do zemědělství, ale také proti dočasnému uvolnění na brigády. Na podzim 1954 odmítl podnik KOVO Chotěboř poskytnout STS pět pracovníků na tříměsíční brigádu, na brigádu do STS nechtělo poskytnout své pracovníky celkem jedenáct chrudimských podniků.⁹⁸ Vedení některých podniků nepouštělo své zaměstnance ani na víkendovou brigádu sběru brambor.⁹⁹

Náborová akce s sebou nesla i další nejasnosti, např. kde vzít v obecném nedostatku pracovních sil další lidi. I přes varování náborových pracovníků o vyčerpaných zdrojích, panoval do jisté míry optimismus: „Reservy pracovních sil v našem hospodářství jsou veliké a nevyčerpatelné.“ X. sjezd ve svých směrnicích předpokládal, že náboroví pracovníci

93 NA Praha, MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Dopis Josefa Dubského sekretáře komise pro otázky všeobecného řízení NV při ÚPV pro MPS z 9. 2. 1955.

94 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 174, zpráva zemědělské správy a odboru pracovních sil ze schůze 15. 2. 1955 – *Návrh akčního plánu náboru pracovníků do zemědělství v roce 1955.*

95 SOA Z, KNV P, kart. 703, sign. 048.3, Stížnosti všeobecného rázu s replikami z okresů Lanškroun, Litomyšl, Pardubice město, s. 366.

96 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 116, zápis z diskuze na schůzi rady 26. 10. 1954.

97 Objevily se stížnosti obecnějšího rázu, např. na zasedání pléna KNV Pardubice 25. 9. 1954 se člen pléna zmínil, že ředitelé továren odmítají pouštět své zaměstnance do zemědělství (SOA Z, KNV P, kn. 4, zápis ze schůze 25. 9. 1954, s. 3). Podobná zmínka se objevila na radě KNV už v červenci 1954 (SOA Z, KNV P, kn. 50, s. 6). Stejně tak padla zmínka o odmítání podpory ze strany ředitelů podniků ještě 14. 6. 1955 (SOA Z, KNV P, kn. 63, s. 92).

98 SOA Z, KNV P, kn. 50, s. 742 – zpráva zemědělské správy o průběhu podzimních polních prací na radu KNV ze dne 28. 9. 1954.

99 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 15, diskuze na schůzi rady 12. 10. 1954.

naleznou zdroje především na venkově mezi ženami. Se ženami se počítalo nejen jako s pracovní silou pro zemědělství, ale i pro průmysl nebo stavebnictví. Jejich nábor úzce souvisel s „*plánem uvolňování mužů pro důležitější odvětví*“. Jenže ředitelé závodů s přijímáním žen často nesouhlasili, na venkově proto přicházely ve velké míře do JZD.¹⁰⁰ Jejich uvolnění pro práci v JZD s sebou přinášelo i nové formy uspořádání venkovské společnosti. Ženy začaly opouštět své domácnosti a starost o malé dítě svěřily vznikajícím mateřským školám, stravování přešlo na družstevní jídelny. Ve větší míře nastal tento posun až v následujících letech, protože v první polovině roku 1955 přešlo do JZD z venkovského obyvatelstva jen 599 pracovníků z kraje (podle směrnic sjezdu převážně žen).

O dalším postupu náboru pracovních sil do zemědělství, především do JZD, podobně jako o vývoji kolektivizace v Československu rozhodlo zasedání ÚV KSČ na konci června 1955. Nejenže zvrátilo po dvou letech postup v kolektivizaci, ale také upravilo dosavadní podobu náboru pracovních sil. Na základě červnového zasedání uložilo ministerstvo pracovních sil získat kromě probíhajícího náboru 10 000 nových pracovníků mimo plán, další náborový úkol se týkal brigádnické pomoci pohraničí ze strany ČSM, a to také v počtu 10 000. Ministerstvo dále chystalo nábor „*2 000 nejuvědomělejších členů strany, stranických funkcionářů a předních pracovníků na závodech, kteří zaujmou vedoucí místa v JZD, STS a na státních statcích*“.¹⁰¹ Účelem náboru dvou tisíců funkcionářů nebo pracovníků nebylo zvýšení zemědělské výroby, ale mělo to vést ke stabilizaci JZD, STS nebo ČSSS po politické stránce.¹⁰² V následujících letech však po zahájení nové vlny kolektivizace nastal nový odliv pracovníků ze zemědělství, a tak náborová akce na posílení nakonec svůj plán splnila ziskem okolo 80 000 pracovníků úkol pouze ze čtvrtiny.¹⁰³ Nábor tedy svým výsledkem nedopadl podle plánů a očekávání. Na venkově nenastal potřebný zájem a ani zaměstnanci v závodech z náboru nejevili nadšení, navíc je vedení podniků odmítalo propustit. Svou roli hrála také uvadající prestiž zaměstnání v zemědělství v očích společnosti. Obraz JZD, STS, ČSSS nebo i soukromého hospodaření pošramotily předchozí kolektivizační léta a hlavně špatné ekonomické výsledky v zemědělství. Lidé rozhodovali o své budoucnosti podle možnosti příjmu, o čemž svědčí nejen nezájem pracovníků v průmyslových závodech, ale i školní mládež, která volila obory v průmyslové výrobě.

100 *Pracovní síly*, Praha 1954, č. 7, s. 198–199.

101 NA Praha, MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství. Návrh na opatření splnění usnesení ÚV KSČ z 29. a 30. 6. o posílení zemědělství pracovními silami z 12. 7. 1955, s. 1.

102 Akce na posílení kolchozů dělníky z měst probíhala i v rámci sovětské kolektivizace: více L. VIOLA, *The Best Sons of the Fatherland*.

103 V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 428.

Závěr

Snahou komunistů na červnovém zasedání ÚV bylo zastavit krizi kolektivizace a současně i deziluzi funkcionářů národních výborů a stranických organizací na okresní a místní úrovni. Krize pro tyto funkcionáře znamenala především ukončení politiky prováděné na venkově v období stalinismu v Československu mezi lety 1948–1953, ve kterém docházelo k velkému množství excesů v podobě perzekucí a vymáhání povinných dodávek. Období krize proto přineslo uvolnění poměrů na venkově. Odchody družstevníků a rozpady JZD nevyvolal pouze klíčavský projev Antonína Zápotockého, ale docházelo k nim zejména na základě krize režimu po konci éry stalinismu. X. sjezd v červnu 1954 zdůraznil úkol posílit životní úroveň obyvatelstva a zvýšit výkon zemědělské výroby na základě politiky nového kurzu stanovené v tzv. srpnových tezích.

Komunistické strany ve střední Evropě přistupovaly ke krizi kolektivizace rozdílně. Např. Maďarsko v krizovém roce 1954 dotovalo zemědělství 23 % všech investic, nakoupilo pro zemědělce víc traktorů než v předchozích čtyřech letech. Přesto maďarští straníční představitelé v roce 1956 poznamenali, že dotování zemědělství nedosáhlo svého cíle a zemědělci hromadně dál opouštěli tamější JZD.¹⁰⁴ Kolektivizace v Maďarsku byla završena až ve třetí etapě započaté v roce 1958 po dalším zvýšení investic do zemědělství a snaze nalákat více vrstev obyvatelstva na venkově.¹⁰⁵ V Československu komunistická strana zvolila v rámci politiky nového kurzu jiný přístup. Vycházela též z investic, ale v první řadě chtěla zvýšit výkon zemědělské výroby tím, že posílí lidské zdroje a rozšíří půdní základnu. Po červnovém zasedání v roce 1955 však ÚV KSČ zahájil novou cestu v zemědělské politice, která již nespočívala v široké podpoře zemědělců. Komunisté se snažili o nový nástup a dokončení kolektivizace, situaci jim v tomto případě do jisté míry usnadnila nelehká hospodářská situace soukromých zemědělských závodů z předchozích let.

Venkov zažil po sjezdu určitou stabilizaci. Především JZD, která dokázala přežít krizi, vyšla posílená. Soukromí zemědělci i družstevníci dostávali nejrůznější podněty, jak zlepšit svou situaci. Jednu z pobídek tvořily tzv. závazky. Jejich formu však kritizovali mnozí funkcionáři na nižších úrovních státní správy a stranických organizací, neboť považovali každé plnění směrnic X. sjezdu za odklon od staré formy kolektivizace. Družstevníci a soukromí zemědělci dostali v krizi od státu velkou příležitost stabilizovat své postavení. Někteří zemědělci i družstevníci však vzali pobídky po svém. Případ zkrmených brambor na jarní sadbu prasaty a následný prodej vepřového masa na volný trh

104 Nigel SWAIN, *Collective Farms which Work?*, Cambridge 1985, s. 37–38.

105 Tamtéž, s. 12.

nebyl neobvyklým případem. V průběhu padesátých let šlo především u družstevníků o obvyklou snahu překonat krizové období, kdy přežívali s nízkým příjmem. Podobné případy posilovaly přesvědčení funkcionářů, že je potřeba vrátit éru stalinismu, a proto odmítali sjezdové směrnice a posilování pozice zemědělců. Byli přesvědčeni, že jen „hladový rolník“ vstoupí do JZD.

V rámci plnění dalších sjezdových směrnic, jež stanovovaly hledat ornou půdu a provést nábor průmyslových pracovníků do zemědělství, projevíli funkcionáři stranických organizací a státní správy značnou pasivitu. O určité funkcionářské nostalgii po starých časech éry stalinismu svědčí používání donucovacích prostředků při převodu průmyslového pracovníka do zemědělství nebo při vydělování půdy ze společných lánů JZD. Krize kolektivizace ve svém druhém roce nepostihla tolik JZD nebo soukromé zemědělce, ale spíše nižší úrovně státní správy a stranické organizace. Funkcionáři na nižších úrovních si jen těžko zvykali na nové úkoly v podobě získávání pracovních sil, vyhledání půdy nebo uzavření závazků na zvýšení zemědělské výroby. Naopak byli zvyklí na úkoly předchozích let, mezi něž patřila např. perzekuce „kulaků“, vymáhání povinných dodávek a tlak na zemědělce, aby vstoupili do JZD. Sjezdové směrnice z jejich pohledu neodpovídaly úkolům kolektivizace. Druhý rok krize kolektivizace může charakterizovat především pasivita velkého množství členů národních výborů a stranických organizací na nižších úrovních. Naopak jejich aktivita rostla, když se stavili na odpor proti sjezdovým směrnicím. O chování a názorech funkcionářů v období krize vypovídá výrok z konference KV KSČ Pardubice v březnu 1955: „...neustavení ani jednoho JZD v roce 1954 vede i funkcionáře k pochybnostem o správnosti politiky naší strany a vlády s pomocí zemědělství neboť někteří soudruzi dochází k závěru, že nezakládáme další JZD pro to, že rolníkům nic nechybí a dochází k mylným názorům že družstvo nezaložíme dokud nenastoupíme cestu zvyšování norem dodávek a snižování životní úrovně rolnictva“.¹⁰⁶ Podstatu kolektivizačních nesnází vyjádřil na zasedání ÚV KSČ na konci června prezident Antonín Zápotocký: „Je tu otázka. Proč právě v době, kdy se družstva rozvíjela a upevňovala, když také mechanizace zemědělských družstev se zvyšovala, nedošlo k zakládání nových družstev. V debatě to vyjádřil soudruh Lédl, který řekl – byli jsme v nejistotě, smíme-li nová družstva zakládat. Proč? Vyslovila se někde strana proti zakládání JZD? Myslím, že tomu tak nikdy nebylo.“¹⁰⁷

106 SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 98, Krajská konference KV KSČ 25. – 27. 3. 1955, diskuzní příspěvky.

107 NA Praha, KSČ-ÚV-01, KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – zasedání 1945–1989, svazek 35, archivní jednotka 45/3, Zasedání ÚV KSČ 29. – 30. 6. 1955, závěrečná usnesení.

Summary

The Great Crisis of Collectivisation in the Pardubice Region

The communist regimes in the Eastern Bloc were affected by crisis in 1953. This crisis had essential impact in agriculture as well. The crisis of collectivisation started at the same time in Czechoslovakia and the Pardubice Region in the Eastern Bohemia. The communist party was in full retreat from the collectivisation of agriculture and the circumstances made a lot of modifications in agriculture policy according to the New Course. The main New Course's task was to increase the standard of living. The New Course was launched in Czechoslovakia in September 1953. It emphasized the importance of agriculture in the national economy except the reduction of rapid industrialization. President Antonín Zapotocký tried to carry out the New Course but his political rival and opponent Antonín Novotný insisted on the old policy and continuation of rapid tempo of the collectivisation. He failed at first, and the changes according the New Course were introduced in the Tenth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia in June 1954.

The Tenth Congress projected the increase of an agriculture production, which should bring a reduction of tensions in supplying agriculture products. Every effort was concentrated to the increase of the agriculture production. State finances significantly supported collective farms as well as private peasants, and the compulsory deliveries were noticeably reduced. The national committee and communist party officials of district and local levels didn't identify with the new agriculture

policy. The Regional National Committee and Regional Committee of the Communist Party of Czechoslovakia met with opposition of lower level officials. These officials refused to leave their positions from the first phase of collectivisation when the excesses and oppressions of private peasants, especially "kulaks", were rampant. The officials weren't able to accept new agriculture policy which was given by congress directives.

The directives set the broadening of arable land and the comeback of labour forces from factories to agriculture. The congress directives had introduced great changes in agriculture production but the resistance of lower officials ruined these changes. The coercion were often in fulfilling of the plan to recruit labour forces in factories, e. g. a worker had to leave his workplace in a factory and started to work as a peasant in a collective farm.

The collectivisation crisis started as an exodus of many collective farm members (approximately one third of members left collective farms in Pardubice Region) or break-up of collective farms, followed by a refusal of a new politics helpful to private sector peasants by lower level officials. The officials insisted on a forcible foundation of collective farms which was common in the first phase of the collectivisation before the crisis. The comeback of the forcible form of collectivisation was to be seen after the meeting of the Central Committee of the Communist Party at the end of June 1955.

Recenze a zprávy

KAZLEPKA, Zdeněk, *Ostrov italského vkusu: Umělecký mecenát Antonia Rambalda, hraběte z Collalto a San Salvatore, mezi Itálií, Vídní a Moravou v první polovině 18. století*, Brno: Barrister & Principal 2011, 250 s. ISBN 978-80-87474-51-8.

Kurátor sbírky staré kresby a grafiky Moravské galerie v Brně Zdeněk Kazlepka se specializuje na benátskou kresbu a malbu 16. – 18. století. Je autorem několika katalogů výstav či galerijních expozic prezentujících díla italských mistrů dochovaná ve veřejných sbírkách v České republice.¹ Zatím poslední Kazlepkova práce nese název *Ostrov italského vkusu*. Výstava i pečlivě připravený katalog s rozsáhlými studiemi měly návštěvníky a čtenáře seznámit s osobností původem italského šlechtice sídlícího na jihomoravské Brtnici Antonia Rambalda, hraběte z Collalto a jeho vztahem k umění.

Antonio Rambaldo hrabě z Collalto a San Salvatore se narodil roku 1681 na zámku v San Salvatore na jižním úpatí Alp v severní Itálii nedaleko Pordenone, který byl od středověku v rukou rodu a 1723 se stal správním a kulturním centrem všech collaltovských držav v Itálii. Roku 1707 přišel do Vídně, aby vstoupil do dvorské služby a ujal se zároveň správy fideikomisních statků. Fideikomis zřídil Rambaldo XIII., proslulý generál v době třicetileté války, který moravské statky koupil od císaře. Fideikomis byl zřízen ve stejném roce, kdy generál v císařských službách vyplenil své rodné město Mantovu (!) a vzápětí zemřel v Churu (1630). Centrem a rezidencí jihomoravského panství Antonia Rambolda byl zámek v Brtnici. Z titulu komořího se zlatým klíčem a tajného rady a také kvůli své manželce, Marii Eleonoře ze Starhembergu, někdejší dvorní dámě císařovny Eleonory, pobýval ovšem značnou část roku ve Vídni, kde vlastnil a bohatě vybavil palác na náměstí Am Hof a dva příměstské letohrádky. Přesto „dějištěm“ knihy

¹ Je autorem katalogů: Zdeněk KAZLEPKA, *Colorito: malířství v Benátkách 16. – 18. století z moravských a slezských sbírek = 16th – 18th century Venetian painting in Moravian and Silesian collections*, katalog, Brno 2011; TÝŽ, *Múza pod nebesy: italská raně barokní kresba z českých a moravských sbírek = A Muse under Heaven: early-baroque Italian drawing from Bohemian and Moravian collections*, katalog, Brno 2009; TÝŽ, *V zahradě Armidině: italské barokní zátiší v Čechách a na Moravě = In the garden of Armida: Italian baroque still life in Bohemia and Moravia*, katalog, Brno 2007; TÝŽ, *Disegno veneto: benátská kresba 16. – 18. století z českých, moravských a slezských sbírek = Die venezianischen Zeichnungen des 16. – 18. Jahrhunderts aus den böhmischen, mährischen und schlesischen Sammlungen*, katalog, Brno 2003.

není pouze tehdejší hlavní město habsburského soustátí a jihomoravské panství a časově kniha není omezena na vládu císaře Karla VI. Máme před sebou formálně sice katalog výstavy, ten je ale co do rozsahu a rozhodně co do hloubky i šíře diskutované problematiky možné považovat za téměř vyčerpávající monografii rodu Collalto, jistě první svého druhu v češtině.

Po prologu a úvodu první kapitola seznamuje s dějinami rodu, sídly a především osobností „hlavního hrdiny“ – hlavou rodu v první polovině 18. století Antoniem Rambaldem. Druhá kapitola je věnována jeho kariéře, jejímž vrcholem byla mise v roli mimořádného vyslance císaře do Říma na konkláve roku 1730 (tuto čestnou, nicméně v mnoha ohledech nevděčnou funkci si zajistil příslibem, že veškeré náhrady zaplatí ze svého, a předběhl tak jiného významného a bohatého muže vídeňského dvora Františka Josefa Černína). Kromě oficiálních audiencí se zúčastnil také např. Svatojánských oslav i svátku Božího těla – dvou nejvýznamnějších akcí *nazione tedesca* v první polovině liturgického roku. Jeho politické a společenské aktivity reflektovaly soudobé noviny a kromě toho bylo vydáno několik přležitostných tisků (*Relazione dell'audienza pubblica* vyd. u Jana Jakuba Komárka pojednává o audienci u kardinálského kolegia; přijat byl později i nově zvoleným papežem Klementem XII.). Collaltovo působení v Římě zůstává, stejně jako pobyty dalších českých a moravských šlechticů v roli císařských ambasadorů, zatím ovšem podrobněji neprozkoumáno.

Třetí kapitola pojednává o hraběti jako mecenáši a zadavateli uměleckých děl. Dostalo se mu nejenom kvalitního vzdělání, byl také všestranně nadán - dochovaná portrétní alba vznikla z části přímo hraběcí rukou, tvořil i literárně: sám sepsal dějiny rodu, pro něž systematicky shromáždil a prostudoval dokumenty; s podporou modenského učenice Lodovica Antonia Muratoriho psal básně.

V objednávání uměleckých děl u předních mistrů či promyšlení programů obrazových cyklů mohl navazovat na své předky, pro něž tvořil Pordenone či Veronese. Jedním z nejvýznamějších obrazových cyklů je jistě rodová galerie umístěná na Brtnici a kopírovaná pro San Salvatore). Velká pozornost je po zásluze věnována návštěvám Karla VI., jeho choti Alžběty a císařského dvora na Brtnici v roce 1723. Prostor tomuto tématu v knize vymezený dobře koresponduje s významem, který této události přikládal sám hrabě Collalto (jak dokládá korespondence, ale také pamětní spis *Raccolta di vari avvenimenti nel soggiorno dell'imperatore Carlo VI in Pirnitz l'Anno 1723*, a soudobé noviny a především dodnes dochovaný cyklus 11 rozměrných olejomalb v Erbovním sále zámku). Je vhodné připomenout, že nedlouho před vydáním Kazlepkovy knihy navíc toto téma do širšího kontextu z jiného úhlu pohledu zasadili autoři monografie pojednávající

o české korunovaci císařského páru v roce 1723, zejména Petra Vokáčová, která se tématu věnovala i samostatně.²

Následující kapitola pak analyzuje tvorbu malířů pracujících pro hraběte, resp. těch, jejichž díla byla zastoupena v collaltovských sbírkách. Nelze zde zabíhat do detailů a reprodukovat fakta, jimiž je kniha nabitá, ale je nutné zdůraznit Kazlepkou několikrát připomenutý závěr: veškerá hraběcí činnost, ať už na poli politiky či umění, byla – jak dosvědčují i dopisy – vedena péčí o prestiž rodu.

Epilogem knihy je pojednání o mladších generacích rodiny Collalto a jejich (kladném) vztahu k umění, a to nejen výtvarnému. Syn Antonia Rambalda Vinciguerra Tomaso korunoval rodovou zálibu v hudbě – v jeho vídeňském paláci koncertoval mladý Mozart, na brtnickém zámku vznikla katalogizovaná sbírka hudebnin. Na aktivity Antonia Rambalda navázal ve srovnatelném měřítku na přelomu 18. a 19. století Odoardo III. – velitel pevnosti Palmanova s nadějí na zvolení benátským dóžetem. Místo toho se ale po vpádu Napoleona do severní Itálie uchýlil do Vídně, kde nadále prosazoval nekompromisní postup proti Napoleonovi. Významným způsobem přestavěl zámek v San Salvatore i palác ve Vídni Am Hof a moravské Uherčice i Brtnici a na všech těchto sídlech umístil své rozsáhlé sbírky umění a kuriozit. Po jeho smrti byly ovšem postupně rozptýleny. Panství San Salvatore zažilo své vrcholné období v období osvícenství za vlády Vinciguerry VII., který díky modernizaci hospodářství docílil celkového rozkvětu regionu, do něhož byli Collaltové pevně zakořeněni – Giacomo Massimiliano se stal v roce 1806 po zrušení panství prvním starostou obce San Salvador (dnešní Susegana). Jednotlivé linie rodu byly opakovaně provázány sňatky, až do 19. století drželi statky v Itálii, Rakousku i na Moravě a příslušníci rodových linií působili na obou stranách Alp. Úzké vazby dokládá také převezení ostatků bl. Giuliany z Collalto ze zrušeného kostela SS. Biagio e Cataldo della Giudecca v Benátkách na Brtnici, kde byla v roce 1915 nově zasvěcena kaple bl. Julianě a sv. Karlu Borromejskému.

Kazlepkova kniha je doplněna rozsáhlým italským a německým resumé; nevýhodou pro italského čtenáře může být to, že popisky k obrázkům zůstaly pouze v češtině. Paralelně v italské edici a českém překladu je péčí Zuzany Šebelové z Ústavu románských jazyků a literatur Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně publikováno v příloze několik desítek dopisů z bohatě dochované collaltovské korespondence.³ K rychlé orientaci v knize, ale i k poznání doby přispívá osobní rejstřík s charakteristikami osob a rozsáhlý seznam literatury.

2 Štěpán VÁCHA – Irena VESELÁ – Vít VLNAS – Petra VOKÁČOVÁ, *Karel VI. & Alžběta Kristýna: česká korunovace 1723*, Praha 2009; Petra VOKÁČOVÁ, *Příběhy u hrdé pokoře. Aristokracie českých zemí a císařský dvůr v době vrcholného baroka*, Praha 2014.

3 Moravský zemský archiv v Brně, G 169, Rodinný archiv Collaltů.

To, že rod Collalto opravdu spojoval a spojuje Itálii a střední Evropu, dokládá fakt, že realizaci knihy podpořila nejen Grantová agentura České republiky, ale také Biblioteca Hertziana – Max Planck Institut für Kunstgeschichte v Římě, a také osud samotných collaltovských sbírek: V předvečer 1. světové války sice kníže Manfredo, v jehož rukou se poprvé od dob Antonia Rambalda ocitly společně italské i moravské državy, získal záruky rakouského i pruského císaře a italský král do pamětní knihy zámku San Salvatore napsal, že: „*Tento zámek musí zůstat za všech okolností ušetřen, neboť je to jedna z nejdůležitějších památek Itálie*“, a statky se tak zdály být zabezpečeny. San Salvatore se ale ocitl kvůli své poloze při řece Piavě brzy v bojové linii a na konci války byl v ruinách. Manfredova rodina prožila válku v Benátkách a ve dvacátých letech přesídlila na Moravu, kde kníže nechal upravit zámek v Uherčicích. Jeho sestra Marie splynula s vídeňskou meziválečnou vyšší společností. Oba zemřeli roku 1940. Manfredovu synovi byly v roce 1945 veškeré statky v Československu zkonfiskovány a rodina se vrátila opět do Itálie.

Eva Chodějovská

HOLUBOVÁ, Markéta – SUCHOMELOVÁ, Marcela (eds.), *Salve Regina: Mariánská úcta ve středních Čechách*, Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Státní oblastní archiv Praha 2014. ISBN 978-80-87112-88-5, 978-80-86772-80-6.

S podporou Ministerstva kultury České republiky byla vydána kolektivní monografie mapující projevy mariánské úcty v průběhu doby ve středních Čechách. Do tohoto geografického vymezení byla zahrnuta i Praha, ale ta zaujala jenom přiměřené místo a nepřevážila nad ostatními lokalitami. Úvodní souhrnné pojednání Daniela Doležala o mariánské úctě jako náboženském i společenském jevu napříč dějinami se celkem přirozeně dotýká i poutní praxe a tradice. Další texty jsou rozděleny do tří velkých tematických bloků: Píseň, Obraz a Kult. Ačkoliv je na přídeštní sborníku mapa středních Čech s vyznačením 26 mariánských poutních míst, případně míst výskytu mariánských obrazů nebo soch, které se těší pověsti zázračných, v textech se autoři většinou soustřeďují jenom na nejznámější z nich.

Hudební vyjádření mariánské úcty mělo v průběhu doby různou podobu, ovšem mnohé z toho zaniklo okamžitě po realizaci: píseň byla dozpívána, skladba dohrána. Pro následné zkoumání tak zůstává jenom zlomek zapsaný či v mladší době vytištěný. Proto především starší stopy vedou hlavně k oficiální chrámové hudbě. Věnuje se jí Jana Vozková ve stati *Vzestup mariánské úcty v klášteře sv. Jiří na příkladu chorálních mší ze 14. století*. Stejně tak Marie Škarpová ve stati *Mariánské motivy v českých vánočních*

písních 14. – 17. století i Václav Kapsa v textu *Loretánské litanie pražských skladatelů vrcholného baroka. K opomíjenému tématu na příkladu děl Jana Josefa Ignáce Brentnera*. Jenom Markéta Holubová se lehce posunula v čase a ve stati *Odras kultu Panny Marie Svatohorské v kramářské produkci* předložila výsledek široce pojatého soupisu a analýzy pramenů, které dosvědčují existenci úplně jiného typu hudební oslavy Panny Marie.

Ve druhém oddílu nazvaném *Obraz* se výtvarné vyjádření stalo pro autorky a autory mnohdy odrazovým můstkem pro vyjádření dalších souvislostí. Josef Kadeřábek – Zuzana Skořepová se ve stati *Zázračný plášť Panny Marie. Mariánská úcta pánů z Martinic a její odraz v rekatolizaci středních Čech* zabývají dopady defenestrace, v níž byla podle tohoto pohledu Madona určujícím činitelem, na soukromou a od ní odvozenou veřejnou zbožnost nejenom přímých účastníků. Lydia Petráňová v textu *Růžencová Madona v Jankově* zajímavým způsobem rozvíjí téma bitevního pole po ukončení bitvy a uvažovaná Madona není rozhodně tou bojující. Texty Luboše Kafky *Odras kultu středočeských zázračných obrazů a soch Panny Marie v lidové výtvarné kultuře* a Miloše Suchomela *Několik poznámek k provenienci a k dochovanému stavu mariánských statuí postavených na území středních Čech* jsou v principu katalogizačního typu, byť tady se, především ve druhém jmenovaném textu, najde poměrně široký prostor k jiným úvahám. Miloš Suchomel po veškerých poměrně striktních popisech nepůvodností na analyzovaných výtvarných dílech dospěl v souvislosti se strženým mariánským sloupem na Staroměstském náměstí v Praze k neobyčejně moudrému závěru: nemůže být obnoven barokní mariánský sloup, protože žádný současný umělec není barokním mistrem, jeho tvorba vychází z jiných předpokladů a má jiný cíl. A nelze trvat na neměnnosti jakéhokoliv veřejného prostoru, protože nelze stanovit podobu, ve které má být zachován. Text Lenky Blažkové *Prodej poutního zboží na Svaté Hoře, jak jej zachycuje drobná devoční grafika* přináší nápaditý pohled na důležitý doprovodný jev poutního provozu. Autorce se podařilo nalézt několik svatých obrázků, které mimo povinných témat zachycují i stánky a boudy prodejců v bezprostředním okolí poutního chrámu. Nalezla tak téma, které ani na mladších fotografiích nebývá úplně běžné.

V posledním oddíle Blanka Altová pod názvem *Po stopách kultu Kutnohorské Panny Marie* představila mariánskou sochu, jejíž kult se nepodařilo ani zvýraznit ani udržet delší dobu v povědomí lidí. Naopak dvěma patrně nejznámějším Madonám a to nejenom ve středočeském kontextu se věnují Šárka Radostová ve stati *Poznámky k problematice devočních kopií na příkladu kultu Panny Marie Svatohorské* a Karin Pátrová v textu *Palladium země české. Počátky a rozvoj mariánského kultu ve Staré Boleslavi*. Stati Jiřího Mikulce (*Mariánská náboženská bratrstva jako součást barokní lidové zbožnosti ve středních Čechách*) a Miroslava Novotného (*Laické mariánské družiny ve středních Čechách ve 2. polovině 19. a v 1. polovině 20. století*) jsou obě přehledové, snažící se zachytit zkoumaný

jev na vymezeném teritorium pokud možno v úplnosti. Obsahově na sebe texty přímo nenavazují, přesto z nich společně vysvítají změny, ke kterým docházelo v průběhu století v možnostech institucionalizování mariánské úcty. Poslední dvě části kolektivní monografie se naopak soustřeďují na vykreslení jednotlivých – a jedinečných – osob, pro které byla praktikovaná mariánská úcta životní realitou. Kateřina Smyčková se v textu *Mariánský ctitel. Literární (sebe)prezentace J. I. Dlouhoveského* věnovala baroknímu prelátovi, ztotožněnému v intencích doby s téměř ideální podobou mariánského ctitele. Kateřina Pařízková oproti tomu v textu *Mariánská procesí v průběhu 19. století. Pražský písničkář František Hais o svých poutích na Svatou Horu, do Staré Boleslavi a do Hájků v letech 1832–1888* představuje profesionálního organizátora poutí podle jeho vlastních pamětí. Na základě exkluzivního pramene autorka vykresluje půvabný obrázek, ne nepodobný právě obrázku z pouti, z doby, kdy se pěší putování nejenom přesouvalo mimo tradiční poutní trasy na pohodlnější cesty, ale kdy pozvolna nad lidskýma nohama vítězila železnice, pouť se zrychlovala a mnohé dotosud obvyklé služby už nepotřebovala.

V překládaném svazku se podařilo skutečně v praxi naplnit deklarovaný interdisciplinární přístup k předem jasně vymezenému tématu a to proporcionálně a dostatečně zajímavě. Fenomén zvaný mariánská úcta je tak nahlížen nejenom v průběhu času, ale i pohledem několika různých specializací. Výsledný útvar má proto šanci zaujmout široké spektrum čtenářstva.

Marie Macková

NIETO ESTRADA, Enrique J. (coordinador), *El pecado en la Nueva España, Pachuca de Soto, Hidalgo: Universidad Autónoma del Estado de Hidalgo*, 2012, 262 s. ISBN 978-607-482-298-4.

Recenzovaná publikace úzce souvisí s impozantní výstavou *Pecado y la Tentaciones en La Nueva España* (Hřích a pokušení v Novém Španělsku), jež byla otevřena v září 2011 v *Museo de Guadalupe* v Zacatecasu součástí *Národního institutu Antropologie a Historie* (Instituto Nacional de Antropología e Historia), pak byla přenesena do Národního muzea místokrálovství v hlavním městě (Museo Nacional del Virreinato, únor – květen 2012), posléze byla instalována v *Muzeu Franze Mayera* (květen – červenec 2012) rovněž v Ciudad de México a konečně byla představena v *Museo Casa Grande* (Muzeum Velkého domu), dependenci *Autonomní univerzity státu Hidalgo* v hornickém městečku Mineral del Monte, nedaleko od hlavního města Hidalgo Pachuky de Soto (srpen – říjen 2012.) Na její realizaci, stejně jako na vydání recenzované knihy se podílela celá řada renomovaných odborníků zabývajících se tématem a pocházejících s prestižních mexických univerzitních a badatelských institucí.

Než přistoupíme k vlastní publikaci, bude zapotřebí upozornit na dva důležité momenty v náboženství předkolumbovských kultur Mexika. První z nich představuje koncept posmrtného života, který se podstatně lišil od představ evropských příchozích. Řečeno velmi zjednodušeně – bojovníci, kteří padli ve válce, a ženy, jež zemřely při porodu, dosáhli v posmrtném životě nejvyšší mety, stali se společníky Slunce. Proto se také v nahuaské poezii často objevuje motiv touhy po smrti na bojišti:

„Neděsíš se srdce mé?
Když vstupuji na bitevní pole.
Toužím zemřít obsidiánovým hrotem,
Naše srdce si přejí jen smrt ve válce.
vy, kteří bojujete, slyšte!
Toužím po smrti obsidiánovým kopím.
Naše srdce si přejí smrt ve válce.“¹

Ti, kdo se utopili, skončili v Tlálocanu, panství boha vod Tláloca. Ovšem většina mrtvých, kteří zemřeli přirozenou smrtí, doputovali do podsvětního Mictlanu, říše boha Mictlatecuhtliho a jeho duálního protějšku (jak je v předkolumbovské mytologii typické – bohyně Mictlacíhuatl), kde strávili dvě desetiletí v – mírně řečeno – velmi drsných podmínkách, během nichž se postupně rozpouštěli, až se nakonec proměnili v mlhovinu. Ne nadarmo bývá Mictlan srovnáván s křesťanským očištěm.²

Tady můžeme hledat kořen elegicko-tragického tónu nahuaského básnictví, jehož mnohé útvary vyúsťují v pocit bezvýchodnosti a marnosti. Druhým podstatným momentem, který přispěl k poměrně rychlé christianizaci mexického předkolumbovského obyvatelstva, byla skutečnost, že staří Mexičané, stejně jako křesťané vyznávali silný kult oběti, byť v pochopitelně rozdílné podobě.

Ovšem asi nejsilnějším momentem, který zaujal předkolumbovské obyvatelstvo na křesťanské víře, byla nabídka posmrtného života v ráji po boku Boha. Ovšem, aby to nebylo zase tak úplně jednoduché – cesta k vytouženému cíli byla strastiplná a na každém kroku hrozil hřích včetně toho smrtelného. A deset autorů recenzované publikace nám nabízí různé pohledy na roli (fungování, vnímání apod.) hříchu v novošpanělské společnosti od 16. do 19. století.

Rogelio Jiménez Marce ve své studii „*Hřešit v myšlenkách*“ *neboli jak probíhala snaha pronikat do intimity jedinců* (Pecar con el pensamiento o de cómo se lograba penetrar en

1 Citován český překlad autora recenze z učebního textu František VRHEL – Oldřich KAŠPAR, *Texty nativní Iberoameriky I. Předkolumbovské literatury*, Praha 1978, s. 131.

2 Podrobněji srov. Kateřina KLÁPŠŤOVÁ – Čestmír J. KRÁTKÝ, *Encyklopedie bohů a mýtů předkolumbovské Ameriky. Mexiko a střední Amerika*, Praha 2001, s. 92.

la intimidad de individuos, s. 17–36) ukazuje na několika případech z archivů novošpanělské inkvizice, jakým způsobem církev vstupovala do vědomí člověka a ovlivňovala jej podle svých potřeb.

José Abel Ramos Soriano se obrací k důležité úloze knihtisku ve své studii *Knihy proti křesťanské morálce. Nejnebezpečnější četba koloniálního Mexika?* (Libros contra moral cristiana. Las lecturas más perniciosas de Mexico colonial?, s. 37–56). Kromě poznání mechanismů, jakými fungovala cenzura knih, nám autor (a to považuji za velmi cenné) poskytuje komentovaný přehled publikací, které byly v Novém Španělsku považovány za vysoce nebezpečné a to od v časovém období od 16. do 18. století, počínaje spisy Lutherovými a konče díly takových autorů, jakými byli Voltaire, Diderot, Rousseau atd. (k podobným závěrům dospěl i autor těchto řádků.)³

Sara Gabriela Baz Sánchez ve svém příspěvku *Probouzení vědomí. Spirituální zkušenost probouzejících se křesťanů* (Despertando la conciencia. Experiencia espiritual a partir de los despertadores cristianos, s. 57–82) upírá svoji pozornost na úlohu textu a obrazu, fenoménů, jež se staly v rukou misionářů účinnou zbraní v boji s pokušením a hříchem (což pochopitelně neplatilo pouze pro tzv. nové křesťany) ale týkalo se všech – i Španělů, kreolů a mesticů.

První španělští misionáři v Mexiku, příslušníci řádu františkánů, velmi rychle pochopili, jaké netušené možnosti skrývá výtvarný projev jako prostředek christianizace domorodého obyvatelstva. Jedinečným dokladem je obrázkový katechismus významného člena řádu patřícího mezi 12 prvních františkánů, jež povolal do Nového Španělska sám Hernán Cortés, Petra z Gentu (Pedro de Gante). Faksimile této jedinečné památky, jež se dodnes dochovala v Oddělení rukopisů madridské Národní knihovny (Biblioteca Nacional de Madrid) byla vydána ve skvostné úpravě v roce 1970 a umožňuje tak badatelům vynikající možnost studia počátků křesťanství v Mexiku.⁴ Jiným zajímavým dokladem jsou fresky kostela ve františkánském klášteře v Ixmiquilpamu, které představují fascinující synkrezi původního předkolumbovského se španělským a italským renesančním uměním.⁵

Enrique Javier Estrada ve své studii *Neupadnout do pekla: buly v poslední čtvrtině 16. století* (Para no caer en el Infierno: las bulas de composición en el último cuarto del siglo XVI novohispano, s. 115–146) představuje mechanismy katolického světa v boji proti hříchu, a to hlavně v období po Tridentském koncilu.

3 Srov. Oldřich KAŠPAR, *Materiales Bohémicos en los fondos históricos de las bibliotecas españolas, portuguesas y mexicanas siglos XV – XVIII*, Praga 2008, s. 77–165.

4 Srov. Federico NAVARRO (ed.), *Catecismo de Fr. Pedro de Gante*. Edición facsimilar, Madrid 1970.

5 Podrobněji viz Oldřich KAŠPAR, *Augustiniánské a františkánské kláštery ve středním Mexiku v 16. století*, in: Kámen 2, 2005, s. 23–30.

Fernando José Menéndez Gómez ve svém textu *Etika obchodu v Novém Španělsku: hříchy včera a dnes* (La Ética de los negocios en la Nueva España: pecados de ayer, pecados de hoy, s. 147–174) postihuje, jak víra obecně, a hřích zvláště, ovlivňovaly něco tak pragmatického jako obchod, respektive etiku obchodování.

Zcela konkrétním tématem, a sice působením františkánů v Tlaxcale, se zabývá Gabriel Márquez Ramíre v článku *Františkáni, hřích a modlárství v Tlaxcale* (Los Franciscanos, el pecado y la idolatría en Tlaxcala, s. 175–196). I tento autor se zabývá christianizací Tlaxcalanů pomocí nástěnných maleb na zdech některých církevních staveb. V tomto případě šlo ovšem o drastická vypodobnění trestů, které čekají hříšníky po smrti, ne nepodobné evropským barokním zobrazením očistce a pekla, jak je známe i z mnoha pláten dochovaných v našich kostelích.

Obdobným námětem se zabývá i Arturo Vergara Hernández v nesporně zajímavé studii *Proč augustiniáni malovali peklo v otomíjských oblastech Hidalgo?* (Por qué los agustinos pintaron el infierno en las regiones otomíes de Hidalgo? s. 197–222). A klade hlavně důraz na vztah hříchu a zločinu.

Lourdes Villafuerte García *Hřích a zločin. Smilstvo v novošpanělském hlavním městě v 18. století* (El pecado y el delito. El esturpo en la capital novohispana del siglo XVIII, s. 223–241) nám představuje společnost, která se snaží žít podle křesťanských příkázání, ale je zmítána přirozenými lidskými vášněmi (mezi něž smilstvo nepochybně náleží), které mnohdy toto dobře míněné úsilí svým způsobem sabotují. A hřích je nakonec trestán jako zločin. I když velmi diferenciovaně, podle vrstvy společnosti, k níž hříšník – zločinec náleží. A nezanedbatelnou roli zde hraje také genderový faktor.

Konečně poslední příspěvek Felipe Durána Sandovala s názvem *Věrolomnost v Novém Španělsku, případ kléru z Potosí v letech 1810–1811* (La infidencia en Nueva España, el caso del clero potosino 1810–1811) podrobně postihuje aktivní úlohu kléru v počátcích boje za nezávislost na Španělsku, jež byla pochopitelně vysokými církevními hodnostáři a španělskou koloniální administrativou považována za velmi těžký hřích, spíše až za zradu či, jak je uvedeno v názvu příspěvku věrolomnost.

Oldřich Kašpar

MALISZEWSKI, Kazimierz, *Stolica świata. Studia z dziejów życia kulturalnego i umysłowego Londynu w XVIII wieku* [The Capital of the World. The Studies of the Cultural and Intellectual Life of the 18th Century London], Warszawa: Wydawnictwo DiG 2014, 183 pp. ISBN 978-83-7181-866-0.

The book *Stolica świata. Studia z dziejów życia kulturalnego i umysłowego Londynu w XVIII wieku* is the result of Kazimierz Maliszewski's personal interests and many years of studies on the history of British culture in the 18th century, which has been the topic of his papers before.¹

The book consists of nine chapters, a foreword and a summary titled *Final remarks and reflections*. However, the subject of the two subsequent parts suggests a division into two major scopes of studies – the first one is the presentation of the main forms of social communication in both the culture and intellectual life of London in the Enlightenment, which is included in four chapters (II to V). The subsequent four chapters are dedicated to the characteristics of the silhouettes and the work of the most outstanding representatives of the London intellectual and artistic elites. The first chapter – *The view of the 18th century London as the centre of political, economic and cultural life of Great Britain – general background* has an introductory character. In this chapter the author presents London as an 18th century centre, and briefly summarizes political conditions that influenced the status of Great Britain that, after the Glorious Revolution 1688–1689, was perceived as both political and constitutional and cultural model of the then world. Maliszewski perceives the bloodless revolution that happened then not only as the genesis of political changes, which since that time strengthened constitutional monarchy, but also the roots of economic prosperity and the revival of the English cultural life. Therefore, at this point the economic situation of the city is discussed and the influence of trade and cities on the building of new foundations of social order and wealth is emphasized. The 18th century London is a city of constant demographic growth which transforms itself into a metropolis thanks to the inflow of new settlers, and at the same time a political and legal centre that is admired by travelers (p. 16). While describing the city, Maliszewski pays attention to the places that are crucial for its development, like banks, the London stock-exchange or the river Thames, which divided the space, but at the same time was an axis that merged the harbour districts. However, not only does he

---

1 See Kazimierz MALISZEWSKI, *Kawiarnie i kluby londyńskie w epoce Oświecenia jako ośrodki integracji i komunikacji społecznej*, Acta universitatis Nicolai Copernici, Historia XX, Nauki Humanistyczno-Społeczne, v. 158, Studia z historii nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Wojtowiczowi, Toruń 1985, pp. 75–95; IDEM, *Londyński „Spectator” jako wzorzec czasopisma moralno-obyczajowego w epoce oświecenia*, Czesy Nowożytne 24, 2011, pp. 117–132.

describe the places, but he also refers to the reports of the citizens and travelers, and quotes the utterances of the editors of the London *Spectator* – Joseph Addison, J. Boswell and Polish travelers – Jerzy Wandalin Mniszech, Stanisław Poniatowski. When discussing the London agglomeration, Maliszewski investigates with particular attention the characteristics of social stratification. He divides London society into six groups according to a class and social criterion, paying attention to the shaping of new social class – the bourgeoisie, which was a complex process that constituted the bases of early capitalism.

In the context of the investigated topic, Maliszewski focuses on presenting professional intelligentsia or corporate clans of university professors – the groups that were characterized with more and more specialized social functions and at the same time created the structure of cultural life of a city, contributing to a dynamic development of their contemporary press and literature. In this chapter the author discusses many important topics, analysing Londoners' cultural interests that created the atmosphere of a metropolis of that time, as well as an interest in theatre, including its particular type – so-called “entertainments” or various types of sport entertainment (p. 30–31). When analyzing the factors that influenced the development of the City, the author reveals the perspective he applied in his whole investigation – he presents London, and particularly the threads of the cultural and intellectual life of a city in the 18th century, from a perspective of a culture historian. It helps him to observe a number of connections between the economic and political foundations and the dynamics of the social and cultural development of the city, which was in many fields a European pioneer (the development of press, book industry, printing market). Maliszewski explores this perspective in the further parts of the book. The second chapter is devoted to “*the English institutions in 17th – 18th century that are most socially open*” (p. 34), namely the coffeehouses. Then he describes another important institution associated of social life – political clubs. They shaped the form of the public and social life of the Anglo-Saxon world, therefore the author not only focuses on characterizing the localisation of the meetings, but he also investigates the reason why particular coffeehouses were popular, and, what is important, identifies the guests visiting particular places, also when it comes to their professions and businesses they made, as well as the dishes they used to order.

In two subsequent chapters are dedicated to the activity of the Royal Society (*Royal Society – the centre for scientific research and the shaping of a new world view*) as well as masonic lodges (*The birth and development of freemasonry – the original institution that is characteristic for the English Enlightenment*). Royal Society became a model institution for similar scientific units in Europe. What is more, it deserves deep investigation due to the significant role it played in building relationships between scientific centres, both

locally and internationally, contributing to the intensification of scientific development. When it comes to the English Freemasonry, the 18th century was the time when a small freemasonry organization started to acquire features of a cosmopolitan organisation and at the same time became the carrier of Enlightenment ideas, and this is why the author discusses it as a separate stage in the development of freemasonry calling it the “English stage”.

In his analysis of the most important London magazine of that time – the *Spectator* – Maliszewski investigated its value not only in relation to the research on the media of that time, but also in relation to English mentality and morality. Apart from perceiving a magazine as an informative tool that propagates new Enlightenment ideas, he assumed that the *Spectator* was an important carrier of the new morality of the so-called “middle class”. It was the publication, where the postulates of this class were formulated, it merged the features of a novel and a sermon, introduced the readers to *savoir-vivre* rules, and all of that was presented in a light and interesting manner. According to Maliszewski, the above mentioned features were the reason why the magazine was so popular among the 18th-century Londoners. What is more, the magazine influenced similar press units in other countries, including the *Monitor* magazine published in Poland, but the author does not investigate the subject in greater detail, since he perceives it as too broad and being beyond the frames of the issues he discusses. In the last three chapters, the author presents the most important personalities creating the English Enlightenment – philosophers, inventors and literary men, whose actions, work and views led to the emergence of a strong and independent movement the English Enlightenment was.

In his monograph Maliszewski takes into consideration the present state of research on the history of London.²

Maliszewski’s synthesis, although investigating only a selected part of London history, is, even for a non-historian, a very interesting study on the history of a town that transforms itself into a modern, metropolitan city. It is a city in which a modern social class emerges – bourgeois, and the new type of elites – the elites of money that control banking, trade and industry. Maliszewski excellently shows how economic changes influenced the appearance of the need for new forms of culture, entertainment or leisure, which, as a result, led to the dynamisation and diversification of Londoners’ cultural life. Prosperity prompted the creation of many very modern cultural institutions, which helped to develop intellectual life and attracted creators and receivers of culture from various social backgrounds. This “human factor” is concerned by Maliszewski, after

---

2 Cf. e.g. Peter ACKROYD, *Londyn. Biografia*, trans. T. Bieroń, Poznań 2011; Barbara ARCISZEWSKA, *Classicism and Modernity. Architectural Thought in Eighteenth Century Britain*, Warszawa 2010; Piotr NAPIERAŁA, *Światowa metropolia. Życie codzienne w osiemnastowiecznym Londynie*, Gdynia 2010.

Maria Ossowska, as the most important impulse that helped to develop the phenomenon of the Enlightenment culture in the 18th century England, as well as the exposition of humanism, which was the centre of philosophic theories. Those extensive changes did not only lead to the transformation of London itself, but they also influenced the continent, contributing to the European-wide phenomenon called by Maliszewski “*the migration of ideas*” (p. 160). Thanks to this, among other factors, Great Britain became at that time a political and social model, which was more and more eagerly followed by the societies in other countries.

Maliszewski’s monograph is particularly valuable because of the fact that he emphasises the strong influence of the economic and social changes on the emergence of different forms of culture. Forms that for the society analysed in the book were as important as other aspects of life, since the development of the broadly understood communication of that times affected the prosperity of all life areas. Therefore, a synthetic approach to this problem and a reference to the broad European context help to understand better the expansion of English models that were quickly displacing France as the country that set the tone for the social and cultural life in Europe of that time. However, it is worth mentioning that in such an approach to the subject it might be valuable to try to draw a map of the city’s cultural life, which would let the author analyse the problem topographically, but at the same time it would be an interesting complement for a contemporary reader or a tourist visiting London metropolis. Such a map would be useful, since the author describes the location of the discussed clubs and coffeehouses, and since the 17th century the city guides with extended descriptions of a city space were very popular, as well as printed city maps in the 18th century.³ Such an analysis might be complemented with iconography that is not very extended, just to mention the lack of a reprint of the *Spectator*, to which a separate chapter is devoted. It would be also interesting to broaden the analysis of how the changes happening in England influenced continental Europe. Maliszewski emphasises many occasions when Anglomania became fashionable since the mid-18th-century and that this phenomenon was even stronger in the 19th century. Those influences resulted in the partially discussed travels or the above mentioned *Monitor* based on the English *Spectator*. One can assume that such an attempt made by an expert on the communication of both 18th-century London and 18th-century Poland would have very interesting results. However, the author formulates a number of important research subjects, emphasising the need of continuous research, particularly

---

3 For example the city guide by Couch published in 1681 – *Historical Remarques and Observations*; the one by de Laune or *Le Guide des Londres* by Colsoni published in 1693, see also P. ACKROYD, *Londyn*, pp. 134–135.

comparative research on the relations between Polish and English society of the 18th century.

To sum up, another monograph devoted to London – a city that constantly fascinates the investigators of various historical periods – is an important complement to the current state of research on the 18th-century City. The perspective of culture-related studies let Maliszewski present interesting aspects of the then life of the city with an emphasis on such an important area as broadly-understood communication in a city space. Therefore the study is a part of the still developing research in the field of cultural and anthropologic history and is an interesting piece of reading to both professional historians or culture experts and London enthusiasts who want to broaden their knowledge about the city.

Agnieszka Słaby

MALUDZIŃSKA, Monika, „Próżnowanie stało się powszechnym nałogiem”. Żebracy i włóczędzy w stanisławowskiej Warszawie [“Idleness has become a common habit”. Beggars and vagants in Warsaw under the reign of Stanisław August Poniatowski], Warszawa: Wydawnictwo Neriton 2014, 521 pp. ISBN 978-83-7543-358-6.

The book by Monika Maludzińska is a unique and novel work, being the first such thorough and extensive monographic study on the subject of the poor, poverty, and the means of fighting it in historical Poland. According to Maludzińska, the reason for “the researchers’ reluctance” to address the subject in question lies in the difficulty of “*approaching the subject matter in terms of source materials, [...] [due to – U. K.] the great diversity and dispersion of written sources*” (p. 7).¹ Because of this, the existing literature focused rather on the subjects of poverty, charity, social care, and hospitals,² while disregarding (with

1 Maria Bogucka reached a similar conclusion stating that “*the condition of the most numerous, nameless masses of Warsaw residents, the poor [...], has not been until now the subject of in-depth studies, perhaps due to the dispersed and often insufficient source materials. However, it is essential for recreating the entirety of socio-economic structures of the city, where the poor represented, besides commoners, the most numerous category of Warsaw residents*”. Cf. Stefan KIENIEWICZ (ed.), *Dzieje Warszawy*, vol. 2: *Warszawa w latach 1526–1795*, Warszawa 1984, p. 97.

2 See Zbigniew GÓRALSKI, *Działalność charytatywna w Polsce przedrozbiorowej*, Kraków 1973; Zofia PODGÓRSKA-KLAWE, *Szpitalne warszawskie 1388–1945*, Warszawa 1975; EADEM, *Od hospicjum do współczesnego szpitala – rozwój historyczny problematyki szpitalnej w Polsce do końca XIX wieku*, Wrocław 1981; Jerzy GROMSKI, *Kultura sanitarna Warszawy do końca XVIII wieku*, Warszawa 1977; R. JACHOWICZ, *Zarys dziejów szpitalnictwa w Polsce do II wojny światowej*, Szpitalnictwo Polskie 25, 1981, pp. 149–156; Jan ŁOPATO, *Miłosierdzie i dobroczynność w Polsce*, *Polityka Społeczna* 5, 1982, pp. 24–27; Andrzej KARPIŃSKI, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI – XVII wieku*, Warszawa 1983; IDEM, *Opieka społeczna nad dziećmi i młodzieżą w miastach Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*,

a few exceptions³) the aspects related to the life of beggars and vagrants in historical Poland. Due to the scarcity of such studies, in the introduction to her work Maludzińska tries to define two fundamental notions pertinent to the subject matter of her dissertation: “poverty”, understood in the researched period as destitution (*nędza*), privation (*niedostatek*), misery (*mizeria*), being a condition characterised by “either complete loss or limitation of livelihood”, and “beggar”, being “someone who asks for alms and who usually, although not always, belongs to an extremely poor community [...] [not being able to – U. K.] satisfy his or her basic needs, either biological (thirst and hunger) or in terms of living conditions (home and clothing)” (p. 7–8).⁴

Maludzińska’s research has been based on source materials such as municipal records, royal universals, regulations of central authorities (resolutions, decrees, proclamations, announcements, notes, draft legal acts), marshal’s acts (economic and judicial), official diaries of the Great Sejm, hospital documents, parliamentary and judicial acts, official letters from private persons to authorities, parish registers, wills and testaments, correspondence, as well as press and iconographic sources (p. 22). Chronologically, the study covers the period under the reign of the last Polish king, Stanisław August Poniatowski (1764–1795). Geographically, it covers the area of Warsaw delimited by the so-called Lubomirski entrenchment, i.e. the area of 15.8 km, built in 1770 per order of the Grand Marshal of the Crown (*marszałek wielki koronny*) Stanisław Lubomirski to serve as protection against the epidemic of plague.⁵ The entrenchment determined the shape of the city of that time, which included Old and New Warsaw as well as around 20 smaller adjoining towns. According to Maludzińska, the fact that she chose Warsaw for the location of her research was motivated, on one hand, by dynamic economic and cultural growth that the agglomeration of Warsaw underwent in the second half of the 18th century, making it a refuge for “great numbers of incoming “unattached

---

Kwartalnik Historyczny 109/3, 2002, pp. 23–37; Joanna STARĘGA-PIASEK (ed.), *Pomoc społeczna w Polsce*, Warszawa 1985; A. W. GÓRA, *Tradycje opieki i pomocy społecznej w Polsce*, Praca Socjalna 4/2, 1989, pp. 22–36; Urszula AUGUSTYNIAK – Andrzej KARPIŃSKI (eds.), *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku*, Warszawa 1999; Ewa LEŚ, *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa 2001; Paweł NOWAKOWSKI (ed.), *Miłosierdzie. Teoria i praktyka życiowa*, Kraków 2009; Stanisław LIPIŃSKI, *Zakłady dobroczynne i domy pracy w dawnej Polsce*, Łódź 2010.

3 See Józef GIEROWSKI, *Kartki z rodowodu biedoty wiejskiej*, Warszawa 1951; Stanisław GRODZISKI, *Ludzie luźni. Studium z historii państwa i prawa polskiego*, Kraków 1961; Bronisław GEREMEK, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa 1989; IDEM, *Świat opary żebraczej. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturze europejskiej XV-XVII wieku*, Warszawa 1989.

4 See Carter LINDBERG, *Beyond Charity. Reformation Initiatives for the Poor*, Minneapolis 1993, pp. 18–22.

5 Cf. S. KIENIEWICZ (ed.), *Dzieje Warszawy*, pp. 316–319, p. 495, p. 600.

people”, among them vagrants and beggars, who damaged the image of the city”. On the other hand, Warsaw was where the authorities responsible for the implementation of hygiene and health-related reforms were seated, and therefore, it was where they executed these reforms in the first place (pp. 11–12).⁶

In the first chapter, titled *Warsaw and its residents under the reign of Stanisław August Poniatowski – causes of pauperisation* (pp. 31–129), Maludzińska begins by stating that in the 18th century “the agglomeration of Warsaw consisted of [...] two different worlds – wealth and poverty – which defined the way of living of its residents” (p. 31). Subsequently, she describes Warsaw’s society, dividing it into groups and categories, whose membership was largely determined by the size of one’s fortune. Maludzińska concentrates mainly on the poorest group, i.e. people “without reliable means of livelihood”, in which she includes vagrants, beggars, prostitutes, and residents of hospitals and Charity and Work Houses (p. 33). In the following part of her study, Maludzińska focuses on establishing the causes of poverty, which she finds to be due mostly to both individual and collective pauperisation. According to the Author, this pauperisation of the society was due to the economic crisis that afflicted the country, brought on by a combination of several factors such as natural disasters, insufficient number of workshops, the majority of the society lacking sufficient professional qualifications, low wages, non-payment for work performed, foreign trade deficit, and low efficiency of Polish farming (pp. 36–50). Maludzińska concludes that this was what made a considerable proportion of the poor resort to theft, prostitution, scams, and beggary, considering that the money gained with such occupations often exceeded wages offered to unqualified workers (p. 55). It is worth to note that high-ranking church officials as well as magnates and their wives were quite zealous in aiding the poor. The needy could gain the most during various holidays, especially Easter, when the Church encouraged charity. Charitable deeds also took place at family gatherings and events such as funerals, when local church beggars were handsomely rewarded in exchange for their prayers and participation in funerary ceremonies (p. 72).⁷ Another relevant aspect of the study of the origins of poverty, rightly pointed out by the Author, was the inefficiency of the education system. The weakest link were undoubtedly elementary schools, inaccessible for the majority of

6 *Ibidem*, pp. 188–198, pp. 271–294; Andrzej ZAHORSKI (ed.), *Warszawa w wieku Oświecenia*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986, pp. 51–75, pp. 89–110. See Barbara GROCHULSKA, *Statystyka ludnościowa Warszawy w drugiej połowie XVIII w.*, *Przegląd Historyczny* 45/4, 1954, pp. 586–608; EADEM, *Problem wzrostu ludności Warszawy w I połowie XVIII w.*, *Rocznik Warszawski* 7, 1966, pp. 182–187; EADEM, *Warszawa na mapie Polski stanisławowskiej: podstawy gospodarcze rozwoju miasta*, Warszawa 1980.

7 Cf. S. KIENIEWICZ (ed.), *Dzieje Warszawy*, pp. 97–106; Anna BERDECKA – Irena TURNAU, *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa 1969, pp. 60–63.

poor children (pp. 81–102).⁸ In addition to the above causes, Maludzińska also mentions dysfunctional families (domestic violence and abuse), orphanhood, widowhood, abandonment, divorce, draft evasion, and desertion (pp. 102–117).

The second and decidedly most interesting chapter titled *Warsaw's vagrants and beggars – typology and classification* (pp. 130–220) focuses mostly on classifying Warsaw vagrants and beggars, dividing them into three basic categories. The first category includes the professional or so-called false beggars, i.e. those who deliberately avoided paid work preferring to live at other people's expense. People ashamed of having to resort to begging, or the so-called true beggars, belonged to the second category. Among them were the elderly, the sick, the blind, the mentally ill, as well as people who unexpectedly lost their livelihood and failed to adapt to new circumstances. This group also included the majority of church beggars, as well as orphans, wards of orphanages, or children abandoned or neglected by their parents. The third category were people temporarily engaging in begging, such as servants dismissed without being paid and struggling with finding another position, day labourers, escaped peasants, women abandoned by their husbands, and certain widows (pp. 130–131). Maludzińska affirms (demonstrating the results of her research in corresponding tables) that the scale of the problem of beggary in the studied period was indeed enormous. However, she finds it difficult to estimate the exact number of beggars, as they tended to wander around the country, staying at one place only for short periods of time (pp. 132–150). The Author also discusses the way of life of Warsaw beggars, in an equally interesting and organised manner, focusing mostly on places from where they arrived to the capital, their social background, religion, profession, age, marital status, and the amount of time during which they engaged in begging. Maludzińska also considers other aspects of the life of beggars, such as their attributes (worn-out clothing, bare feet, boards with basic information hanging from their neck, exposing disease-damaged body parts, dirty body emitting unpleasant odours), the location of their daily “workplace”, methods of begging, ways of spending spare time (usually in pubs, taverns, and brothels), and places of residence (pp. 153–192). In the further part of the chapter, Maludzińska describes crimes committed by beggars (thefts, scams, brawls), the diseases that afflicted them, and their death, which usually happened in the street (pp. 192–202). The chapter concludes with the Author's reflections on a separate category of Warsaw beggars, i.e. male and female beggars stationed outside churches and hospitals, whose “*image and way of life differed*

8 See Tadeusz MIZIA, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1964; Ryszard W. WOŁOSZYŃSKI, *Szkolnictwo epoki oświecenia*, in: Józef Kazimierski (ed.), *Szkolnictwo i oświata w Warszawie*, Warszawa 1982, pp. 63–85; Bożenna MICHALIK, *Nauczanie początkowe w Warszawie stanisławowskiej*, *Rocznik Warszawski* 26, 1996, pp. 5–26.

considerably from the previously described” (p. 203), since they had certain obligations to fulfil towards the given church or hospital.

In the third chapter titled *Attitude of the authorities and the society towards the issue of poverty and beggars. The attitude and the role of the Church* (pp. 221–458) Maludzińska focuses mostly on describing the role of Polish authorities in fighting beggary and poverty, and the role and the position of the Church, in particular in the context of the newly created lay institutions, established in order to address the problem of poverty. Maludzińska begins by stating that at the end of the Saxon period “*the authorities’ interest in issues such as poverty and beggary was not as pronounced as in Western Europe*”,⁹ both social care and hospital care remaining in the hands of the Church, whose charitable activity was supported by wealthy noblemen and townsmen (p. 221).¹⁰ However, according to the Author, over time lay dignitaries started assuming more responsibility for providing care for the poor and the underprivileged, which led to the creation of various charitable institutions. In Warsaw, these were: the St. Benno’s Hospital, the Reformatory or the so-called *Cuchthauz*, Rev. Baudouin’s Foundling House, and the Baby Jesus Hospital. In 1765, Stanisław August Poniatowski established the Order of St. Stanislaus for supporting the latter: the decoration was highly pursued not only for the associated prestige, but also because it opened the road to distinguished positions and offices (pp. 225–235).¹¹ Maludzińska describes with particular thoroughness the subject of poverty mitigation and social care in the context of the legislation passed at the Partition Sejm [*Sejm Rozbiorowy*] in 1773–1775, in particular the competences granted to Hospital Committees established on 3 April 1775, their main purpose being to resolve the issues of hospital financing in the territory of the Crown and Lithuania and to reduce the number of beggars (pp. 245–268). According to Maludzińska, a breakthrough in the fight against poverty was brought on by the foundation of the Police

9 See Jean-Pierre GUTTON, *La société et les pauvres en Europe, XVIe-XVIIIe siècles*, Paris 1974; Donna T. ANDREW, *Philanthropy and Police. London Charity in the Eighteenth Century*, Princeton 1989; C. LINDBERG, *Beyond Charity*; Robert JÜTTE, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1994; Sandra CAVALLO, *Charity and Power in Early Modern Italy. Benefactors and Their Motives in Turin, 1541–1789*, Cambridge 1995; Henry PHILIPS, *Church and Culture in Seventeenth-century France*, Cambridge 1997; Susan R. HOLMAN, *God Knows There’s Need. Christian Responses to Poverty*, New York 2009.

10 Tadeusz GLEMM, *Z dziejów miłosierdzia chrześcijańskiego w Polsce*, Kraków 1947, pp. 25–44; A. BERDECKA – I. TURNAU, *Życie codzienne w Warszawie*, pp. 231–242.

11 Cf. Marian KALINOWSKI – Jerzy PEŁKA, *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 2003, pp. 43–48. See also Stanisław ŁOZA, *Kawalerowie Orderu św. Stanisława 1765–1813*, Warszawa 1925; Jan KOZŁOWSKI, *Kto był inicjatorem powołania Szpitala Generalnego?*, *Kwartalnik Nauki Historii i Techniki* 37/2, 1992, pp. 145–149; Maria KOLANKIEWICZ, *Zarys dziejów domu ks. Baudouina*, *Kwartalnik Pedagogiczny* 38/1, 1993, pp. 159–175; EADEM, *Schronienie. Historia Domu Małych Dzieci ks. Baudouina*, Warszawa 1997.

Commission of the Commonwealth [*Komisja Policji Obojga Narodów*] and the Hospital Committee [*Deputacja Szpitalna*] in 1791, which implemented some innovative measures for preventing beggary and drew up a new project of the organisation of hospital care. The reform stipulated the creation of numerous almshouses referred to as Charity and Work Houses [*Domy Miłosierdzia i Pracy*], and the creation of the Charity Found [*Kasa Miłosierdzia*] that received regular contributions dedicated to charities. Furthermore, those poor who were capable of work were offered employment in Warsaw industrial workshops and plants. As a result of these measures, the number of beggars in the streets of the capital started dwindling. On the other hand, those unable to perform remunerated work would become residents of hospitals or the above-mentioned Charity and Work Houses (pp. 309–372). Therefore, Maludzińska affirms, the state thus assumed the control over and the care of the poor, without encountering significant opposition on the part of the clergy (p. 457). In reality, however, clergymen still exercised enormous influence over charitable activities, which remained largely concentrated around parishes and were connected to the liturgical year. This changed only under Fyodor Buxhöwden, per whose order parishes were substituted by *cyrkule*, and parish rectors by mayors. Maludzińska concludes the chapter by stating that the collapse of the Police Commission of the Commonwealth put an end to the process of creation of a modern hospital network (pp. 442–458). After reading this chapter one may wonder why, despite mentioning it in the title, the Author did not dedicate more attention to describing the historical role of the Church in the area of charity? It would be particularly important to emphasize the role of the Church in providing social care, the role assumed by the Polish Church since as early as the Łęczyca synod, celebrated in 1180.¹² Furthermore, the chapter lacks a description of the historical and social meaning of the term “hospital”, especially considering that since ancient times different types of hospitals existed depending on the type of assistance provided. In fact, there were separate hospitals dedicated to the poor, the sick, travellers, lepers, pilgrims, the elderly, orphans, and foundlings.¹³

Maludzińska ends her monograph with a brief recapitulation (pp. 459–474), concluding that “*Warsaw beggars under the reign of Stanisław August Poniatowski were a highly diversified group in terms of their social background, religion, age, marital status, and learned profession; the majority were immigrants from different towns*” (p. 459). Then, she recapitulates the most important points of the dissertation, such as the reasons for the impoverishment of the society, Warsaw’s attractiveness for beggars, the opportunities

12 Cf. Bolesław KUMOR, *Opieka społeczna Kościoła w świetle ustawodawstwa synodalnego w Polsce (do 1795)*, in: U. Augustyniak – A. Karpiński (eds.), *Charitas*, pp. 11–12.

13 Cf. *ibidem*, p. 11, pp. 13–14.

for remunerated work that the city offered, and the measures employed in fighting poverty. However, the Author's key conclusion is that throughout the reign of Stanisław August "*the poor were being subject to coercion, which undoubtedly hampered the creation of a modern system of social care*" (p. 473). The monograph also includes an extensive bibliography (divided into source materials and academic studies) (pp. 479–491), summaries in English and French, appendices, and lists of data, tables, charts, and illustrations (pp. 492–506, pp. 520–521). The study's value is further enhanced by an extensive index of persons, which makes the use of its voluminous contents considerably easier (pp. 507–519).

Maludzińska's dissertation has a pioneering character for being the first Polish scientific study to directly address the subjects of poverty, vagrancy and beggary in historical Poland. The Author's scientific maturity is evidenced by her accurate and carefully formulated conclusions, the clarity with which they are exposed, and the scrupulous and meticulous language employed. The reader should also take note of the extensive number of sources used, organised in tables and charts, thus proving the Author's academic skill, discipline, and professionalism. However, despite its high quality, Maludzińska's work is not entirely free of faults. Firstly, the dissertation's value is diminished by an incomplete bibliography, in which the Author failed to include foreign studies as well as several relevant Polish works. Also, Maludzińska fails to give sufficient reference to western European literature, despite the fact that certain fragments of her work seem to demand it, especially those where she compares the situation of Polish beggars to those in other parts of Europe. Furthermore, while exposing her conclusions, Maludzińska relies mainly on source materials. While this is commendable, in certain cases (for instance when defining terms such as "poverty" and "beggar") it would be recommendable to refer to other works on the subject. One may also notice an error in the date of the creation of the Commission of National Education, which took place on 14 October 1773 and not a day before, as claims the Author (p. 462). The final remark concerns the dissertation's structure: the third chapter is decidedly too lengthy (more than 200 pages), which disrupts the proportions of the study and may occasionally abuse of the reader's patience.

These observations do not diminish, however, the great value of Maludzińska's work, which is the product of long years of study and extensive research on the subject of beggary and vagrancy in historical Poland, presented from historical, sociological, anthropological and demographic perspective.

Dějiny staveb 2013 (Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2013, vydává Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebněhistorický průzkum, Plzeň 2014). ISBN 978-80-87170-31-1.

Sborník obsahuje referáty z tradiční každoroční konference (v pořadí čtrnácté), konané stále na zámku v západočeských Nečtinech. Jako první stať je otištěn úvodní proslov předsedy konference, jímž byl Karel Kibic ml. Kolega Kibic v něm mj. připomněl mezitím zemřelého Tomáše Durdíka. V následujícím shrnutí publikovaných příspěvků se nebudeme držet jejich pořadí v edici, které bylo jako obvykle dáno pořadím jejich odevzdání, nýbrž tematického řazení, odpovídajícího jejich původnímu umístění v programu konference.

Z konferenční sekce „hrady, zámky a tvrze“ se zabývá časově nejstaršími záležitostmi Jiří Varhaník v příspěvku *Trezory v hradní věži / K stavebním dějinám strakonického hradu* (s. 120–126). Práce se věnuje detailům vybavení těchto staveb, jimž se zatím věnovalo jen málo pozornosti. To je zřejmé i z uvedené možnosti dramaticky odlišné interpretace některých z nich (záchod s fekální jímkou na rozdíl od trezoru na hradě Vízmburku). Zajímavé detailní poznatky o pozdně gotické fázi vrchnostenské stavby uvádí Jan Štětina v článku *Příspěvek k poznání stavebního vývoje tvrze v Kurovicích v 15. století* (s. 281–287). Subtilnost poznatků je dána i souběhem s dendrochronologickými daty od Tomáše Kyncla. Ve stati Radima Vrly *Nové poznatky o stavební podobě kroměřížského hradu na konci středověku* (s. 151–160) jsou shrnuty poznatky o pozoruhodném nejstarším zachovaném objektu v areálu převážně barokního zámku – mohutné a náročně vybavené pozdně gotické věži. Objektu téhož druhu se věnuje i Jiří Slavík příspěvkem *Velká věž náchodského zámku* (s. 141–150).

Zajímavé shrnutí poznatků o dlouhodobém vývoji napohled okrajové části významného areálu představuje stať Dany Novotné *Zánik a nové využití fortifikace zámku v Mikulově* (s. 29–36). Tomáš Karel a Lubomír Zeman v článku *Grotta – lázeň v zámecké zahradě ve Valči* (s. 263–272) přinášejí utříděné srovnávací poznatky o funkci ojedinělého objektu zámeckého vybavení, donedávna devastovaného a pokládaného za součást mladších pivovarských sklepů. Na sociálním okraji vrchnostenské stavební tvorby se pohybuje Petr Rožmberský v zajímavé práci *Habitatio besuchknechta ve Strašicích* (s. 5–14). Díky dohledání a rozboru zejména písemných pramenů je tu odhalován vznik a vývoj stavby pro jeden ze stupňů někdejších lesních úředníků. Objekt je pozoruhodný i téměř bizarními souvislostmi svého vzniku a konce – byl umístěn na někdejší tvrzišti a později fungoval jako fara.

V sekci „církevní stavby“ dominují dva dokumentačně bohaté články mladého badatele Milana Falty, přinášející detailní poznatky z důležitých částí staveb dvou románských

kostelů – *Třebonín / Poznátky k principům etapizace románské věže venkovského kostela* (s. 15–22) a *Pařížov / Konstrukční principy při výstavbě románské věže kostela sv. Máří Magdalény* (s. 127–140). Jediné významné a obtížně srozumitelné románské stavby se pak týkají dokonce dva články, z nichž účastníci konference se zasvěcenějším vědomím autorských přínosů v posledním období registrují i určitý etický podtext, v písemné podobě jen málo patrný: Milena Hauserová – *Kostel v Záboří nad Labem / Jedno a půl století výzkumu* (s. 209–226), a Karel Kibic ml. – *Ještě ke kostelu v Záboří nad Labem* (s. 227–242). Významnému souboru gotické plastiky v pražské sakrální stavbě věnuje pozornost Jana Peroutková ve stati *K severnímu bočnímu portálu a tzv. královským sediliím chrámu Matky Boží před Týnem* (s. 273–280). Práce Petry Dohnalové a Davida Humpoly *Kostel sv. Jiljí v Našiměřicích – nové poznátky ke stavebnímu vývoji* (s. 288–304) ukazuje, jak mohou být proměněny a upřesněny poznátky o stavbě při podrobném průzkumu s možností rozsáhlých odkryvů povrchových vrstev. Mohutným pozdně gotickým zvonicevým věžím kostelů na Slánsku se věnuje Eva Volfová v článku *Kostely s dominantní západní věží na severovýchodě Slánska na příkladu kostela sv. Václava v Kmetiněvsi* (s. 37–47).

Poměrně bizarními osudy původem barokního poutního kostela na jižním Plzeňsku se zabývá stať Zlata Gersdorfové a Petra Rožmberského *Kostely na Vrabíně – Křížovém vrchu u Chotěšova* (s. 113–119). Barokního původu byla i stavba, jejíž novodobé peripetie sleduje Zdeněk Procházka v článku *Kostel svatého Jiří v Lučině (Grafenriedu) – výzkum 2011* (s. 55–64). Zbytky kostela, zničeného spolu s celou vesnicí po druhé světové válce, se v nedávné době dočkaly odkryvu a nového vysvěcení za účasti obyvatel z české i německé strany hranice. Podobné osudy měl o něco mladší kostel ve významné šumavské lokalitě, popisovaný Martinem Čechurou: *Zánik a znovuzrození kostela sv. Prokopa v Prášílech ve světle historického a archeologického výzkumu* (s. 190–196; slovo „znovuzrození“ ale v tomto případě znamená jen opětné zahrnutí odkrytých základů zeminou). Velmi ojedinělou a pozoruhodně zachovanou stavbou z 18. století se zabývá příspěvek Miloše Buroně *Ivanitská poustevna v Teplicích nad Metují* (s. 161–169). Komplexní stavebněhistorický pohled na vývoj stavby, která stále ještě čeká na důstojnou opravu, poskytuje Miroslav Nový svou prací *Synagoga v Budyni nad Ohří* (s. 65–78). Naproti tomu David Tuma ve stati *Pozdně barokní fara v Chudenicích* (s. 83–97) nepřináší více než svědomité cvičení v popisu zachovaných reálií.

Pro sekci „města“ představuje sondu do středověkého horizontu vývoje článek Davida Mertý a Marka Pešky *Stavební vývoj domů Masarykovo náměstí č. 15 a 16 v Jihlavě / Předběžná zpráva o stavebně historickém průzkumu* (s. 175–189). O rozbor zachovaných dnes už historických fotografií se opírá Luděk Krčmář ve stati *Ikonografický pramen k poznání městského opevnění u dominikánského kláštera v Plzni* (s. 48–54). Další z velkolepých

staveb někdejších světových lázní uvádí Dana Linhartová článkem *Národní dům v Karlových Varech s variálním sálem – výjimečná realizace ateliéru Fellner a Helmer* (s. 23–28). Specifický až nezapomenutelný přednes obou autorů Martina Ebela a Karla Ksandra si připomenou čtenáři, kteří byli přítomni na konferenci, při četbě jejich práce *Srovnání nesrovnatelného / Vila Petschek versus vila Tugendhat čili architekt pod diktátem stavebníka versus stavebník pod diktátem architekta* (s. 305–312).

Sekci „lidová architektura“ zastupuje v tomto ročníku pouze stať Davida Stejskala *Nález mincí v nároží roubené chalupy v Krouně čp. 193* (s. 111–112), přednesená již v předešlém roce 2012. Informace je zajímavá i tím, že byla zachycena a zpracována při odborně prováděné tesařské opravě. Do sekce „hospodářské a výrobní stavby“ náleží příspěvek Vojtěcha Peksy *Gotický portál sýpky v Oplotech* (s. 79–82). Podrobný rozbor složitějšího objektu podobného typu představuje práce Aleny Rákosníkové *Sýpka sladovna hospodářského dvora ve Starém Kníně / Nové poznatky o stavebním vývoji a proměnách využití* (s. 197–208).

Do sekce „historické konstrukce“ spadají dvě krátké zprávy, vycházející z referátů Jiřího Škabrady. První – *Předpeční jámy* – představuje jen souhrn práce, otištěné mezitím v širším znění v časopise *Průzkumy památek* (ročník 20, 2013, č. 2, s. 51–66) i díky přísunu doplňujících materiálů od kolegů po přednesu v Nečtinech. Druhá stať identifikuje úsměvný původní název jednoho z typů novodobého dveřního a okenního kování: *Mezi „bambulkou“ a Elegantem – kování typu Piškot* (s. 98–100). Dílčí výstup rozsáhlých výzkumných a dokumentačních prací v areálu významného západočeského kláštera uvádějí Radek Široký a Michal Panáček svou statí *Barokní stolový systém konventu a prelatury premonstrátské kanonie v Teplé* (s. 252–262). Do této sekce náleží i příspěvek, který připravili Lubomír Zeman, Jiří Klsák a Jan Tajer – *Vřídlovec jako specifický stavební materiál* (s. 243–251).

Stať Jindřicha Hodače a Martina Tröstla *Přesnost fotoplánu – vliv zkreslení snímku a vliv vlíčovacího podkladu* (s. 101–110) spadá do seriálu prací, jimiž specialisté ze stavební fakulty ČVUT v Praze informují účastníky nečtinských konferencí o nových technických možnostech v oblasti zaměřovací dokumentace staveb. Naproti tomu náplň referátu Tomáše Dolanského a Jany Marešové *Prostorové metody pro stavební dokumentaci historických staveb* (s. 170–174) působila hned při přednesu dojmem, že si autoři nepovšimli zastoupení tohoto tématu již na dřívějších konferencích.

Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně):

- Mgr. Roman Baron, Ph.D. (Akademie věd České republiky v Praze, v. v. i.)
 Mgr. Aleš Binar, Ph.D. (Univerzita obrany v Brně)
 dr hab. Jan Jacek Bruski (Uniwersytet Jagielloński, Krakow)
 doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 PhDr. Ján Džujko, Ph.D. (Prešovská univerzita v Prešove)
 doc. PhDr. Jiří Friedl, Ph.D. (Akademie věd České republiky v Praze, v. v. i.)
 prof. PhDr. Dan Gawrecki, CSc. (Slezská univerzita v Opavě)
 Mgr. Zdeněk Hazdra, Ph.D. (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha)
 dr Magdalena Hułas (Polska Akademia Nauk, Warszawa)
 doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 dr Adrian Jusupović (Polska Akademia Nauk, Warszawa)
 Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D. (Slezské zemské muzeum v Opavě)
 prof. PhDr. Lubomír Konečný (Akademie věd České republiky v Praze, v. v. i.)
 prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
 doc. Mgr. Pavel Marek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 doc. Pavol Matula, Ph.D. (Univerzita Komenského v Bratislave)
 prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
 doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc. (Akademie věd České republiky, v. v. i.)
 dr hab. Krzysztof Nowak (Uniwersytet Śląski, Katowice)
 Dr. James R. Palmitessa (Western Michigan University, Kalamazoo)
 prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc. (Akademie věd České republiky v Praze, v. v. i.)
 Mgr. et Mgr. Tomáš Parma, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
 prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc. (Ostravská univerzita v Ostravě)
 doc. PhDr. Jiří Pernes, Dr. (Akademie věd České republiky v Praze, v. v. i.)
 doc. PhDr. Petr Poslední, CSc. (Univerzita Pardubice)
 Mgr. Dušan Segeš, M.A., Ph.D. (Slovenská akadémia vied v Bratislave)
 Univ.-Prof. Mag. Dr. Martin Scheutz (Universität Wien)
 doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
 PhDr. Jiří Štěpán, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
 Mgr. Jan Tetřev (Východočeské muzeum v Pardubicích)
 Mgr. Jiří Urban (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha)
 doc. PhDr. Zlatica Zudová-Lešková, CSc. (Akademie věd České republiky v Praze, v. v. i.)

Seznam autorů (abecedně):

Mgr. Aleš Binar, Ph.D. (Univerzita obrany v Brně)
Mgr. Pavel Boštík (Univerzita Hradec Králové)
PhDr. Mgr. Tomáš Černušák, Ph.D. (Moravský zemský archiv v Brně)
prof. dr hab. Andrzej Essen (Uniwersytet Pedagogiczny, Krakow)
Mag. Károly Goda, M.A., Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
dr Magdalena Hułas (Polska Akademia Nauk, Warszawa)
Mgr. Eva Chodějovská, Ph.D. (Akademie věd České republiky, v. v. i.)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Oldřich Kašpar, CSc. (Univerzita Pardubice)
dr Urszula Kicińska (Uniwersytet Pedagogiczny, Krakow)
doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. Pavol Matula, Ph.D. (Univerzita Komenského v Bratislave)
prof. Mgr. Jaroslav Miller, M.A., Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc. (Akademie věd České republiky, v. v. i.)
dr hab. Krzysztof Nowak (Uniwersytet Śląski, Katowice)
doc. Mgr. Pavel Panoch, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
dr Agnieszka Słaby (Uniwersytet Pedagogiczny, Krakow)
prof. Ing. arch. Jiří Škabrada, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice)

Theatrum historiae 15 (2014)

<http://uhv.upce.cz/cs/theatrum-historiae/>

Vydala: Univerzita Pardubice
(Studentská 95, 532 10 Pardubice, IČO 00216275)

Číslo vydání: 15

Datum vydání: 30. 1. 2015

Vychází nejméně dvakrát ročně

Vydání první – 378 stran, 120 výtisků

Jazyková redakce českých textů: Jiří Kubeš

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802-2502

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);
zástupce vedoucího redaktora: doc. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);
výkonný redaktor: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice);
technická redakce: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.
sazba: Mgr. Lukáš Vavrečka

Vědecká rada časopisu:

Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)
prof. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)
doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Ústav historických věd
Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
tel.: 466 036 210
e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz

